

ISSN: 2619-9475

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ulasbid>

10.
Cilt
Volume

3.
Sayı
Issue

2026
Eylül
Sept.

ULUSLARARASI ANADOLU SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

International Anatolian Social Sciences Journal

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi
International Refereed Journal of Social Sciences

DergiPark
AKADEMİK

Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi

International Anatolian Journal of Social Sciences

e-ISSN: 2619-9475

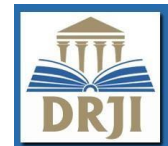
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ulasbid>

Yıl/Year: 2026

Cilt/Volume: 10

Sayı/Issue: 3

Türkçe ve İngilizce Yayımlanan Uluslararası Hakemli Dergi
International Peer-Reviewed Journal Published in Turkish and English

YAYINCI / PUBLISHER

- Yılmaz ARSLAN ▪ Kalan Basım Yayım Dağıtım

EDİTÖRLER / EDITORS

- Prof. Dr. Yusuf ARSLAN ▪ Batman Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ / LANGUAGE EDITOR

- Prof. Dr. Meryem AYAN ▪ Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Dr. Emine SONAL ▪ Yaşar Üniversitesi
- Dr. Jeffrey HOWLETT ▪ İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Dosay KENJETAY ▪ Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniv.
- Prof. Dr. Carol GRIFFITHS ▪ Yeni Zelanda
- Doç. Dr. Faiq ELEKBERLİ ▪ Azərbaycan Milli İlimler Akademisi
- Prof. Dr. Yusuf ARSLAN ▪ Batman Üniversitesi
- Dr. A. Haydar SÖYSÜREN ▪ Ardahan Üniversitesi
- Prof. Dr. Raphael VELLA ▪ University of Malta.

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

- İngiliz Dili ve Edebiyatı* ▪ Prof. Dr. Meryem AYAN ▪ Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Sosyoloji* ▪ Prof. Dr. M. Cem DEMİR ▪ Munzur Üniversitesi
- Psikoloji* ▪ Dr. Öğr. Üyesi Canan BÜYÜKAŞIK ▪ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
- Psikolojik Dan. ve Reh.* ▪ Dr. Öğr. Üyesi Abdullah MANAP ▪ Batman Üniversitesi
- Tarih* ▪ Prof. Dr. Ahmet İLYAS ▪ Harran Üniversitesi
- Coğrafya* ▪ Doç. Dr. Emre ÖZŞAHİN ▪ Namık Kemal Üniversitesi
- Siyasal Bilgiler* ▪ Dr. Öğr. Üyesi A. Haydar SOYSÜREN ▪ Ardahan Üniversitesi
- Müzik* ▪ Doç. Dr. M. Sait Halim GENÇOĞLU ▪ Ardahan Üniversitesi
- Felsefe* ▪ Doç. Dr. Ufuk BİRCAN ▪ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Edebiyat* ▪ Doç. Dr. Faruk GÖKÇE ▪ Dicle Üniversitesi
- İletişim* ▪ Prof. Dr. Bedriye POYRAZ ▪ Ankara Üniversitesi
- Bankacılık* ▪ Prof. Dr. Mehmet Deniz YENER ▪ Marmara Üniversitesi
- İlahiyat* ▪ Doç. Dr. Mehmet ALTUN ▪ Bitlis Üniversitesi
- İşletme* ▪ Dr. Öğr. Üyesi Murat KARA ▪ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
- İktisat* ▪ Dr. Öğr. A. Baran YILMAZ ▪ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
- Ekonometri-İstatistik* ▪ Dr. Öğr. Üyesi Seda Başar YILMAZ ▪ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
- Pazarlama* ▪ Dr. Öğr. Üyesi Veysel Karani ŞÜKÜROĞLU ▪ Kastamonu Üniversitesi
- Sosyal Hizmet* ▪ Öğr. Gör. Cezmi ERVÜZ ▪ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

AKADEMİK DANIŞMA KURULU / ACADEMIC ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. İlknur ÖNER Fırat Üniversitesi
- Prof. Dr. Rüstem ERKAN Dicle Üniversitesi
- Prof. Dr. Şükrü ASLAN Mimar Sinan Üniversitesi
- Prof. Dr. Çağlayan KOVANLIKAYA Mimar Sinan Üniversitesi
- Prof. Dr. Bedriye POYRAZ Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Firdevs GÜMÜŞOĞLU Mimar Sinan Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa AKSOY Munzur Üniversitesi
- Prof. Dr. Ayabek BAİNİYAZOV Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniv.
- Prof. Dr. H. Murat ŞAHİN Gaziantep Üniversitesi
- Doç. Dr. Mayrambek OROZOBAYEV Ardahan Üniversitesi
- Doç. Dr. Fatih YAZICI Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Doç. Dr. Zühal KILINÇ Batman Üniversitesi
- Doç. Dr. Aytunç AYDIN Ordu Üniversitesi
- Dr. İbrahim SOYSÜREN Neuchâtel Üniversitesi
- Dr. Muhammet Ali SAĞLAM Artvin Çoruh Üniversitesi
- Dr. Mustafa YALÇINKAYA Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
- Dr. Seda Başar YILMAZ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

Yazar(lar)	Makale Adı	Sayfa
Erkan KAYA	Zekâtın Teolojik Temelleri ve Sosyal İşlevi: Kur'ânî Perspektiften Güncel Bir Analiz	457-480
Yusuf Girayalp ATAN – Arzu AL	Değişen Dünya Düzeninde Ticaretin Güvenlikleştirilmesi ve Zengezur Koridoru: Türkiye'nin Stratejik Özerklik Politik Ekonomisi	481-503
Şerife Gökçen YANIK	Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Türkiye'de Kamu Hizmetinin Dönüşümü: Geleneksel Yönetimden Yeni Kamu Yönetimine (1923–2023)	504-522
Bülent ŞEN	Dijital Pazarlamada AI Washing Uygulamalarının Tüketici Temelli Marka Değeri Üzerindeki Etkisi: AI Booming'in Aracı Rolüne İlişkin Kavramsal Bir İnceleme	523-533
Günel BAXŞELİYEVA	Borsa İstanbul'da İşlem Gören Sigorta Şirketlerinin Teknik Kârlılığını Etkileyen Faktörlere Yönelik Bir İnceleme	534-558
Gülbin ZEREN NALINCI	Öğretim Elemanlarının Sanat Okuryazarlığına İlişkin Algıları ve Öz-Değerlendirmeleri Üzerine Nitel Bir İnceleme	559-576
Sırma Seda BAPOĞLU DÜMENÇİ – Ruhigül TURAN	Çocuk Hakları Perspektifinden Ulusal Basında Yer Alan Çocuk Haberleri	577-596
Umut KARACAR	Bitlis Ekseninde Bir Roman: “Yüzünü Bana Dön” Romanında Halk Bilimi Unsurları	597-617
Kürşad GÖLGELİ	Ahıska Türklerinde Toplumsal Cinsiyet Roller ve Aile İçi İletişim	618-630
Ahmet Oğuz AKGÜNEŞ – Furkan YILDIZ	The Nexus Between Income Inequality and CO ₂ Emissions: Empirical Evidence from Türkiye	631-644
Ahmet ÇELİK	The Role of Religion in Anti-Communist Discourse in Cold War Turkey as an Ideological Weapon	645-674
Hanzade GÜZELOĞLU	Ahıskalı Cevrî ve Bir Gazelinin İncelenmesi	675-689

ZEKÂTIN TEOLOJİK TEMELLERİ VE SOSYAL İŞLEVİ: KUR'ÂNÎ PERSPEKTİFTEN GÜNCEL BİR ANALİZ*

THEOLOGICAL FOUNDATIONS AND SOCIAL FUNCTION OF ZAKAT: A CONTEMPORARY ANALYSIS FROM A QUR'ANIC PERSPECTIVE

Erkan KAYA¹

¹Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, erkan336565@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8626-7416

Geliş Tarihi /Date Applied
08.04.2026

Kabul Tarihi / Date Accepted
02.07.2026

ÖZET

Bu çalışma, zekât ibadetini teolojik temelleri, toplumsal işlevleri ve Kur'ânî perspektiften güncel analizi çerçevesinde bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada öncelikle zekâtın Kur'ân-ı Kerîm'deki kavramsal çerçevesi ve teolojik dayanakları ele alınmış; arınma (tezkiye), artış (nemâ) ve ilahî emir bağlamındaki anlam katmanları analiz edilmiştir. Bu doğrultuda zekâtın yalnızca mali bir yükümlülük olmadığı, aynı zamanda bireyin manevi arınmasını sağlayan temel bir ibadet olduğu ortaya konmuştur. Çalışmanın ikinci aşamasında zekâtın sosyal işlevi merkezî bir tema olarak ele alınmış; gelir dağılımında adaletin sağlanması, toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesi ve sosyal dengenin korunmasındaki rolü Kur'ân âyetleri ve tarihsel uygulamalar ışığında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda zekâtın, birey ile toplum arasında denge kuran ve sosyal bütünlüşmeyi destekleyen kurumsal bir mekanizma olduğu vurgulanmıştır. Araştırmanın son bölümünde ise zekâtın Kur'ânî perspektiften güncel analizi gerçekleştirilmiş; modern toplumlarda devlet ve sivil toplum aracılığıyla yürütülen uygulamalar eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Değişen sosyo-ekonomik koşullar çerçevesinde zekâtın işlevselliği tartışılmış ve çağdaş uygulamalara yönelik değerlendirmeler sunulmuştur. Çalışmada karma yöntem benimsenmiş; Kur'ân âyetleri içerik analiziyle incelenmiş, klasik ve modern tefsirler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş, tarihsel süreç doküman analiziyle ele alınmış ve saha verileriyle desteklenmiştir. Sonuç olarak, zekâtın teolojik temelleri ile sosyal işlevi arasında güçlü bir ilişki bulunduğu, bu ilişkinin günümüz şartlarında yeniden yorumlanmasının gerekliliği ve zekâtın etkinliğinin artırılmasında Kur'ân merkezli yaklaşımın belirleyici olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Zekât, Kur'ân-ı Kerîm, Toplumsal işlevler, Tarihsel gelişim.

ABSTRACT

This study aims to examine the institution of zakat within a holistic framework, focusing on its theological foundations, social functions, and its contemporary analysis from a Qur'anic perspective. The research first addresses the conceptual framework and theological bases of zakat in the Qur'an, analyzing its layers of meaning in terms of purification (tazkiyah), growth (namâ'), and divine command. In this regard, zakat is demonstrated to be not merely a financial obligation but also a fundamental act of worship that ensures the spiritual purification of the individual. In the second stage of the study, the social function of zakat is treated as a central theme; its role in ensuring justice in income distribution, strengthening social solidarity, and maintaining social balance is evaluated in light of Qur'anic verses and historical practices. In this context, zakat is emphasized as an institutional mechanism that establishes balance between the individual and society and promotes social integration. In the final part of the research, a contemporary analysis of zakat from a Qur'anic perspective is conducted; practices carried out by the state and civil society in modern societies are examined from a critical standpoint. The functionality of zakat is discussed within the framework of changing socio-economic conditions, and evaluations regarding contemporary practices are presented. A mixed-method approach is adopted in the study; Qur'anic verses are analyzed through content analysis, classical and modern exegeses are evaluated comparatively, the historical process is examined through document analysis, and the findings are supported by field data. In conclusion, it is revealed that there is a strong relationship between the theological foundations and social functions of zakat, that this relationship needs to be reinterpreted under contemporary conditions, and that a Qur'an-centered approach is decisive in enhancing the effectiveness of zakat.

Keywords: Tafsir, Zakat, Qur'an, Social functions, Historical development.

* Bu makale "Kur'ân-ı Kerîm'in Âyetleri Işığında Zekât, Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu" adlı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

1. GİRİŞ

Zekât, İslam'ın beş temel esasından biri olarak, yalnızca bireysel bir malî yükümlülük olmanın ötesinde, toplumsal adaletin tesisi ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesi açısından merkezi bir ibadet niteliği taşımaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de çoğu zaman namaz ile birlikte zikredilmesi, zekâtın dinî hayat içerisindeki kurucu ve tamamlayıcı rolünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu çerçevede zekât, bir yandan bireyin malını arındıran ve onu manevi anlamda terbiye eden bir ibadet işlevi görürken, diğer yandan gelir dağılımındaki dengesizlikleri azaltmayı hedefleyen kurumsal bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir.

Tarihsel süreçte Hz. Peygamber döneminde sistematik bir yapıya kavuşturulan zekât müessesesi, Hulefâ-i Râşidîn ve sonraki İslam devletlerinde farklı uygulama biçimleriyle varlığını sürdürmüştür; hem mali hem de ahlâkî boyutlarıyla toplumsal refahın artırılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte, günümüz koşullarında zekâtın bu çok boyutlu işlevlerini ne ölçüde sürdürebildiği, değişen sosyo-ekonomik yapılar ve farklı yönetsel modeller çerçevesinde yeniden ele alınması gereken bir tartışma alanı olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmanın temel sorunsalı, zekât ibadetinin Kur'ân'daki anlam çerçevesi ile tarihsel uygulama biçimlerinin, çağdaş toplumlarda sosyal işlevler açısından ne ölçüde sürdürülebilirlik arz ettiğinin ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda araştırma, zekâtın yalnızca dinî bir yükümlülük olarak değil, aynı zamanda toplumsal yapı üzerindeki etkileri bakımından da çok boyutlu bir olgu olarak değerlendirilmesi gerektiği varsayımından hareket etmektedir.

Çalışma, bu sorunsalı teorik ve ampirik boyutlarıyla ele almaktadır. Teorik çerçevede Kur'ân merkezli yaklaşım ve tarihsel tecrübe analiz edilirken; ampirik boyutta, alanında uzman katılımcılarla gerçekleştirilen nitel saha araştırmasından elde edilen bulgulara yer verilmektedir. Bu yönüyle araştırma, normatif bir çözümleme ile saha verilerini bütünleştirerek daha kapsamlı bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Bu çerçevede çalışma, şu temel araştırma sorularına odaklanmaktadır: Kur'ân'da ortaya konulan zekât anlayışı, bireysel ve toplumsal sorumluluk açısından nasıl bir çerçeve sunmaktadır? Zekâtın tarihsel süreçte kurumsallaşması, toplumsal düzen ve sosyal denge üzerinde ne tür etkiler meydana getirmiştir? Modern dönemde Müslüman toplumlarda zekât hangi yöntem ve mekanizmalar aracılığıyla uygulanmakta ve bu uygulamaların etkinlik düzeyi nasıl değerlendirilmektedir? Ayrıca, saha araştırmasından elde edilen bulgular ışığında, zekâtın günümüzdeki algılanış biçimi ve toplumsal işlevine dair ne tür sonuçlara ulaşılmaktadır?

Çalışma, Kur'ân merkezli bir yaklaşımı benimseyerek zekâtın kavramsal temellerini, tarihsel gelişimini ve günümüzdeki uygulanabilirliğini bütüncül bir perspektifle incelemektedir. Aynı zamanda saha araştırması verileri üzerinden zekâtın günümüz toplumlarındaki pratik etkileri analiz edilmekte; böylece teorik ve pratik boyutlar arasında bir köprü kurulması hedeflenmektedir.

Yöntem bakımından, araştırma nitel ve nicel unsurları birleştiren karma (mixed-methods) bir desene sahiptir. Çalışmada önce Kur'ân'daki zekât kavramı içerik ve anlam analiziyle incelenmiş, ardından klasik ve modern tefsirlerdeki yorumlar mukayeseli olarak değerlendirilmiştir. Tarihsel dönemeçler, arşiv belgeleri ve ilmî kaynaklar üzerinden doküman analiziyle ele alınmış; son aşamada ise zekâtın çağdaş toplumlarda algı ve uygulama biçimlerini ortaya koymak amacıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler ve anketlerden oluşan saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem sayesinde teolojik, tarihsel ve toplumsal düzlemler bir bütün olarak analiz edilmiştir.

Literatürdeki boşluk açısından mevcut çalışmaların büyük bir bölümü ya tefsirî-fıkıhî açıklamalara odaklanmış ya da tarihsel ve sosyo-ekonomik yönleriyle zekâtı incelemiştir. Ancak Kur'ân'daki kavramsal temelleri saha verileriyle doğrudan ilişkilendiren, yani metinsel veriyi ampirik bulgularla bütünleştiren kapsamlı bir araştırma sınırlıdır. Bu makale, söz konusu boşluğu doldurmayı hedefleyerek hem Kur'ânî ilkelere hem de çağdaş uygulama deneyimlerine dayalı bütüncül bir değerlendirme sunmaktadır.

Benzer çalışmalar arasında Duman (2018), Demirhan (2006), Yılmaz vd. (2021) ve Aydın & Odabaş (2018) gibi araştırmalar, zekâtın tarihsel gelişimi veya ekonomik işlevleri üzerinde durmuştur. Bununla birlikte, bu çalışmaların çoğu ya tarihsel veriye ya da modern uygulamalara yoğunlaşmış; Kur'ân'daki anlam temelleriyle doğrudan ilişki kurmamıştır.

Bu çalışmanın özgün yönü, Kur'ân merkezli teolojik çözümlemeyi tarihsel tecrübe ve güncel saha verileriyle bütünleştirerek disiplinler arası bir perspektif sunmasında yatmaktadır. Bu bağlamda araştırma, zekâtın dinî-ahlakî temelleri ile sosyo-ekonomik işlevlerini aynı metodolojik çerçevede ele alarak literatüre bütüncül bir katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, zekât ibadetinin tarihsel sürekliliğini, Kur'ânî referanslarını ve çağdaş yansımalarını birlikte değerlendirerek hem teorik tartışmalara hem de günümüz zekât uygulamalarına yönelik pratik ve uygulanabilir öneriler ortaya koymaktadır.

1. KUR'ÂN'DA ZEKÂTIN KAVRAMSAL VE TEOLOJİK TEMELLERİ

Zekât kavramı, etimolojik kökeni ve Kur'ân'daki kullanım biçimleriyle hem maddi hem de manevi bir boyut taşımaktadır. Bu kelime, Arapça “زكاة (z-k-v)” kökünden türetilmiş olup; bu kök, fiil formunda “artmak, çoğalmak, temizlenmek, arınmak” gibi anlamlar taşır. İsim formunda ise “artış, bereket, hayır ve iyilik” gibi anlamlara gelir.¹ Örneğin, ürünün bereketli hale gelmesi durumu “زكاة الزرع” (zekâ ez-zer'u), verimli toprak ise “أرض زكية” (ardun zekiyyetun) ifadeleriyle kullanılır. İyilikle öne çıkan kişi ise “رجل زكي” (reculun zekiyyun) şeklinde nitelendirilir. Kur'ân-ı Kerîm'de de bu kökün türevleri yer almakta; Kehf Sûresi'nin 19. âyetinde geçen “أزكى” (ezkâ) kelimesi, daha temiz ve helâl olanı ifade etmektedir.²

Bu örnekler dikkate alındığında, “zekât” kelimesi iki temel anlam katmanı taşır: “arınma ve temizlenme” ile “artış ve bereket”. Kavram, hem dünyevî hem de uhrevî anlamda Allah'ın bereketinden kaynaklanan bir artışı ifade eder. Arap dilinde özellikle ürün ve mallardaki artış “zekât” terimiyle ifade edilir. Terimsel olarak ise zekât, Allah'ın emri doğrultusunda belirli bir malın, belirli oranının, hak sahibi kimselere verilmesiyle gerçekleşen malî bir ibadettir. Bu yönüyle zekât, sadece maddi değil, aynı zamanda kişinin nefsinin arındırılan ve malını manevi anlamda temizleyen bir ibadet olarak da değerlendirilir.³

Kur'ân'da “زكاة” kökü ve türevleri, hem “arınma, temizlenme, hayır ve bereket” anlamında,⁴ hem de doğrudan “zekât” ibadetine işaret eden biçimde geçmektedir.⁵ Bu âyetlerde zekât, iki yönlü bir işlev taşır: Maddi boyutuyla, bireyin malını paylaşarak onu bereketlendirmesi; manevi boyutuyla ise cimrilik ve bencillik gibi olumsuz duygulardan arınması ve Allah'a yaklaşmasıdır.

¹ Ahmet Özdemir, “Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur'ân'a Göre Zekât ve Faiz”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 25/3 (2014), 150.

² Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât El-fâzî'l Kur'ân*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Cıra Yayınları, 2012), 459-460.

³ el-İsfahânî, *Müfredât*, 459-460.

⁴ el-Bakara 2/129; et-Tevbe 9/103; el-Kehf 18/19; el-A'lâ 87/14.

⁵ el-Bakara 2/43; et-Tevbe 9/5; el-Mü'minun 23/4; el-Beyyine 98/5.

Bu sebeple Kur'ân'da bu ibadetin "zekât" olarak adlandırılması, onun içerdiği arınma ve bereket boyutlarına dayanmaktadır.⁶

Fikhî açıdan ise zekât, çeşitli mezheplerce farklı şekillerde tanımlanmıştır. Hanefîlere göre, belirli bir malın belirli bir oranının Allah rızası gözetilerek hak sahiplerine verilmesine zekât denir.⁷ Malikî mezhebi bu tanıımı benimserken; Şâfiîlere göre zekât, özel bir biçimde maldan veya bedenden çıkarılan bir şeydir. Hanbelîler ise zekâtı, belirli kimselere verilmesi farz olan ilahî bir hak olarak kabul eder.⁸

Kur'ân'da "zekât" lafzı doğrudan otuz iki yerde geçmekte; bunlardan otuzu "الزكاة", ikisi ise eş anlamlı "الصدقة" şeklinde yer almaktadır. Bu kullanımların yirmi yedisi, doğrudan namazla birlikte anılmıştır.⁹ Bu bağlam, zekât ile namaz arasındaki sıkı ilişkiye işaret eder. Namaz bireyin Allah ile olan bağını temsil ederken, zekât toplumsal adaleti temin ederek birey ile toplum arasında köprü görevi görür.

2. KUR'ÂN TEFSİRLERİNDE ZEKÂT KAVRAMININ YORUMU VE İŞLEVSEL BOYUTU

Kur'an'da "zekât" kelimesi ve türevleri, 23'ü Mekki, 36'sı Medeni olmak üzere toplamda 59 âyette yer almaktadır. Bu âyetlerde zekât kelimesi, 2 âyette temizlenme ve arınma anlamında, 30 âyette ise sosyal yardımlaşma ve dayanışma bağlamında kullanılmaktadır.¹⁰ Ayrıca, bu 59 âyetten 24'ünde zekât ve namaz birlikte zikredilmiştir.¹¹ Namaz ve zekâtın birlikte anılması, her iki ibadetin birbirini tamamlayan nitelikte olduğunu gösterir. Namaz, dinin temeli ve direği olarak kabul edilirken, zekât da İslam toplumunda sosyal adaletin sağlanmasına katkı sağlayan önemli bir araçtır. Zekât, fakir ve zengin arasındaki uçurumu azaltarak toplumsal barışı ve dengeyi gözetir. Bu bağlamda, namaz dinin ruhu, zekât ise toplumun huzurunu temin eden bir köprü olarak düşünülebilir. Kur'ân'da zekâtın emredildiği âyetler olduğu gibi, teşvik edildiği âyetler de bulunmaktadır. Zekâtın doğrudan emredildiği âyetlerde çoğunlukla zekât ve namaz birlikte vurgulanmış ve bu iki ibadet, âhiret inancı ile ilişkilendirilmiştir.¹² Bu durum, zekâtın sadece bir maddi yardım olmanın ötesinde, ruhsal ve manevi bir boyut taşıdığını da göstermektedir.

2.1. Zekât ve İsrailoğulları: Dini Yükümlülüklerin Toplumsal Fonksiyonu

Kur'ân-ı Kerîm'de, özellikle İsrailoğulları'na hitaben, namaz ve zekât gibi temel ibadetlerin hem bireysel hem de toplumsal boyutlarına dikkat çekilmiştir. Bakara suresinde yer alan şu emir dikkat çekicidir:

*"Namazı dosdoğru kılın, zekâtı hakkıyla verin ve rûkû edenlerle birlikte siz de rûkû edin."*¹³

İbnu'l-Cevzî, (ö. 597/1201) bu âyet çerçevesinde, zekât kavramının anlamı ve işlevine dair genel bir değerlendirme sunmuş, metnin hem manevi hem de pratik boyutlarına temas etmiştir.¹⁴ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise, Mukâtil b. Süleyman'ın yorumuna dayanarak, Allah'ın burada Yahudilere Resûlullah (s.a.v.) ile birlikte namaz kılmalarını ve zekâtı ona teslim etmelerini

⁶ er-Rûm 30/39; el-Leyl 92/17-18.

⁷ Yunus Vehbi Yavuz, *İslam'da Zekât Müessesesi*, (İstanbul: Feyiz Yayınları, 1972), 29.

⁸ Vehbe ez-Zühaylî, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd., (İstanbul: Risale Yayınları, 2011), 3/247-248.

⁹ ez-Zühaylî, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, 3/250; Yavuz, *İslam'da Zekât Müessesesi*, 29-30; Mehmet Erkal, "Zekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/207-209.

¹⁰ Şehmus Demir, "Kur'ân'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 13-14.

¹¹ Vecîhüddin İbnü'd Deyba, *Teysîru'l Vusûl ilâ Câmi'i'l Usûl Min Hadîsi'r Resûl*, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2020), 3/209.

¹² Ömer Yılmaz, -Veli Sırım, "Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi: Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme", *Sosyal Bilimler Metinleri* 1 (2017), 79.

¹³ el-Bakara 2/43.

¹⁴ Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *Zâdû'l Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2015), 1/77.

emrettiğini belirtmiştir.¹⁵ Bu yorum, dinî yükümlülüklerin sadece bireysel ibadetler değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı güçlendiren araçlar olduğunu göstermektedir.

Söz konusu âyetin bağlamı üzerine yapılan rivayetlerde, özellikle Yahudilerin namaz uygulamalarında rükû hareketinin bulunmadığına dikkat çekilmektedir.¹⁶ Bu, İslam'ın, ibadetlerin şekilsel ve toplumsal boyutlarına verdiği önemi vurgulayan bir yaklaşımı temsil eder.

Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), âyetin her ne kadar İsrailoğulları'na yönelik bir hitap taşısa da, hükmün evrensel nitelikte olduğunu vurgular. Sebebin özel olması, hükmün genelliğine engel teşkil etmez; dolayısıyla mesaj, bütün insanlığa yönelik bir evrensel ilkeye dönüşmektedir.¹⁷ Bu yaklaşım, İslam'ın toplumsal eşitlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde herkesi sorumluluğa davet ettiğini göstermektedir.

Tarihî süreçte namaz ve zekât, tüm semavî dinlerde merkezî bir konuma sahip olmuş, ancak İsrailoğulları zamanla bu yükümlülüklerden uzaklaşmıştır. Cemaatle kılınması gereken namaz bireysel bir ritüele dönüşmüş, zekât ise önemini kaybetmiş, yerini faiz gibi yasaklanmış uygulamalara bırakmıştır.¹⁸ Bu ihmal, sadece bireysel dinden uzaklaşmayı değil, aynı zamanda toplumsal çözümü de beraberinde getirmiştir.

Başka bir âyette İsrailoğulları'na yönelik şu hatırlatma yapılmaktadır: *"Hani İsrailoğulları'ndan, 'Allah'tan başkasına kulluk etmeyin, anneye-babaya, yakınlara, yetimlere ve yoksullara iyilikle davranın, insanlara güzel söz söyleyin, namazı dosdoğru kılın ve zekâtı verin' diye kesin bir söz almıştık. Sonra siz, pek azınız hariç, döndünüz ve hâlâ yüz çeviriyorsunuz."*¹⁹

İbn Kesîr, İsrailoğulları'nın, kendilerine emredilen ibadet ve güzel ahlak ilkelerine bilerek sırt çevirdiklerini belirtir.²⁰ Begavî (ö. 510/1116) ise bu âyeti açıklarken, verilen ilâhî sözlere sadık kalanların azınlıkta kaldığını ifade etmektedir.²¹

Ömer Nasuhi Bilmen, (ö. 1971) âyeti yorumlarken, toplulukların sosyal adaleti tesis etmek için maddî sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri gerektiğini vurgular. Bilmen'e göre, zenginlik ve fakirlik arasındaki doğal dengeyi sağlamak için İslam, zekâtı sistematik bir yükümlülük hâline getirmiştir. Bu uygulama, sadece bireyler arasında değil, toplumun bütününde sosyal adaletin tesis edilmesini amaçlamaktadır. Ancak, Bilmen'in de ifade ettiği gibi, bu ilahî düzenin kıymeti, toplumlar tarafından her zaman yeterince idrak edilememiştir.²²

İsrailoğulları örneği, bireysel sorumlulukların ihmal edilmesinin nasıl toplumsal çözümlere yol açabileceğini göstermektedir. İslam ise, özellikle zekât ve namaz gibi ibadetleri, bireysel arınmanın yanı sıra sosyal sorumluluğun da bir ifadesi olarak sistemleştirmiştir. Bu çerçevede, Kur'an'ın getirdiği düzen, hem bireyi hem de toplumu inşa etmeye yönelik bütüncül bir model sunmaktadır.

¹⁵ İsmail İbn-i Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, çev. Savaş Kocabaş (İstanbul: Polen Yayınları, 2020), 1/154

¹⁶ Celâleddin es-Suyûtî, *ed-Dürrül-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, çev. Hüseyin Yıldız (İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2012), 1/277-278; Elmalılı Muhammet Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), 1/286; Hasan Tahsin Emiroğlu, *Esbâb-ı Nüzûl (Kur'an Âyetlerinin İnşâ Sebepleri)*, (Konya: Kuzucular Ofset, t.y.), 1/40

¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/286.

¹⁸ Ebû'l A'lâ Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, (İstanbul: İslam Yayınları, t.y.), 1/72.

¹⁹ el-Bakara 2/83.

²⁰ İbn-i Kesîr, *Tefsîri'l Kur'ânî'l Azîm*, 1/156.

²¹ Ebu Muhammed Muhyi'ssünne el-Hüseyn el-Begavî, *Meâlimu't Tenzil*, çev. Nurgül Özdemir - Ayşegül Özdemir (İstanbul: Polen Yayınları, 2018), 1/88.

²² Ömer Nasuhî Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, (İstanbul: Nisâ Yayınları, t.y.), 1/80-81.

2.2. Zekât ve Namazın Birlikte Zikredilmesi: İbadetler Arası Tevhid ve Toplumsal Yapının İnşası

Kur'ân'da birçok âyette namaz ve zekât birlikte zikredilmiştir. Bu ortak vurgulama, bireyin Rabbine karşı sorumluluklarını yerine getirmesinin (namaz) yanı sıra toplumun zayıf kesimlerine karşı adalet ve şefkat göstermesinin (zekât) İslami bir yükümlülük olduğunu ortaya koyar. El-Bakara 2/110. âyetinde bu vurgu şöyle ifade edilir:

*“Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin; önceden kendiniz için hayır olarak neyi takdim ederseniz, onu Allah katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı görendir.”*²³

İbn Kesîr, âyette bireysel ve toplumsal fayda sağlayan ibadetlerin birlikte emredildiğini belirtir.²⁴ Begavî de “hayr” kelimesinin özellikle mali ibadetler olan zekât ve sadakayı kapsadığını vurgular.²⁵ Ömer Nasuhi Bilmen ise, âyetin müminleri yoksullara karşı merhamet ve adaletle hareket etmeye çağırdığını kaydeder.²⁶

Seyit Kutub'a göre (ö. 1966) el-Bakara 2/177. âyetinde, iman esasları ile toplumsal sorumlulukları birlikte tanımlamakta ve iyiliğin hem inanç hem eylem boyutunda gerçekleşmesi gerektiğini göstermektedir. Zekât burada, sevilen mallardan vazgeçmenin bir ifadesi olarak konumlandırılmış ve farz oluşu gönüllü infaktan kesin bir biçimde ayrıştırılmıştır.²⁷

el-Mâide 5/12. ve 5/55. âyetlerinde ise namaz ve zekât, inanç ve peygamberlere destek gibi diğer imanî sorumluluklarla birlikte zikredilmiştir. Özellikle el-Mâide 5/55.'nin nüzûl sebebi olarak Hz. Ali'nin rükû hâlinde yüzüğünü sadaka olarak vermesi olayı gösterilmiştir.²⁸ Bu olay, sahâbe ahlâkında ibadet ve infakın nasıl iç içe geçtiğini gösteren somut bir örnektir.

El-A'râf 7/156. âyetinde de zekâtın yalnızca malî bir yükümlülük değil, aynı zamanda ruhsal bir arınma olarak anlaşılması gerektiği vurgulanır.²⁹ Elmalılı ise âyetin İsrailoğulları bağlamında, cimrilik ve dünyevîleşmeye karşı bir uyarı taşıdığını belirtir.³⁰

et-Tevbe 9/5. ve 9/11. âyetlerinde, tevbe, namaz ve zekât, bir bireyin Müslüman topluma dâhil edilmesi için yeter şartlar olarak sunulmuştur. Sâbûnî'ye (ö. 2021) göre, yalnızca bu iki ibadetin anılması, İslam toplumunun ayakta kalabilmesi için gerekli temel ilkeleri vurgular.³¹ İbn-i Kesîr de bu ibadetlerin hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukların ifadesi olduğunu kaydeder.³²

Kur'ân, namaz ve zekâtı bir bütün olarak zikrederek hem bireysel kulluk bilincini hem de sosyal sorumluluğu bir arada tesis etmeyi amaçlamaktadır. Bu bütünlük, İslam toplumunda sadece bireyin Allah'a karşı görevlerini değil, aynı zamanda toplumun zayıf bireylerine karşı adalet ve merhamet temelinde bir yaşam biçimi kurulmasını hedefler. Böylece İslami ibadet anlayışı, yalnızca kişisel kurtuluşu değil, toplumsal huzuru da esas alan bütüncül bir sistem sunmaktadır.

²³ el-Bakara, 2/110.

²⁴ İbn-i Kesir, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azim*, 1/242.

²⁵ el-Begavî, *Meâlimu't Tenzil*, 1/185-186.

²⁶ Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1/106.

²⁷ Seyit Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan vd. (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003), 1/249.

²⁸ Begavî, *Meâlimu't Tenzil*, 2/448; Kadı Nasîrüddin Ebu Said Beydâvî, *Envaru't Tenzil ve Esrârü't Te'vil*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2017), 2/57; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, 2/84; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/272.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, 2/396.

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4/145.

³¹ Muhammed Ali es- Sabûnî, *Safvetü' t-Tefâsir (Tefsirlerin Özü)*, çev. Sadrettin Gümüş - Nedim Yılmaz (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 2/443.

³² İbn-i Kesir, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azim*, 3/198.

2.3. Zekât ile Mescid İlişkisi: İnşa, İmar ve İman Bağlantısı

“Allah'ın mescidlerini, yalnızca Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayanlar onarabilir. İşte, hidayete erenlerden oldukları umulanlar bunlardır.”³³

Bu âyetle mescidlerin imarı, yalnızca Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan müminlere özgü bir sorumluluk olarak tanımlanmıştır. Bu vurgu, mescitlerin yalnızca fiziksel yapılar değil, iman ve ibadet bilinciyle ihya edilmesi gereken mekânlar olduğunu göstermektedir. Taberî, (ö. 310/923) bu âyetin Kureyşlilerin Kâbe hizmetleriyle övünmelerine karşılık indirildiğini, gerçek imarın ancak samimi iman sahipleri tarafından gerçekleştirilebileceğini belirtir.³⁴

Zekâtın burada öne çıkarılması, bireysel bir ibadetten öte, toplumsal düzenin devamı açısından da önem arz eder. Bilmen'e göre, zekât toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve dindaşların ihtiyaçlarını karşılayan bir ibadettir.³⁵ Elmalılı Hamdi Yazır da mescid imarının yalnızca bina inşa etmekten ibaret olmadığını; namaz kılmak ve zekât vermek gibi ibadetlerle bu yapıların gerçek anlamda ihya edileceğini vurgular.³⁶

Zekâtın, mescidlerin imarında bir şart olarak anılması, sosyal adaletin ve ümmet bilincinin güçlendirilmesinde belirleyici bir rol oynar. Said Nursî, (ö. 1960) zekâtı toplumun üst ve alt kesimleri arasında sevgi ve dengeyi sağlayan bir köprü olarak değerlendirir. Ona göre, zekât ihmal edildiğinde zenginler tahakküme, fakirler ise kine ve isyana sürüklenir; bu durum da toplumsal çatışmalara yol açar.³⁷

Kur'an'ın diğer bölümlerinde de³⁸ zekât, hem bireysel hem de toplumsal sorumlulukların merkezinde yer alır. İbn Kesîr ve Beydavî (ö. 716/1316) gibi müfessirler, namaz ve zekâtın birlikte anılmasının, kişinin Allah'a kulluğunu toplum yararına somut bir eyleme dönüştürdüğünü ifade ederler.³⁹

2.4. Malların Zekâtı ve Bireysel Anlamda Temizlenme

Kur'an'da müminlerin özelliklerinden biri olarak *“zekâtı yerine getirmeleri”* özellikle vurgulanmıştır.⁴⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, bu âyetle geçen *“zekât”* kelimesinin doğrudan malî bir yükümlülüğe işaret ettiğini belirtir.⁴¹ Ancak Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve İbn Âşûr (ö. 1284/1868) gibi bazı müfessirler, burada geçen *“zekât”* kavramını yalnızca maddî bir yükümlülükle sınırlı görmeyerek, arınma ve temizlenme gibi daha geniş manevi boyutları da içerdiğini ifade etmişlerdir.⁴² Bu yoruma göre zekât, sadece malî bir ibadet değil; bireyin malını, bedenini ve nefsinin her türlü kir ve günah unsurlarından arındırmasını amaçlayan kapsamlı bir arınma sürecidir.

³³ et-Tevbe 9/18.

³⁴ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l Beyân an Te'vîl-i Âyi'l Kur'ân*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 4/267.

³⁵ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 3/1239

³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/294.

³⁷ Said Nursi, *Mektûbât*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 2010), 274.

³⁸ et-Tevbe 9/60, 9/71; Meryem 19/31, 19/55; el-Enbiyâ 21/73; el-Hac 22/41.

³⁹ İbn-i Kesir, *Tefsîru'l Kur'ânî'l Azim*, 4/506; Beydavî, *Envaru't Tenzîl ve Esrârü't Te'vîl*, 3/461.

⁴⁰ el-Mü'minûn 23/4.

⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/509

⁴² Muhammed Tâhir İbn-i Âşûr, *Tahrîru't-Tenbîr*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1984), 18/20; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, çev. Heyet (İstanbul: Huzur Yayınları, 2002), 23/115.

Seyit Kutub, zekâtı yalnızca malı değil, kalbi de temizleyen bir ibadet olarak yorumlar. Ona göre zekât, kişiyi cimrilikten ve bencillikten arındırır; Allah'a güveni ve rızasını kazanma arzusunu pekiştirir.⁴³ Zekât, malın geri kalanını helal ve temiz kılar; aynı zamanda bireyin ruhunu ve toplumun dengesini korur. Kutub'a göre, zekât ihmal edildiğinde, toplumda adaletsizlik ve huzursuzluk baş gösterir.

Zekât kavramı, Arapça kökeni itibarıyla hem arınma hem de artma ve gelişme anlamlarını içerir. Bu çerçevede zekât, bireyin hem malını hem de manevi hayatını temizleyerek toplumda adil bir düzenin kurulmasına katkı sağlar. Müfessirler, el-Mü'minûn Suresi 4. âyetinde vurgulanan "zekâtı yerine getirme" eylemini, bireysel ve toplumsal arınmanın bir göstergesi olarak yorumlamışlardır.⁴⁴

Kur'an'ın diğer bölümlerinde de zekât, bireysel arınmanın ve toplumsal dengenin sağlanmasının bir aracı olarak sunulmuştur.⁴⁵ Seyit Kutub, zekâtla ilgili âyetleri yorumlarken zekâtın bireyi cimrilikten temizleyerek, toplumu da adalet ve kardeşlik temelinde güçlendirdiğini belirtir.⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen de zekâtın ruhlarda cömertlik duygusunu geliştirerek toplumsal barışı ve dayanışmayı pekiştirdiğini vurgular.⁴⁷

2.5. İmandan Sonra Namaz ve Zekât: Temel İbadetlerin Rolü ve Toplumsal Yansımaları

*"Ki onlar, namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler ve onlar, ahirete kesin bilgiyle iman ederler."*⁴⁸

Bu âyet, namaz ve zekâtın imandan sonra gelen temel ibadetler olarak ön plana çıkmasını sağlar. İslam düşüncesinde, namaz dinin direği olarak kabul edilirken, zekât toplumun düzenini sağlamada kritik bir rol oynar.⁴⁹ Her iki ibadetin de yerine getirilmemesi, yalnızca bireysel bir eksiklik oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal yapıyı zedeleyen bir boşluk doğurur. Elmalılı, Hz. Ebubekir'in (r.a.) namaz ve zekâtı yerine getirmeyenlere savaş açmasının, bu ibadetlerin İslam toplumundaki merkezi önemini gösterdiğini vurgular.

Elmalılı zekâtın yalnızca maddi bir yükümlülük olmadığını, toplumsal sorumluluk taşıyan bir ibadet olarak da anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁰ Seyit Kutub zekâtın sadece bireyi değil, toplumun genel dengesini de gözeten bir ibadet olduğunu belirtir.⁵¹ Mevdudî (ö. 1979) ise, zekâtın takva ve arınma ile ilişkilendirilmesi gerektiğini savunur ve bu bakış açısını İslam toplumunun huzuru ve dengesi için önemli görür.⁵²

Mevdudî'nin yorumuna göre, "tezekkâ" kelimesi, yalnızca maddi temizlik değil, takva ve manevi arınmayı da ifade eder. Bu bağlamda zekât, bireyin ruhsal gelişimini sağlarken, toplumsal düzene katkıda bulunan bir ibadet olarak şekillenir.⁵³ Zekâtın sadece bir malî yükümlülük olmanın ötesinde, toplumsal eşitliği ve adaleti sağlamada önemli bir araç olduğuna dikkat edilmelidir.

⁴³ Seyit Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 7/392-393.

⁴⁴ Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 3/401.

⁴⁵ en-Nûr 24/37, 56

⁴⁶ Seyit Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 7/504.

⁴⁷ Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 5/2378.

⁴⁸ en-Neml 27/3.

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/125.

⁵⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/125.

⁵¹ Seyit Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 7/504.

⁵² Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 4/89.

⁵³ Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 4/89.

2.6. Zekâtın Arttırıcı, Faizin Tüketici Niteliği

“İnsanların mallarından artsın diye, verdiğiniz faiz Allah katında artmaz. Ama Allah'ın yüzünü (rızasını) isteyerek verdiğiniz zekât ise, işte (sevaplarını ve gelirlerini) kat kat arttıranlar onlardır.”⁵⁴

Bu âyet, faiz ve zekâtın birbirine zıt kavramlar olarak karşılaştırıldığı önemli bir mesaj verir. Faizin ve zekâtın birbiriyle ilişkisi, İslam toplumunun ekonomik ve ahlaki düzeni açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu âyetle ilgili müfessirler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler, hem faiz hem de zekât konusundaki anlayışları şekillendirir ve bu kavramların toplumsal yapıyı nasıl etkilediğini tartışır.⁵⁵

Faizin Yorumlanması

“Verdiğiniz riba (faiz)” ifadesiyle ilgili dört farklı görüş öne sürülmüştür:

Birinci görüş: Faiz, bir kişinin diğerine fazladan bir karşılık amacıyla verdiği hediyedir. İbn-i Abbas, Said b. Cübeyr, Mücahit, Tavus, Dahhak, Katade ve Kurazi gibi âlimler bu görüşü benimsemişlerdir. Dahhak, bunun sevap ya da günah oluşturmadığını belirtirken, Katade, Allah'ın böyle bir hediye kabul etmeyeceğini, ancak bunun vebal de yaratmayacağını ifade etmiştir.⁵⁶

İkinci görüş: Hasan el-Basri, (ö. 109/728) burada bahsedilen "verdiğiniz faiz"in, yasaklanmış faiz anlamına geldiğini savunur. Bu görüş, faizle ilgili şeriatın yasakladığı işlemlerin haram olduğuna işaret eder.⁵⁷

Üçüncü görüş: İbrahim en-Nehai, (ö. 96/714) bir kişinin akrabasına mal verdiğinde, bunun karşılığında Allah'tan sevap beklemediğini belirtir. Bu, sadece yakınlarına yapılan bir iyiliktir ve dini bir niyetle yapılmamaktadır.⁵⁸

Dördüncü görüş: Şa'bi, (ö. 104/722) bir kişinin hizmet karşılığı Allah için değil de sadece hizmeti için bir şeyler verdiğinde, bunun sevap beklemeden yapılan bir davranış olduğunu ifade eder.⁵⁹

Bu farklı yorumlar, âyetin anlamını geniş bir perspektiften ele almayı sağlar ve faizin türleriyle ilgili görüş ayrılıklarını yansıtır.

Süddi'den (ö. 127/745) rivayet edilen bir görüş, bu âyetin özellikle cahiliye dönemindeki Taifli Sakifiler ve Mekkeli Kureyş kabileleri arasındaki yaygın faizcilik uygulamalarına işaret ettiğini belirtir. Bu bağlamda, "faiz" kelimesi halk arasında yaygın olarak bilinen anlamıyla anlaşılabilir. Bu yorum, insanların mallarından fazla almak amacıyla verilen faizli paraların Allah katında artmayacağını vurgular ve bu tür uygulamaların kötülendiğini ifade eder. İkinci bir yorumda ise "faiz" kelimesi, insanların mallarından fazla almak amacıyla verilen hediyeler ve bağışlar olarak anlaşılır. Bu hediyeler, Allah katında hiçbir manevi kazanç getirmez. Bu yaklaşım,

⁵⁴ er-Rûm 30/39.

⁵⁵ Kaya, Erkan. "Kur'an Âyetleri Bağlamında Faize Dair Toplumsal Yaklaşımlar". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2025), 118-120.

⁵⁶ İbnü'l Cevzi, *Zâdü'l Mesîr*, 5/21.

⁵⁷ İbnü'l Cevzi, *Zâdü'l Mesîr*, 5/21.

⁵⁸ İbnü'l Cevzi, *Zâdü'l Mesîr*, 5/21.

⁵⁹ İbnü'l Cevzi, *Zâdü'l Mesîr*, 5/21.

insanların sadece karşılık almak amacıyla verdikleri hediyelerin manevi değer taşımadığını belirtir ve bu tür davranışların ahlaki ve dini açıdan geçerli olmadığı sonucuna varılır.⁶⁰

Zekât, faizin tersine, Allah rızası için verilen bir maldır ve sadece malı arındırmakla kalmaz, aynı zamanda onu artırır. Zekât veren kişi, hem malını hem de ruhunu arındırarak Allah'ın katında sevap kazanır. Yüce Allah'a inanarak ve yalnızca O'nun rızasını gözeterek verilen zekâtlar, malın bereketini arttırır ve bu kişiye kat kat sevap kazandırır.⁶¹

İbn-i Kesir ve Elmalılı gibi müfessirler, faizin ve zekâtın toplumsal işlevlerine dair benzer bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Elmalılı, zekâtı, sadece bireyin malını temizlemekle kalmayıp, toplumda daha adil bir düzen kurmaya hizmet eden bir ibadet olarak tanımlar.⁶² Mevdudi ise, zekâtın getirisinin, faizin zararlarının tersine, toplumsal dengeyi sağladığını belirtir ve faizin sadece dünyevi kazanç sağlamak amacıyla yapılan manevi değeri olmayan bir işlem olduğunu vurgular.⁶³

2.7. Zekâtın İnkârı ve Küfürle İlişkisi

*"Ki onlar, zekâtı vermeyenler ve ahireti inkâr edenlerdir."*⁶⁴

Kâfirler, cimriliklerinden ve mahlukâta acımadıklarından dolayı zekâtı vermezler. Bu, en büyük rezalettir. Âyet, kâfirlerin fer'î meselelerle mükellef olduklarını ve ahireti inkâr etmenin küfür olduğunu gösterir. Ahireti inkâr etmek, onların sadece iman ve itaat gibi nefislerini arındıracak eylemleri terk etmelerine sebep olmakla kalmaz, aynı zamanda zekâtı vermemelerinin de temel nedenidir. Onların zekât vermemeleri, dünyaya dalmalarından ve ahireti inkâr etmelerindendir.⁶⁵

Âyet, müşriklerin zekât vermediğini ifade etmektedir. Müfessirler, âyette geçen zekât lafzı hakkında çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. Bunlardan ilki, İbn-i Abbas'ın açıklamasıdır. İbn-i Abbas, âyette geçen zekâtı "Lâ ilâhe illallah" (Allah'tan başka ilah yoktur) ifadesiyle tefsir etmiştir. Yani müşrikler, Allah'tan başka ilah yoktur demezler. Zekâtın temizlik anlamına geldiği göz önüne alındığında, tevhit de nefisleri şirkten temizler. Bu bağlamda, müşrikler tevhit ile nefislerini şirkten temizlemezler şeklinde de bir çıkarım yapılabilir. Diğer bir açıklama, müşriklerin farz olan zekâtı kabul etmemeleri ve zekâtın fakirlere verilmesini reddetmeleridir. Zekât, İslam'ın köprüsü olarak kabul edilir; onu veren kurtuluşa erer, ondan dönen ise helâk olur, şeklinde bir tefsir de vardır. Başka bir tefsirde ise, müşriklerin Yüce Allah'a itaatte infâk ve tasadduk etmemeleri, dolayısıyla amellerini temizlememeleri vurgulanır.⁶⁶

3. ZEKÂTIN TARİHSEL KURUMSALLAŞMASI VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Her ne kadar Hz. Âdem'den itibaren tüm peygamberlerin tebliğlerinde zekât benzeri bir uygulamanın bulunduğu kabul edilebilirse de, Kur'ân-ı Kerîm'de "zekât" lafzı açıkça kullanılarak bu ibadetle emredildikleri bildirilen peygamberlerin, Hz. İbrahim ve ondan sonra gelen bazı peygamberler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Enbiyâ sûresinde geçen *"Onları hayır işlerinde öncüler kıldık, onlara namazı kılmayı ve zekâtı vermeyi vahyettik"*⁶⁷ mealindeki âyet, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

⁶⁰ İbn-i Kesir, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azim*, 5/400; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/259-260; Emiroğlu, *Esbâb-ı Nüzûl*, 9/87-88.

⁶¹ Emiroğlu, *Esbâb-ı Nüzûl*, 9/88.

⁶² İbn-i Kesir, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azim*, 5/400; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/259-260.

⁶³ Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 4/307.

⁶⁴ Fussilet 41/7.

⁶⁵ Beydavî, *Envaru't Tenzîl ve Esrârü't Te'vîl*, 4/542.

⁶⁶ Emiroğlu, *Esbâb-ı Nüzûl*, 10/193-194.

⁶⁷ el-Enbiyâ 21/72-73.

Hız. İbrahim'in oğlu Hız. İsmail'in de zekâtla yükümlü tutulduğu, Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça belirtilmektedir. Meryem sûresinde geçen "Bu kitapta İsmail'i de an. Şüphesiz o, sözünde sadık biriydi; resul ve nebi idi. Halkına namazı ve zekâtı emrederdi ve Rabbinin rızasına ermişti"⁶⁸ meâlindeki âyet, bu duruma işaret etmektedir. Bu âyetten hareketle, önceki kavimlerin de Allah'a ibadet ve şükürle emrolundukları göz önünde bulundurulduğunda, onların da zekâta benzer nitelikte bir ibadetle sorumlu tutuldukları ileri sürülebilir.⁶⁹ Ancak, Kur'an'da ve diğer kaynaklarda Hız. İbrahim, Hız. İsmail ve bazı diğer peygamberler tarafından ifa edildiği bildirilen bu ibadetin; mahiyeti, miktarı ve uygulama şekline dair tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır.⁷⁰

Hız. Şuayb'ın çokça namaz kıldığı ve namazı kötülüklerden alıkoyan bir ibadet olarak tanımladığı, kavmine de hem namaz kılmalarını hem de zekât vermelerini emrettiği aktarılmaktadır. Ancak kavmi, Hız. Şuayb'ın sıkça namaz kılmasıyla alay etmişlerdir.⁷¹ Ayrıca İsrailoğullarına da değişik âyetlerde zekât ve yardımlaşma emredilmiştir.⁷² Hız. İsmâ (a.s), bebekken annesinin kucağında, annesini kınayan kavminin karşısında mucizevi bir şekilde yaptığı konuşmasında zekâtın farz kılındığını ifade etmiştir.⁷³

Genel görüşe göre zekât, Hicret'in ikinci yılında Medine'de farz kılınan bir ibadettir.⁷⁴ İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadise göre, Resûlullah (s.a.s), Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiğinde, öncelikle o bölgedeki insanları imana davet etmesini istemiştir. Eğer iman ederlerse, sırasıyla beş vakit namazın kılınması ve ardından farz olan sadaka yani zekâtın fakirlere verilmesi emredilmiştir.⁷⁵ Bu hadis, imandan sonra namazın, ardından zekâtın farz kılındığını ve zekâtın, muhtaç kesimin huzur ve selameti açısından büyük bir önem taşıdığını göstermektedir.

Zekâtın farz kılındığı ilk yıllarda, zengin Müslümanlar zekâtlarını bizzat getirip Hız. Peygamber'e (s.a.s) teslim etmekteydiler. Ancak İslamiyet, Arap Yarımadası'nın farklı bölgelerine yayılınca, Hız. Peygamber zekâtların toplanabilmesi için memurlar atamıştır.⁷⁶ Resûlullah (s.a.s), zekât toplamak üzere görevlendirdiği memurların bu görevde son derece hassas ve dikkatli olmalarını sağlamıştır. Zekât memurlarına adaletli, dürüst ve iyi niyetli olmaları hususunda sürekli olarak uyarılarda bulunduğu rivayet edilmiştir. Bir örnekte, Peygamberimiz bir zekât memuruna halka iyi davranmasını, zekât verilecek mallar arasında en iyi ve en değerli olanları seçmemesini, bunun yerine orta halli olanlarını almasını emretmiştir. Ayrıca, zekât memurları Medine'ye döndüklerinde, Resûlullah (s.a.s) onları, görevlerini nasıl yerine getirdikleri konusunda hesap sormak için bir araya getirir ve hediye alıp almadıklarını sorardı. Bu, Peygamberimizin zekât vermekle sorumlu olan Müslümanların gönülleri hoş tutmaya ve onların mallarını korumaya yönelik gösterdiği özenin bir göstergesidir.⁷⁷

⁶⁸ Meryem 19/54-55.

⁶⁹ Abdullah Acar, "Önceki Ümmetlerin İbadetleri Hakkında Kur'an Kıssalarındaki Bilgiler Kapsamında 'İslam Beş Şey Üzerine Bina Edildi' Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 54.

⁷⁰ A. Osman Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*, (İstanbul: Umut Matbaacılık, 1996), 113.

⁷¹ Hud 11/87.

⁷² el-Bakara 2/83; el-Âraf 7/156; el-Mâide 5/12.

⁷³ Meryem 19/30-32.

⁷⁴ Bkz. Ali Çiftçi, "Müzzemmil Suresinin Yirminci Âyeti Bağlamında Zekât Emri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019); İbrahim Sarıçam – Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014); Şehmus Demir, "Kur'ân'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007).

⁷⁵ Mansur Ali Nasif Hüseyinî, *Et-Tâcül-Câmiu li'l Usûl fi Ehâdîsî'r Resûl*. çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2013), 1/593-594.

⁷⁶ İbrahim Sarıçam – Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 45.

⁷⁷ Yahya Demirhan, *Hız. Peygamber Döneminde Zekâtın Toplanmasında İzlenen Yol* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 72.

Zekâtın toplanmasında, birçok hukukî ve ahlaki ilkenin titizlikle gözetildiği, ilgili rivayetlerde açıkça görülmektedir. Hz. Muhammed (s.a.s), zekât toplama işinde son derece hassastı ve zekâtın, öncelikle toplandığı bölgedeki muhtaç kesime dağıtılmasına büyük önem verirdi. Artan zekât ürünleri ise merkeze nakledilirdi. Peygamberimiz (s.a.s), merkeze getirilen zekât ürünlerinin dağıtımını da büyük bir titizlikle denetlerdi. Bu süreçte, zekât memurlarını, toplanan yerin fakirlerine gereği gibi dağıtılıp dağıtılmadığı veya merkeze getirilen zekât ürünlerinin neden bu kadar fazla olduğuna dair sorularla hesaba çekerdi. Dolayısıyla, zekâtın toplanması ve dağıtılması süreci, Resûlullah (s.a.s) döneminde büyük bir titizlikle yürütülmüştür.⁷⁸

Zekât, ilk dönem Müslümanları arasında genellikle olumlu bir şekilde karşılanmıştır. Sahabiler, zekât emrini duydukları andan itibaren tereddüt etmeden bu emre uymuşlardır. Mesela, Muaz b. Cebel, ziraî ürünlere dair nazil olan âyeti⁷⁹ işittiği anda, hurmalarının tümünü fakirlere bağışlamıştır. Bu durum, âyetin zekâtı farz kıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Âyetin devamındaki "*israfetmeyin*" ifadesi ise, zekâtın bir sorumluluk olarak verilmesi gerektiğini, ancak kişinin kendini fakir durumda bırakmayacak şekilde yapılması gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁰

Hz. Ebubekir'in hilafetinin ilk yıllarında, zenginlerden toplanan zekât, gayr-i Müslimlerden alınan cizye ve savaş yoluyla elde edilen ganimetler, devlete önemli gelir kaynakları sağlamıştır. Devlet, zekâtı toplar ve Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen⁸¹ hak sahiplerine dağıtırdı. Bunun yanı sıra, farklı yollarla elde edilen gelirler, özellikle fakir ve miskinlere yönelik genel bir yardım olarak halk arasında paylaştırılırdı.⁸²

Halifeler dönemi içerisinde zekâtın en çok dikkat çeken yönü, özellikle Hz. Ebubekir dönemine aittir. Zira Hz. Ebubekir, zekâtı, sadece dini bir yükümlülük olarak değil, aynı zamanda devletin siyasi otoritesinin pekiştirilmesi ve güvenliğinin sağlanması için bir araç olarak kullanmıştır. Zekât vermeyenlerle savaşmayı hedeflemiş, başta Hz. Ömer olmak üzere diğer sahabiler karşı çıksa da Hz. Ebubekir, namaz ile zekâtı birbirinden ayırarak, isyan edenlere karşı savaş açacağını belirtmiştir.⁸³ Hz. Peygamber (s.a.s) ve ilk halifelerden olan Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde zekât, devlet memurları tarafından toplanmış ve hükümet tarafından belirlenen yerlerde dağıtılmıştır. O dönemde Müslümanlardan alınan her türlü vergi zekât olarak kabul edilmiştir.⁸⁴

Hz. Ömer de zekât konusunda büyük bir titizlik göstermiş, zekâta tabi olan hayvanlar arasına satılık atları da dâhil etmiştir.⁸⁵ Hz. Ömer döneminde, önceki dönemlerde olduğu gibi zekât toplama memurları görevlerini titizlikle yerine getirmiştir. Halife Hz. Ömer, memurlarına zekât ve öşür toplama konusunda şu şekilde öğütlerde bulunmuştur: "Sizi zorbalık yapmanız için göndermiyorum. Siz, ancak insanlar tarafından saygı gösterilen iyi kişiler olmalısınız. Müslümanları dövmeyin, aksi takdirde onları küçültürsünüz. Lüzumundan fazla övmeyin, çünkü şırmalarına yol açarsınız. Haklarına engel olmayın, yoksa zulmetmiş olursunuz. Onların

⁷⁸ Bkz. Muhammed Abdulhalik Fakir, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi Zekât Uygulamaları* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁷⁹ el-En'âm 6/141.

⁸⁰ İbn-i Kesir, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azim*, 3/25-26.

⁸¹ et-Tevbe 9/60.

⁸² Bk. Fatih Akça, *Hilafet Kurumu-İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet* (Sinop: Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

⁸³ Bk. Soner Duman, "Hz. Peygamber (s.a.s) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât", *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finans Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018).

⁸⁴ İbrahim Hamarat, *Çağdaş İslam Âlimi Muhammed Hamidullah Ve Fikhî Görüşleri* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 109.

⁸⁵ Bk. İbrahim Yılmaz, "Kamu Otoritesinin Mubahı Sınırlandırması Bağlamında Müllefe-i Kulûba Zekât Fonundan Pay Verilmesi ile İlgili Hz. Ömer'in Uygulaması", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018).

haklarını zamanında ve eksiksiz bir şekilde veriniz.”⁸⁶ Ayrıca, Hz. Ömer zekât verilecek mallarda zaman zaman değişiklikler yapmış, zekâtın dağıtımında ihtiyacı ön planda tutarak, birçok fakire fazladan zekât ayırmıştır.⁸⁷ Hz. Osman ise, dönemin koşullarını dikkate alarak, para, altın, gümüş ve ticaret malları gibi özel malların zekâtını ödeme sorumluluğunu bireylere bırakmış, zâhir malların zekâtını ise memurlar aracılığıyla toplatıp dağıtmıştır.⁸⁸

Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde zekât, devlet başkanı ve ona bağlı memurlar tarafından toplanırken, Hz. Osman’ın şehit edilmesinin ardından insanlar zekât konusunda farklı uygulamalara yönelmişlerdir. Bir kısmı zekâtlarını yöneticiler aracılığıyla vermeyi tercih ederken, diğerleri ise zekâtlarını bizzat kendileri fakirlere ulaştırmayı benimsemişlerdir.⁸⁹

Emevîler dönemi, Hz. Muaviye'nin (r.a) halifeliği ile başlayan bir süreçtir ve bu dönemde zekât uygulamalarında, temel esaslar açısından bir değişiklik olmamakla birlikte, bazı farklılıklar ve teferruat noktasında çeşitli uygulamalar gözlemlenmiştir. Bu farklılıklar, genellikle dönemin siyasi, ekonomik ve bölgesel şartlarından kaynaklanmıştır. Emevîler döneminde, özellikle ilk yıllarda zekâtın devlet tarafından toplanıp dağıtılması konusunda belirli bir uygulama söz konusu olmuştur. Ancak, daha sonra yaşanan siyasi çatışmalar ve güvensizlik ortamı, halkın zekât verme konusunda bireysel tercihleriyle hareket etmelerine neden olmuştur. Bu süreç, devletin otoritesinin zayıflaması ve halk arasında yönetsel kaygıların artması ile paralel bir gelişim göstermiştir. Sonuç olarak, zekâtını verme sorumluluğunu üzerlerine almak isteyen bazı zengin Müslümanlar, bu mübarek ibadeti doğrudan, başta yakın akrabaları olmak üzere, ihtiyaç sahibi olan bireylere vermeyi tercih etmişlerdir. Bu durum, zekâtın sadece bir dini yükümlülük olmanın ötesinde, bireysel bir sorumluluk olarak kabul edilmesinin önünü açmıştır.⁹⁰

Emevîler dönemi boyunca, özellikle tarıma dayalı ekonominin hâkim olduğu bölgelerde, arazilerden elde edilen ürünlerin zekâtları, âyetlere uygun olarak aynı beldelerdeki ihtiyaç sahiplerine dağıtılmaktaydı. Ancak Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde, zekâtın yönetimi ve dağıtımıyla ilgili önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Halife, beytûlmal gelirlerini daha verimli bir şekilde kullanmak amacıyla bu kaynakları üç ana kategoriye ayırmıştır. Bu üç kategoriden biri, zekât ve sadaka gibi maddi yardımların da dâhil olduğu sosyal yardımlar için ayrılmıştır. Ömer b. Abdülaziz, devletin mali kaynaklarının halkın yararına kullanılmasına büyük bir özen göstermiştir. Harcamalar konusunda son derece dikkatli bir yaklaşım benimseyerek, borçlu kesimlere zekât fonlarından yardım sağlanmasına öncülük etmiştir.⁹¹

Abbâsîler döneminde zekât ve sadakaya büyük bir önem verilmiş ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli sosyal kurumlar kurulmuştur. Bu dönemde, aşevleri, kervansaraylar, camiler ve medreseler gibi hayır kurumları inşa edilerek, fakirlerin ve yoksulların temel ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.⁹² Ancak zekâtla ilgili eserlerde genellikle Hz. Peygamber (s.a.s) ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerindeki uygulamalara daha fazla yer verilmiş olup, Emevîler dönemi kısmen ele alınmıştır. Bu durum, Abbâsîler döneminde zekâtın veya sadakanın uygulanmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine, önceki dönemlerdeki zekât ve sadaka uygulamaları, Abbâsîler döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Bu süreçte, zekât toplama ve

⁸⁶ Ahmet Güzel, “Hulefâ-i Râşidîn Dönemi’nde Halifelerin Halkla İlişkileri”, *İstem Dergisi* 6/3 (2005), 253.

⁸⁷ Bk. Duman, “Hz. Peygamber (s.a.s) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât”.

⁸⁸ Bk. Sarıçam – Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*.

⁸⁹ Bk. Necmeddin Kızılkaya(ed.), *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 6/163-177.

⁹⁰ Kızılkaya, *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. 6/163-177.

⁹¹ Sarıçam –Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*.

⁹² Bk. Yılmaz Can –Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*, (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2011).

dağıtım sistemlerinde bazı yenilikler ve gelişmeler olsa da, temel ilkeler korunmuş ve toplumun muhtaç kesimlerine yardım edilmesi ön planda tutulmuştur.⁹³

Abbasilerin ilk döneminde yaşamış olan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam, zekât konusunda önemli bilgiler sunan nadir şahsiyetlerden biridir. Özellikle *Kitabü'l-Emvâl* adlı eserinde, zekât uygulamalarına dair bazı dikkat çekici görüşler dile getirilmiştir. Ebû Ubeyd, altın ve gümüş gibi değerli eşyaların zekâtının kişisel olarak verilmesinin mümkün olduğunu, ancak bu tür mallar dışında kalan diğer malların zekâtının devlete teslim edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁴

Selçuklular döneminde zekât, sadece bir dini yükümlülük olarak değil, aynı zamanda sosyal sorumluluk anlayışıyla da önemli bir yer tutmuştur. Zekât, toplumun fakir ve muhtaç kesimlerinin desteklenmesi amacıyla, devlet adamları ve zenginler tarafından önemle uygulanmıştır. Bu dönemde, malın kırkta birinin zekât olarak verilmesi dışında, hayır işlerine yönelik başka girişimler de artmıştır. Hayır kurumları, özellikle muhtaçların faydalandığı şifahaneler, kervansaraylar, medreseler, imarethaneler ve aşevleri, Selçuklu yönetiminin hayırsever anlayışının somut örnekleridir. Bu tür kurumların inşası, "sadaka-i cariyeh" prensibine dayanarak, halkın sürekli faydalanacağı hayır işlerinin yapılması gerektiği inancıyla teşvik edilmiştir. Moğolların Selçuklu topraklarını işgal etmesinin ardından ise, Selçuklu zenginleri ve devlet adamları, zekâtlarını doğrudan vakıflara aktarmış ve bazen kendi vakıflarını kurarak bu hayır işlerini devam ettirmişlerdir. Bu dönemde, devletin siyasi ve ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı zamanlarda dahi halk ve idareciler, zekât ve sadaka gibi hayır işlerini ihmal etmemiş ve bu sorumluluğu yerine getirmeye özen göstermiştir.⁹⁵

Osmanlı döneminde, zekât adı altında toplanan vergi, genellikle öşür olarak adlandırılıyordu. Ancak bu uygulamanın, farklı âlimler tarafından farklı şekillerde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bir kısmı bu vergiyi, zekât olarak kabul ederken, diğer bir kesim ise kişinin devlete olan borcu olarak nitelendirmiştir. Bazı görüşlere göre, devlet bu vergiyi zorla alırsa bunun zekât olmayacağı, ancak kişi kendi isteğiyle verirse bunun zekât sayılacağı ifade edilmiştir.⁹⁶ Osmanlı döneminde zekâtın, fakirlerin gerçek ihtiyaçlarına göre düzenlendiği ve fakirlerin dilencilikten kurtarılmasının ön planda tutulduğu belirtilmiştir. Zekâtın, fakirlerin temel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde verilmesi gerektiği hususunda o dönemde verilen fetvalar, fakirlerin yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik bir anlayışı yansıtmaktadır. Bu dönemde zekât, genellikle hayvanlardan ve toprak mahsullerinden alınarak dağıtılmıştır.⁹⁷ Osmanlı'da zekât ve vergi gelirleri sayesinde, 19. yüzyıla kadar dilencilik oranı oldukça düşüktü. Bu durum, devletin zekât ve vergi uygulamalarının toplumsal refahı artırıcı etkilerini göstermektedir. Ancak, dikkat çeken bir diğer nokta ise dilencilik yapanların büyük çoğunluğunun, göçle gelen gayr-i Müslim tebaadan oluşmasıdır.⁹⁸

4. GÜNÜMÜZ ZEKÂT UYGULAMALARI VE KURUMSALLAŞMA TARTIŞMALARI

Bu bölümde, günümüz Müslüman toplumlarında zekâtın uygulanma biçimleri ele alınmakta ve farklı ülkelerdeki uygulamalar karşılaştırmalı bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir.

⁹³ Kızılkaya, *Tarihte ve Günümüzden Zekât Uygulamaları*, 6/163-177.

⁹⁴ Kızılkaya, *Tarihte ve Günümüzden Zekât Uygulamaları*, 6/163-177.

⁹⁵ Bk. Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki Sosyal Kurumların Teşekkülünde Rol Oynayan Kişilerin Siyasi ve Ekonomik Durumları", *I. Uluslararası Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu* 35/59 (2016).

⁹⁶ Kızılkaya, *Tarihte ve Günümüzden Zekât Uygulamaları*, 6/163-177.

⁹⁷ Kızılkaya(ed.), *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, 2/323-339.

⁹⁸ Kızılkaya(ed.), *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, 2/323-339.

Günümüzde, zekât bazı dernek ve vakıflar aracılığıyla toplanmakta ve muhtaç kesime ulaştırılmaya çalışılmaktadır. Ancak bu yardım kuruluşlarının tüm fakir kesime yardım ulaştırmakta zorluklar yaşadığı söylenebilir. Bu tür çalışmaların denetimsiz ve taraflı olabilmesi sebebiyle güven konusunda sıkıntılar meydana gelebilmektedir. İslam dini, semavi dinler arasında toplumdaki yoksulluğun ortadan kaldırılmasına en fazla teşvik eden din olmasına rağmen, yoksulluğun en derin şekilde yaşandığı bölgeler arasında İslam ülkeleri de yer almaktadır. Bu durumun çeşitli sebepleri olabilir: İnanç esaslarının kalp ve ruhta yeterince derinleşmemesi, Müslüman ülkelerin ekonomik gelişmişlik seviyesinin düşük olması, İslam'ın emrettiği infâk, sadaka ve zekât gibi mali ibadetlerin yeterince yerine getirilmemesi, sosyal güvenlik ve yardım sistemlerinin yeterince gelişmemesi ve İslam'ın yoksullukla mücadeledeki etkili kurumlarının işlevsel kapasiteye kavuşturulamamış olması bu nedenler arasında sayılabilir.⁹⁹

Günümüzde, nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan bazı ülkelerde zekâtın toplanması ve dağıtılması işlemleri, devlet tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Yapılan tespitlere göre, bu uygulama şu anda yedi ülkede devlet eliyle gerçekleştirilmektedir: Suudi Arabistan, Pakistan, Sudan, Yemen, Brunei Sultanlığı, Endonezya ve Libya. Bu ülkeler arasında Endonezya, zekât sistemini diğerlerine kıyasla daha etkin bir şekilde işletmektedir. Endonezya'da zekât yönetimi, Laznas ve Baznas adlı iki kurum tarafından organize edilmektedir. Bununla birlikte, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ancak zekât uygulamalarında devletin müdahil olmadığı ülkeler de bulunmaktadır. Bu ülkeler arasında Türkiye, Bangladeş, Cezayir, Mısır, Kuveyt, Kenya, Ürdün ve Malezya yer almaktadır. Bazı bu ülkelerde zekât için yasal düzenlemeler olsa da, zekât verme yükümlülüğü genellikle bireylerin inisiyatifine bırakılmaktadır. Türkiye'de ise zekâtla ilgili herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Bu gruptaki ülkeler arasında en gelişmiş zekât sistemine sahip olan ülke ise Malezya'dır.¹⁰⁰

Türkiye'de zekât uygulamaları, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir toplumda, genellikle sivil toplum kuruluşları ve hayır kurumları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Ancak, diğer bazı ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de devletin zekât toplama ve dağıtma konusunda doğrudan bir müdahalesi bulunmamaktadır. Zekât toplama ve dağıtım süreçleri, bireylerin gönüllü katkıları ve hayır kuruluşlarının yönlendirmesiyle yapılmaktadır. Türkiye'deki önemli vakıflardan biri olan İHH, -İnsani Yardım Vakfı- zekâtı düzenli olarak toplayarak, muhtaç kesimlere dağıtmaktadır.¹⁰¹ Ayrıca, Türkiye Diyanet Vakfı da zekât ve sadakaları, bireylerin talebi doğrultusunda toplayıp fakirlere dağıtmaktadır. Türkiye'de yapılan bir araştırmaya göre, eğer Müslümanlar zekâtlarını tam anlamıyla ve doğru bir şekilde verirlerse, bu durumun yoksulluğun ortadan kaldırılmasında önemli bir etkisi olacağı vurgulanmaktadır.¹⁰²

Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, zekâtın etkinliğinin büyük ölçüde kurumsallaşma düzeyi ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Devlet eliyle yürütülen sistemlerde daha merkezi ve planlı bir yapı söz konusu iken, bireysel ve sivil temelli uygulamalarda dağınık ve sınırlı etki gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, zekâtın hem ibadet boyutunu koruyan hem de

⁹⁹ Bk. Günay Terzi –Mahmut Bilen, “Türkiye’de Zekâtın Kurumsallaşması ve Diyanet Personelinin Bakış Açısı Hakkında Bir Araştırma (Kocaeli Örneği)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (2020).

¹⁰⁰ Murat Aydın – Hakkı Odabaş, “Zekâtın Devlet Eliyle Yönetilmesi ve Malezya Zekât Sistemi Örneği”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 21/54 (2018), 151.

¹⁰¹ Bk. Abdullah Kahraman(ed.), *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 13/531-539.

¹⁰² Bk. Selman Yılmaz, vd., “Türkiye’de Zekât ile Yoksulluk Arasındaki İlişkinin Analizi”, *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 13/24 (2021), 285-292.

kurumsal etkinliği artıran hibrit modellerin geliştirilmesi, günümüz şartlarında daha işlevsel bir çözüm olarak değerlendirilebilir.

5. SAHA ARAŞTIRMASI BULGULARI VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırmanın ampirik boyutunu desteklemek amacıyla nitel bir saha çalışması gerçekleştirilmiş ve ilahiyat alanında uzman 14 akademisyenle yarı yapılandırılmış mülakatlar yapılmıştır. Katılımcılar; İslam hukuku, hadis, tefsir ve kelam gibi farklı disiplinlerde uzmanlaşmış akademisyenlerin yanı sıra araştırmacı-yazar kimliğine sahip kişilerden oluşmaktadır. Bu çeşitlilik, zekâtın hem teorik temelleri hem de güncel uygulamaları hakkında çok yönlü bir değerlendirme imkânı sunmuş; elde edilen veriler, çalışmanın kavramsal çerçevesini destekleyen önemli bulgular ortaya koymuştur.

Zekât ve sadakanın, bireyleri bencil duygulardan uzak tutma noktasında hayati bir işlevi bulunmaktadır. Bir toplumda “başkası açlıktan ölüyorsa neme lazım” gibi bir yaklaşımın ortadan kaldırılması, bu tür ibadetlerin sağladığı sosyal dayanışma ve sorumluluk bilinciyle mümkün olur. Zekât ve sadaka, sadece maddi yardımla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda zengin ile fakir arasındaki ilişkilerin daha sağlam, anlayışlı ve insani temeller üzerine inşa edilmesine de katkı sağlar. Bu ibadetler, ekonomik anlamda zayıf olan kesimlere destek sağlamakla birlikte, toplumda karşılıklı olumlu duyguların oluşmasına yardımcı olur. Said Nursi'nin *İşaratü'l İ'câz* adlı eserinde de bu fonksiyon vurgulanmakta olup, zekât ve sadakanın toplumdaki manevi dengeyi sağlama rolü üzerinde durulmaktadır.¹⁰³

Çoğu katılımcı, zekât ve sadakanın toplumsal açıdan pek çok olumlu etkisi olduğunu ve bu ibadetlerin toplumsal huzursuzlukları, özellikle fakirliği ve bazı suçları engellemeye yardımcı olabileceğini ifade etmektedir. Ancak, bazı katılımcılar ise zekât ve sadakanın bu tür olumlu sonuçlarının her durumda geçerli olmayabileceğini ve her toplumda aynı derecede etkili olamayacağını belirtmektedir.¹⁰⁴ Bu görüş, zekâtın ve sadakanın toplumsal yapıyı dönüştürme kapasitesinin çeşitli faktörlere bağlı olduğunu, dolayısıyla etkilerinin her zaman belirgin olmadığını ortaya koymaktadır.

5.1. Zekâtın Yoksulluğu Azaltıcı Etkisi

“Zekât ve sadaka, insanların aynı zenginlikte olmadığını göz önünde bulundurur. İş bulamayan, imkânı olmayan, çalışamayan insanlar aç kalabilir. Kur'ân da böyle insanlara zekât verilmesini emreder. Zekât, farz sadakadır ve malın kırkta biri kadar verilir. Kırkta birinden fazla verilirse veya kişi zengin değilse, verilen yardım sadaka olur. Zekât ve sadaka, insanların birbirine ısınmasına ve suçları engellemeye büyük katkı sağlar. Toplumsal açıdan insanların birbirini sevdiği, tek bir yürek gibi olduğu bir toplum oluşturmada önemli rol oynar.”¹⁰⁵

İbadetler, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yerine getirilmelidir. İslam'a göre, dünyevi kazançlar ibadetlerin esas gayesi olmamalıdır; ancak Yüce Allah, bu ibadetlerin karşılığında bazı manevi ödüller verebilir. Zekât ve sadaka, bu ibadetler arasında yer almakta olup, doğru şekilde yerine getirildiğinde toplumsal sorunlara, özellikle suç oranlarının düşürülmesine ve yoksulluğun azaltılmasına katkı sağlayabilir.¹⁰⁶

¹⁰³ Said Nursi, *İşaratü'l İ'câz*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 2009), 45-46.

¹⁰⁴ Erkan Kaya, *Kur'ân-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu* (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024) 209.

¹⁰⁵ Cevat Akşit, “Zekât” (Görüşmecisi: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 8 Mart 2023).

¹⁰⁶ Kaya, *Kur'ân-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu*, 209.

“İbadetler, sosyal veya ekonomik sorunları çözmek amacıyla yapılmaz; Allah rızası için yerine getirilir. Zekât, toplumdaki yoksulluk ve sosyal sorunları giderici bir nitelik taşır, ancak tüm sorunları tamamen ortadan kaldırmaz. İnsan yapısı ve dünya düzeni gereği sıfır sorunlu bir toplum mümkün değildir; ancak zekât, bu sorunları asgari düzeye indirebilir. Zekât, acil ihtiyacı gidermek içindir ve aşırı şekilde verilmesi tembelliği teşvik edebilir. Zekât nisap miktarı üzerinden verilmelidir ve yakın akrabalara verilmesi caiz değildir. Zekât ve sadakalar, toplumda tembellik yaratacak şekilde kullanılmamalıdır. Sonuç olarak, zekât ve sadakalar toplumu tamamen düzeltmez, ancak geçici bir süreliğine sorunları hafifletebilir”¹⁰⁷

Zekât, muhtaç kesimi fakirlikten kurtarabilecek bir potansiyele sahiptir. Hatta zekâtın toplanıp dağıtılması yönüyle de çalışılması gerekmektedir. Emekçinin çalıştığı yerde işinin hakkını vermesi ve çalmaması yönüyle de zekât, büyük bir öneme sahiptir.

Nitekim uzman katılımcılardan biri, zekâtın yalnızca belirli bir oranda verilen mali bir yükümlülük olarak değil, aynı zamanda bireyi üretime ve ekonomik faaliyete teşvik eden dinamik bir mekanizma olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda “el-lezîne hum li’z-zekâti fâilûn” (Mü’minûn, 23/4) ifadesinin “zekât verirler” şeklinde değil, “zekât için çalışırlar” şeklinde anlaşılmasının daha kapsayıcı bir anlam sunduğunu belirtmektedir. Bu yorum, zekâtın pasif bir yardım mekanizması olmanın ötesinde, bireyi üretkenliğe yönlendiren bir ilke olduğunu ortaya koymaktadır.

Katılımcıya göre zekât alan bireyin nihai hedefi, sürekli alıcı konumda kalmak değil, zamanla veren konuma yükselmektir. Bu durum, zekâtın yoksulluğu kalıcı hâle getiren değil, aksine ortadan kaldırmayı hedefleyen bir sistem olduğunu göstermektedir. Nitekim bu yaklaşım, İslam düşüncesinde sıkça vurgulanan “veren elin alan elden üstün olduğu” anlayışıyla da örtüşmektedir.

Ayrıca katılımcı, zekâtın toplumsal düzen ve iş ahlakı üzerindeki etkilerine de dikkat çekmektedir. Özellikle işverenlerin kazançlarını adil biçimde paylaşımları ve zekâtlarını hakkıyla vermeleri durumunda, çalışanların işlerine daha bağlı, dürüst ve üretken olacaklarını ifade etmektedir. Buna karşılık düşük ücret ve adaletsiz paylaşımın, çalışanlarda aidiyet duygusunu zayıflattığı ve olumsuz davranışlara zemin hazırladığı belirtilmektedir.

Bununla birlikte katılımcı, zekât uygulamalarında karşılaşılan sorunlara da değinerek, bazı bireylerin gerçek ihtiyaç sahibi olmamasına rağmen zekât talebinde bulunabildiğini ifade etmektedir. Bu durum, zekâtın etkinliğinin artırılması için daha sistemli ve denetimli mekanizmalara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak bu görüşler, zekâtın yalnızca bireysel bir ibadet değil, aynı zamanda üretimi teşvik eden, gelir dağılımını dengeleyen ve toplumsal adaleti güçlendiren çok boyutlu bir sosyal mekanizma olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸

Bazı suçlar, psikolojik bir hastalık haline gelmiş ve alışkanlık kazanmış olduğundan, zekât ve sadaka bu suçları tamamen ortadan kaldırmasa da, yoksulluğun azaltılması ve hatta tamamen ortadan kaldırılması konusunda önemli bir rol oynamaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Nurettin Yıldız, “Zekât” (Görüşmecisi: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 7 Mart 2023).

¹⁰⁸ Resul Öztürk, “Zekât” (Görüşmecisi: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 26 Ocak 2023).

¹⁰⁹ Kaya, Kur’ân-ı Kerim’in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu, 209.

“Eğer herkes üzerine düşen zekâtı ve sadakaları verir, sadece zekâtları yerine getirirse, İstanbul'daki zenginlerin zekâtlarını vermesi durumunda Türkiye'de hiçbir fakir kalmazmış. 1986'da yapılan bir sempozyumda bu sonuç ortaya çıkmış. Zekât verilse, toplumda fakir kalmaz ve hırsızlık büyük ölçüde engellenmiş olurdu, özellikle alışkanlık haline getirenler dışında. Ancak bazı bireyler psikolojik bir rahatsızlık nedeniyle hırsızlık yapabilir. Zekâtın verilmesi, toplumu rahatlatır ve fakirliği ortadan kaldırır. Osmanlı'daki sadaka taşlarının uygulaması buna örnektir. O dönemde insanlar, ihtiyaçları kadar para alıp kullanırlardı. Ancak günümüzde bu güzel hasletler kaybolmuş, insanlar bankaları ve kuyumcuları soymaya başlamıştır”¹¹⁰

Zekât, toplumsal tabakalar arasında oluşabilecek gerginlikleri azaltarak, zengin ile fakir arasında hem maddi hem de manevi anlamda bir köprü vazifesi görebilir. Katılımcı ifadelerinden birinde bu durum açıkça şöyle dile getirilmiştir: Zekâtın, Müslümanlar tarafından hakıyla verilmesi hâlinde, zengin-fakir ayrımının doğurduğu huzursuzlukların giderileceği ve bunun topluma çok yönlü faydalar sağlayacağı belirtilmiştir.¹¹¹

5.2. Nisap ve Günümüz Şartları

Bazı katılımcılar, zekâtın nisap miktarının ve zekâta tâbi malların günümüz şartlarına göre yeniden belirlenmesi gerektiğini savunmakta; bölgesel ekonomik farklılıkların da dikkate alınarak zekât uygulamasının daha işlevsel hâle getirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Öte yandan, zekâtın yoksulluğu azaltma ve suç oranlarını düşürme gibi toplumsal etkilerinin günümüzde anakronik veya ütöpik bulunduğunu dile getiren görüşler de bulunmaktadır.¹¹²

“Zekât ve sadaka ile ilgili fıkıh kitaplarında belirtilen ölçütlerin, günümüz için geçerli olmadığı vurgulanmaktadır. Peygamber zamanında zenginlik, belirli hayvan sayıları (örneğin beş deve veya kırk koyun) ve belirli miktarda altın veya gümüşle ölçülüyordu. Ancak günümüzde bu ölçütler, güncel ekonomik koşullar ve zenginlik göstergeleriyle uyusmamaktadır. Modern toplumlarda, örneğin Almanya, İngiltere veya ABD gibi ülkelerde, zenginlik ve nisap miktarları çok farklıdır ve bu durum, her ülkenin kendi ekonomik koşullarına göre ayrı ayrı hesaplanmalıdır. Zekât ve sadakaların toplumsal yararları ancak bu hesaplamalar yapıldıktan sonra tartışılabilir. Peygamber zamanındaki nisap miktarlarını günümüzde uygulamaya koymak, gerçekçi değildir çünkü bu miktarlar, o dönemin şartlarına göre belirlenmiştir. Günümüzde, zenginlik ve fakirlik kavramları değişmiştir, bu nedenle zekât ve sadakanın ölçütleri de yeniden gözden geçirilmelidir”¹¹³

5.3. Zekâtın Sosyal Güvenlik İşlevi ve Kurumsallaşma İhtiyacı

Zekât ve sadakanın temel amacının, tembelliği ve miskinliği teşvik etmek değil; aksine, çalışkanlık ve üretkenlik gibi toplumsal değerleri destekleyerek dinamik bir toplum yapısının oluşmasına katkı sağlamak olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁴

“Zekât ve sadakanın amacı, miskinleri ve tembelleri korumak değildir. Günümüzde bazı bireyler, sürekli zekât ve sadaka alarak iş yapmıyor ve toplumun iş gücünü kötüye kullanıyor. Ancak İslam'da zekât ve sadaka, insanları ömür boyu beslemek değil, onlara geçimini sağlayacak bir iş bulmak ve temel ihtiyaçlarını karşılamak için verilen yardımlardır. İslam, toplumu miskinleştirmeyi veya asalak kesimi oluşturmayı hedeflemez. Aksine, zekât ve sadaka hırsızlık, arsızlık ve yolsuzluk gibi sosyal sorunları engellemeye yardımcı olabilir, ancak bu yardımların ölçüsü kaçırıldığında

¹¹⁰ Bahattin Dartma, “Zekât” (Görüşmecisi: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 20 Şubat 2023).

¹¹¹ Mehmet Yolcu, “Zekât” (Görüşmecisi: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 1 Nisan 2023).

¹¹² Kaya, Kur'ân-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu, 212.

¹¹³ Ali Rıza Gül, “Zekât” (Görüşmecisi: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 20 Şubat 2023).

¹¹⁴ Kaya, Kur'ân-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu, 213.

olumsuz sonuçlar doğurabilir. İslam'ın amaçladığı şey, toplumda bağımlılık yaratmak değil, insanların kendilerine yetebilecek hale gelmelerini sağlamaktır"¹¹⁵

Zekât ve sadakanın daha etkin bir şekilde toplum yararına hizmet edebilmesi için, bu yardımların sistemli biçimde toplanıp dağıtılması sürecinde devletin ve İslami kurumların aktif rol üstlenmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹¹⁶

*"Zekât ve sadakanın etkili olabilmesi için kurumsallaşması gerekmektedir. Bu tür yardımların devlet, Diyanet veya sivil toplum örgütleri aracılığıyla bir müessese haline getirilmesi önemlidir. Yardımlar, yalnızca para vermekle sınırlı olmamalı, aynı zamanda insanları eğitime, sanata veya mesleki becerilere yönlendirmek gereklidir. Bu yaklaşım, zekât ve sadakanın toplumsal huzur sağlama ve güven oluşturma noktasında önemli bir rol oynayabilir. Ayrıca, bu tür yardımlar toplumda sevgi ve saygıyı pekiştirebilir ve genel fayda sağlayabilir"*¹¹⁷

Katılımcıların büyük bir kısmı, zekât ve sadakanın muhtaçlar açısından sosyal bir sigorta işlevi gördüğünü belirtmektedir. Bununla birlikte bu yardımların, ihtiyaç sahiplerini çalışmaya teşvik edecek biçimde uygulanması; tembelliği ve ataleti besleyecek tarzda sunulmaması gerektiği özellikle vurgulanmaktadır.¹¹⁸

*"Zekât ve sadaka, İslam ümmetinin sosyal sigortaları olarak tanımlanabilir. Bu iki kavram, toplumu ayakta tutmanın, canlı tutmanın ve maddi olarak geliştirmesinin sigortasıdır. İslam fıkına uygun şekilde zekât verildiği takdirde fakirlik ortadan kalkar. Örneğin, Türkiye'deki zenginlere farz olan zekât, ülkenin bütçesiyle eşdeğer bir miktardır. Eğer zekât düzgün şekilde verilirse, üç yıl içinde Türkiye'de fakirlik kalmaz. Zekât, toplumu tembelleştirmek için değil, aksine ekonomiyi canlı tutmak için bir araçtır. Çalışabilen bir kişiye zekât verilmez; sadece muhtaç olanlara zekât verilir. Zekâtın dağıtımı da düzensiz bir şekilde değil, devletin belirli bir planlama ve koordinasyonla yapılmalıdır"*¹¹⁹

Zekât ve sadaka, muhtaç kesimin finansal açıdan desteklenmesinde temel bir işlev üstlenmektedir. Ancak modern çağda, özellikle günümüz Müslümanlarının, zekâtın toplumsal boyutunu tam anlamıyla idrak edemedikleri gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, akademisyenler, iktisatçılar ve ekonomistlerin; dört mezhep imamlarının fikhî içtihatlarını da dikkate alarak zekâtın önemine dikkat çeken ve teşvik eden çalışmalar ortaya koymaları gerektiği ifade edilmektedir. Öte yandan, yiyecek, içecek, giyecek, ev ve binek gibi aslî ihtiyaçlar zekâta tabi tutulmazken; günümüzde oldukça lüks yaşam tarzlarına sahip bireylerin varlığı, zekâta tabi mal tanımının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini gündeme getirmektedir.¹²⁰

Zekât oranının sabit kalması gerektiğini belirten bazı katılımcılar, buna karşın zekâta tabi mal türlerinin günümüz şartlarına göre yeniden değerlendirilmesinin elzem olduğunu ifade etmektedirler.¹²¹

Katılımcıların ifadelerine göre, zekât ve sadakanın toplumsal refahı artırma ve bazı sosyal suçların azaltılmasında önemli roller üstlendiği görülmektedir. Zekât ve sadakanın hakkıyla uygulanması durumunda, fakirliğin tamamen ortadan kalkmayacağı kabul edilmekle birlikte, zengin ile fakir arasında denge kurularak toplumsal huzurun sağlanabileceği düşünülmektedir.

¹¹⁵ Gül, "Zekât" (20 Şubat 2023).

¹¹⁶ Kaya, Kur'an-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu, 213.

¹¹⁷ Musa Bilgiz, "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 26 Ocak 2023).

¹¹⁸ Kaya, Kur'an-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu, 214.

¹¹⁹ Mehmet Halil Çiçek, "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 21 Şubat 2023).

¹²⁰ Kaya, Kur'an-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu, 214.

¹²¹ Yusuf Ziya Kavakçı, "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 20 Ocak 2023).

Ayrıca, bu ibadetlerin hırsızlık, gasp ve rüşvet gibi suçları — bunları alışkanlık hâline getirenler dışında — önemli ölçüde engelleyebileceği ya da en azından bu suçları azaltabileceği dile getirilmektedir.¹²²

5.4. Zekâtın İbadet Boyutu

Katılımcılardan biri, zekât ve sadakanın öncelikle ibadet yönüyle ele alınması gerektiğini vurgulayarak, bu uygulamaların yalnızca sosyo-ekonomik sonuçları üzerinden değerlendirilmesinin eksik bir yaklaşım olacağını ifade etmektedir. Katılımcıya göre, diğer ibadetlerde olduğu gibi zekât ve sadakanın da temelinde ilahî bir emir ve insan için bir imtihan boyutu bulunmaktadır. Bu çerçevede asıl belirleyici olan husus, “murad-ı ilahînin” ne olduğu ve bu ibadetlerin hangi amaç doğrultusunda emredildiğinin doğru anlaşılmasıdır.

Bu görüşte, modern İslam iktisadı literatürüne yönelik eleştirel bir yaklaşım da dikkat çekmektedir. Katılımcı, günümüzde zekât ve sadaka üzerine yapılan çalışmalarda yoksullukla mücadele, gelir dağılımı ve sosyal refah gibi işlevlerin aşırı derecede vurgulandığını; buna karşılık ibadet boyutunun görece geri planda kaldığını belirtmektedir. Bu durumun, zekâtın asli mahiyetinin göz ardı edilmesine yol açabileceği ifade edilmektedir.

Öte yandan katılımcı, zekâtın toplumsal faydalarını tamamen reddetmemekte; ancak bu faydaların mutlak ve belirleyici bir sonuç olarak sunulmasına temkinli yaklaşmaktadır. Zekâtın belirli bir orana (%2,5) dayanması ve yoksulluğun ilahî imtihanın bir parçası olarak varlığını sürdürmesi dikkate alındığında, bu ibadetin tek başına yoksulluğu ortadan kaldıracağı yönündeki iddiaların gerçekçi olmadığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda zekâtın, yoksulluğu tamamen ortadan kaldıran bir mekanizmadan ziyade, bireysel sorumluluğu pekiştiren ve toplumsal dayanışmayı destekleyen bir ibadet olduğu vurgulanmaktadır.

Sonuç olarak bu yaklaşım, zekât ve sadakanın değerlendirilmesinde ibadet boyutunun merkeze alınması gerektiğini, sosyo-ekonomik işlevlerin ise bu temel çerçeve içerisinde ele alınmasının daha dengeli bir analiz imkânı sunacağını ortaya koymaktadır.¹²³

5.5. Zekât, Sadaka ve İnfak Kavramlarının Anlamsal Çerçevesi ve Dinî-Etik Boyutu

Diğer bir katılımcı, zekât ve sadaka konularının sağlıklı biçimde anlaşılabilmesi için öncelikle bu kavramların anlam dünyasının doğru kavranması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede zekâtın “arınma” ve “artma” anlamlarına dikkat çekilerek, verilen zekâtın malı eksiltmekten ziyade onu temizlediği ve geride kalan kısmı başkalarının hakkından arındırdığı ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, zekâtı yalnızca ekonomik bir transfer değil, aynı zamanda ahlâkî bir arınma mekanizması olarak değerlendirmektedir.

Katılımcı, zekât ve sadakanın malı azaltmadığı, aksine artırdığı yönündeki inanç boyutuna da dikkat çekmekte; bu durumun ilahî vaade dayandığını belirtmektedir. Buna göre infak eden kişinin malının eksilmeyeceği, aksine bereketleneceği düşüncesi, müminin Allah’a olan güveniyle doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda, zekât ve sadakanın ekonomik hesapların ötesinde, inanç temelli bir güven ve teslimiyet meselesi olduğu vurgulanmaktadır.

Öte yandan katılımcı, zekât ve sadaka kavramlarının daha üst bir çerçevede “infak” kavramı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. İnfakın, verilen malla ilişkisi kesmek, yardım edilen kişiyi rencide etmemek ve gösteriştten uzak durmak gibi ahlâkî ilkeleri içerdiği belirtilmektedir. Ayrıca infakın, toplumsal ilişkilerde görünmez bir bağ kurarak sosyal

¹²² Kaya, *Kur’ân-ı Kerim’in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu*, 221.

¹²³ Necmettin Kızılkaya, “Zekât” (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 4 Nisan 2023).

dengeyi güçlendirdiği ve bireyi cimrilikten uzaklaştırarak ahlâkî bir dönüşüm sağladığı ifade edilmektedir.

Son olarak sadakanın, yalnızca maddi bir yardım değil, aynı zamanda bireyin imanındaki samimiyetin (sadaikat) bir göstergesi olduğu vurgulanmaktadır. Bu yönüyle zekât, sadaka ve infak kavramlarının birlikte ele alınmasının, söz konusu ibadetlerin hem bireysel hem de toplumsal boyutlarının daha bütüncül bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.¹²⁴

SONUÇ

Zekât, İslam'ın inanç, ibadet ve toplumsal düzen tasavvurunun merkezinde yer alan; bireyin manevi arınmasını sağlarken toplumsal yapıyı adalet temelinde inşa etmeyi amaçlayan çok boyutlu bir ibadettir. Kur'an-ı Kerim'de namaz ile birlikte zikredilmesi, zekâtın iman, ibadet ve sosyal sorumluluk arasındaki ayrılmaz ilişkiyi açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle zekât, mülkiyetin mutlak bir hak olmadığını vurgulayan ve servet üzerinde toplumun da payı bulunduğunu hatırlatan ilahî bir denge ve adalet mekanizmasıdır.

Tarihsel süreçte Hz. Peygamber döneminde kurumsal bir nitelik kazanan zekât, Hulefâ-i Râşidîn ve sonraki İslam devletlerinde hem kamu maliyesinin temel unsurlarından biri olmuş hem de sosyal refahın sağlanmasında etkin bir araç olarak işlev görmüştür. Bu bağlamda zekât, yalnızca yoksulların temel ihtiyaçlarını karşılayan bir yardım mekanizması olmanın ötesine geçerek, toplumsal dengeyi tesis eden, güven duygusunu pekiştiren ve dayanışmayı güçlendiren bir kurum hüviyeti kazanmıştır. Bununla birlikte, modern dönemde zekâtın büyük ölçüde bireysel inisiyatifte bırakılması, söz konusu ibadetin toplumsal dönüşüm kapasitesini önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

Saha araştırmalarından elde edilen bulgular, zekât ve sadakanın çağdaş toplumlarda yalnızca ekonomik bir destek aracı olarak değil, aynı zamanda toplumsal ahlaki, dayanışmayı ve güven duygusunu besleyen bir "manevî güvence" olarak algılandığını göstermektedir. Ancak bu etkinin sürdürülebilir ve kalıcı olabilmesi, bireysel niyet ve samimiyetin yanı sıra; şeffaflık, hesap verebilirlik ve adalet ilkelerine dayalı kurumsal yapıların güçlendirilmesine bağlıdır.

Sonuç olarak zekât, bireysel arınma ile toplumsal huzur arasında köprü kuran bir ibadet olarak, İslam'ın insan ve toplum anlayışını bütüncül bir perspektifle yansıtmaktadır. Bu çerçevede günümüz Müslüman toplumlarının temel sorumluluğu, zekâtı yalnızca bireysel bir yükümlülük olarak değil, sosyal adaletin tesisinde etkin rol oynayan dinamik bir kurum olarak yeniden değerlendirmek ve çağın imkânları doğrultusunda daha işlevsel ve kurumsal bir yapıya kavuşturmasıdır.

KAYNAKÇA

Acar, Abdullah. "Önceki Ümmetlerin İbadetleri Hakkında Kur'an Kıssalarındaki Bilgiler Kapsamında 'İslam Beş Şey Üzerine Bina Edildi' Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 39-68. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd/issue/29555/493702>

¹²⁴ Mehmet Okuyan, "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 31 Ocak 2023).

- Ağdemir, Zeynep. "Türkiye Selçuklu Devleti Maliyesini İbn-i Haldun ile Anlamak: Mali Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 28/3 (2021), 631-655. <https://doi.org/10.18657/yonveek.909226>
- Akça, Fatih. *Hilafet Kurumu-İlk Dört Halife Döneminde Kültür ve Medeniyet*. Sinop: Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Aksu, Ali. "Abbasiler Döneminde Zekât Uygulamaları". *Tarihte ve Günümüzden Zekât Uygulamaları*. ed. Necmeddin Kızılkaya. 7/179-199. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2017.
- Akşit, Cevat. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 8 Mart 2023).
- Apak, Âdem. "Emevîler Döneminde Zekât Uygulamaları". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. Ed. Necmeddin Kızılkaya. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, 163-177.
- Ateş, A. Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetleri*. İstanbul: Umut Matbaacılık, 1996.
- Aydın, Murat – Odabaş, Hakkı. "Zekâtın Devlet Eliyle Yönetilmesi ve Malezya Zekât Sistemi Örneği". *Dini Araştırmalar* 21/54 (2018), 145-173. <https://doi.org/10.15745/da.470809>
- Bal, Mehmet Suat. "Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki Sosyal Kurumların Teşekkülünde Rol Oynayan Kişilerin Siyasi ve Ekonomik Durumları". *I. Uluslararası Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu* 35/59 (2016), 21-42.
- Baş, Eyüp. *İslam Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Beğavî, Ebu Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn. *Meâlimu't Tenzîl*. çev. Nurgül Özdemir. Ayşegül Özdemir. 1 - 2 Cilt. İstanbul: Polen Yayınları, 2018.
- Beydavî, Kadı Nasırüddin Ebu Said. *Envaru't Tenzîl ve Esrâru't Te'vîl*. çev. Abdülvehhab Öztürk. 2 - 5 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2017.
- Bilgiz, Musa. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 26 Ocak 2023).
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 1 - 7 Cilt. İstanbul: Nisâ Yayınları, t.y.
- Can, Yılmaz – Gün Recep. *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Çiçek, Mehmet Halil. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 21 Şubat 2023).
- Çiftçi, Ali. "Müzzemmil Suresinin Yirminci Âyeti Bağlamında Zekât Emri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019), 134-152. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/51645/645543>
- Dartma, Bahattin. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 20 Şubat 2023).
- Demir, Şehmus. "Kur'ân'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi". *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007), 10-30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2720/36204>
- Demirhan, Yahya. *Hz. Peygamber Döneminde Zekâtın Toplanmasında İzlenen Yol*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Duman, Soner. "Hz. Peygamber (s.a.s) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât". *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018), 56-77. <https://doi.org/10.25272/j.2149-8407.2018.4.1.04>
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 1 - 6 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.

- Emiroğlu, Hasan Tahsin. *Esbâb-ı Nüzûl (Kur'ân Âyetlerinin İniş Sebepleri)*. 1 - 10 Cilt. Konya: Kuzucular Ofset, t.y.
- Mehmet Erkal, "Zekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fakir, Muhammed Abdulhalik. *Hız. Peygamber ve Dört Halife Dönemi Zekât Uygulamaları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gül, Ali Rıza. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 20 Şubat 2023).
- Güzel, Ahmet. "Hulefâ-İ Râşidîn Dönemi'nde Halifelerin Halkla İlişkileri". *İstem Dergisi* 6/3 (2005), 245-264. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26533/27937>
- Hamarat, İbrahim. *Çağdaş İslam Âlimi Muhammed Hamidullah Ve Fıkıhî Görüşleri*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Hüseynî, Mansur Ali Nasıf. *Et-Tâcü'l-Câmiu li'l Usûl fî Ehâdîsi'r Resûl*. çev. Abdülvehhab Öztürk. 1 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2013.
- İbnü'l Cevzî, Abdurrahman. *Zâdü'l Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. çev. Abdülvehhab Öztürk. 1 - 6 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2015.
- İbn-i Kesir, İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. çev. Savaş Kocabaş. 1 - 5 Cilt. İstanbul: Polen Yayınları, 2020.
- İbn-i Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tahrîru't-Tenbîr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1984.
- İbnü'd Deyba, Vecîhüddin. *Teysîru'l Vusûl İlâ Câmi'i'l Usûl Min Hadîsi'r Resûl*. çev. Hanifi Akın. 3 Cilt. İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2020.
- İsfahânî, Râğîb. *Müfredât Elfâzı'l Kur'ân*. çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Kahraman, Abdullah (ed.). *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 20 Ocak 2023).
- Kaya, Erkan. *Kur'ân-ı Kerim'in Âyetleri Işığında Zekât Sadaka ve Faizin Toplumsal Boyutu*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Kaya, Erkan. "Kur'ân Âyetleri Bağlamında Faize Dair Toplumsal Yaklaşımlar". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2025), 114-132. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/91216/1662354>
- Kızılkaya, Necmeddin (ed.). *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. 2 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2017.
- Kızılkaya, Necmettin. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 4 Nisan 2023).
- Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meali. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2004.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. çev. Salih Uçan vd. 1 - 10 Cilt. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003.
- Mevdudî, Ebû A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. 1 - 4 Cilt. İstanbul: İslam Yayınları, t.y.
- Nisâbü'rî, el-Hakîm. *Mustedrek al-Sahihayn*. 2 Cilt. Beyrut: Dar'ül-Kütüb el-İlmiyye, 2004.
- Nursi, Said. *İşârâtü'l İ'câz*. İstanbul: Envar Neşriyat, 4. Basım, 2009.

- Nursi, Said. *Mektûbât*. İstanbul: Envar Neşriyat, 6. Basım, 2010.
- Okuyan, Mehmet. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 31 Ocak 2023).
- Özdemir, Ahmet. "Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur'ân'a Göre Zekât ve Faiz". *İslami Araştırmalar Dergisi* 25/3 (2014), 147-159.
- Öztürk, Resul. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 26 Ocak 2023).
- Razi, Fahrüddin. *Mefâtihu'l Gayb*. çev. Heyet. 16 - 23 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınları, 2002.
- Sabûnî, Muhammed Ali. *Ahkâm Tefsiri*. çev. Mazhar Taşkesenlioğlu. 2 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2012.
- Sabûnî Muhammed Ali. *Safvetü' t-Tefâsir (Tefsirlerin Özü)*. çev. Sadrettin Gümüş. Nedim Yılmaz. 1 - 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Sarıçam, İbrahim – Erşahin, Seyfettin. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Suyûtî, Celâleddin. *ed-Dürrül-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*. çev. Hüseyin Yıldız. 1 Cilt. İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2012.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l Beyân an Te'vîl-i Âyi'l Kur'ân*. çev. Hasan Karakaya. Kerim Aytekin. 2 - 6 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Terzi, Günay. – Bilen, Mahmut. "Türkiye'de Zekâtın Kurumsallaşması ve Diyanet Personelinin Bakış Açısı Hakkında Bir Araştırma (Kocaeli Örneği)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (2020), 81-114. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.689221>
- Yavuz, Yunus Vehbi. *İslam'da Zekât Müessesesi*. İstanbul: Feyiz Yayınları, 1972.
- Yıldız, Nurettin. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 7 Mart 2023).
- Yılmaz, İbrahim. "Kamu Otoritesinin Mubahı Sınırlandırması Bağlamında Müellefe-i Kulûba Zekât Fonundan Pay Verilmesi ile İlgili Hz. Ömer'ın Uygulaması". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 231-261. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2848483>
- Yılmaz, Selman. vd. "Türkiye'de Zekât İle Yoksulluk Arasındaki İlişkinin Analizi". *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 13/24 (2021), 285-292. 10.14784/marufacd.880664
- Yılmaz, Ömer. – Sırım, Veli. "Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi: Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme". *Sosyal Bilimler Metinleri* 1 (2017), 76-85. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbm/issue/47259/59546>
- Yolcu, Mehmet. "Zekât" (Görüşmeci: Erkan Kaya, Ses Kaydı, 1 Nisan 2023).
- Zühaylî, Vehbe ez. *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. 3 Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 2011.

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluş ile finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu araştırma için gerekli etik kurul onayı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimleri Yayın Etik Kurul Başkanlığı'ndan 23.10.2025 tarih ve 2025/21 sayılı karar ile alınmıştır.

DEĞİŞEN DÜNYA DÜZENİNDE TİCARETİN GÜVENLİKLEŞTİRİLMESİ VE ZENGİZUR KORİDORU: TÜRKİYE’NİN STRATEJİK ÖZERKLİK POLİTİK EKONOMİSİ

THE SECURITIZATION OF TRADE AND THE ZANGEZUR CORRIDOR IN THE CHANGING WORLD ORDER: TÜRKİYE'S POLITICAL ECONOMY OF STRATEGIC AUTONOMY

Yusuf Girayalp ATAN¹

Arzu AL²

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, girayatan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0340-0133

² Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, arzu.al@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3287-3661

Geliş Tarihi / Date Applied
07.04.2026

Kabul Tarihi / Date
Accepted
12.08.2026

ÖZET

Zangezur Koridoru hakkındaki tartışmalar çoğu zaman mesafe, taşıma süresi ve lojistik kapasite üzerinden yürütülmektedir. Bu çalışma farklı bir soruya odaklanmakta ve yeni hattın Türkiye'nin stratejik hareket alanını hangi koşullarda genişletebileceğini incelemektedir. Araştırma, Kasım 2020 ile Haziran 2026 arasında Azerbaycan, Ermenistan, İran, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve Türk Devletleri Teşkilatı tarafından yayımlanan 18 doğrulanmış resmî belgeye dayanmaktadır. Belgeler bağlantısallık, güzergâh yedekliliği, güvenlikleştirme, egemenlik ve yargı yetkisi, operasyonel kontrol, jeoekonomik konumlanma, karşılıklık, devredilmiş ticari yönetim ve terminoloji tartışması başlıkları altında incelenmiştir. Kurumsal yapı, 2020 üçlü bildirisindeki Rus sınır denetimi modelinden 2025 Washington Bildirisi'ne ve 2026 TRIPP düzenlemesine doğru değişmiştir. Son düzenleme Ermenistan'ın sınır ve gümrük yetkisini korurken Amerika Birleşik Devletleri bağlantılı kuruluşu şirketin kontrol hissedarı hâline getirmektedir. Türkiye yeni bir güzergâha erişim sağlayabilir, ancak yayımlanan ortaklık yapısında ve özel onaya tabi karar mekanizmasında resmî bir konuma sahip değildir. Bu durum, çalışmada ticari egemenlik paradoksu olarak tanımlanmaktadır. Stratejik özerklik, hattın varlığından çok erişimin öngörülebilirliğine, gerçek ikame kapasitesine ve alternatif güzergâhların korunmasına bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Zangezur Koridoru, Ticaretin Güvenlikleştirilmesi, Stratejik Özerklik, TRIPP, Güney Kafkasya.

ABSTRACT

Debate over the Zangezur Corridor typically centers on distance, freight time, and logistics capacity. This study shifts the focus from transport efficiency to strategic autonomy by asking under what conditions the proposed link would expand Türkiye's strategic room for maneuver rather than generate a new form of dependence. The analysis draws on 18 authenticated official documents issued between November 2020 and June 2026 by Azerbaijan, Armenia, Iran, Türkiye, the United States, and the Organization of Turkic States. These documents are examined across nine interrelated categories: connectivity, route redundancy, securitization, sovereignty and jurisdiction, operational control, geoeconomic positioning, reciprocity, delegated commercial governance, and disputes over terminology. This framework traces a marked evolution in the corridor's institutional design. Russian border supervision under the 2020 trilateral statement gave way to the sovereignty-based Washington declaration of 2025 and, subsequently, to the Armenia-United States TRIPP arrangement of 2026. Under the published design, Armenia retains border and customs authority, while a United States-affiliated entity holds the controlling corporate share. For Türkiye, this creates a central tension: the corridor may provide an additional route, yet Türkiye has no formal role in the disclosed ownership or reserved-decision structure. The study conceptualizes this mismatch as a commercial sovereignty paradox. It argues that the corridor can enhance Türkiye's strategic autonomy only if access remains predictable, the route provides genuine substitution capacity, and alternative routes remain available. Connectivity, therefore, does not in itself guarantee autonomy; its strategic value depends on the governance and redundancy conditions under which it operates.

Keywords: Zangezur Corridor, Trade Securitization, Strategic Autonomy, TRIPP, South Caucasus.

1. INTRODUCTION AND PROBLEM STATEMENT

Over the last decade, transport routes have acquired a more explicit security dimension. Cost, distance, and carrying capacity remain relevant, but policy assessments increasingly account for political closure, sanctions exposure, border disputes, and institutional continuity during crises. The COVID-19 pandemic, Russia's invasion of Ukraine, and disruptions in major maritime passages brought these vulnerabilities into sharper view. United Nations Conference on Trade and Development documented the pressure affecting the Red Sea, the Black Sea, and the Panama Canal. The World Bank reached a related conclusion on the Middle Corridor, where resilience depends less on geography alone than on coordinated investment and reform (World Bank, 2023: 8-13; United Nations Conference on Trade and Development, 2024: 1-5).

Geographic distance alone does not determine whether a route provides a dependable alternative. Kenderdine and Bucsky identify ferry capacity, border coordination, rail interoperability, and fragmented administration as recurring weaknesses of the Trans-Caspian route (Kenderdine & Bucsky, 2021: 1-2, 8-11). The OECD reaches a similarly cautious conclusion. The Middle Corridor can assume a larger role when participating states reduce procedural differences and improve operational coordination (OECD, 2023: 61-64, 71-82). A wider choice of routes has strategic value when an alternative can absorb traffic during a disruption. A nominal line that remains slow, legally uncertain, or operationally disconnected offers limited protection.

These wider concerns are compressed into the small and politically contested space of the South Caucasus. The proposed connection between mainland Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic is described in different terms by different governments. Those terms are not interchangeable. Azerbaijan and Türkiye usually speak of the Zangezur Corridor. Armenian officials object whenever that phrase implies an extraterritorial passage or any direct restriction on the jurisdiction exercised by Armenia. Iran regards any attempt to block its shared land border with Armenia as a vital national security concern. Russia derived an operational role from the border-control provision of the 2020 trilateral statement. The dispute therefore concerns authority and legal status as much as rails, roads, and freight (President of the Republic of Azerbaijan, 2020; Office of the Supreme Leader, 2022; Office of the Prime Minister of Armenia, 2023).

A new institutional phase began with the Washington meeting in August 2025. The joint declaration tied regional transportation to sovereignty, territorial integrity, and jurisdiction. It also introduced the Trump Route for International Peace and Prosperity, known as TRIPP, as the proposed framework for movement across Armenian territory (President of the Republic of Azerbaijan, 2025a). In January 2026, Armenia and the United States published an implementation outline that envisaged a development company with a 74 percent United States share and a 26 percent Armenian share. The framework agreement published in May kept Armenian control over borders, customs, policing, and emergency response, while granting the company broad development functions (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026b, 2026c).

This provision defines the central issue addressed in this study. An additional route could reduce Türkiye's reliance on a limited number of transit states, yet the commercial rules of the new line may be shaped within institutions where Ankara has no published decision-making role. Better physical access to Azerbaijan and Central Asia would widen Türkiye's options without conferring authority over capacity, operator selection, border procedures, or development rights. This mismatch is defined as a commercial sovereignty paradox. Diversification may improve strategic

choice even when the institutions governing the alternative remain outside the beneficiary's control.

This distinction is important for any political-economy account of strategic autonomy. Turkish foreign-policy research has shown that room for manoeuvre depends on economic infrastructure and material capacity, not on diplomatic flexibility alone (Kutlay & Öniş, 2021: 1088-1091; Aydın-Düzgit, Kutlay, & Keyman, 2026: 184-190, 198-202). A corridor should therefore be assessed on three separate grounds. The first is whether it creates physical redundancy. The second is whether the rules of access are stable and predictable. The third is whether traffic can be redirected in practice. Without that separation, the construction of a railway can easily be mistaken for a lasting redistribution of power.

1.1. Research Questions

Three questions organise the inquiry. They begin with the way officials attach security meaning to the route and then move to the allocation of authority in the emerging governance structure.

RQ1. How has the securitization of trade changed the policy value assigned to the Zangezur connection within Türkiye's corridor strategy?

RQ2. Which forms of sovereignty, jurisdiction, and operational control appear in the official documents governing the route between November 2020 and June 2026?

RQ3. Under what conditions can the emerging corridor increase Türkiye's strategic autonomy rather than replace one transit dependency with another governance dependency?

1.2. Hypotheses

H1. As supply chains become securitized, policymakers should place greater value on route redundancy. Official statements are therefore expected to connect the Zangezur link more frequently with resilience, continuity, and strategic access after disruptions affecting Russian and maritime routes.

H2. A new physical route should improve Türkiye's bargaining position only when it can substitute for existing transit options. That effect should weaken if border procedures, capacity decisions, or operating rights remain concentrated in institutions where Türkiye has no formal role.

H3. The TRIPP framework should reduce the practical relevance of the Russian border-control model written into the 2020 trilateral statement. At the same time, it should create a different asymmetry because Armenian reserved rights coexist with a controlling United States corporate share. The expected result is not Turkish control, but a commercial sovereignty paradox.

H4. References to sovereignty should serve more than one political purpose. Armenia is expected to use them to reject extraterritoriality and retain public authority. Azerbaijan and Türkiye are expected to stress continuous movement and regional integration. Implementation should become more durable when those positions are converted into reciprocal procedures that facilitate transit without displacing the host state's jurisdiction.

1.3. Literature Review

1.3.1. Trade Securitization and Economic Statecraft

Geoeconomic scholarship proceeds from the premise that commercial relations are embedded in power politics. Market access, investment, regulation, infrastructure, and cross-border networks can all be used in pursuit of strategic goals. Scholvin and Wigell treat geoeconomics both as an analytical perspective and as a foreign-policy practice in which economic instruments serve power-political purposes (Scholvin & Wigell, 2018: 73-76). Roberts, Moraes, and Ferguson place the same tendency within an emerging order where security competition increasingly shapes trade and investment rules (Roberts, Choer Moraes, & Ferguson, 2019: 655-659).

Farrell and Newman explain why such relations often produce unequal opportunities. States located at central points in global networks may acquire the ability to observe transactions or deny access. Their argument was developed mainly for financial and information systems, but its logic also applies to transport when an actor can interrupt passage or impose conditions on it (Farrell & Newman, 2019: 42-55). A corridor can therefore matter in two quite different ways. It may lower the cost of movement, and it may alter who has the power to block that movement.

For transport routes, the right to interrupt can matter as much as network centrality. A government does not need to own an entire corridor to exercise leverage. Control over a border crossing, a port, a customs interface, or a financing channel may be enough. The reverse is also true. Opening another line can reduce exposure while leaving important dependencies intact. The relevant question is not simply who owns the infrastructure, but who controls the decision that becomes decisive when normal movement breaks down (Farrell & Newman, 2019: 42-55).

1.3.2. Corridor Politics and the Middle Corridor

Most research on the Middle Corridor examines its trade potential, physical bottlenecks, and position among competing Eurasian routes. Kenderdine and Bucsky combine policy analysis with trade evidence and find that fragmented procedures and uneven infrastructure continue to restrict the route's performance (Kenderdine & Bucsky, 2021: 1-2, 8-11). The World Bank estimates that coordinated reform could produce substantial gains by 2030, although it also identifies ports, border crossings, digital systems, and service reliability as major constraints (World Bank, 2023: 8-13, 41-53). OECD work places interoperability and governance at the centre of the same problem (OECD, 2023: 61-64, 71-82).

That literature is strong on performance, but it normally treats governance as a coordination problem among transit states. Valiyev and Bilalova move closer to the political issue by examining competition over routes and the agency of smaller states in Russia's neighbourhood (Valiyev & Bilalova, 2021: 483-490). Their comparison helps explain how a new connection can redistribute bargaining power. It does not address a structure in which access, ownership, and reserved corporate decisions are separated. The publication of the TRIPP arrangements makes that distinction visible.

1.3.3. Securitization as an Intersubjective Process

Securitization theory does not treat an official use of the word security as sufficient evidence that an issue has entered the security realm. Balzacq places political agency, audience response, and context at the centre of the process (Balzacq, 2005: 172-183). Stritzel explains how securitizing moves acquire force through the social and political setting in which they are articulated (Stritzel,

2007: 357-366). This approach clearly fits the present case, since different actors portray the same route as a threat, a right, or an opportunity.

Several objects are said to require protection in the Zangezur debate. Azerbaijan treats unimpeded access to Nakhchivan as part of the post-war settlement. Armenia places sovereignty and territorial integrity at the centre of its position. Iran focuses on the continued existence of its land border with Armenia. Türkiye presents the connection as a way to secure continuous access to Azerbaijan and the wider Turkic region. The project's security meaning is produced by the interaction of these claims. It does not arise from transport engineering alone.

Securitization is used here in a narrow sense. A passage is coded in this category when an actor links the route to national security, territorial integrity, strategic isolation, or the prevention of coercive interruption. Statements about prosperity or regional development are coded separately. This distinction identifies where security language dominates and where officials seek to normalise the route through reciprocity and ordinary public jurisdiction.

1.3.4. Connectivity and Contested Order in the South Caucasus

Work on South Caucasus connectivity increasingly treats infrastructure as part of regional order rather than as a technical layer placed on top of politics. German argues that Russia's established position is being tested by China-linked connections and by the diversification strategies of regional states (German, 2022: 1596-1604). Fridrichová and Kříž reach a related conclusion after Russia's invasion of Ukraine. Across several post-Soviet cases, including Armenia, they find that Moscow's hegemonic capacity has weakened (Fridrichová & Kříž, 2025: 343-350). This is the setting in which the older model of Russian supervision became less sustainable.

Regional studies also caution against treating construction as proof of integration. Mac-Glandières links infrastructure in post-war Azerbaijan to coercive order and conflict management (Mac-Glandières, 2025: 1095-1105). Smolnik, Fehlings, and Darieva show that connection and disconnection are produced through political and social relations, not by location alone (Smolnik, Fehlings, & Darieva, 2025: 1023-1031). Guliyev adds a discursive dimension by tracing the way Azerbaijani presidential narratives combine Turkic solidarity with Silk Road regionalism (Guliyev, 2024). Taken together, these studies show why a transport project can carry several competing visions of regional order.

Iran introduces a further complication. Golmohammadi and Azizi describe the country as a status quo power whose regional policy is constrained by strategic isolation, domestic priorities, and external pressure (Golmohammadi & Azizi, 2026: 593-600). That argument helps explain Tehran's reaction to any arrangement that might change the Armenia-Iran border environment. The official statement issued in July 2022 confirms that the border question was treated as a red line in talks with Türkiye (Office of the Supreme Leader, 2022).

1.3.5. Türkiye and the Material Foundations of Strategic Autonomy

Strategic autonomy now occupies a prominent place in analyses of Turkish foreign policy. Middle-power scholarship associates influence with coalition building, institutional entrepreneurship, and the capacity to shape collective agendas (Cooper, Higgott, & Nossal, 1993). Nolte shows that an intermediate state's position also depends on relative capabilities, regional standing, leadership claims, and recognition by other actors (Nolte, 2010). This perspective clarifies why Türkiye's autonomy rests partly on the opportunities it can shape within institutions that it does not control. Kutlay and Öniş describe Ankara's effort to preserve room for manoeuvre in a post-

Western order, while noting that economic and institutional constraints can generate new dependencies (Kutlay & Öniş, 2021: 1088-1091, 1098-1103). Aydın-Düzgit, Kutlay, and Keyman later separate the concept into structural orientation, political motive, and economic infrastructure. Their account identifies weak political-economy foundations as a persistent limitation on autonomy seeking (Aydın-Düzgit et al., 2026: 184-190, 198-202).

The corridor case gives the broader argument an observable institutional form. Infrastructure contributes to autonomy when it changes the choices available during a disruption. A railway has limited strategic value if an external actor can prevent its use. Conversely, a route may improve autonomy even when the host state retains full jurisdiction, provided that reciprocal rules stabilise access. The decisive relationship is among access, substitution, and participation in governance.

1.3.6. Analytical Gap

Existing studies explain several parts of the puzzle. They cover Türkiye's balancing behaviour, the operational weaknesses of the Middle Corridor, the erosion of Russian hegemony, and rival narratives of post-war connectivity. Their methods range from conceptual work and document-based discourse analysis to comparative politics and institutional reporting. One problem remains unresolved. Access to a route, territorial sovereignty, corporate control, and the ability to substitute traffic are often treated as though they were the same kind of power.

TRIPP provides an opportunity to separate those elements. Türkiye may obtain prospective access while remaining outside the published ownership structure and the list of reserved decisions. Physical connectivity and institutional participation therefore do not move together automatically. For a middle power, this gap matters because influence often depends on coalition building, institutional access, and recognised role performance (Cooper et al., 1993; Nolte, 2010). This study addresses the unresolved problem through an openly identified official corpus, a stated codebook, and a three-part account of corridor-based strategic autonomy.

1.4. Theoretical Framework

1.4.1. Geoeconomic Intent

Türkiye's interest in the connection is geoeconomic, not merely commercial. A direct line towards Nakhchivan and Azerbaijan could widen the country's eastbound options, reinforce the Middle Corridor, and increase Ankara's relevance within the connectivity agenda of the Organization of Turkic States. The Shusha Declaration placed both the Zangezur connection and the Nakhchivan-Kars railway within a common Turkish-Azerbaijani transport vision (President of the Republic of Azerbaijan, 2021). In 2025, Türkiye's Ministry of Transport reported that the tender for the Dilucu-Kars railway had been completed and presented the project as support for the Middle Corridor (Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye, 2025).

Even so, a new asset creates influence only when it remains usable under political or logistical pressure. That requirement is different from ownership. Türkiye can benefit from transit across Armenian territory without claiming sovereignty over it. Its strategic room grows when procedures are predictable, capacity is sufficient, and access cannot be withheld for unrelated political reasons. If those conditions are absent, the line may add infrastructure without adding much autonomy.

1.4.2. Securitization and Counter-Framing

Securitization explains how a transport project can move from routine policy debate into a field of urgent security claims. In the Copenhagen School formulation, an actor presents an issue as an existential threat to a valued referent object and seeks audience acceptance for exceptional treatment (Buzan, Wæver, & de Wilde, 1998). Azerbaijan stresses unimpeded movement and the obligations created after the war. Türkiye connects the route with the continuity of the Middle Corridor and access to the Turkic world. Armenia rejects interpretations that would create a jurisdictional exception on its territory. Iran treats the continuity of its border with Armenia as a national security interest.

Those positions narrow the range of arrangements that each government can accept. Armenian officials can support reopening transport links and still oppose the word corridor when it suggests reduced jurisdiction. Movement and authority are separate issues, so the two positions are not contradictory. The Washington Joint Declaration brought them together by pairing unimpeded connectivity with sovereignty, territorial integrity, and jurisdiction. That compromise later became the political basis of the TRIPP texts (President of the Republic of Azerbaijan, 2025a).

1.4.3. Network Power and the Commercial Sovereignty Paradox

The idea of weaponized interdependence supplies the structural part of the argument. Vulnerability appears when another actor's position in a network allows it to observe, interrupt, or condition transactions. Redundancy can limit that leverage by creating another path. Yet the existence of an alternative says nothing about the rules under which it may be used. Governance determines whether a route that exists in principle remains available in practice (Farrell & Newman, 2019: 42-55).

The term commercial sovereignty paradox refers to a specific institutional configuration. Route options increase, but important commercial decisions remain concentrated in bodies where the beneficiary has little or no formal voice. Assessment of this configuration requires three tests. The connection must be legally and physically usable. Rules for capacity and operation must be sufficiently predictable to limit discriminatory treatment. A credible alternative must remain available if the new structure becomes restrictive. Failure on the latter two tests can turn diversification into another form of dependence.

Describing TRIPP as corporate subordination would go too far. The 2026 framework preserves Armenian sovereignty and makes reserved decisions subject to mutual consent. Still, the corporate design cannot be ignored. Ownership, development rights, operator selection, and front-office services distribute influence below the level of territorial rule. The concept of a commercial sovereignty paradox captures that mixed allocation without suggesting that corporate participation is equivalent to sovereignty.

1.4.4. Originality and Value

The argument adds three points to the international political-economy literature. First, route access is separated from commercial authority. That distinction is especially important when assessing the autonomy of a middle power. Second, the relationship is examined through access redundancy, governance participation, and substitution capacity. Third, the framework is applied to the shift from the Russian supervision clause of 2020 to the TRIPP structure published and signed in 2026.

The empirical contribution comes from the documentary record. Every coded passage can be traced to an identified primary source with a working official link. Unsupported quotations, unattributed institutional claims, and numerical assertions without a documented method were excluded. Projected gains for the Middle Corridor are also kept separate from observed performance. This makes it easier to see where the evidence ends and interpretation begins.

The resulting claim is narrower than the familiar assertion that Türkiye will control a new corridor. An extra connection may benefit Türkiye even though the country has no formal shareholder position or reserved decision right in TRIPP. Autonomy can still improve if reciprocal access remains stable and the Kars-Dilucu segment functions as part of the wider network. Any gain, however, would be partial and reversible rather than automatic.

2. METHODOLOGY

2.1. Research Design

The case is examined through structured qualitative document analysis. A single-case design is appropriate because the route was still being planned, negotiated, and institutionally redesigned during the period studied. Freight statistics cannot yet establish the realised economic effects of a line that has not developed a full operating record. Official documents provide the stronger evidentiary basis at this stage because they reveal the rules, claims, and allocations of authority that precede operation. Document analysis is suited to such questions when the selection process and interpretive rules are made explicit (Bowen, 2009: 27-32).

The period begins on 10 November 2020, when the trilateral statement reopened transport links and gave Russian border guards a control function. It ends on 4 June 2026, the date associated with the signing phase of the Armenia-United States TRIPP framework. These boundaries allow comparison between two institutional models. One relied on Russian security supervision. The other combines Armenian public jurisdiction with a development company controlled by a United States-affiliated shareholder.

2.2. Corpus Construction

A document entered the corpus only if it met four conditions. It had to come from a government, presidency, ministry, or intergovernmental organisation. It also had to deal directly with the Zangezur connection, TRIPP, transport reopening, sovereignty, border administration, or Türkiye's Middle Corridor policy. The link had to lead to the document itself or to its official title page. Finally, an identifiable publication record had to be available. Eighteen texts met those conditions. English versions were used where available. The two Turkish ministry texts were translated for coding and checked against the original wording. Appendix A lists the issuer, date, language, relevance, and direct source of each document.

The sample brings together the 2020 trilateral statement, the Shusha Declaration, OTS Vision 2040, Turkish transport-planning documents, official Armenian and Iranian statements, Azerbaijani speeches on transport, the 2025 Washington declaration, and four Armenia-United States texts released in 2026 (President of the Republic of Azerbaijan, 2020; Organization of Turkic States, 2021; President of the Republic of Azerbaijan, 2021; Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye, 2022; Office of the Supreme Leader, 2022; Office of the Prime Minister of Armenia, 2023; President of the Republic of Azerbaijan, 2023; Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye, 2024; Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye, 2025; Office of the Prime Minister of Armenia, 2025a, 2025b; President of the Republic of Azerbaijan, 2025a,

2025b; Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026a, 2026b, 2026c, 2026d; President of the Republic of Azerbaijan, 2026).

The corpus excludes journalism, think-tank commentary, anonymous assertions, and pages whose links were broken or could not be authenticated. Attributed statements were removed when the original record could not be found. Claims about capacity, traffic, distance, or cost savings were also omitted unless a public source explained how the figure had been produced. This rule reduced the volume of material while preventing speculative figures from carrying analytical weight.

Four external sources were used for context rather than as substitutes for the primary corpus. The World Bank, OECD, United Nations Conference on Trade and Development, and the Asian Development Bank Institute all identify practical constraints affecting the Middle Corridor. Their reports provide a check on official claims about resilience, especially where policy language might overstate what the network can presently deliver (Kenderdine & Bucskey, 2021: 1-2, 8-11, 20-22; OECD, 2023: 61-64, 71-82; World Bank, 2023: 8-13, 41-53; United Nations Conference on Trade and Development, 2024: 1-5).

2.3. Codebook and Coding Procedure

The unit of analysis was a paragraph or a legal provision. Coding took place in two rounds. The first used categories drawn from geoeconomics, securitization, and network power. During the second round, passages that did not fit the initial scheme were reviewed, and the rules for reciprocity, delegated commercial governance, and disputes over terminology were refined. The commercial sovereignty paradox was not treated as a keyword or counted category. It emerged from the relationship among access, operational authority, and participation in governance.

Each document was read twice. The first reading identified passages relevant to the research questions. The second applied the inclusion and exclusion rules in Table 1 and checked each coding decision against contrary material elsewhere in the corpus. Appendix B provides a sample audit trail linking documentary evidence to analytical interpretation.

The analysis followed a rule-based, single-researcher document-audit procedure. Reliability was supported through systematic comparison across actors and time periods, explicit inclusion and exclusion criteria, and deliberate attention to passages that complicated the main argument. The coding categories were applied consistently across the corpus, while interpretive claims were checked against contrary evidence and the institutional context of each document. Frequency counts are not treated as measures of causal strength or discursive intensity.

Table 1. Analytical Categories and Coding Rules

Analytical category	Inclusion rule	Exclusion rule	Illustrative documents
Connectivity	A passage supports opening, maintaining, or expanding transport links.	General development language with no transport connection.	D1, D3, D12
Route redundancy	A passage presents an alternative route, continuity, resilience, or substitution.	A route is mentioned with no alternative-access function.	D2, D4, D15
Securitization	A passage links the route to security, threat, territorial loss, isolation, or coercive interruption.	Routine safety or technical security language.	D5, D9, D16

Analytical category	Inclusion rule	Exclusion rule	Illustrative documents
Sovereignty and jurisdiction	A passage refers to territorial integrity, jurisdiction, customs authority, or rejection of extraterritoriality.	Ownership or management language without public authority.	D6, D9, D12
Operational control	A passage allocates border, customs, security, operator, concession, or implementation authority.	Broad political support with no allocation of authority.	D1, D13, D16
Goeconomic positioning	A passage links the route to strategic access, regional influence, market connection, or corridor competition.	Commercial benefit stated without strategic positioning.	D2, D3, D10
Reciprocity	A passage requires mutual, equal, or reciprocal access and benefits.	Unilateral access claims without mutual treatment.	D6, D12, D15
Delegated commercial governance	A passage authorises a company, operator, concessionaire, or private service provider to perform project functions.	Public administration without delegated commercial authority.	D15, D16, D18
Terminology contestation	A passage explicitly disputes the legal or political meaning of the word corridor.	Use of corridor as an uncontested label.	D7, D9

Note. The categories of connectivity, goeconomic positioning, and operational control draw on Scholvin and Wigell (2018: 73-76), Roberts et al. (2019: 655-659), and Farrell and Newman (2019: 42-55). The securitization rule follows Balzacq (2005: 172-183) and Stritzel (2007: 357-366). Route redundancy, reciprocity, delegated commercial governance, and terminology contestation were refined while reading the authenticated documents listed in Appendix A. The final column offers examples, not frequency measures.

2.4. Validity, Limitations, and Ethics

Four procedures support the validity of the analysis. Sources were authenticated, actors were compared, changes over time were traced, and official claims were checked against material assessments of the wider corridor. Armenian statements were read alongside Azerbaijani, Iranian, Turkish, United States, and OTS documents. The 2020 and 2026 arrangements were compared at the level of formal authority. Claims about resilience were tested against World Bank and OECD assessments. This does not remove interpretation, but it reduces the risk of treating one government's terminology as an agreed description. Table 2 sets out the conditions used to judge corridor-based strategic autonomy.

Official documents are useful, but they are also instruments of strategic communication. They state authorised positions and formal rules while leaving much of the bargaining process hidden. By the cut-off date, TRIPP had not generated a complete operational record. The analysis therefore concerns institutional design and expected effects, not realised freight performance. Later shareholder agreements, concessions, border protocols, or operating contracts could alter the distribution of authority described here. All material used in the study is publicly available. No interviews, surveys, experiments, personal data, confidential records, or human participants were involved, so ethics committee approval was not required.

Table 2. Dimensions of Corridor-Based Strategic Autonomy

Dimension	Observable indicator	Autonomy-enhancing condition	Autonomy-reducing condition
Access redundancy	A legally and physically usable alternative exists.	The route can replace a disrupted connection.	The route remains unavailable or lacks capacity.
Governance participation	The actor has a formal role in consequential decisions.	The actor has voice over operators, capacity, concessions, or standards.	The actor depends on decisions made by other parties.
Substitution capacity	Traffic can be redirected without a single external veto.	Customs systems interoperate and several operating options remain open.	Exclusive rights or border discretion prevent redirection.
Jurisdictional predictability	Public authority and procedures are defined.	Stable rules combine host-state jurisdiction with reciprocal facilitation.	Ambiguous extraterritorial claims or discretionary closure persist.

Note. The four dimensions bring together Scholvin and Wigell (2018: 73-76), Farrell and Newman (2019: 42-55), Kutlay and Öniş (2021: 1088-1091, 1098-1103), and Aydın-Düzgüt et al. (2026: 184-190, 198-202).

3. FINDINGS

3.1. From Russian Supervision to Sovereign Connectivity

The first post-war formula appeared in the trilateral statement of 2020. Article 9 called for the restoration of regional economic and transport links. Armenia was to guarantee safe and unimpeded movement between western Azerbaijan and Nakhchivan, while Russia's FSB Border Guard Service received a control role over transport (President of the Republic of Azerbaijan, 2020). The phrase Zangezur Corridor did not appear in the text. Even so, the arrangement placed a Russian security institution directly inside the proposed operating structure.

The parties soon read that formula in incompatible ways. Azerbaijan treated unimpeded passage as an agreed obligation. Armenian officials insisted that movement across Armenian territory had to remain subject to Armenian sovereignty, jurisdiction, customs, and security institutions. The Crossroads of Peace initiative later expressed this view through four principles. Infrastructure would remain under the authority of the transit state, public agencies would carry out border and customs functions, routes could serve domestic and international traffic, and access would be reciprocal and equal (Office of the Prime Minister of Armenia, 2023).

By March 2025, even the name of the project had become part of the dispute. Prime Minister Nikol Pashinyan supported the reopening of regional communications but rejected the expression Zangezur Corridor when it carried territorial or extraterritorial implications. He also pointed out that Article 9 of the 2020 statement did not contain the term (Office of the Prime Minister of Armenia, 2025a). For coding purposes, the document falls under sovereignty, reciprocity, and terminology contestation. Rejection of the label should not therefore be confused with rejection of transport links.

Azerbaijani statements continued to emphasise unimpeded movement and to challenge Armenia's reading of the post-war agreement (President of the Republic of Azerbaijan, 2023). The Washington Joint Declaration offered a formula that both sides could use. It endorsed connectivity between mainland Azerbaijan and Nakhchivan while placing transportation within sovereignty, territorial integrity, and jurisdiction (President of the Republic of Azerbaijan, 2025a). In

institutional terms, the centre of gravity moved away from explicit Russian border supervision and towards an Armenia-United States arrangement.

3.2. The TRIPP Governance Architecture

The implementation outline published in January 2026 made the proposed corporate model visible. It envisaged a TRIPP Development Company in which a United States-affiliated entity would hold 74 percent and Armenia 26 percent. Armenia would retain oversight through a set of reserved matters. The initial development period was 49 years. A further 50-year extension was possible, and that extension would raise Armenia's share to 49 percent (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026c).

Those proportions were retained in the framework agreement released on 26 May and signed on 4 June 2026. The United States vehicle was defined as a wholly owned subsidiary of the United States International Development Finance Corporation, while the company itself had to be incorporated in Armenia. Concessions, major contracts, financing decisions, changes of control, national security matters, and other politically sensitive issues were placed within the reserved-decision category. The agreement also permits specified departures from Armenian company, procurement, and public-private partnership law for implementation purposes (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026b, 2026d).

Public authority and commercial operation are divided rather than merged. Armenia keeps responsibility for border control, customs, immigration, policing, taxation, government data systems, and administrative oversight. The development company may choose concessionaires, operators, contractors, and other third parties. It may also receive exclusive land-use and development rights for the initial 49-year period. Customer-facing services at border crossings may be delivered by private providers with Armenian and company consent, while sovereign back-office functions remain with public authorities (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026b).

Nothing in these provisions shows that Armenia has surrendered sovereignty. They do, however, distribute operational influence across equity ownership, reserved decisions, exclusive development rights, and private service provision. Jurisdiction remains Armenian, but the controlling corporate share belongs to a United States-affiliated entity. Türkiye may benefit from the resulting connectivity and from regional normalisation, yet it is not named as a shareholder. That conclusion is drawn from the published parties and ownership clauses. It is not based on an explicit sentence excluding Türkiye.

The arrangement is sometimes described as a single 99-year concession. The verified documents do not support that wording. They provide for an initial term of 49 years and a possible 50-year extension that requires mutual consent. The extension is therefore conditional and would also alter the equity balance. Accordingly, TRIPP is treated as a long-duration development regime rather than as a confirmed 99-year concession.

TRIPP is not presented as an isolated private initiative. The wider strategic partnership charter and the announcement issued at the June signing place it within an institutionalised Armenia-United States relationship (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026a, 2026d). Türkiye's prospective access will therefore operate under rules negotiated by other parties. Turkish trade may still benefit. The governance consequences, however, have to be assessed separately from the physical usefulness of the route.

3.3. Türkiye's Corridor Strategy

Turkish policy documents place the connection inside a broader Eurasian strategy. The Shusha Declaration states that opening the Zangezur link and building the Nakhchivan-Kars railway would strengthen transport relations between Türkiye and Azerbaijan and support the East-West corridor (President of the Republic of Azerbaijan, 2021). OTS Vision 2040 gives the Trans-Caspian Middle Corridor a similarly prominent place in cooperation among Turkic states (Organization of Turkic States, 2021: 4).

Domestic infrastructure planning supports that political language. Türkiye's 2053 Transport and Logistics Master Plan includes international rail links in its long-term programme. A ministry statement from March 2024 connected Kars-Dilucu planning with the Middle Corridor, and a June 2025 announcement reported that the railway tender had been completed (Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye, 2022, 2024, 2025). These documents show sustained policy commitment. They cannot yet demonstrate freight demand or commercial viability.

Evidence on the wider Middle Corridor nevertheless points to a genuine diversification opportunity. World Bank modelling suggests that coordinated investment and reform could shorten travel time and expand trade flows by 2030. OECD analysis, however, draws attention to the remaining obstacles. Border delays, procedural fragmentation, weak coordination, and infrastructure gaps continue to restrict the route. A Zangezur or TRIPP link will therefore derive value from reliable integration with the network rather than from distance reduction alone (OECD, 2023: 61-64, 71-82; World Bank, 2023: 8-13, 41-53).

Türkiye's clearest prospective gain lies in access. Another eastbound route could reduce the concentration of traffic on a smaller number of transit options. The governance gain is much less certain. Under the published TRIPP structure, formal authority is shared between Armenia and the United States-affiliated corporate arrangement. Ankara's influence would have to come through bilateral protocols, interoperability standards, investment participation, or the practical value of Turkish terminals. No document in the corpus gives Türkiye a vote inside the development company.

3.4. Competing Security Frames

Iran makes the most explicit external security claim in the corpus. At the July 2022 meeting with President Erdoğan, the office of the Supreme Leader stated that Iran would oppose any policy that blocked the Iran-Armenia border. Freight efficiency was not the protected object. The concern was continued territorial access to Armenia (Office of the Supreme Leader, 2022). Tehran's position reflects a fear that an extraterritorial corridor could alter the regional status quo.

Azerbaijani documents use a different frame. They describe the route through unimpeded access, implementation of the post-war settlement, and national integration. President Aliyev's statements place it within Azerbaijan's wider infrastructure and connectivity programme (President of the Republic of Azerbaijan, 2025b; President of the Republic of Azerbaijan, 2026). Turkish texts speak of strengthening the Middle Corridor and establishing direct links with Azerbaijan. In both cases, the project is elevated from a local railway question to part of a larger strategic network.

Armenian documents combine security concerns with an attempt to make movement appear normal and reciprocal. Territorial implications are rejected, but reopened routes are presented as instruments of peace, exchange, and equal access (Office of the Prime Minister of Armenia, 2023,

2025a, 2025b). The Washington declaration and the TRIPP texts carry that position into an institutional framework. They repeatedly affirm Armenian jurisdiction while still endorsing unimpeded movement.

The coding supports a cautious conclusion. Official statements have securitized the route by invoking territorial integrity, border continuity, strategic access, and the risk of interruption. At the same time, the emerging settlement tries to recast the project as connectivity conducted under sovereignty and reciprocity. Whether that counter-framing survives implementation will depend on operating rules and political acceptance. Table 3 compares the formal allocation of authority in the 2020 and 2026 arrangements.

Table 3. Comparison of the 2020 and 2026 Institutional Designs

Issue	2020 trilateral statement	2026 TRIPP framework
Core objective	Restore transport links and ensure unimpeded movement.	Create multimodal connectivity through Armenian territory.
Security and border authority	Russian FSB Border Guard Service assigned control over transport.	Armenia retains border, customs, security, and emergency authority.
Institutional vehicle	Interstate trilateral statement.	Armenia-United States framework and development company.
Ownership	No corporate ownership formula.	United States-affiliated entity 74 percent and Armenia 26 percent.
Duration	No corporate development term.	Initial 49 years with an optional 50-year extension.
Commercial functions	Not specified.	Company may select operators and structure development arrangements.
Türkiye's formal role	Türkiye is not a signatory.	Türkiye is not identified as a shareholder or party in the published agreement.

Note. The comparison uses President of the Republic of Azerbaijan (2020, 2025a) and Ministry of Foreign Affairs of Armenia (2026c, 2026b). The entry on Türkiye is inferred from the published list of parties, shareholders, and reserved decisions.

4. DISCUSSION

4.1. Evaluation of the Hypotheses

H1 receives partial support. The official corpus shows a clear sequence in Türkiye's corridor policy. The 2021 Shusha Declaration links the Zangezur connection and the Nakhchivan-Kars railway to the East-West corridor. A 2024 ministry statement presents the route as critical to strengthening Türkiye's position in the Middle Corridor, while the 2025 announcement reports the Dilucu-Kars tender and again describes the connection as support for that corridor (President of the Republic of Azerbaijan, 2021; Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye, 2024, 2025). The January 2026 TRIPP implementation framework goes further by presenting additional route options as protection against geopolitical change (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026c). This evidence confirms growing official value attached to route choice and strategic access. It does not establish a direct causal claim that disruptions affecting Russian or maritime routes produced that policy shift. H1 is therefore supported at the level of policy association, while its causal mechanism remains partly demonstrated.

H2 receives only conditional support. An additional connection to Azerbaijan and the Trans-Caspian network could give Türkiye more bargaining room, but that advantage depends on

whether traffic can actually be redirected. The route would need predictable cost and speed, efficient links with Turkish infrastructure, and continued availability during political tension. Türkiye's formal role in TRIPP governance is limited because it sits outside the shareholder structure. Access is therefore more likely to improve than control.

The institutional comparison supports H3. The 2026 model removes the explicit Russian border-control role found in the 2020 statement. In its place, Armenia retains sovereign public authority while a United States-affiliated company holds the controlling equity share. This is not a simple transfer from Russian state power to private American sovereignty. It is a layered structure in which jurisdiction, corporate development powers, reserved decisions, and private front-office services coexist.

H4 is also consistent with the documentary record. Sovereignty language did not end the connectivity discussion. It shaped the compromise. Armenia's insistence on jurisdiction became a condition of implementation, and the Washington and TRIPP texts incorporated that condition while preserving the objective of unimpeded movement. Reciprocity may therefore connect mobility with sovereignty, though its credibility will depend on procedures that have not yet been tested in operation.

4.2. Strategic Autonomy as a Divisible Outcome

Strategic autonomy is not an all-or-nothing outcome in this case. Opening a rail segment would not move Türkiye from dependence to independence. Access redundancy may improve while participation in governance remains weak. Traffic might be easier to redirect during a disruption, yet operator selection or capacity allocation could still be influenced by institutions in which Ankara has no formal vote. Gains and constraints can therefore appear at the same time.

This pattern is familiar in Turkish foreign policy. Autonomy has often been pursued by diversifying partners rather than withdrawing from them. That strategy can widen choice, but it can also create exposure to several regulatory and financial centres at once (Kutlay & Öniş, 2021: 1088-1091, 1098-1103). TRIPP gives the problem an infrastructural form. Türkiye would be stronger because another path exists, weaker because it lacks a formal role in governing that path, and dependent on the quality of Armenia-Türkiye normalisation.

The commercial sovereignty paradox is more accurate than the language of a concession trap. A long development period and a foreign controlling share deserve scrutiny. At the same time, Armenian border jurisdiction, reserved rights, and mutual-consent clauses make a claim of complete corporate domination difficult to sustain. The narrower risk is that Türkiye may organise part of its trade around a route whose central commercial architecture was negotiated by Armenia and the United States.

4.3. Regional Order and the Limits of Corridor Peace

Trade links can contribute to peace when repeated exchange raises the cost of interruption and creates groups with an interest in stable relations. The sequence can run in the opposite direction as well. Investors normally require predictable borders, enforceable contracts, and confidence that political disputes will not halt operations. The TRIPP documents acknowledge this dependence by connecting the project's success with institutionalised peace, Armenia-Türkiye normalisation, regional cooperation, and continued United States engagement (Ministry of Foreign Affairs of Armenia, 2026b, 2026c).

The corridor is therefore better understood as an institutional test than as an automatic peace mechanism. Exclusive development rights may facilitate coordination, but they may also concentrate influence over time. Streamlined border procedures could accelerate trade, yet private service provision may become controversial if it is perceived as weakening public control. Mutual-consent clauses protect sensitive interests, although they can also slow decisions when shareholders disagree.

Iran's position remains a constraint on the regional settlement. The published TRIPP framework preserves Armenian territorial integrity and does not formally cut the Iran-Armenia border. Implementation may still affect Tehran's threat perception, especially if energy, security, or an external military role becomes involved. A durable arrangement will need to keep transit facilitation clearly separate from territorial reconfiguration in law and in practice.

5. CONCLUSION

The institutional history of the Zangezur debate can be read in three phases. The 2020 trilateral statement combined reopening transport with a Russian border-supervision role. Armenia later advanced the sovereignty-centred Crossroads of Peace model. A third design emerged through the Washington declaration of 2025 and the TRIPP framework of 2026. It keeps jurisdiction with Armenia while assigning corporate control to a United States-affiliated development structure. The project has therefore changed in substance, not merely in name.

Trade securitization explains why route diversity now carries more political weight. Governments have learned to judge transport systems by their exposure to sanctions, interruption, and institutional failure, not just by distance or cost. Türkiye has incorporated the proposed connection into its Middle Corridor policy and has moved ahead with the Kars-Dilucu segment. Its strategic value will depend on whether it provides continuous and substitutable access when another route is under pressure.

Sovereignty and control are distributed asymmetrically across different layers of the TRIPP design. Armenia retains authority over borders, customs, law enforcement, and emergency response. The United States-affiliated shareholder holds the controlling equity position, while the development company receives substantial commercial powers. Türkiye may gain access to the route without acquiring a formal role in its ownership or reserved decisions. Public jurisdiction, corporate influence, and beneficiary access therefore remain institutionally separated, which gives the commercial sovereignty paradox its practical content.

Türkiye's autonomy would increase only under defined conditions. The link must be usable, its rules must be reciprocal and predictable, and it must connect efficiently with Turkish rail infrastructure. Even then, the gain would remain incomplete because Türkiye has no formal position in the published ownership structure or in the reserved-decision mechanism. That mismatch between improved access and limited institutional voice is the commercial sovereignty paradox at the centre of the study.

The broader theoretical point is that access redundancy, governance participation, and substitution capacity should be examined separately. Infrastructure ownership, territorial sovereignty, and network access do not represent the same form of power. The study cannot yet answer RQ3 conclusively because TRIPP has no settled operating record within the period examined. The documentary evidence identifies the conditions under which Türkiye's autonomy may rise or decline, but it cannot show whether those conditions will hold in practice. Later

research should assess customs procedures, concession contracts, traffic allocation, border delays, and actual freight performance against the framework developed here.

6. RECOMMENDATIONS

H2 and the finding on substitution capacity support a formal transit protocol among Türkiye, Armenia, and Azerbaijan. The protocol should define non-discrimination, capacity allocation, emergency procedures, tariff publication, and dispute resolution. It could operate alongside TRIPP without implying Turkish ownership of the route.

The findings on access redundancy and jurisdictional predictability indicate that interoperability should guide Turkish infrastructure planning. The Kars-Dilucu line, border terminals, the Baku-Tbilisi-Kars railway, and Trans-Caspian services need to function as parts of one network. Investment decisions should rest on substitutability and reliable terminal performance rather than on unverified claims about distance savings.

The limited support found for H1 creates a clear need for public reporting. Border waiting time, service reliability, freight volume, tariff changes, and interruption events should be recorded through a transparent and comparable data framework. Such evidence would allow later research to determine whether route redundancy produced measurable resilience.

H2 also supports preserving more than one usable operating option within Türkiye's eastbound corridor strategy. TRIPP should be treated as a supplementary connection rather than the sole basis of future planning. This approach would protect the autonomy gain sought through route redundancy without introducing dependence on a single governance structure.

H3 supports a clear institutional separation between sovereign duties and commercial services. Private front-office providers may improve processing, while responsibility for security, customs decisions, public data, and legal review must remain identifiable. Published operating standards would reduce uncertainty among the states directly affected by the route.

H4 and the findings on reciprocity support a consultation mechanism for neighbouring transit stakeholders. Its agenda could cover timetables, technical standards, emergency continuity, and infrastructure security. Participation should not create extraterritorial authority or weaken Armenian jurisdiction.

APPENDIX A. VERIFIED PRIMARY DOCUMENT CORPUS

The corpus consists of 18 official documents. All links were checked during the final verification on 23 July 2026 and lead to the document itself or to an official title page.

Table A1. Verified Primary Document Corpus

Code	Issuer	Date	Language	Document and analytical relevance	Source
D1	Azerbaijan, Armenia, Russia	10 Nov 2020	English	Trilateral statement on transport reopening and Russian FSB control	https://president.az/en/articles/view/45923
D2	Azerbaijan and Türkiye	16 Jun 2021	English	Shusha Declaration on bilateral transport and the Zangezur connection	https://president.az/en/articles/view/52122
D3	Organization of Turkic States	2021	English	Turkic World Vision 2040 and Middle Corridor cooperation	https://turkicstates.org/u/d/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf
D4	Türkiye Ministry of Transport	2022	English	Transport and Logistics Master Plan 2053	https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/20221025-2053-ulasirma-ve-lojistik-ana-plani-eng.pdf
D5	Office of the Supreme Leader	19 Jul 2022	English	Statement on the Iran-Armenia border during the meeting with President Erdoğan	https://www.leader.ir/en/content/25923/The-Leader-of-the-Islamic-Revolution-in-a-meeting-with-the-President-of-Turkey
D6	Office of the Prime Minister of Armenia	26 Oct 2023	English	Crossroads of Peace principles	https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/26/Nikol-Pashinyan-Speech/
D7	President of Azerbaijan	25 May 2023	English	Statements on corridor terminology and regional transport	https://president.az/en/articles/view/59936
D8	Türkiye Ministry of Transport	5 Mar 2024	Turkish	Middle Corridor and Kars-Dilucu planning statement	https://sgb.uab.gov.tr/haberler/orta-koridor-da-ulkemizin-konumunu-guclendirecegiz
D9	Office of the Prime Minister of Armenia	13 Mar 2025	English	Interview with Turkish media on communications and extraterritoriality	https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2025/03/13/Nikol-Pashinyan-Interview/
D10	President of Azerbaijan	28 Jan 2025	English	Speech at the meeting dedicated to transportation issues	https://president.az/en/articles/view/68151
D11	Türkiye Ministry of Transport	1 Jun 2025	Turkish	Statement on the Zangezur connection and the Middle Corridor	https://www.uab.gov.tr/haberler/zengezur-koridoru-orta-koridor-u-destekleyecek

Code	Issuer	Date	Language	Document and analytical relevance	Source
D12	Azerbaijan and Armenia	9 Aug 2025	English	Official publication of the Washington Joint Declaration signed on 8 August	https://president.az/en/articles/view/69572
D13	Office of the Prime Minister of Armenia	18 Aug 2025	English	Address on the Washington agreements	https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/08/18/Nikol-Pashinyan-Speech/
D14	President of Azerbaijan	5 Jan 2026	English	Interview on post-Washington transport policy	https://president.az/en/articles/view/71213
D15	Armenia and United States	14 Jan 2026	English	TRIPP Implementation Framework	https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/01/14/TRIPP/13721
D16	Armenia and United States	26 May 2026	English	TRIPP Framework Agreement	https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/05/26/TRIPP_Framework/13971
D17	Armenia and United States	26 May 2026	English	Charter on Comprehensive Strategic Partnership	https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/05/26/Armenia_USA/13973
D18	Armenia and United States	4 Jun 2026	English	Announcement of the signing of the TRIPP Framework Agreement	https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/06/04/TRIPP_Framework/13981

Note. The date for D12 is the publication date shown on the official webpage. The declaration was signed on 8 August 2025.

APPENDIX B. SAMPLE CODING AUDIT TRAIL

Table B1. Sample Coding Audit Trail

Document	Paraphrased evidence	Code assignment	Interpretive decision
D1	Article 9 restores links and assigns transport control to Russian FSB bodies.	Connectivity, securitization, operational control, reciprocity	The text combines access with third-state security supervision.
D5	Iran rejects a policy that would block its border with Armenia.	Securitization, sovereignty and jurisdiction	Border continuity is treated as a national security interest.
D6	Routes remain under transit-state sovereignty, public border control, and reciprocity.	Connectivity, route redundancy, sovereignty and jurisdiction, operational control, geoeconomic positioning, reciprocity	Armenia supports movement under ordinary territorial authority.
D9	Armenia accepts reopening but rejects a corridor label with territorial implications.	Connectivity, route redundancy, securitization, sovereignty and jurisdiction, operational control, geoeconomic positioning, reciprocity, terminology contestation	The objection concerns legal meaning rather than transport itself.

Document	Paraphrased evidence	Code assignment	Interpretive decision
D12	The parties pair unimpeded connectivity with sovereignty and jurisdiction.	Connectivity, route redundancy, sovereignty and jurisdiction, geoeconomic positioning, reciprocity	The declaration supplies the political compromise developed by TRIPP.
D15	The planned company has a 74 percent United States share, a 26 percent Armenian share, and a 49-year initial term.	Connectivity, route redundancy, securitization, sovereignty and jurisdiction, operational control, geoeconomic positioning, reciprocity, delegated commercial governance	Connectivity is placed inside an asymmetric but mutually reserved corporate structure.
D16	Armenia retains public border functions while the company may select operators and private service providers.	Connectivity, route redundancy, securitization, sovereignty and jurisdiction, operational control, geoeconomic positioning, reciprocity, delegated commercial governance	Formal sovereignty and commercial influence are allocated to different institutions.

Note. The evidence is paraphrased rather than quoted at length. Full bibliographic information and direct links are provided in Appendix A and the reference list.

REFERENCES

- Aydın-Düzgıt, S., Kutlay, M., & Keyman, E. F. (2026). Strategic autonomy in Turkish foreign policy in an age of multipolarity: Lineages and contradictions of an idea. *International Politics*, 63, 184–205. <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00638-w>
- Balzacq, T. (2005). The three faces of securitization: Political agency, audience and context. *European Journal of International Relations*, 11(2), 171–201. <https://doi.org/10.1177/1354066105052960>
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers. https://www.riennaer.com/title/Security_A_New_Framework_for_Analysis
- Cooper, A. F., Higgott, R. A., & Nossal, K. R. (1993). *Relocating middle powers: Australia and Canada in a changing world order*. UBC Press. <https://www.ubcpress.ca/relocating-middle-powers>
- Farrell, H., & Newman, A. L. (2019). Weaponized interdependence: How global economic networks shape state coercion. *International Security*, 44(1), 42–79. https://doi.org/10.1162/isec_a_00351
- Fridrichová, K., & Kříž, Z. (2025). Diminished hegemony: Consequences of the Russian invasion of Ukraine. *Problems of Post-Communism*, 72(4), 343–355. <https://doi.org/10.1080/10758216.2024.2386996>
- German, T. (2022). Russia and the South Caucasus: The China challenge. *Europe-Asia Studies*, 74(9), 1596–1615. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2071843>
- Golmohammadi, V., & Azizi, H. (2026). A status quo power in a changing region: Iran's regionalism in the South Caucasus. *Nationalities Papers*, 54(3), 593–606. <https://doi.org/10.1017/nps.2025.10084>

- Guliyev, F. (2024). Presidential discourses on regionalism in Azerbaijan: Turkic solidarity and the Silk Road. *Nationalities Papers*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1017/nps.2024.42>
- Kenderdine, T., & Bucsky, P. (2021). *Middle Corridor: Policy development and trade potential of the Trans-Caspian International Transport Route* (ADB Working Paper No. 1268). Asian Development Bank Institute. <https://www.adb.org/publications/middle-corridor-policy-development-trade-potential>
- Kutlay, M., & Öniş, Z. (2021). Turkish foreign policy in a post-Western order: Strategic autonomy or new forms of dependence. *International Affairs*, 97(4), 1085–1104. <https://doi.org/10.1093/ia/iia094>
- Mac-Glandières, Y. (2025). Pax Logistica? Mapping the interplay between war, peace and infrastructure in Azerbaijan after the 2nd Karabakh war (2020–2023). *Mobilities*, 20(6), 1095–1112. <https://doi.org/10.1080/17450101.2025.2498755>
- Ministry of Foreign Affairs of Armenia. (2026a, May 26). *Charter on comprehensive strategic partnership between the Republic of Armenia and the United States*. https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/05/26/Armenia_USA/13973
- Ministry of Foreign Affairs of Armenia. (2026b, May 26). *Framework agreement between the Republic of Armenia and the United States of America on strategic cooperation concerning the Trump Route for International Peace and Prosperity*. https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/05/26/TRIPP_Framework/13971
- Ministry of Foreign Affairs of Armenia. (2026c, January 14). *Joint statement on the publication of the Armenia-U.S. implementation framework for the Trump Route for International Peace and Prosperity*. <https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/01/14/TRIPP/13721>
- Ministry of Foreign Affairs of Armenia. (2026d, June 4). *Signing of the framework agreement between the Republic of Armenia and the United States of America on strategic cooperation concerning TRIPP*. https://www.mfa.am/en/press-releases/2026/06/04/TRIPP_Framework/13981
- Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye. (2022). *Transport and logistics master plan 2053*. <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/20221025-2053-ulastirma-ve-lojistik-ana-plani-eng.pdf>
- Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye. (2024, March 5). *Orta Koridor'da ülkemizin konumunu güçlendireceğiz*. <https://sgb.uab.gov.tr/haberler/orta-koridor-da-ulkemizin-konumunu-guclendirecegiz>
- Ministry of Transport and Infrastructure of Türkiye. (2025, June 1). *Zengezur Koridoru, Orta Koridor'u destekleyecek*. <https://www.uab.gov.tr/haberler/zengezur-koridoru-orta-koridor-u-destekleyecek>
- Nolte, D. (2010). How to compare regional powers: Analytical concepts and research topics. *Review of International Studies*, 36(4), 881–901. <https://doi.org/10.1017/S026021051000135X>
- OECD. (2023). *Realising the potential of the Middle Corridor*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/635ad854-en>
- Office of the Prime Minister of Armenia. (2023, October 26). *Prime Minister Pashinyan presents the Crossroads of Peace project and its principles at the Tbilisi International Forum*. <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/10/26/Nikol-Pashinyan-Speech/>

- Office of the Prime Minister of Armenia. (2025a, March 13). *The Prime Minister gives an interview to Turkish media representatives*. <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2025/03/13/Nikol-Pashinyan-Interview/>
- Office of the Prime Minister of Armenia. (2025b, August 18). Prime Minister Nikol Pashinyan addresses the nation. <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/08/18/Nikol-Pashinyan-Speech/>
- Office of the Supreme Leader. (2022, July 19). *The leader of the Islamic Revolution in a meeting with the President of Turkey*. <https://www.leader.ir/en/content/25923/The-Leader-of-the-Islamic-Revolution-in-a-meeting-with-the-President-of-Turkey>
- Organization of Turkic States. (2021). *Turkic World Vision 2040*.
<https://turkicstates.org/u/d/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf>
- President of the Republic of Azerbaijan. (2020, November 10). *Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation*. <https://president.az/en/articles/view/45923>
- President of the Republic of Azerbaijan. (2021, June 16). Shusha Declaration on allied relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey.
<https://president.az/en/articles/view/52122>
- President of the Republic of Azerbaijan. (2023, May 25). Ilham Aliyev is attending expanded meeting of Supreme Eurasian Economic Council in Moscow.
<https://president.az/en/articles/view/59936>
- President of the Republic of Azerbaijan. (2025a, August 9). *Joint declaration signed on meeting between President of Azerbaijan and Prime Minister of Armenia held in Washington*.
<https://president.az/en/articles/view/69572>
- President of the Republic of Azerbaijan. (2025b, January 28). *Speech by Ilham Aliyev at the meeting dedicated to transportation issues*. <https://president.az/en/articles/view/68151>
- President of the Republic of Azerbaijan. (2026, January 5). *Ilham Aliyev was interviewed by local television channels*. <https://president.az/en/articles/view/71213>
- Roberts, A., Choer Moraes, H., & Ferguson, V. (2019). Toward a geoeconomic order in international trade and investment. *Journal of International Economic Law*, 22(4), 655–676. <https://doi.org/10.1093/jiel/jgz036>
- Scholvin, S., & Wigell, M. (2018). Power politics by economic means: Geoeconomics as an analytical approach and foreign policy practice. *Comparative Strategy*, 37(1), 73–84. <https://doi.org/10.1080/01495933.2018.1419729>
- Smolnik, F., Fehlings, S., & Darieva, T. (2025). Hub or periphery? Changing connectivity and disconnectivity in the South Caucasus. *Mobilities*, 20(6), 1023–1037.
<https://doi.org/10.1080/17450101.2025.2578234>
- Stritzel, H. (2007). Towards a theory of securitization: Copenhagen and beyond. *European Journal of International Relations*, 13(3), 357–383.
<https://doi.org/10.1177/1354066107080128>
- United Nations Conference on Trade and Development. (2024, February 22). *Navigating troubled waters: Impact to global trade of disruption of shipping routes in the Red Sea, Black Sea and Panama Canal*. <https://unctad.org/publication/navigating-troubled-waters-impact-global-trade-disruption-shipping-routes-red-sea-black>
- Valiyev, A., & Bilalova, S. (2021). A battle for transportation routes in the Russian neighborhood: Is there a place for small states? *International Politics*, 58(3), 483–499.
<https://doi.org/10.1057/s41311-020-00241-9>

World Bank. (2023). *The Middle Trade and Transport Corridor: Policies and investments to triple freight volumes and halve travel time by 2030*.

<https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/middle-trade-and-transport-corridor>

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum veya kuruluştan finansal ya da ayni destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma, kamuya açık resmî belgelerin doküman analizine dayandığından etik kurul izni gerektirmemektedir.

Katkı Oranı Beyanı: Yusuf Girayalp Atan'ın katkı oranı %50, Arzu Al'ın katkı oranı %50'dir.

CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE'DE KAMU HİZMETİNİN DÖNÜŞÜMÜ: GELENEKSEL YÖNETİMDEN YENİ KAMU YÖNETİMİNE (1923-2023)

THE TRANSFORMATION OF PUBLIC SERVICE IN TÜRKİYE IN THE CENTENARY YEAR OF THE REPUBLIC: FROM TRADITIONAL GOVERNANCE TO NEW PUBLIC MANAGEMENT (1923-2023)

Şerife Gökçen YANIK¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Köşk Meslek Yüksekokulu, gokcen.yanik@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2370-4161

Geliş Tarihi / Date Applied 12.05.2026	Kabul Tarihi / Date Accepted 23.08.2026
ÖZET Kamu hizmeti kavramsal olarak pek çok disiplin içinde araştırma konusu olmuştur. Toplum içinde devlet faaliyeti olarak kabul gören kamu hizmeti içindeki 'kamu' teriminin ne kadarının devletle ilintili olduğu ve 'hizmet' kavramının devletle ilintisinin ne olduğu hep araştırılmıştır. Klasik kamu hizmeti anlayışı, devletin toplumun genel çıkarlarını korumak, kamu düzenini sağlamak ve kamu hizmetlerini yürütmek için görevlendirildiği bir anlayıştır. Bu anlayışta devlet, toplumun refahını ve güvenliğini sağlamak için kamu hizmetlerinin sunumundan sorumludur. Klasik kamu hizmeti anlayışı, hizmet sunumunda profesyonellik, tarafsızlık, etkililik ve verimlilik gibi temel ilkeleri vurgulamaktadır. Siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlerden etkilenen klasik kamu hizmeti kavramı dönüşüme uğramış; maddi, şekli ve organik şartlar zaman içerisinde çözülmüştür. Bunun sonucunda yeni kamu hizmeti kavramı klasik kamu hizmeti kavramının yerini almıştır. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, kamu hizmeti kavramı modernleşme sürecinin bir parçası olarak yeniden yapılandırılmıştır. 1940'lardan itibaren milliyetçilik, askeri güçlenme ve kalkınma hedefleri öne çıkmıştır. 1960'lı yıllarda eğitim, sağlık, adalet, güvenlik ve altyapı hizmetlerine yatırım yapılmıştır. 1980'lerde liberal ekonomi politikalarıyla birlikte özelleştirme, dışa açılma ve rekabet öne çıkmıştır. 2000'li yıllarda dijitalleşme ve e-devlet uygulamaları yaygınlaşmıştır. Günümüzde insan haklarına saygı, eşitlik, adalet ve sürdürülebilirlik hedefleri ön plandadır. Bu çalışmada 1923-2023 yılları arasında Türkiye'de kamu hizmetlerinde yaşanan değişim ve dönüşüm değerlendirilerek literatüre katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Anahtar Kelimeler: Kamu Hizmeti, Yeni Kamu Hizmeti, Kamu Yönetimi, Klasik Kamu Hizmeti.	ABSTRACT The concept of public service has long been examined in relation to the role of the state in protecting the public interest and meeting the collective needs of society. In the classical understanding, the state assumes primary responsibility for maintaining public order and providing essential services based on principles such as professionalism, impartiality, effectiveness, and efficiency. However, political, economic, social, and technological changes have transformed the nature and organization of public service. This study examines the transformation of public service in Türkiye from the establishment of the Republic in 1923 to its centenary in 2023. It traces the changing role of the state and the evolution of public service within the broader processes of modernization and administrative reform. During the early Republican period, public service was closely associated with state-led modernization and nation-building. From the 1960s, the expansion of public services in areas such as education, health, justice, and infrastructure strengthened the state's role in social and economic development. From the 1980s onward, economic liberalization, privatization, deregulation, and competition introduced market-oriented principles associated with New Public Management. Since the 2000s, digitalization and e-government have further transformed public service delivery, while human rights, equality, accountability, and sustainability have gained increasing importance. The study argues that Türkiye's public service has evolved through the interaction of traditional state-centered principles with managerial, market-oriented, digital, and citizen-centered approaches. It contributes to the literature by providing a historical assessment of this transformation over the first century of the Republic. Keywords: Public Service, New Public Service, Public Administration, Classical Public Service.

1. GİRİŞ

Kamu hizmeti, toplumların sosyal, ekonomik ve politik hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu kavram, devletin ve yönetimin vatandaşlarına sunduğu değeri, işlevi ve sorumluluğu ifade etmektedir. Türkiye'de ise, kamu hizmeti kavramı, bir yüzyıldan uzun bir süredir sürekli bir evrim içerisinde. 1923'te Cumhuriyet'in kuruluşuyla başlayan bu evrimsel süreç, devletin toplumsal işlevini, vatandaşlarla olan ilişkisini ve bu ilişkideki beklentileri şekillendirmiştir. Osmanlı'nın son dönemindeki bürokratik yapıdan, Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayan modernleşme hareketlerine; 1960'lardan itibaren devletin sosyal refahı sağlama amacına yönelik adımlarından, 1980'lerin liberal ekonomi politikalarına kadar kamu hizmeti, Türkiye'de devletin vatandaşlara olan yaklaşımının ve bu yaklaşımı şekillendiren siyasi, toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin bir yansımasıdır.

Kavramsal olarak kamu hizmeti, öğretide hem maddi hem de şekli-organik ölçütlerle tanımlanmaktadır. Fransız idare hukukunda Léon Duguit'nin öncülük ettiği kamu hizmeti (*service public*) yaklaşımına göre devletin varlık nedeni, toplumun genel ve sürekli ihtiyaçlarını karşılayan faaliyetleri görmektir. Türk idare hukuku öğretisinde de kamu hizmeti, genel bir tanımla, “devlet veya diğer kamu tüzel kişileri tarafından ya da bunların gözetim ve denetimi altında, genel ve ortak ihtiyaçları karşılamaya ve kamu yararını gerçekleştirmeye yönelik olarak yürütülen düzenli ve sürekli faaliyetler” biçiminde ifade edilmektedir (Onar, 1966; Günday, 2017; Gözler, 2019). Bu çerçevede kamu hizmeti üç ölçüte göre değerlendirilir: maddi ölçüt faaliyetin konusuna ve kamu yararı amacına, organik ölçüt hizmeti yürüten kamu tüzel kişisine, şekli ölçüt ise faaliyetin tabi olduğu kamu hukuku rejimine işaret eder (Gülen, 1998; Çal, 2008). Çalışmanın izleyen bölümlerinde “klasik/geleneksel kamu hizmeti” ile kastedilen, bu üç ölçütün bir arada bulunduğu; devletin hizmetleri doğrudan, tekelci ve merkeziyetçi biçimde sunduğu anlayıştır.

Çalışmanın kavramsal çerçevesi, kamu hizmetinin geçirdiği dönüşümü birbirini izleyen yönetim paradigmaları üzerinden okumaya dayanmaktadır. Bu çerçevede, geleneksel (klasik) kamu yönetimi anlayışından, 1980 sonrasında küresel ölçekte yükselen neoliberal iktisat politikalarının idari alandaki izdüşümü niteliğindeki Yeni Kamu Yönetimine (Yeni Kamu İşletmeciliği) geçiş; ardından da bu işletmeci mantığa yöneltilen eleştirilerden doğan yönetim ve Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımları ele alınmaktadır. Neoliberalizm, söz konusu dönüşümün yalnızca iktisadi değil idari ve ideolojik zeminini oluşturması bakımından çalışma boyunca temel bir çözümleme kavramı olarak kullanılmaktadır. Yönetişim, kamusal kararların devlet, özel sektör ve sivil toplum aktörlerinin ortaklığında alınmasını öngören çok aktörlü bir yönetim anlayışına; Yeni Kamu Hizmeti ise işletmeci verimlilik vurgusunun karşısına vatandaşlık, kamu yararı ve demokratik değerleri koyan normatif bir yaklaşıma karşılık gelmektedir (Eryılmaz, 2004; Denhardt ve Denhardt, 2000; Ayhan ve Önder, 2017). Böylece çalışma, Türkiye'de kamu hizmetinin dönüşümünü bu paradigma silsilesi içinde bütüncül bir çerçeveye oturtmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, kamu hizmeti kavramının, Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye'deki dönüşümünü ele alarak, tarihsel süreç içerisinde bu dönüşümü etkileyen faktörleri, etkileşimleri ve sonuçları değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, modernleşme sürecinin etkileri, milliyetçilik anlayışı, liberal ekonomi politikaları ve yeni kamu yönetimi kavramının Türkiye'deki yansımaları gibi konular detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca, kamu hizmetinin sunduğu değer ve kalitenin, tarihsel süreç içerisinde nasıl değiştiği, bu değişikliklerin toplumsal ve bireysel düzeydeki yansımaları üzerine de odaklanılacaktır. Kısacası, bu çalışma, 1923-2023 yılları arasında Türkiye'de kamu hizmetlerinin tarihsel süreç içerisinde nasıl bir evrim geçirdiğini detaylı bir şekilde inceleyerek, bu alanda literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Türkiye’de kamu hizmetinin dönüşümüne ilişkin alanyazın, çoğunlukla belirli bir döneme (örneğin 1980 sonrası liberalleşme) ya da belirli bir reform girişimine (MEHTAP, KAYA vb.) odaklanan çalışmalardan oluşmaktadır. Buna karşılık, kamu hizmeti kavramını çözümleme birimi olarak alıp 1923-2023 arasındaki yüzyıllık dönemi bütüncül ve dönemsel bir perspektifle ele alan, klasik kamu hizmetinden yeni kamu yönetimine geçişi Türkiye özelinde izleyen makro nitelikli çalışmalar sınırlıdır. Bu çalışma, söz konusu boşluğu, kamu hizmetinin geçirdiği maddi, şekli ve organik dönüşümü tek bir tarihsel anlatı içinde bütünleştirerek doldurmayı amaçlamaktadır. Nitekim Cumhuriyet’in yüzyıllık reform deneyimini makro ölçekte çözümleyen yakın tarihli çalışmalar da (Yıldız ve Ateş, 2023) bu bütüncül bakışın gerekliliğine işaret etmektedir.

2. 1923-1960 DÖNEMİ: CUMHURİYETİN İLK YILLARI, ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ VE KAMU YÖNETİMİNİN TEMELLERİ

Türkiye’de kamu hizmeti kavramının nasıl bir dönüşüm geçirdiğini irdeleyebilmek adına öncelikle 1923-1960 arasında yaşanan gelişmeleri ele almak yerinde olacaktır. Ancak 37 yılı kapsayan bu dönemin Cumhuriyetin kuruluşu ile başlayan ve 1960 darbesi ile sona eren, aynı zamanda hem ekonomik hem de siyasi alanda birçok değişimin yaşandığı bir dönem olması hasebiyle; devlet anlayışının değişimi, Cumhuriyetin ilk kamu reformları ve son olarak bu dönemin kamu hizmeti anlayışına etkileri şeklinde alt başlıklar halinde incelenecektir.

2.1. Devlet Anlayışının Değişimi ve Cumhuriyetin İlk Kamu Reformları

1923-1940 arası dönem, Türkiye’de kamu hizmeti kavramının önemli bir dönüşüm sürecine tanıklık ettiği bir zaman dilimidir. Bu dönemde Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra yeni bir devlet olarak kurulmuş ve modernleşme çabalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Elbette bu dönemde kamu yönetiminde yaşanan değişiklikler sosyoekonomik gelişmelerin ve dünyadaki konjonktürün etkisiyle şekillenmiştir.

1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Anlaşması, Osmanlı ekonomisini serbest ticarete açarak yerli sanayinin gerilemesine ve dış ticarete dışa bağımlılığa yol açmış; izleyen yüzyıl boyunca kapitülasyonların derinleşmesi, 1881’de kurulan Düyûn-u Umumiye idaresiyle mali egemenliğin kısıtlanması ve nihayet Birinci Dünya Savaşı’nın yıkıcı ekonomik sonuçları bu bağımlılığı pekiştirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş yıllarında bu uzun dönemli mirasın izlerini — sermaye birikiminin yetersizliği, sınai altyapının zayıflığı ve dışa bağımlı bir ekonomik yapı — taşımıştır. Bu ekonomik miras, devletin kalkınmada ve idari alanda öncü bir rol üstlenmesini âdeta zorunlu kılmış; yeni devlet, bu tabloyu aşmak için kamu yönetimini ve hukuki çerçeveyi yeniden inşa etme yoluna gitmiştir (Pamuk, 2014). Nitekim kamu yönetiminin genel ilkelerini, yapısını ve işleyişini belirleyen temel kaynak olarak anayasa kabul edilmektedir. Türk Anayasaları, 1876 Kanuni Esasi’den itibaren kamu yönetimine dair anayasal düzenlemelere yer vermiştir. 1924 Anayasası ile ülke, coğrafi konum ve ekonomik ilişkiler açısından vilayet, kaza ve nahiyelere bölünmüştür. Yerel yönetim örgütleri arasında vilayet özel yönetimi, köyler ve belediyeler tüzel kişiliklere sahiptir. Yerel yönetimlerin kuruluş ve işleyişinde "görev ayrılığı ve yetki genişliği" temel ilke olarak kabul edilirken, bu idareler idari vesayet altında bulunmaktadır (Gözübüyük, 1995: 77).

Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye’de devlet anlayışında önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu değişimler, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişle birlikte Atatürk ve hükümeti tarafından başlatılmış ve uygulanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında devlet anlayışının değişimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra yeni bir ulus-devletin kurulması sürecinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin kuruluşunda laiklik ilkesi temel bir prensip olarak kabul edilerek devletin dini bir otoriteye dayanmaması ve dinin kamusal alanda etkisinin sınırlandırılması amaçlanmıştır. Saltanat ve hilafet gibi monarşik yönetim biçimleri sona ermiş ve yerini Cumhuriyet'e bırakmıştır. Bu, yönetim açısından büyük bir değişiklik anlamına gelmektedir. Önceki dönemde dinî ve dünyevî yetkilere sahip olan hanedan yerine, halkın egemenliğini temsil eden Türkiye Büyük Millet Meclisi, laik, demokratik bir hukuk devletinin temelini atmıştır. Yapılan düzenlemelerle din ve devlet işleri ayrılmış ve dini kurumların siyasi etkisi azaltılmış, devletin bu kurumlar üzerindeki kontrolü artırılmıştır. Osmanlı döneminin aksine, din kişisel bir kimlik ögesi olarak korunurken, vatandaşların kimliğinin temel unsurları olarak "milliyet" ve "milli bilinç" kabul edilmiştir (Acun, 2007: 49). Cumhuriyetin kurucuları tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok etnik ve dini çeşitlilik içeren yapısının yerine, Türk milleti etrafında bir ulusal kimlik inşa etmeye çalışılmıştır. Türk milliyetçiliği, devletin temel birliği ve toplumsal bütünleşmesi açısından önem taşımaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, hukuk sistemini modernleştirmek amacıyla İsviçre Medeni Kanunu gibi yabancı hukuk sistemlerini benimseyerek ve yerel kanunları yeniden düzenleyerek önemli hukuki reformlar gerçekleştirmiştir. Bu düzenlemelerle hukukun üstünlüğü ve adaletin sağlanması amaçlanmaktadır.

1928'de Latin alfabesine geçiş, 1925'te Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, 1934'te Türkiye'de kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınması, eğitim sisteminde yapılan köklü değişiklikler ve özellikle bu dönemde yapılan ekonomik reformlar, yeni kurulan ulus-devletin temellerini atmaya yönelik büyük değişiklikleri içermektedir.

Erken Cumhuriyet döneminde yaşanan gelişmelerden birisi de Lozan Antlaşması ile Osmanlı Döneminde batıya verilen Kapitülasyonların kaldırılması olmuştur. Osmanlı Devleti'nin özellikle son döneminde yaşadığı mali sıkıntılar nedeniyle ticari ve mali alanda yabancılara vermiş oldukları kapitülasyonlar, o dönemin kamu hizmetlerinin görülmesiyle doğrudan ilişkilidir (Pazarcı, 1998: 79).

Bu değişiklikler, Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal dönüşümünün bir parçasını oluşturmuş, ekonomik kalkınmayı teşvik etmiş ve devletin ekonomik alanda daha etkin bir rol oynamasını sağlamıştır. Ancak bu süreç aynı zamanda özel sektörün bazı alanlarda sınırlandırılmasına yol açmış ve ekonomi politikalarında kamu hakimiyetini güçlendirmiştir. Bu nedenle, bu dönemdeki ekonomi ve kamu hizmeti politikaları, Türkiye'nin gelecekteki ekonomik gelişiminde önem arz etmektedir.

Cumhuriyetimizin kuruluş yıllarında, sermaye eksikliği, finansman sorunları, bilgi ve teknoloji yetersizliği gibi faktörler nedeniyle özel sektör yatırımları beklenen gelişmeyi gösterememiştir. Bu dönemde kalkınma sürecinin itici gücü olarak kamu yatırımlarının öne çıktığı görülmektedir. İzmir İktisat Kongresi'nde, özel sektörün kalkınmada önemli bir rol oynaması ve Devlet'in özel girişimciliği desteklemesi gerektiği yönünde bir görüş benimsenmiş olmasına rağmen, özel sektörün yetersiz sermaye birikimine sahip olması, altyapı sorunları, nitelikli işgücü eksikliği ve 1929 ekonomik buhranının etkilerinin sınırlı da olsa ülkeyi etkilemesi gibi nedenler, uygulanan ekonomi politikalarının istenen olumlu sonuçları vermesini engellemiştir. Bu durum, yeni bir ekonomik modelin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu yeni model, Devlet'in planlama yaparak ve iktisadi teşebbüsler kurarak ekonomide daha etkin bir rol üstlenmesine dayanmaktadır (Kiper, 2006: 33-34).

Cumhuriyetin kurulduğu dönemdeki temel amaç, ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan her türlü faaliyeti doğrudan devletin kendi kaynakları ve personeliyle gerçekleştirerek hızlı bir kalkınma sağlamaktır. Bu yaklaşım, kapitülasyonlara karşı bir tepkinin yanı sıra yerli özel sektörün yeterince sermayeye sahip olamamasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle, ekonomik önemi büyük olan birçok faaliyet, kamu hizmeti olarak kabul edilerek devlet tarafından yürütülmüştür (Gülan, 1998: 98).

Bu dönemde 1923 yılında İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar gereğince, bir politika olarak devletleştirmeler gerçekleştirilmiş, kamu hizmeti veren vakıflar idari yapıya dahil edilmiş, mevcut kamu hizmeti ayrıcalıkları sona erdirilmiş, kapitülasyonlar sonlandırılmıştır. 1929 ekonomik krizi, birçok ülkede devletin ekonomi üzerinde düzenleyici ve yönlendirici bir rol oynamasının önemini vurgulayan Keynesçi ekonomi politikalarının benimsenmesine yol açmıştır. Bu politikalar, devletin ekonomik alanda etkin bir şekilde bulunmasını destekleyen ve toplum içindeki eşitsizlikleri gidermek için dağıtıcı ekonomik sorumluluklar üstlenmesi gerektiğini savunan bir yaklaşımı işaret etmektedir. Bu uygulamalar ayrıca refah devleti olarak da bilinmektedir (Gülan, 1998: 98).

2.2. Bu Dönemin Kamu Hizmeti Anlayışına Etkileri

Cumhuriyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini aldığı anda, ekonomik ve sosyal ihtiyaçları karşılamak için kendi çabalarıyla hızlı bir kalkınma süreci hedeflemiştir. Bu yaklaşımın temel nedenleri arasında, Osmanlı kapitülasyonlarına tepki gösterme, yerli özel sektörün sınırlı sermayeye sahip olması ve ekonomik faaliyetlerin genellikle kamu hizmeti olarak kabul edilmesi yer almaktadır. Bu sebeplerle, ekonomik öneme sahip birçok faaliyet, kamusal bir nitelik taşıyarak devlet tarafından yürütülmüştür. Bu durum, uzun süren savaş döneminin ardından özel sektörün kaynaklarının kısıtlılığına ve devletin güçlendirilmesi gerekliliğine dayanmaktadır. 1950'li yıllara kadar uzanan bu dönemde, hem kamu hizmetlerinin genel ihtiyaçları karşılama amacıyla sürdürüldüğü, hem de özel sektörün sermaye birikimini artırmak için kamu hizmet ürünlerine destek verildiği görülmektedir. Bu dönemde dikkat çeken önemli bir nokta, ekonomik alandaki kamu hizmetlerinin, özel sektörün büyümesini desteklemesi olmuştur. Özellikle özel sektörün girmemiş olduğu üretim alanlarında kamu hizmetlerinin sağladığı malzeme temini ve altyapı işleri ihaleleri, özel sektöre rakip değil, tam aksine destekleyici bir rol oynamıştır (Gülan, 1998: 98-99).

1950-60 dönemi, özel girişimin ekonomik hayatta merkezi bir rol oynadığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu dönem, milli bir burjuvazinin oluşturulması ve güçlendirilmesi amacıyla büyük önem taşıırken, özel girişimin faaliyet alanı, ekonomik ilişkiler ve dış ilişkiler de dahil olmak üzere genişletilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde, "devlet işletmeciliği sadece kamu hizmetleri ve özel sektörün ilgi göstermediği sektörlerle sınırlı olmalıdır" düşüncesi benimsenmiştir.

1950 yılında Demokrat Parti'nin kazandığı çok partili seçimlerin ardından hükümet programında, kamu hizmeti niteliği taşımayan alanlarda devletin işletmecilik yapmama ve temel sanayi dışındaki kamu iktisadi teşebbüslerinin uygun şartlarda özel sektöre devri konusunda bir yaklaşım benimsenmiştir. Ancak, uygulama bu yönde ilerlememiş ve 1950'li yıllarda yoğun bir kamu yatırım programı uygulanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası, uluslararası toplumun "sosyal refah devleti" olarak nitelendirdiği bir devlet anlayışı benimsenmiş ve bu çerçevede kamu ekonomik kuruluşları hem sayısal olarak hem de milli gelir içindeki payları açısından önemli bir büyüklüğe ulaşmıştır (Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, 1999). Bu dönemde ithal ikame stratejileri benimsenmiş ve üretimin artırılması ve istihdamın artırılması amaçlanmıştır. 1950'li

yıllardan sonra ise kamu iktisadi teşebbüslerinin özel sektörün gelişimine katkı sağlamak amacıyla kullanılmasıyla özel sektör, bu kamu kuruluşlarının ürettiği ara malları kullanma fırsatı bulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'nin kamu yönetimini yeniden düzenleme çabaları, önemli ölçüde davet edilen yabancı uzmanların hazırladığı raporlar ekseninde şekillenmiştir. Bu dönemde hazırlanan Neumark Raporu (1949), Thornburg Raporu (1950), Barker Raporu (1951) ile Martin ve Cush Raporu (1951) gibi çalışmalar; Türk kamu yönetiminin merkeziyetçi yapısını, personel rejimindeki aksaklıkları ve aşırı kırtasiyeciliği eleştirmiş; rasyonelleşme, liyakat, yetki devri ve planlı kalkınmaya yönelik öneriler getirmiştir. Bu raporlar, 1960 sonrasında Devlet Planlama Teşkilatı öncülüğünde kurumsallaşan planlı dönemin ve MEHTAP gibi yerli reform çalışmalarının düşünsel zeminini hazırlamıştır (Sürgit, 1972; Eryılmaz, 2004).

3. 1960-1980 DÖNEMİ: 1961 ANAYASASI VE KAMU YÖNETİMİNDE DÖNÜŞÜM

Cumhuriyetin ilk kırk yılında merkeziyetçi ve devletçi bir temelde kurumsallaşan kamu hizmeti, dönemin sonunda hazırlanan reform raporlarıyla birlikte daha planlı ve rasyonel bir yönetim arayışına yönelmişti; bu düşünsel ve kurumsal birikim, izleyen dönemin dönüşümüne zemin hazırlamıştır. 1960-1980 dönemi, Türkiye'de siyasi ve toplumsal açıdan önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde demokratikleşme süreci etkin bir şekilde işlemiş, bunun doğal bir sonucu olarak kamu yönetimi anlayışında ve uygulamalarında dikkate değer değişiklikler yaşanmıştır.

3.1. Demokratikleşme Süreci ve Kamu Yönetimine Yansımaları

1960'lı yıllar, Türkiye için demokratikleşme sürecinin belirginleştiği bir dönemdir. 1961 Anayasası'nın özgürlükçü yapısı ile siyasi haklar ve ödevlerle ilgili getirmiş olduğu demokratik düzenlemeler sayesinde kamu yönetimi anlayışında önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Artık farklı siyasi görüşlere sahip partilerin etkili olduğu bir ortamda, kamu hizmetinin tarafsızlık ve etkinlik ilkeleri öne çıkmıştır. Bu dönemde, kamu hizmetlerinin vatandaşlara adil ve eşit bir şekilde sunulması, demokratikleşme sürecinin temel taşlarından biri olmuştur. 1961 Anayasası'nın benimsediği sosyal devlet ilkesi ve kalkınmanın plana bağlanması, demokratikleşme ile idari reform arasında doğrudan bir bağ kurmuştur; çoğulcu ve katılımcı siyasal ortamın gerektirdiği rasyonel, planlı ve hesap verebilir yönetim arayışı, dönemin kurumsal düzenlemelerini ve reform çalışmalarını beslemiştir. Bu dönemin en dikkate değer gelişmelerinden biri, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve Devlet Personel Dairesi'nin kurulması olmuştur (Eryılmaz, 2004). Bu kuruluşlar, reformların başarılı bir şekilde planlanması ve uygulanmasında kritik bir rol oynamıştır. Ancak, bu reformların tam anlamıyla uygulanıp istenilen sonuçlara ulaştığını söylemek güç olmakla beraber, bu dönemde gerçekleştirilen çalışmaların kamu yönetiminde önemli adımların atılmasını sağladığını söylemek mümkündür.

Bu dönemde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve Devlet Personel Dairesi'nin kuruluşu, Türkiye'de reformların başarıyla hazırlanıp uygulanmasında kritik bir rol oynamıştır. 1961 yılında Milli Birlik Komitesi ile DPT'nin isteği üzerine Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi (TODAİE) tarafından "İdari Reform ve Reorganizasyon Hakkında Ön Rapor" hazırlanmıştır. Bu raporda, idari reformun gerçekçi bir perspektifle ele alınması, hangi alanları içereceği ve nasıl gerçekleştirileceği gibi konular önem kazanmıştır. Bu rapor, 1960 sonrası dönemin planlı çalışmalarının temelini atmış olması bakımından önemlidir. Ancak sonrasında yayınlanan raporlarda da benzer görüşlere ve endişelere yer verilmiştir. 1962 yılında DPT ile TODAİE'nin iş birliğiyle "Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP)" adlı bir idari reform raporu yayınlanmıştır. Bu raporda,

merkezi örgüt, taşra örgütü, yerel yönetimler ve KİT'ler gibi dört alanda detaylı araştırmalar yapılmıştır. 1971 yılında da yine TODAİE liderliğinde "İdarenin Yeniden Düzenlenmesi İlkeler ve Öneriler" adlı bir reform raporu hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Bu raporda önemli sorunlara dikkat çekilmiş, ancak önerilerin uygulanması konusunda bazı zorluklar yaşanmıştır (Coşkun, 2005).

3.2. Kamu Hizmeti Anlayışında Değişiklikler

Weber, Wilson ve Taylor gibi düşünürlerin teorilerine dayanan Geleneksel Kamu Yönetimi yaklaşımı, 1960-1980 döneminde Türkiye’de de merkezîyetçi, kural odaklı ve planlı bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu yaklaşımın esneklik ve piyasa odaklılık yönünde dönüşümü ise ancak 1970’lerin sonlarından itibaren Batı’da belirginleşmiş; teorik ve pratik açıdan eleştirilen Geleneksel Kamu Yönetimi, yerini kademeli olarak Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışına bırakmaya başlamıştır. Bu çerçevede, başlangıçta batı ülkelerinde uygulanan reformlar, küreselleşmenin etkisiyle 1980’lerden itibaren dünya çapında yayılmaya başlamıştır. Her ne kadar siyasi ve kültürel farklılıklar nedeniyle tüm ülkelerin bu dönüşümü tam anlamıyla gerçekleştirdiğini söylemek zor olsa da Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımının geleneksel anlayışı ciddi şekilde etkilediğini ve bu yönde bir dönüşümün devam ettiğini belirtmek mümkündür (Ayhan ve Önder, 2017: 44).

1960’lı ve 1970’li yılların başında, ABD’de geliştirilen analiz literatürü, birçok akademik çevreyi etkilemiştir. Bu etki, Batı Avrupa yönetim anlayışıyla da örtüşmüş, stratejik politika oluşturmak için düşünce kuruluşları ve rasyonel uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu süreçte, kamu kuruluşları da kendi rol ve işlevlerini gözden geçirmek zorunda kalmışlardır. Ancak, bilinmelidir ki kamu kuruluşları, kâr amacı gütmemeleri ve yetkilerinin mevzuatla sınırlandırılmış olması nedeniyle özel sektör yönetimine göre daha sınırlı ve özelleşmiş bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, kamu yönetiminden kamu işletme yönetimine geçiş, temelde teorik ve fonksiyonel açıdan büyük bir değişiklik anlamına gelmektedir (Ömürgönülşen, 1997: 517). Ancak, 1960-1980 döneminde, kamu hizmeti anlayışında belirgin bir değişiklik yaşanmıştır ve artık kamu hizmeti, sadece devletin temel görevlerini yerine getirmesi olarak değil, aynı zamanda toplumsal adaletin sağlanması, sosyal refahın artırılması gibi hedeflerin de bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde, eğitim, sağlık, adalet gibi alanlarda önemli adımlar atılmış, vatandaşların temel ihtiyaçlarına daha etkin bir şekilde cevap verilmesi amaçlanmıştır. Öte yandan, sözü edilen bu arayışlar büyük ölçüde kavramsal düzeyde kalmış; 1960-1980 dönemi, kamu yönetiminin örgütlenme ve işleyiş bakımından hâlâ merkezîyetçi, hiyerarşik ve kural odaklı geleneksel kamu yönetimi anlayışına dayandığı, piyasa temelli dönüşümün ise ancak 1980 sonrasında gündeme geldiği bir dönem olmuştur.

3.3. Türkiye’de 1960-1980 Döneminde Kamu Yönetimindeki Değişimlerin Kamu Hizmetine Yansımaları

1960-1980 döneminde Türkiye’de kamu hizmetlerinde bazı önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönem, Türk kamu yönetiminin modernizasyonunda önemli bir dönemeç olarak kabul edilmektedir. Bunları temel olarak özetlersek:

Demokratikleşme ve Katılımcılık Artışı: 1960’lı yıllar Türkiye için demokratikleşme sürecinin belirginleştiği bir dönemdir. 1961 Anayasası’nın kabulü ile temel hak ve özgürlükler genişletilmiş, çoğulcu ve katılımcı bir siyasal ortam güçlenmiş, bu da kamu yönetimi anlayışında önemli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Artık farklı siyasi görüşlere sahip partilerin etkili olduğu bir ortamda, kamu hizmetinin tarafsızlık ve etkinlik ilkeleri öne çıkmıştır. Bu dönemde,

kamu hizmetlerinin vatandaşlara adil ve eşit bir şekilde sunulması, demokratikleşme sürecinin temel taşlarından biri olmuştur (Çal, 2008).

Kamu Hizmetlerinde Çeşitlenme: 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de kamu hizmeti anlayışında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde, özellikle sağlık, eğitim ve ulaşım alanlarında önemli adımlar atılmıştır. Hastaneler, okullar ve karakollar gibi kamu hizmeti sunan birimlerin sayısında artış yaşanmış, bu da vatandaşların temel hizmetlere daha kolay erişim sağlamasını sağlamıştır (Sezer, 2008).

Yerel Yönetimlerin Güçlenmesi: 1960'lı yıllardan itibaren yerel yönetimlerin rolü önem kazanmıştır. Belediyelerin yetki ve sorumlulukları genişletilmiş, kentlerde altyapı ve sosyal hizmetlerin sunumunda yerel yönetimler daha etkin bir rol oynamaya başlamıştır (Koçak ve Ekşi, 2010).

Bürokratik Yapının Güçlendirilmesi: 1960'lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ile Devlet Personel Dairesi'nin kurulması, kamu yönetiminin daha etkin ve planlı bir şekilde işlemlerini hedeflemiştir. DPT, çeşitli idari reform projeleri ile bu süreci desteklemiş ve kamu hizmetinin daha etkili bir şekilde sunulmasını sağlamıştır (Eser vd., 2012; Sencer, 1992).

İdari Reform Projeleri: 1960'lı yıllarda yapılan İdari Reform ve Reorganizasyon Hakkında Ön Rapor, idari reformun gerçekçi bir görüşe dayanması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, MEHTAP projesi ile merkezi örgüt, taşra örgütü, yerel yönetimler ve KİT'ler gibi dört ana alan incelenerek, idari reform önerileri geliştirilmiştir (Sevinç, 2014).

Kamu İşletmeciliğinde Dönüşüm: 1960-1980 döneminde kamu işletmeciliği, planlı kalkınma anlayışı çerçevesinde büyük ölçüde devletçi, merkeziyetçi ve kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT) ağırlıklı bir yapı olarak sürmüştür. Daha esnek ve piyasa temelli bir kamu işletmeciliğine geçiş ise ancak 1980'lerden itibaren, liberal ekonomi politikaları ve özelleştirme uygulamalarıyla birlikte gündeme gelmiştir (Ayhan ve Önder, 2017).

4. 1980-2000 DÖNEMİ: KÜRESELLEŞME VE KAMU YÖNETİMİNDE YENİDEN YAPILANMA

1960-1980 döneminde planlı kalkınma anlayışı çerçevesinde büyük ölçüde devletçi ve merkeziyetçi bir çizgide süregelen kamu yönetimi, 1980'lerden itibaren köklü bir paradigma değişimine sahne olmuştur. İthal ikameci modelin tıkanması ve küresel ölçekte yükselen neoliberal politikalar, devletin ekonomideki rolünü ve kamu hizmeti anlayışını yeniden tanımlayan bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. 1980-2000 dönemi, dünya genelinde birçok değişikliğin yaşandığı önemli bir dönem ifade etmektedir. Bu dönemde, küreselleşmenin etkisiyle birçok ülke, ekonomik, politik ve sosyal yapılarını yeniden şekillendirmiştir. Aynı zamanda, bu süreç kamu yönetiminde de önemli yeniden yapılanmalara yol açan bir dönemdir.

1980'lerin başında Türkiye'de kamu yönetimi, hızlı ve etkin bir yapıdan uzaktır. Ekonomik ve sosyal gelişmelere uyum sağlamada zorluk yaşanmaktaydı. Bu bir bakıma bürokrasinin dönemin ekonomik ve toplumsal gereksinimlerine cevap veremediği anlamına gelmekteydi. Kamu yönetimi, yeterli hız ve verimlilikte hizmet sunamadığından, kalkınma sürecine doğrudan katkı sağlayamıyordu. Bunun yanı sıra, harcamaların gereğinden hızlı artması, kaynak israfına neden olmuştu. 12 Eylül 1980'deki askeri müdahale sonrası, bu sorunların üstesinden gelmek için kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması gündeme gelmiştir (Işık, 2006: 25). 1980'lerde gerçekleşen askeri müdahale sonrasında, bazı reform çalışmaları başlatılmıştır. 1983'te iktidara gelen ANAP, bu reform çalışmalarını sürdürmüş, fakat kendi siyasi ve ekonomik vizyonları doğrultusunda bazı değişiklikler yapmıştır. Bu bağlamda, 1982'de çıkarılan 2680 sayılı Kanun temel alınarak

hazırlanan bir Kanun Hükmünde Kararname (KHK), 1983'te 174 sayılı KHK olarak çıkarılmıştır. Ancak bu KHK, 1984'te 3046 sayılı Kanunla değiştirilerek Meclis'te onaylanmıştır. Bu yasa, bakanlıkların organizasyonu, görevleri ve yetkileri hakkında yeni düzenlemeler getirmiştir. Amacı, kamu hizmetlerinin daha düzenli, hızlı, etkili ve ekonomik bir şekilde sunulmasını sağlamaktır (Coşkun, 2005: 32).

1988 yılında Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA) olarak bilinen bir reform çalışması başlatılmış ve DPT'nin Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında, TODAİE'den bu alanda bir araştırma yapılması için oluşturulmuştur. KAYA projesi, MEHTAP projesinin ardından en kapsamlı idari reform çalışması olma özelliği taşımaktadır. 1991 yılında TODAİE tarafından yayınlanan KAYA projesinde, merkezi ve taşra kuruluşları ile yerel yönetimlerin etkin, hızlı, ekonomik, verimli ve hizmet sunan bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır. Ayrıca, kamu yönetiminin çağdaş koşullara uyumu, kamu kuruluşlarının amaçları, görevleri, yetki ve sorumlulukları ile örgütsel yapı, personel sistemi, kaynak kullanımı ve yönetimi, mevzuat, iletişim ve halkla ilişkiler sistemi gibi alanlardaki aksaklıkların saptanarak buna ilişkin öneriler geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak bu reform girişiminin diğer raporlarda olduğu gibi tam anlamıyla uygulandığını ve istenen sonuçlara ulaşıldığını söylemek zor olacaktır (Kurnaz, 2017).

1980'li yıllarda devletin yapısal dönüşümü için atılan adımlar, Selime Güzelsarı tarafından iki ana başlıkta değerlendirilmiştir. İlk olarak, kamu yönetiminin yaklaşımının, geleneksel bir yapıdan "yeni kamu yönetimi" anlayışına evrildiği; siyasi olarak ise bürokratik bir yapıdan daha girişimci bir devlete geçildiği belirtilmiştir. İkinci olarak, "yeni kamu yönetiminden" "yönetişim" anlayışına bir geçiş olduğu vurgulanmıştır. Kamu sektörünün, özel sektör kadar verimli olması amacıyla, özel sektörün tekniklerinin ve uygulamalarının kamu sektörüne uyarlanması gerektiği düşüncesi, devletin rolünün yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Farklı dönemlerde, devletin ya minimal ya da müdahaleci bir rol oynaması gerektiği düşüncesi, bazen "küçük devlet-güçlü piyasa" ya da bazen müdahaleci politikalar şeklinde karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda, daha az müdahaleci bir devlet rolü tanımlayan "yeni kamu yönetimi" anlayışı da popülerlik kazanmıştır (Güzelsarı, 2004: 1-3).

4.1. Küresel Dinamiklerin Kamu Yönetimine Etkisi

Bu dönem, küreselleşmeyle birlikte, bilgi, sermaye, insanlar, hizmetler ve malların uluslararası sınırlar ve bölgeler arasında daha kolay hareket etmesini beraberinde getirmiştir. Teknolojik gelişmeler, uluslararası ticaretin liberalleşmesi ve uluslararası finans piyasalarının genişlemesi ile küreselleşme 1980-2000 döneminde hız kazanmış ve iletişim teknolojilerindeki devrimler, bilgi ve kültürlerin daha hızlı yayılmasına olanak tanımıştır. Bu, uluslararası iş yapma şekillerini ve hükümetlerin yurttaşlarıyla etkileşimlerini değiştirmiştir. Uluslararası Ticaret ve Sermaye Akımları ile Dünya Ticaret Örgütü'nün (WTO) kurulması, bölgesel ticaret anlaşmalarının artması ve uluslararası sermaye akımlarının liberalleşmesi, küresel ekonomik entegrasyonu teşvik etmiş ve bunun sonucunda kamu yönetiminde yeniden yapılanma kaçınılmaz hale gelmiştir. Kamu yönetimindeki bu anlayışla beraber, özelleştirme ve deregülasyon ile birçok ülkede, kamu hizmetlerinin ve varlıklarının özel sektöre devri, bu dönemde popüler hale gelmiştir. Aynı zamanda, ekonomik faaliyetleri düzenleyen kuralların azaltılması veya kaldırılması (deregülasyon) da yaygınlaşmıştır. Aynı zamanda yerelleşmeyle kamu hizmetlerinin sunumu ve yönetimi, merkezi hükümetlerden yerel yönetimlere doğru kaydırılmış ve halk katılımıyla demokratikleşme dalgaları ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, hükümetlerin yurttaşlarla

daha etkili bir şekilde etkileşimde bulunmalarına olanak tanımıştır. Bu, politika yapma süreçlerine daha fazla halk katılımı anlamına gelmektedir (Usta ve Bilici, 2022: 358-362).

Bu dönemdeki dönüşümün ardında yatan temel fikrî zemin, 1970'lerin ortasında yaşanan ekonomik krizle birlikte Keynesçi refah devleti modelinin sorgulanması sonucunda yükselen neoliberalizmdir. Neoliberal yaklaşım; devletin ekonomideki payının daraltılmasını, piyasa mekanizmalarının üstünlüğünü, kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesini ve mal ile sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini savunan bir siyasal-iktisadi öğretilerdir. İngiltere'de Thatcher ve ABD'de Reagan yönetimleriyle uygulama alanı bulan bu politikalar, kısa sürede IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların desteğiyle küresel bir nitelik kazanmıştır. Türkiye'de neoliberal dönüşümün miladı ise, ithal ikameci kalkınma modelinden ihracata dayalı serbest piyasa ekonomisine geçiş simgeleyen 24 Ocak 1980 kararlarıdır. Turgut Özal döneminde derinleşen bu süreçte özelleştirme, dışa açılma ve deregülasyon uygulamaları hız kazanmıştır (Pamuk, 2014; Çevikbaş, 2012). Nitekim bu bölümde ele alınan Yeni Kamu Yönetimi anlayışı, neoliberalizmin kamu yönetimi alanındaki kurumsal ve yönetsel karşılığı olarak okunmalıdır; zira işletmecilik ilkelerin kamuya taşınması, piyasa temelli hizmet sunumu ve “küçük devlet” söylemi doğrudan bu iktisadi paradigmadan beslenmektedir (Güzelsarı, 2004; Ömürgönülşen, 1997).

Dünya genelinde, ekonomik ve teknolojik evrimler kamu yönetiminin yapısını ve işleyişini derinden etkilemektedir. Küreselleşme, sadece ticari işlemleri veya bireylerin hareketliliğini değil, aynı zamanda kamu politikaları ve yönetim modellerini de dönüştürmektedir.

Küreselleşme süreci, uluslararası arenada daha çok entegrasyonu ve bağımlılığı teşvik etmiştir. Örneğin, Held ve McGrew (2002), küreselleşmenin yeni riskler ve fırsatlar yaratarak ulusal ve yerel yönetimleri nasıl etkilediğini detaylandırmıştır. Uluslararası ticaretin liberalleşmesi, sermaye akımlarının artması ve teknolojik devrimler gibi faktörler, kamu yönetiminde yeniden yapılanma ihtiyacını artırmıştır. IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlar da ülkelerin kamu yönetimine yönelik yaklaşımlarını etkilemektedir. Bu kuruluşlar, ekonomik istikrar, iyi yönetim ve demokratikleşme gibi konularda belirli standartları ve uygulamaları teşvik etmiştir (Eryılmaz, 2004).

Dünya genelindeki gelişmiş ülkelerdeki reform hareketleri de diğer ülkeler için örnek teşkil etmektedir. Özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren, İngiltere, ABD ve Fransa gibi ülkelerde kamu yönetiminde yapısal değişikliklere gidilmiştir. Bu reformlar, daha etkin, hesap verebilir ve şeffaf bir kamu yönetimi oluşturmayı amaçlamaktadır. Son olarak, teknolojik değişiklikler, özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerindeki devrimler, kamu yönetiminin dönüşümünde önemli bir role sahiptir. Dijitalleşme, yönetim süreçlerini daha şeffaf, erişilebilir ve etkili hale getirmiştir (Dursun, 2007).

4.2. Yeni Kamu Yönetimi Anlayışının Temelleri

"Yeni Kamu Yönetimi" (YKY), 1980'lerin sonları ve 1990'ların başlarında özellikle ABD ve Birleşik Krallık'ta kamu yönetimindeki bürokratik yapıların ve işleyişlerin reforma tabi tutulması gerektiği fikrinden ortaya çıkmış bir yaklaşımdır. KYK, geleneksel kamu hizmeti uygulamalarına ve bürokrasiye eleştirel bir yaklaşım getirirken, kamu sektörünün etkinliğini ve hesap verebilirliğini artırmayı hedeflemektedir.

Bu noktada kavramsal bir açıklık gereklidir. Literatürde “Yeni Kamu İşletmeciliği” (*New Public Management*) ve “Yeni Kamu Yönetimi” terimleri çoğu zaman aynı yaklaşımı; yani kamu yönetimine işletme ilkelerini, piyasa mekanizmalarını ve rekabeti taşıyan anlayışı ifade etmek üzere birbirinin yerine kullanılmaktadır ve bu çalışmada da her iki terim bu ortak anlamda ele

alınmaktadır. Bununla birlikte bu yaklaşım, kendisinden sonra gelişen “yönetişim” ve “Yeni Kamu Hizmeti” anlayışlarından ayrılmaktadır. Yönetişim; kamusal kararların yalnızca devlet eliyle değil, kamu, özel sektör ve sivil toplum aktörlerinin katılımı, ortaklığı ve etkileşimiyle, saydamlık ve hesap verebilirlik ilkeleri temelinde yürütülmesini ifade eden bir yönetim anlayışıdır (Eryılmaz, 2004). Yeni Kamu Hizmeti (*New Public Service*) yaklaşımı ise işletmeci mantığın “müşteri” ve “verimlilik” vurgusuna karşı; vatandaşlığı, kamu yararını ve demokratik değerleri merkeze alarak devletin rolünü “yönlendirmek” değil “hizmet etmek” biçiminde yeniden tanımlar (Denhardt ve Denhardt, 2000; Ayhan ve Önder, 2017).

1970'lerin ortasında yaşanan ekonomik mali kriz sonrası, katı kurallara bağlı merkeziyetçi Geleneksel Kamu Yönetimi Anlayışı, esnek ve minimal devlet anlayışına sahip Yeni Kamu Yönetimi Anlayışına geçiş yapmıştır. Bu geçiş, 1980'lerde küresel ölçekte yükselen neoliberal ekonomi politikalarının — devletin ekonomideki rolünün daraltılması, özelleştirme ve serbestleşme — idari alandaki izdüşümü niteliğindedir. 1980'lerde popülerleşen bu yaklaşım, Turgut Özal döneminde Türkiye’de uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde, merkezi yönetimin yetkileri azaltılıp, özel sektöre daha fazla alan tanınmış ve yerel yönetimlere daha fazla sorumluluk verilmiştir (Çevikbaş, 2012: 9). Yeni Kamu Yönetimi anlayışı, işletmecilik prensipleri ve yeni kurumsal ekonomik yaklaşımlarla şekillenmiştir. Kamu sektörünün mükemmel olması için özel sektörde görülen düşük maliyet, yüksek kalite ve akılcı yönetim gibi özelliklerin kamu sektörüne entegre edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Bu anlayış, 1980 ve 1990'larda çok popüler olmuş ve bazı uzmanlar, bunu "işletmecilik olumlu, bürokrasi olumsuz" veya "kamu sektörü, masumiyeti kanıtlanana kadar suçlu; özel sektör ise suçu kanıtlanana kadar masum" şeklinde özetlemişlerdir (Bilgiç, 2003: 33).

Yeni kamu yönetimi anlayışı, kamu yönetimini işletme yönetimi prensiplerine dayandırarak yeniden şekillendiren bir yönetim modelidir. Bu model, daha katılımcı, açık, esnek ve sonuç odaklı bir yönetim yapısını teşvik etmektedir. Özetle yeni kamu yönetimi anlayışının belirleyicilerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür (Hood, 1991: 4):

- Kamu sektöründe uzmanlaşmış yönetim uygulamalarının artışı,
- Net performans kriterleri ve değerlendirmeleri,
- Sonuç odaklı yaklaşımla daha belirgin bir kontrol,
- Kamu örgütlerinin daha yönetilebilir boyutlarda birimlere ayrılması,
- Özel sektör yönetim metotlarının kamu sektöründe benimsenmesi,
- Kamu sektöründe rekabetin teşvik edilmesi,
- Kaynakların daha etkili ve tasarruf odaklı kullanımının vurgulanması.

Kamu yönetiminde yaşanan bu evrim sonucunda, devletin rolü ve kamusal işleyişin boyutu küçülmüştür. Kamu hizmetlerinin özel sektöre devredilmesi, rekabetin hizmet sunumunda öncelik kazanması, bilgi teknolojilerinin gelişen otomasyonu ile birleşerek devletin sektörel düzenlemelerde, kısıtlamalarda ve denetimlerde daha az aktif olmasına yol açmıştır (Kurt ve Yaşar Uğurlu, 2007: 84).

Türkiye’de kamu yönetimi reformlarının temelleri, Cumhuriyet dönemine kadar uzanmaktadır. 1930-1960 yılları arasında, devletçi kalkınma politikalarının hâkim olduğu bir süreç yaşanmış ve bu süreçte yabancı uzmanların hazırladığı reformlar dikkat çekmiştir. 1960-2000 yılları arasında ise, Türkiye planlı kalkınma anlayışını benimsenmiş ve liberalleşme çabaları doğrultusunda reformlar gerçekleştirilmiştir. 2000’li yılların başından itibaren ülkemiz, Yeni Kamu Yönetimi

anlayışını esas alarak çeşitli reformlarla bu yönde adımlar atmıştır (Önen ve Ozan, 2021: 534). Sonuç olarak, 1980-2000 yılları arasında Türkiye, küresel ekonomik ve siyasal dinamiklerin etkisiyle önemli bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu süreçte, Yeni Kamu Yönetimi (NPM-New Public Management) anlayışının etkisi altında kamu yönetimi reformlarına tanık olunmuştur.

5. 2000-2023 DÖNEMİ: YENİ KAMU YÖNETİMİ ANLAYIŞININ GELİŞİMİ VE UYGULANIŞI

1980-2000 döneminde neoliberal dinamiklerin etkisiyle gündeme gelen Yeni Kamu Yönetimi anlayışı, 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de somut yasal ve kurumsal düzenlemelerle uygulamaya taşınmıştır; böylece önceki dönemde daha çok kuramsal düzeyde tartışılan bu yaklaşım, kamu hizmeti anlayışını fiilen yeniden biçimlendirmeye başlamıştır. 21. yüzyılın başları, tüm dünyada kamu yönetimi anlayışında ve uygulamalarında belirgin dönüşümlerin yaşandığı bir döneme işaret etmektedir (Hood, 1991). Bu dönemde, hükümetlerin karşı karşıya kaldığı küreselleşme, teknolojik ilerlemeler, demografik değişiklikler ve sosyo-ekonomik dönüşümler gibi faktörler, kamu yönetimi uygulamalarının daha dinamik, hesap verebilir ve performans odaklı olmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, "Yeni Kamu Yönetimi" (YKY) olarak adlandırılan bu yeni anlayış hem dünyada hem de Türkiye'de devletin işleyişine farklı bir perspektif kazandırmıştır.

Yeni Kamu Yönetiminin kuramsal temelleri bir önceki bölümde ele alındığından, burada bu yaklaşımın özellikleri kısaca hatırlatılarak Türkiye'deki uygulamalarına odaklanılacaktır. Kamu yönetimindeki yenilikler, sektörün hem yönetim tarzında hem de yapısal organizasyonunda belirgin değişikliklere neden olmuştur. Reformlar, eski bürokratik yöntemlerden, piyasa temelli yaklaşımlara kaymayı hedeflemektedir. Kamu sektöründe bu piyasa merkezli yaklaşım ve özel sektör yönetim stratejilerinin benimsenmesi "yeni kamu yönetimi" ya da kısaca YKY olarak adlandırılmaktadır (Gözel, 2003: 195).

YKY, özel sektördeki yönetim yaklaşımlarını kamu alanına uyarlamaya çalışmaktadır. Bu adaptasyon sürecinde, geleneksel bürokratik yönetim unsurlarının birçoğu değiştirilmiş ve yenilikçi unsurlarla yer değiştirmiştir. Yönetimdeki bu evrimsel değişimler, çoğu zaman 'eski' ile 'yeni' yönetim metotları olarak karşılaştırılır. YKY, basitçe bütçe ve kaynak odaklı yaklaşımlardan sonuç ve etkinlik odaklı yaklaşımlara, pasif bürokratik süreçlerden proaktif yönetim stratejilerine, sınırlı otoriteden yetki devrine, tekelleşmiş hizmet sunumlarından rekabetçi piyasa dinamiklerine, standartlaştırılmış hizmetlerden özelleştirilmiş ihtiyaç bazlı hizmetlere ve kurum-merkezli yaklaşımlardan hizmet alıcısını merkeze alan yaklaşımlara doğru bir geçişi ifade etmektedir (Common, Flynn ve Mellon, 2016: 3). Ayrıca yeni kamu yönetimi anlayışı, geleneksel politikalardan saparak yönetimi politik yapıdan bağımsızlaştırmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, devletin rolünü küçültme, bürokrasiyi ve kamu harcamalarını azaltma, kamuda işletme tekniklerini benimseme, vatandaş memnuniyetini artırma, müşteri odaklılık, yönetimde esneklik ve dinamiklik, ölçülebilir sonuçlara ulaşma ve merkeziyetçilikten uzaklaşma gibi temel prensiplere dayanmaktadır (Hays ve Kearney, 1997: 23).

Yeni kamu yönetimi, ülkeler arasında uygulanış şekli ve hedefleriyle farklılık gösterirken, geleneksel kamu yönetiminden farklı bir hizmet sunum anlayışı ortaya koymuştur. Kamunun rolü, piyasa ve üçüncü sektör lehine azalmış, hizmet sunum yöntemlerinde alternatiflere yönelinmiştir. Bu anlayış, kamunun sorumluluklarını yeniden tanımlarken, dışsal olarak kamu hizmetlerinin rekabetçi bir çevreye doğru evrilmesini; içsel olarak ise örgütsel yapıların yeniden düzenlenmesini, hesap verebilirliğin artmasını ve sonuç odaklı bir yaklaşımı teşvik etmektedir. Yeni kamu yönetimi, sadece devletin görevlerini yeniden belirlemekle kalmayıp, geleneksel

yönetim anlayışına kıyasla farklı bir örgütsel yapı ve işleyiş modeli önermektedir (Şen, 2014: 38). Yeni Kamu Yönetimi anlayışının genel özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- **Yönetime Katılım:** Yeni kamu yönetimi, katılımcı bir yönetim modelini benimseyerek vatandaşların karar alma sürecine daha aktif katılımını teşvik etmektedir. Bu anlayış, şeffaflığı artırırken vatandaşların ilgilendikleri konularda söz sahibi olmalarını vurgulamaktadır (Polat, 2003).
- **Vatandaş Odaklı Yönetim:** Kamu hizmetlerinin sunulmasında vatandaşların ihtiyaçları ve beklentilerine odaklanan bir yaklaşım olan vatandaş odaklı yönetim, kamu hizmetlerinin kalitesini artırma, vatandaş memnuniyetini en üst düzeye çıkarma ve kamu yönetiminin etkinliğini ve verimliliğini artırma amacını taşımaktadır (Denhardt ve Denhardt, 2000). Bu anlayış, devletin sadece bir 'hizmet sağlayıcı' olmadığı, aynı zamanda vatandaşlarla etkili bir iletişim ve etkileşim içinde olması gerektiği görüşünü benimsemektedir. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki vatandaş odaklılık ilkesi kaynağını asıl olarak Yeni Kamu Yönetiminden değil, aşağıda ele alınan Yeni Kamu Hizmeti (Denhardt ve Denhardt, 2000) yaklaşımından almakta; Yeni Kamu Yönetimi çerçevesinde ise bu ilke daha çok “müşteri memnuniyeti” vurgusuyla yorumlanmaktadır.
- **Alternatif Hizmet Sunum Yöntemleri:** Yeni kamu yönetimi anlayışının en belirgin özelliklerinden biri de hizmet sunum yöntemlerindeki çeşitlenmedir. Geleneksel kamu hizmeti sunum modellerinin dışında, farklı ve alternatif hizmet sunum yöntemleri benimsenmeye başlanmıştır. Bu, devletin doğrudan hizmet sunucusu olmaktan ziyade, farklı aktörlerin (örn. özel sektör, sivil toplum örgütleri) hizmet sunum sürecine dahil edilmesini ifade eder. Özellikle kamu-özel ortaklıkları, dış kaynak kullanımı ve özelleştirme gibi yöntemler, bu anlamda ön plana çıkmıştır (Osborne ve Gaebler, 1992).
- **İnsan Kaynakları Yönetimi ve Örgüt Yapısı:** İnsan kaynakları yönetiminde, yeni kamu yönetimi, performansa dayalı ödüllendirme sistemleri, esnek çalışma saatleri ve sürekli eğitim gibi yenilikçi yaklaşımları benimsemiştir. Bu yaklaşım, çalışan motivasyonunu artırarak hizmet kalitesini yükseltmeyi amaçlamaktadır (Boyne, 2002). Örgüt yapısı konusunda ise, yeni kamu yönetimi, merkezîyetçilikten uzaklaşarak desantralizasyon ve örgütsel esneklik ilkelerini benimsemiştir. Bu da kamu kurumlarının daha hızlı ve etkili karar almasını, yerel ihtiyaçlara daha duyarlı hizmet sunmasını sağlamaktadır (Pollitt ve Bouckaert, 2017).
- **Yetki Devri:** Yeni kamu yönetimi, karar verme süreçlerinin merkezden yerel birimlere ve organizasyonlara doğru kaydırılması anlamında yetki devrini savunmaktadır. Bu, kamu hizmetlerinin daha hızlı ve etkili bir şekilde sunulmasına olanak tanımaktadır (Osborne ve Gaebler, 1992).
- **Saydamlık ve Hesap Verebilirlik:** Kamu kurumlarının yaptıkları her türlü faaliyetin açık ve şeffaf olması gerektiği ilkesidir. Bu yaklaşım, vatandaşların kamu yönetimine olan güvenini artırmakta ve kötü yönetimi önlemektedir (Hood, 1995).
- **Stratejik Planlama ve Yönetim Yaklaşımı:** Yeni kamu yönetimi, kamu hizmetlerinin planlı, öncelikli ve amaç odaklı bir şekilde yürütülmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım, kamu kaynaklarının etkili ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamaktadır (Bryson, 2018).

- **Denetim Mekanizması:** Kamu kaynaklarının etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamak ve kamu hizmetlerinin kalitesini artırmak için bağımsız denetim mekanizmalarının oluşturulması gerektiğini savunmaktadır (Power, 1997).
- **Kurumlar Arası İlişkiler:** Yeni kamu yönetimi, farklı kamu kurumları ve sektörleri arasında iş birliği ve koordinasyonun artırılması gerektiğini belirtir. Bu, hizmet sunumunda sinerji yaratmakta ve kamu hizmetlerini daha etkili kılmaktadır (Christensen ve Lægreid, 2007).
- Yeni Kamu Yönetimi anlayışının Türkiye'deki en somut yansımaları 2000'li yıllarda hayata geçirilen kapsamlı reformlarda görülmüştür. Bu dönemde kamu malî yönetimi, 2003 yılında kabul edilen 5018 sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile yeniden yapılandırılmış; stratejik planlama, performans esaslı bütçeleme, malî saydamlık ve hesap verebilirlik ilkeleri kamu idareleri için bağlayıcı hâle getirilmiştir. Aynı yıl çıkarılan 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu şeffaflığı güçlendirirken; TBMM'de kabul edilmesine karşın veto edilerek yasalaşamayan 5227 sayılı Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı, merkezî yönetimin görevlerini sınırlandırmayı ve yetkileri yerel yönetimlere devretmeyi amaçlamıştır. Nitekim 2004-2005 yıllarında çıkarılan Büyükşehir Belediyesi (5216), Belediye (5393) ve İl Özel İdaresi (5302) kanunlarıyla yerelleşme yönünde önemli adımlar atılmıştır (Çevikbaş, 2012; Önen ve Ozan, 2021).
- Bu dönemde ayrıca 1990'lı yılların sonundan itibaren yaygınlaşan bağımsız düzenleyici ve denetleyici kurumlar (Rekabet Kurumu, BDDK, EPDK vb.), devletin doğrudan işletmecilikten düzenleyici bir role geçişini yansıtmıştır. 2012'de kurulan Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsman) ise idarenin hesap verebilirliğini ve vatandaş odaklılığını güçlendiren bir mekanizma olmuştur. Vatandaş odaklılık, saydamlık ve hizmet sunumunda etkinlik gibi Yeni Kamu Yönetimi ilkelerinin Türkiye'deki en belirgin uygulama alanı ise kamu hizmetlerinin dijitalleştirilmesi olmuştur.

Yeni Kamu Yönetimi uygulamalarıyla eş zamanlı olarak, 2000'li yıllarda kamu yönetimi literatüründe ve pratiğinde yönetim (governance) kavramı giderek merkezî bir konum edinmiştir. Yönetişim; kamusal kararların yalnızca merkezî devlet aygıtı eliyle değil, kamu kurumları, özel sektör ve sivil toplum örgütlerinin katılımı, ortaklığı ve karşılıklı etkileşimiyle; saydamlık, katılımcılık ve hesap verebilirlik ilkeleri temelinde yürütülmesini ifade eden çok aktörlü bir yönetim anlayışıdır (Eryılmaz, 2004; Güzelsarı, 2004). Yeni Kamu Yönetimi devletin rolünü verimlilik ve piyasa ölçütleriyle yeniden tanımlarken, yönetim vurguyu tek merkezli "yönetim"den (government) çok aktörlü "yönetişim"e (governance) kaydırarak karar alma süreçlerine sivil toplumun ve yerel aktörlerin dâhil edilmesini öne çıkarmaktadır. Türkiye'de bu anlayışın izleri; Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde benimsenen "iyi yönetim" (good governance) standartlarında, yerel yönetimlere yetki devrini amaçlayan reformlarda ve karar alma süreçlerine katılımı güçlendiren düzenlemelerde görülebilir (Koçak ve Ekşi, 2010; Ayhan ve Önder, 2017). Bununla birlikte yönetim, işletmeci mantığın ötesine geçerek vatandaş katılımını ve kamusal müzakereyi esas alması yönüyle, izleyen kısımda ele alınacak Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımına da zemin hazırlamıştır.

Türk kamu yönetiminde dijitalleşme politikaları son yıllarda giderek artmıştır. Bu politikaların kamu hizmeti kavramına önemli bir etkisi vardır. Dijitalleşme politikaları, kamu hizmetlerinin daha etkili ve verimli bir şekilde sunulmasına, vatandaşların kamusal hizmetlere daha kolay erişim sağlamasına ve kamu kurumlarının işleyişinin hızlandırılmasına olanak tanımaktadır.

Türkiye'nin 1999 yılından bu yana e-devlet dönüşüm sürecini aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

- 58. Hükümet tarafından hazırlanan Acil Eylem Planı'nda E-Dönüşüm Türkiye Projesine yer verilmesi,
- 1999 Türkiye Ulusal Enformasyon Altyapısı Ana Planı TUENA'nın yürürlüğe konması,
- 2003/12 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile e-Dönüşüm Türkiye Projesi'nin amaçları, kurumsal yapısı ve uygulama esaslarının belirlenmesi ve sürecin yönetimi için DPT Müsteşarlığının görevlendirilmesi,
- 2003 yılında DPT bünyesinde Bilgi Toplumu Dairesi (BTD) kurulması, 2003/48 sayılı Başbakanlık Genelgesi'yle e-Dönüşüm Türkiye Projesi Kısa Dönem Eylem Planı uygulamaya konması ve e-Dönüşüm Türkiye İcra Kurulu oluşturulması,
- 2005 eylem planı ve uygulamaları,
- 2005-2006 yıllarında Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı hazırlanarak 2006-2010 döneminde uygulanmak üzere 2006 yılı temmuz ayında 2006/38 sayılı Yüksek Planlama Kurulu kararı ile yürürlüğe konması,
- 2007/7 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile Dönüşüm Liderleri Kurulu oluşturulması; kurul, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri de bünyesine dahil edilerek yeniden yapılandırılmıştır,
- 2014-2018 Bilgi Toplumu Stratejisinin ikinci aşamasını temsil eden sekiz temel eksene dayalı Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı, Kalkınma Bakanlığı tarafından tasarlanmış ve kamuoyuyla paylaşılmıştır (Demirhan ve Türkoğlu, 2014; Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dairesi, 2020).

Kamu yönetimi düşüncesinde 2000'li yıllardan itibaren, Yeni Kamu Yönetiminin piyasa ve verimlilik merkezli anlayışına yöneltilen eleştirilerin bir ürünü olarak Yeni Kamu Hizmeti (New Public Service) yaklaşımı öne çıkmıştır. Denhardt ve Denhardt (2000) tarafından geliştirilen bu yaklaşım, işletmecî mantığın vatandaşı bir “müşteri” olarak konumlandırarak ve devletin işlevini “yönlendirmek” (steering) biçiminde tanımlayan bakışına karşı çıkmakta; devletin asli görevini vatandaşa “hizmet etmek” (serving) olarak yeniden tanımlamaktadır. Yeni Kamu Hizmeti, verimlilik ve etkinlik ölçütlerini bütünüyle reddetmemekle birlikte, kamu yönetiminin merkezine vatandaşlığı, kamu yararını, demokratik değerleri ve ortak çıkarı yerleştirmektedir (Ayhan ve Önder, 2017). Bu yönüyle yaklaşım, vatandaş hizmetin edilgen bir alıcısı olarak değil, kamusal kararların etkin bir öznesi olarak görmekte ve katılımcı yönetim anlayışıyla yakından ilişkilendirilmektedir. Türkiye’de kamu hizmeti anlayışının ulaştığı aşama değerlendirilirken, dijitalleşme ve verimlilik odaklı reformların yanı sıra; vatandaş odaklılık, katılımcılık ve hizmette hakkaniyet gibi Yeni Kamu Hizmeti ilkelerinin de giderek daha görünür hâle geldiği söylenebilir. Bu durum, Türk kamu yönetiminin salt işletmecî bir çizgide kalmayıp normatif olarak Yeni Kamu Hizmeti değerlerine doğru bir açılım imkânı taşıdığını göstermektedir.

6. SONUÇ

1923'ten günümüze kadar Türkiye’de kamu hizmeti kavramının tarihsel dönüşümü, devletin yönetim anlayışında ve vatandaşların devletten beklentilerinde meydana gelen büyük değişiklikleri yansıtmaktadır. 1923'ten itibaren genç Türkiye Cumhuriyeti'nin inşa edilmesi sürecinde, kamu hizmeti merkezi devlet yapısında teşkilatlanmış ve bürokratik bir yapıyla vatandaşlara sunulmuştur. Bu dönemde kamu yönetimi, etkin, merkezîyetçi ve otoriter bir karaktere

sahiptir. 1940'lı yıllardan itibaren devletçi kalkınma ve planlı dönem anlayışı belirginleşmiş; yabancı uzman raporları ve Devlet Planlama Teşkilatı öncülüğündeki planlı kalkınma çabalarıyla kamu hizmeti, sosyal devlet hedefleri doğrultusunda eğitim, sağlık ve altyapı gibi alanlara yayılmıştır.

1980'lerin sonlarına doğru ve özellikle 2000'li yıllarda ise neoliberal politikaların etkisiyle "Yeni Kamu Yönetimi" anlayışı ön plana çıkmıştır. Bu dönemde devlet, vatandaşa hizmet sunumunda daha etkin, verimli ve katılımcı olmayı hedeflemiştir. Yeni Kamu Yönetimi anlayışıyla birlikte özelleştirmeler, performans yönetimi, vatandaş odaklı hizmet anlayışı gibi kavramlar kamu yönetimine hâkim olmuştur.

2000'li yıllarda 5018 sayılı Kanun ve stratejik yönetim uygulamalarıyla kurumsallaşan Yeni Kamu Yönetimi anlayışı, 2010'lu yıllardan itibaren dijital dönüşümle yeni bir aşamaya taşınmıştır. 2023 itibarıyla Türkiye'de kamu hizmeti, teknolojik dönüşüm, dijitalleşme ve sürdürülebilirlik gibi kavramlar etrafında şekillenmektedir. Dijital dönüşümle birlikte e-devlet uygulamaları, kamu hizmetlerinin vatandaşa sunumunda önemli bir araç haline gelmiştir. Bu sebeple bundan sonraki kamu hizmetlerinin gelecekte nasıl özellikler taşıması gerektiği ile ilgili bir değerlendirme yaparsak:

Katılımcılık ve Şeffaflık: Kamu hizmetlerinin tasarımında ve sunumunda vatandaşın katılımının artırılması gerekmektedir. Bu hem hizmetlerin kalitesini artırır hem de yönetimimde şeffaflığı teşvik edecektir.

Teknolojik Yenilikler: Dijitalleşme, yapay zekâ ve büyük veri analitiği gibi teknolojik yeniliklerin kamu hizmetlerine entegrasyonu hızlandırılmalıdır. Bu hem verimliliği artırır hem de hizmetlerin vatandaşa daha hızlı ve kesintisiz sunulmasını sağlayacaktır.

Sürdürülebilirlik: Kamu hizmetleri, sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda şekillendirilmelidir. Bu, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla dikkate alınarak planlanmalıdır.

Nitekim yukarıda sıralanan bu ilkeler —katılımcılık, şeffaflık ve vatandaşın gerçek ihtiyaçlarına duyarlılık— Yeni Kamu Yönetiminin verimlilik ve piyasa odaklı çerçevesini aşarak, Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının vatandaşlık ve kamu yararı temelli değerleriyle örtüşmektedir. Bu bakımdan Türkiye'de kamu hizmetinin geleceği, yalnızca işletmecilik etkinliği ölçütleriyle değil; aynı zamanda demokratik katılımı, hakkaniyeti ve kamusal sorumluluğu önceleyen bir anlayışla biçimlenecek gibi görünmektedir.

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin uygulanmasıyla birlikte, Türkiye'nin yönetim anlayışında köklü değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde, Türk kamu yönetimi, ofis tipi yönetim modeline geçmiş ve devlet teşkilatının yapısı önemli ölçüde revize edilmiştir (Akman, 2019). Aynı zamanda, değişen ekonomik ve toplumsal koşulların yönetim üzerindeki etkisi, Türkiye'nin dijitalleşme sürecine de yansımış ve bu alandaki politika oluşturma, uygulama ve gelişmeleri koordine etme sorumluluğuyla Dijital Dönüşüm Ofisi kurulmuştur.

Türk kamu yönetiminde dijitalleşme politikalarının kamu hizmeti kavramına önemli bir etkisi vardır. Bu politikalar, vatandaşların kamusal hizmetlere daha kolay erişim sağlamasına, kamu kurumlarının işleyişinin hızlandırılmasına ve kamu hizmetlerinin daha etkili ve verimli bir şekilde sunulmasına olanak tanımaktadır. Ancak, uygulamanın riskleri de dikkate alınmalı ve güvenlik önlemleri alınmalıdır.

Son olarak, Türkiye'nin kamu hizmeti anlayışının gelecekteki dönüşümü, ulusal önceliklere, global trendlere ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak şekillenmesi önem arz etmektedir. Ancak en önemlisi, kamu hizmetlerinin vatandaşın gerçek ihtiyaçlarına cevap veren, erişilebilir, adil ve etkin bir şekilde sunulmasıdır.

KAYNAKÇA

- Acun, F. (2007). Osmanlı'nın torunları Cumhuriyet'in çocukları: Osmanlıdan Cumhuriyet'e değişme ve süreklilik. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007(15), 39-63.
- Akman, Ç. (2019). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde politika kurulları: Sosyal politikalar kurulu üzerinden bir değerlendirme. *Route Educational and Social Science Journal*, 6(3), 659-676.
- Ayhan, E. ve Önder, M. (2017). Yeni kamu hizmeti yaklaşımı: Yönetişime açılan bir kapı. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 19-48.
- Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu (1999). KİT Raporu, 10. Bölüm. http://www.ydk.gov.tr/kit99/onuncu_bolum.htm (Erişim Tarihi: 14.08.2023).
- Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dairesi (2020). *e-Dönüşüm Türkiye*. <http://www.bilgitoplumu.gov.tr/bilgi-toplumu/e-donusum-projesi/>
- Bilgiç, V. (2003). Yeni kamu yönetimi anlayışı. A. Balcı vd. (Ed.), *Kamu yönetiminde çağdaş yaklaşımlar içinde* (s. 25-38). Seçkin Yayınevi.
- Boyne, G. A. (2002). Public and private management: What's the difference? *Journal of Management Studies*, 39(1), 97-122.
- Bryson, J. M. (2018). *Strategic planning for public and nonprofit organizations: A guide to strengthening and sustaining organizational achievement*. John Wiley & Sons.
- Christensen, T. ve Lægreid, P. (2007). The whole-of-government approach to public sector reform. *Public Administration Review*, 67(6), 1059-1066.
- Common, R., Flynn, N. ve Mellon, E. (2016). *Managing public services: Competition and decentralization*. Elsevier.
- Coşkun, B. (2005). Türkiye'de kamu yönetiminde yeniden yapılanma tarihsel geçmiş ve genel bir değerlendirme. *Türk İdare Dergisi*, 448, 13-47.
- Çal, S. (2008). *Türkiye’de kamu hizmeti ve imtiyazın dönüşüm öyküsü*. TOBB Yayınları.
- Çevikbaş, R. (2012). Yeni kamu yönetimi anlayışı ve Türkiye uygulamaları. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 9-32.
- Demirhan, Y. ve Türkoğlu, İ. (2014). Türkiye’de e-Devlet uygulamalarının bazı yönetim süreçlerine etkisinin örnek projeler bağlamında değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 235-256.
- Denhardt, R. B. ve Denhardt, J. V. (2000). The new public service: Serving rather than steering. *Public Administration Review*, 60(6), 549-559.

- Dursun, D. (2007). Türkiye'nin dönüşüm süreci, dinamikleri ve genel özellikleri. *Dönüşüm sürecindeki Türkiye, aktörler, alanlar, sorunlar*. Alfa Yayınları.
- Eryılmaz, B. (2004). Kamu yönetiminde değişim. *II. Kamu Yönetimi Forumu*, 7(8).
- Eser, H. B., Baltacı, C. ve Arslan, M. (2012). Türk siyasal sisteminde 1960 müdahalesi ve vesayetin kurumsallaşması üzerine bir analiz denemesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012(25), 69-97.
- Gözel, K. A. (2003). Yeni kamu yönetimi nedir? *Türk İdare Dergisi*, 75(438), 195-208.
- Gözler, K. (2019). *İdare Hukuku Dersleri*. Ekin Yayınevi.
- Gözübüyük, A. Ş. (1995). *Açıklamalı Türk Anayasaları*. Turhan Kitabevi.
- Gülen, A. (1998). Türkiye'de kamu hizmetlerinin gelişimi. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 56(1-4), 97-107.
- Günday, M. (2017). *İdare Hukuku*. İmaj Yayınevi.
- Güzelsarı, S. (2004). *Kamu yönetimi disiplininde yeni kamu işletmeciliği ve yönetim yaklaşımları*. AÜ SBF, GETA Tartışma Metinleri Serisi, Şubat.
- Hays, S. W. ve Kearney, R. C. (1997). Riding the crest of a wave: The National Performance Review and public management reform. *International Journal of Public Administration*, 20(1), 11-40.
- Held, D. ve McGrew, A. (2002). *Governing globalization: Power, authority and global governance*. Polity Press.
- Hood, C. (1991). A public management for all seasons. *Public Administration*, 69(1), 3-19.
- Hood, C. (1995). The 'new public management' in the 1980s: Variations on a theme. *Accounting, Organizations and Society*, 20(2-3), 93-109.
- Işık, G. G. (2006). *1980'den sonra Türkiye'de yapılan kamu yönetimi reform çalışmaları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Kiper, M. (2006). Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayi politikaları ve Sümerbank. *Mühendislik Mimarlık Öyküleri - 2* içinde (s. 33-34). TMMOB Yayını.
- Koçak, S. Y. ve Ekşi, A. (2010). Katılımcılık ve demokrasi perspektifinden Türkiye'de yerel yönetimler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010(21), 295-307.
- Kurnaz, S. (2017). Kamu yönetimi reformlarında yeni perspektifler ve arayışlar. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4(8), 51-69.
- Kurt, M. ve Yaşar Uğurlu, Ö. (2007). Yeni kamu yönetimi ve yeni kamu yönetimi yaklaşımının gelişiminde Avrupa Birliği'nin rolü: İlerleme raporları içerik analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 81-109.
- Onar, S. S. (1966). *İdare Hukukunun Umumi Esasları*. İsmail Akgün Matbaası.
- Osborne, D. ve Gaebler, T. (1992). *Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. Addison-Wesley Publishing Co.

- Ömürgönülşen, U. (1997). The emergence of a new approach to the public sector: The new public management. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(1), 517-565.
- Önen, S. M. ve Ozan, M. S. (2021). Kamu yönetimi reformlarının dönüşümü. *TroyAcademy*, 6(2), 521-548.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pazarcı, H. (1998). *Uluslararası hukuk dersleri II. Kitap* (5. Baskı). Turhan Kitabevi.
- Polat, N. (2003). Saydamlık, hesap verme sorumluluğu ve denetimin etkinliği. *Sayıştay Dergisi*, (49), 65-80.
- Pollitt, C. ve Bouckaert, G. (2017). *Public management reform: A comparative analysis – Into the age of austerity*. Oxford University Press.
- Power, M. (1997). *The audit society: Rituals of verification*. OUP Oxford.
- Sencer, M. (1992). *Türkiye'nin yönetim yapısı*. Alan Yayıncılık.
- Sevinç, H. (2014). Değişim ve kurumsal yapılandırma süreci: Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP). *Journal of International Social Research*, 7(35).
- Sezer, Ö. (2008). Kamu hizmetlerinde müşteri (vatandaş) odaklılık: Türkiye’de kamu hizmeti anlayışı açısından bir değerlendirme. *Zonguldak Karaelmas University Journal of Social Sciences*, 4(8).
- Sürgit, K. (1972). *Türkiye’de İdari Reform*. TODAİE Yayınları.
- Şen, N. (2014). *Yeni kamu yönetimi anlayışı çerçevesinde performans yönetimi değerlendirmesi* (Yüksek lisans tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Usta, S. ve Bilici, G. (2022). 1980-2000 arası dönemde Türk kamu yönetiminde değişime zemin hazırlayan faktörler. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 5(5), 358-372.
- Yıldız, M. ve Ateş, H. (2023). Cumhuriyet döneminde Türk kamu yönetimi: Yüz yıllık reform deneyiminin makro analizi. *Türk İdare Dergisi*, (Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı), 19-42.

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma, alanyazın taraması ve doküman incelemesine dayalı kuramsal bir araştırma niteliğindedir. İnsan veya hayvan üzerinde deney, anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. herhangi bir veri toplama yöntemi kullanılmadığından etik kurul izni gerektirmemektedir.

Katkı Oranı Beyanı: Çalışma tek yazarlıdır. Araştırmanın tasarlanması, alanyazın taraması, verilerin toplanması ve çözümlenmesi ile makalenin yazımı ve gözden geçirilmesi süreçlerinin tamamı yazar tarafından gerçekleştirilmiştir (%100).

DİJİTAL PAZARLAMADA AI WASHING UYGULAMALARININ TÜKETİCİ TEMELLİ MARKA DEĞERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AI BOOING'IN ARACI ROLÜNE İLİŞKİN KAVRAMSAL BİR İNCELEME

THE IMPACT OF AI WASHING PRACTICES ON CONSUMER-BASED BRAND EQUITY IN DIGITAL MARKETING: A CONCEPTUAL REVIEW OF THE MEDIATING ROLE OF AI BOOING

Bülent ŞEN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Turhal Uygulamalı Bilimler Fakültesi, bulent.sen@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8561-8173

Geliş Tarihi / Date Applied
02.07.2026

Kabul Tarihi / Date Accepted
24.08.2026

ÖZET

Bu çalışma, dijital pazarlama bağlamında AI Washing (yapay zekâ yıkama) uygulamalarının tüketici temelli marka değeri üzerindeki etkisini, AI Booing (yapay zekâyâ tepki) olgusunun aracı rolü çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Yapay zekâ teknolojilerinin pazarlama iletişimde araçsallaştırılması, şirketlerin gerçek YZ kapasitelerini aşan iddialarla marka konumlandırması yapmasına yol açmakta; bu durum ise tüketici güvenliğini erozyona uğratarak marka değerini tehdit etmektedir. Araştırma, Keller'ın (1993) tüketici temelli marka değeri modeli ile Ozturkcan ve Bozdağ'ın (2025) AI Washing-AI Booing güvensizlik döngüsü çerçevesini bütünleştiren özgün bir kavramsal model önermektedir. Bu doğrultuda çalışma; greenwashing, ethics washing ve CSR-washing yazınlarından beslenen kavramsal bir çerçeve önererek AI Washing, AI Booing ve tüketici temelli marka değeri arasındaki ilişkileri bütünleştirici bir derleme yaklaşımıyla ele almaktadır. Çalışma, AI Washing ile marka değeri arasındaki ilişkiyi kavramsal düzeyde bütünleştiren ilk çalışmalardan biri olarak AI Booing'in bu ilişkideki aracı rolüne dair önermeler geliştirmekte; dijital pazarlama yöneticilerine sorumlu YZ iletişim stratejileri konusunda çıkarımlar sunmakta ve ileride yürütülecek görgül araştırmalar için sinanabilir bir kavramsal model ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: AI Washing, AI Booing, Tüketici Temelli Marka Değeri, Dijital Pazarlama, Yapay Zekâ Güveni.

ABSTRACT

This study aims to examine the impact of AI Washing practices on consumer-based brand equity (CBBE) in the context of digital marketing, with AI Booing as a mediating variable. The instrumentalization of artificial intelligence technologies in marketing communication has led companies to position their brands with claims exceeding their actual AI capabilities, thereby threatening brand equity through the erosion of consumer trust. The research proposes an original conceptual model integrating Keller's (1993) consumer-based brand equity framework with Ozturkcan and Bozdağ's (2025) AI Washing-AI Booing cycle of mistrust. Accordingly, drawing on the greenwashing, ethics washing, and CSR-washing literatures, the study adopts an integrative review approach to examine the relationships among AI Washing, AI Booing, and consumer-based brand equity through a proposed conceptual framework. As one of the first studies to conceptually integrate the relationship between AI Washing and brand equity, it develops propositions regarding the mediating role of AI Booing, offers implications for digital marketing managers on responsible AI communication strategies, and puts forward a testable conceptual model for future empirical research.

Key words: AI Washing, AI Booing, Consumer-Based Brand Equity, Digital Marketing, Artificial Intelligence Trust.

1. GİRİŞ

Yapay zekâ (YZ) teknolojilerinin iş dünyasında hızla yaygınlaşması önemli fırsatlar sunduğu gibi ciddi etik sorunlar da doğurmuştur. Özellikle pazarlama ve kurumsal iletişim alanlarında YZ'nin stratejik bir araç olarak konumlandırılması, şirketlerin rekabet avantajı elde etmek amacıyla YZ kapasitelerini abartması veya yanlış temsil etmesi gibi sorunlara yol açmıştır. Bu bağlamda son yıllarda akademik literatürde iki birbiriyle ilişkili kavram öne çıkmaktadır: AI Washing (YZ Yıkama) ve AI Booming (YZ'ye Tepki/Yuhalama). Bu kavramlar, sorumlu YZ benimsenmesine ilişkin güven krizinin iki yüzünü temsil etmekte ve birlikte döngüsel bir güvensizlik mekanizması oluşturmaktadır.

AI Washing kavramı, şirketlerin yapay zekâ yeteneklerini pazarlama çekiciliğini artırmak ve rekabet avantajı elde etmek amacıyla abartması veya yanlış temsil etmesi olgusunu ifade etmektedir (Elhajjar ve Itani, 2025; Ozturkcan ve Bozdağ, 2025). Bu kavram, kökleri çevresel aldatici iddialara karşılık gelen greenwashing (yeşil yıkama) olgusuna (Delmas ve Burbano, 2011; Laufer, 2003), etik ilkelerin yüzeysel uygulanmasına işaret eden ethics washing (etik yıkama) kavramına (Floridi vd., 2018; Metzinger, 2019) ve kurumsal sosyal sorumluluk iddialarının gerçeği yansıtmamasına ilişkin CSR-washing olgusuna (Pope ve Wæraas, 2016) dayandırılmaktadır. Elhajjar ve Itani (2025), AMS Review dergisinde yayımladıkları kavramsal çalışmada, AI Washing'in çeşitli biçimlerini sınıflandıran yapılandırılmış bir tipoloji geliştirmiş ve bu olgunun pazar dinamiklerini bozarak tüketicileri yanılttığını ortaya koymuşlardır.

AI Booming kavramı ise AI Washing'in karşı bir kutup oluşturmaktadır. Ozturkcan ve Bozdağ (2025), International Journal of Market Research dergisindeki çalışmalarında bu terimi, “public disapproval or backlash against AI technologies, often triggered by incidents of bias, opacity, surveillance concerns, or perceived ethical breaches” (Ozturkcan ve Bozdağ, 2025, s. 698) şeklinde tanımlamışlardır; bu çalışmada söz konusu kavram, tüketicilerin YZ destekli pazarlama uygulamalarına yönelik beklentilerinin karşılanmamasından kaynaklanan güven kaybının davranışsal bir yansıması olarak ele alınmaktadır. Bu tepki; gömülü algoritmik önyargılar, gizlilik ihlalleri, insan istihdamına yönelik tehditler ve karşılanmayan beklentiler gibi çok boyutlu kaygılardan beslenmektedir. Pinch ve Bijker'in (1984) teknolojinin toplumsal inşası yaklaşımı, teknolojik sistemlerin kabulünün yalnızca teknik performansla değil, toplumsal aktörlerin beklenti ve yorumlarıyla şekillendiğini öne sürmektedir. Rogers'ın (1962) yenilik yayılımı kuramı ise benimsenme sürecinin algılanan uyum ve fayda gibi boyutlara bağlı olduğunu vurgular; Ozturkcan ve Bozdağ (2025, s. 699), bu iki kuramsal hatı YZ teknolojilerinin toplumsal kabulünün güven kırılmağına nasıl zemin hazırladığını açıklamak üzere bir araya getirmektedir.

Bu iki olgu arasındaki ilişki doğrusal değil, döngüsel bir yapı sergilemektedir. Ozturkcan ve Bozdağ'ın (2025, s. 698) ortaya koyduğu güvensizlik döngüsü modeline göre, YZ uygulamalarına ilişkin abartılı söylemler (AI Washing) tüketiciler nezdinde olumsuz bir algı dalgası (AI Booming) yaratmakta; bu süreçte ortaya çıkan güven kaybı, firmaları savunmacı bir tutum içinde sembolik iletişim stratejilerine yönlendirerek döngünün sürekliliğini beslemektedir. Bitektine ve Haack (2015) tarafından geliştirilen kurumsal sinyal teorisi, sembolik davranışların esaslı bir dönüşüm gerçekleşmeden meşruiyet arayışına hizmet edebileceğini öne sürmektedir; Ozturkcan ve Bozdağ (2025, s. 697) da bu teorik çerçeveyi AI Washing bağlamına taşıyarak, işletmelerin sembolik YZ söylemlerini benzer bir meşruiyet arayışı olarak yorumlamaktadır. Leffrang ve Mueller (2023) ise YZ etiketlerinin algoritmik tavsiye kullanımı üzerindeki çerçeveleme etkisini inceleyerek, YZ iddialarının tüketici algısını nasıl şekillendirdiğini ampirik olarak göstermiştir.

Son dönemlerde yapılan ampirik çalışmalar, AI Washing'in somut piyasa etkilerini de ortaya koymaya başlamıştır. Song, Hou, Hao ve Ouyang (2026), Finance Research Letters dergisinde yayımlanan çalışmalarında, ABD firmalarının 2018-2023 yılları arasındaki verilerini BERT tabanlı metin sınıflandırma ve YZ patent verileriyle analiz ederek, asılsız YZ anlatılarının kısa vadede yatırımcı ilgisi çektiğini ancak uzun vadede olumsuz piyasa tepkilerine ve sürdürülebilir düşük performansa yol açtığını ortaya çıkarmışlardır. Benzer şekilde, Çin A-hisse piyasasında 2007-2022 dönemi panel verilerini kullanan araştırmalar, AI Washing ile teknolojik açık arasında ters U-biçimli bir ilişki tespit etmiş; bilişsel uyumsuzluk teorisi çerçevesinde AI Washing'in başlangıçta inovasyonu engelleyerek teknolojik açığı genişlettiğini, ancak belirli bir eşiğin ardından firmaların uyum sağlamasıyla bu açığın daraldığını ortaya koymuştur (Sun, Wen, Zhao, Almugren ve Galgotia, 2026). Noor (2026) ise SSRN üzerinden paylaştığı çalışmasında, firmaların iş gücü azaltmalarını gerçekte sahip olmadıkları YZ kapasitelerine atfetme pratiğini üçlü gizleme modeli ile açıklamıştır.

Düzenleyici açıdan bakıldığında, AI Washing olgusu giderek artan bir kurumsal denetim konusu hâline gelmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (SEC), yatırım danışmanlarının YZ kapasitelerine ilişkin asılsız iddialarına yönelik yaptırım uygulamalarını başlatmış; Federal Ticaret Komisyonu (FTC) ise aldatıcı YZ beyanlarına karşı uygulama kapsamını genişletmiştir. Avrupa Birliği düzeyinde ise YZ Yasası (AI Act), yüksek riskli YZ sistemleri için şeffaflık ve açıklanabilirlik gereklilikleri getirerek bu alandaki düzenleyici çerçeveyi güçlendirmektedir. Bu gelişmeler, akademik literatürdeki AI Washing ve AI Booining tartışmalarının yalnızca teorik değil, aynı zamanda pratik ve hukuki boyutlara da sahip olduğunu göstermektedir.

Mevcut literatür incelendiğinde, AI Washing ve AI Booining kavramlarının henüz teorik gelişim sürecinin erken aşamalarında olduğu görülmektedir. Seele ve Schultz'un (2022) belirttiği gibi, AI Washing üzerine yapılan önceki araştırmalar büyük ölçüde kavramsal düzeyde kalmış, nicel ampirik çalışmalar ise sınırlı sayıda kalmıştır. LaGrandeur (2024) YZ abartısının toplumsal sonuçlarına dikkat çekerken, dijital etik yıkama üzerine yapılan sistematik literatür taramaları bu alandaki dağınık araştırma gövdesinin bütünleştirilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. İki kavram arasındaki döngüsel dinamiğin farklı sektörlerdeki tezahürleri, tüketici güveni üzerindeki uzun vadeli etkileri ve etkili düzenleyici müdahale mekanizmaları, gelecek araştırmalar için kritik alanlar olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışma, söz konusu kavramsal çerçeveyi bütünleştirici bir derleme (kavramsal inceleme) yaklaşımıyla derinleştirerek AI Washing ve AI Booining olgularının tüketici temelli marka değeri ve sorumlu YZ benimsenmesi üzerindeki etkilerini kuramsal düzeyde ele almayı ve bu ilişkilere dair sınanabilir önermeler geliştirmeyi amaçlamaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. AI Washing ve Dijital Pazarlama

Dijital pazarlama ekosisteminde yapay zekâ, kişiselleştirme, tahminsel analitik, programatik reklam ve müşteri hizmetleri otomasyonu gibi kritik alanlarda dönüştürücü bir güç olarak konumlanmaktadır (Appel vd., 2020; Huang ve Rust, 2021). McKinsey'in 2025 Teknoloji Trendleri Raporu, yapay zekânın 2024 yılında 124,3 milyar dolarlık öz kaynak yatırımı çektiğini ortaya koyarak bu alanın stratejik önemini vurgulamıştır. Ancak bu yoğun ilgi, şirketlerin gerçek teknolojik altyapılarından bağımsız olarak YZ kapasitelerini abartmalarına yönelik güçlü bir teşvik mekanizması oluşturmıştır. Elhajjar ve Itani (2025), AI Washing'i şirketlerin pazarlama

çekiciliğini artırmak için YZ yeteneklerini yanlış temsil etmeleri veya abartmaları olarak tanımlayarak bu olgunun sistematik bir tipolojisini geliştirmişlerdir.

Dijital pazarlama bağlamında AI Washing çeşitli biçimlerde tezahür etmektedir. Basit kural tabanlı algoritmaların "yapay zekâ destekli" olarak sunulması, mevcut otomasyon araçlarının YZ etiketiyle yeniden markalanması ve gerçekte insan emeğiyle üretilen içeriklerin YZ ürünü olarak pazarlanması bu olgunun yaygın görünen formlarıdır (Leffrang ve Mueller, 2023; Seele ve Schultz, 2022). Greenwashing literatüründen (Delmas ve Burbano, 2011) ödünç alınan kavramsal çerçeveye uyumlu olarak, AI Washing'de de iddia ile gerçeklik arasındaki boşluk arttıkça paydaş güvensizliği derinleşmektedir. Bu bağlamda sinyal teorisi (Spence, 1978, 2002), şirketlerin doğrulanamayan YZ iddialarını neden sürdürdüklerini açıklamada merkezi bir teorik lens sunmaktadır: Sermaye piyasaları doğrulanmamış YZ sinyallerini ödüllendirdiğinde, ucuz konuşma (cheap talk) dengesine yönelik güçlü teşvikler oluşmaktadır (Chakraborty ve Harbaugh, 2010).

2.2. AI Booming ve Tüketici Tepkisi

AI Booming, Ozturkcan ve Bozdağ (2025) tarafından kavramsallaştırılan ve şirketlerin abartılmış YZ iddialarına karşı oluşan kamusal tepkiyi ifade eden bir kavramdır. Bu tepki, yalnızca bireysel tüketici düzeyindeki hayal kırıklığını değil; sosyal medya kampanyaları, boykotlar, olumsuz elektronik ağızdan ağıza iletişim (eWOM) ve marka karşıtı hareketler gibi kolektif eylem biçimlerini de kapsamaktadır. Gartner'ın 2026 araştırmasına göre, ABD'li tüketicilerin %50'si müşteri odaklı iletişimlerinde, reklamlarında veya içeriklerinde üretici YZ kullanmayan markaları tercih etmektedir. Bu bulgu, AI Booming'in teorik bir kavramın ötesinde, somut tüketici davranışlarını şekillendiren bir güç olduğunu göstermektedir.

AI Booming'in dijital pazarlamadaki tezahürü çok boyutludur. Tüketiciler, düşük kaliteli YZ üretimi içeriklerle ("YZ çöpü" olarak nitelendirilen olgular) karşılaşmakta, chatbot deneyimlerindeki yetersizlikler marka algısını olumsuz etkilemekte ve algoritmik kişiselleştirmenin mahremiyet sınırlarını aşması endişe yaratmaktadır. Cisco'nun 2024 araştırması, tüketicilerin %75'inin verilerine güvenmedikleri şirketlerden alışveriş yapmayacağını ortaya koymuştur. Bu bulgular, güven erozyonunun doğrudan satın alma davranışlarına yansıdığını göstermektedir. Ozturkcan ve Bozdağ'ın (2025, s. 709) Müştereklerin Trajedisi (Tragedy of the Commons; Hardin, 1968) analogisiyle ifade ettiği gibi, firmaların kısa dönemli rekabet avantajı arayışı, uzun vadede sektörün ortak güven zeminini aşındıran birikimli bir maliyete dönüşebilmektedir.

AI Booming'in psikolojik kökenlerini anlamada algoritma karşıtlığı (algorithm aversion) yazını da açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Dietvorst, Simmons ve Massey'in (2015) deneysel çalışması, bireylerin algoritmik sistemlerin hata yaptığını bir kez gözlemledikten sonra bu sistemlere yönelik güvenlerini insan kaynaklı hatalara kıyasla orantısız biçimde kaybettiklerini göstermiştir. Bu bulgu, AI Washing bağlamına taşındığında, şirketlerin YZ kapasitelerine ilişkin tek bir abartılı veya asılsız iddiasının dahi tüketicide kalıcı ve orantısız bir güvensizlik tepkisi (AI Booming) doğurabileceğine işaret etmektedir.

2.3. Tüketici Temelli Marka Değeri

Tüketici temelli marka değeri (TTMD), Aaker'ın (1991) ve Keller'ın (1993) öncü çalışmalarıyla şekillenen ve pazarlama literatüründe köklü bir yere sahip olan kavramdır. Keller'ın (1993) modelinde TTMD, tüketicinin marka hakkındaki bilgi yapılarının — marka farkındalığı ve marka imajı — pazarlama faaliyetlerine verdiği farklılaşmış tepki olarak tanımlanmaktadır. Aaker

(1991) ise marka değerini; marka farkındalığı, algılanan kalite, marka çağrışımları ve marka sadakati olmak üzere dört temel boyutta kavramsallaştırmıştır. Bu boyutların her biri, AI Washing uygulamalarından potansiyel olarak etkilenebilecek hassas tüketici algı ve tutumlarını yansıtmaktadır.

Dijital pazarlama çağında marka değerinin inşası ve sürdürülmesi, geleneksel medya dönemine kıyasla çok daha karmaşık bir süreç hâline gelmiştir. BCG'nin (2025) araştırması, marka harcamalarında yapılan 1 dolarlık kesintinin kaybedilen payı geri kazanmak için 1,92 dolarlık gelecek yatırım gerektirdiğini ortaya koymuştur. YZ odaklı pazarlamada ise bu maliyet daha da yükselebilmektedir: Tüketicilerin %32'si yapay zekâ tarafından üretilen pazarlama içeriklerinin markaya olan güvenlerini azalttığını belirtmektedir. Bu veriler, AI Washing uygulamalarının yalnızca kısa vadeli güven kaybına değil, uzun vadeli marka değeri erozyonuna yol açabileceğini düşündürmektedir. Hue, Nguyen ve Le'nin (2026) Springer'de yayımladığı bibliometrik çalışma, YZ'nin marka değeri üzerindeki etkisine ilişkin dört temel düşünce okulunu belirlemiş ve boylamsal veri ile karma yöntem araştırmalarına duyulan ihtiyacı vurgulamıştır.

Marka değeri yazınında olumsuz bilginin etkileri de sistematik biçimde incelenmiştir. Ahluwalia, Burnkrant ve Unnava'nın (2000) çalışması, tüketicilerin markaya yönelik olumsuz bilgiyi işleme biçiminin markaya duydukları bağlılık düzeyine göre farklılaştığını; yüksek bağlılık düzeyine sahip tüketicilerin olumsuz bilgiyi başlangıçta reddetme veya karşı argüman geliştirme eğiliminde olduğunu, ancak bu direncin sınırlı olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde Grégoire ve Fisher (2008), güven ihlaline uğrayan tüketicilerin yalnızca tutumsal değil, aynı zamanda davranışsal (misilleme, olumsuz eWOM, marka terk etme) tepkiler geliştirdiğini göstermiştir. Bu bulgular, AI Washing'ın tüketici temelli marka değeri üzerindeki etkisinin statik değil, tüketicinin markayla olan ilişki geçmişine bağlı olarak dinamik bir yapı sergileyebileceğini düşündürmektedir.

3. KAVRAMSAL MODEL VE ÖNERMELER

Bu çalışmanın önerdiği kavramsal model, AI Washing algısının tüketici temelli marka değeri boyutları üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini, AI Booining tepkisinin aracı rolü çerçevesinde kuramsal düzeyde çözümlemeyi amaçlamaktadır. Model, sinyal teorisi (Spence, 1978), bilişsel uyumsuzluk teorisi (Festinger, 1957) ve Keller'ın (1993) TTMD çerçevesinin bütünleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Önerilen modelde öncül (bağımsız) kavram olarak tüketicinin AI Washing algısı (markaların YZ kapasitelerini abartma düzeyine ilişkin algı); aracı kavram olarak AI Booining tepkisi (tüketicinin marka yönelimli YZ uygulamalarına karşı olumsuz tutum ve davranışları); sonuç (bağımlı) kavramı olarak ise tüketici temelli marka değerinin dört boyutu (marka farkındalığı, algılanan kalite, marka çağrışımları ve marka sadakati) konumlandırılmaktadır.

AI Washing algısının marka değeri üzerindeki doğrudan olumsuz etkisi, greenwashing literatüründen güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Greenwashing araştırmaları, tüketicilerin aldatici çevresel iddiaları fark ettiğinde marka güveninin ve satın alma niyetinin anlamlı biçimde düştüğünü tutarlı olarak göstermiştir (Delmas ve Burbano, 2011; Du, 2015). Benzer bir mekanizmanın AI Washing bağlamında da işlediği varsayılmaktadır: Tüketiciler bir markanın YZ kapasitelerini abarttığını algıladığında, bu algı markanın genel güvenilirliğini ve dolayısıyla tüketici temelli marka değerini aşındırmaktadır. Song ve arkadaşları (2026), ABD firmalarındaki asılsız YZ anlatılarının uzun vadede negatif piyasa tepkilerine yol açtığını göstererek bu önermeyi ampirik düzeyde desteklemişlerdir.

3.1. Önermeler

Ö1: AI Washing algısının, tüketici temelli marka değerini (a) marka farkındalığı, (b) algılanan kalite, (c) marka çağrışımları ve (d) marka sadakati boyutlarında negatif yönde etkilemesi beklenmektedir.

AI Washing algısının AI Booming tepkisini tetiklemesi, Ozturkcan ve Bozdağ'ın (2025) döngüsel güvensizlik modelinin temel öncülüdür. Şirketlerin abartılmış YZ iddiaları tüketici beklentilerini yükselttikçe, bu beklentilerin karşılanamaması daha güçlü bir tepki doğurmaktadır. Bilişsel uyumsuzluk teorisine (Festinger, 1957) göre, tüketiciler algıladıkları tutarsızlığı — şirketin YZ iddiası ile deneyimlenen gerçeklik arasındaki boşluğu — azaltmak amacıyla markaya yönelik olumsuz tutumlar geliştirmektedir. Bu mekanizma, dijital ortamda sosyal medyadaki olumsuz paylaşımlar, düşük puanlı değerlendirmeler ve marka karşıtı içerik üretimi gibi AI Booming davranışlarıyla somutlaşmaktadır.

Ö2: AI Washing algısının, AI Booming tepkisini pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

Bu önermenin altında yatan psikolojik mekanizma, yalnızca bilişsel uyumsuzluğun azaltılması çabasıyla sınırlı değildir; aynı zamanda beklenti ihlali ve algılanan aldanma (betrayal) süreçleriyle de açıklanabilir. Nyilasy ve Gangadharbatla'nın (2025) YZ yıkama bağlamında yürüttükleri deneysel çalışma, şirketlerin abartılmış YZ iddialarının tüketicide algılanan aldanma duygusu yarattığını ve bu duygunun olumsuz tutumsal tepkileri anlamlı biçimde aracılık ettiğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, AI Washing algısı ile AI Booming tepkisi arasındaki ilişkinin yalnızca bilişsel bir tutarsızlık giderme süreci değil, aynı zamanda güven ilişkisinin ihlaline yönelik duygusal ve ahlaki bir tepki olarak da kavramsallaştırılabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla Ö2'de öne sürülen ilişkinin gücünün, tüketicinin markaya yönelik başlangıç beklenti düzeyiyle doğru orantılı olarak artması beklenmektedir; beklenti ile deneyim arasındaki boşluk büyüdükçe algılanan aldanma ve buna bağlı AI Booming tepkisi de şiddetlenecektir.

Ö3: AI Booming tepkisinin, tüketici temelli marka değerini (a) marka farkındalığı, (b) algılanan kalite, (c) marka çağrışımları ve (d) marka sadakati boyutlarında negatif yönde etkilemesi beklenmektedir.

Ö3'te öne sürülen dört boyutlu etkinin her biri farklı bir davranışsal ve bilişsel mekanizma üzerinden işlemektedir. Grégoire ve Fisher'ın (2008) hizmet pazarlaması yazınındaki bulguları, güven ihlaline maruz kalan tüketicilerin yalnızca pasif bir memnuniyetsizlik değil, aktif bir misilleme (retaliation) eğilimi geliştirdiğini ve bu eğilimin özellikle marka sadakati ve marka çağrışımları boyutlarında kalıcı aşınmaya yol açtığını göstermektedir; yazarların "sevgi nefrete dönüşür" (love becomes hate) bulgusu, ilişkinin başlangıçtaki gücü ile ihlal sonrası tepkinin şiddeti arasında pozitif bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Buna karşılık, marka farkındalığı ve algılanan kalite boyutları, Ahluwalia, Burnkrant ve Unnava'nın (2000) olumsuz bilgi işleme sürecine ilişkin bulgularıyla tutarlı biçimde, tüketicinin markaya yönelik bilişsel şemalarının yeniden değerlendirilmesi yoluyla daha kademeli biçimde etkilenmektedir. Bu ayrım, AI Booming'in TTMD boyutları üzerindeki etkisinin homojen değil, davranışsal (sadakat, çağrışım) ve bilişsel (farkındalık, algılanan kalite) süreçler bakımından farklılaşan bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Ö4: AI Booming tepkisinin, AI Washing algısı ile tüketici temelli marka değeri arasındaki ilişkide aracı (mediatör) rol üstlendiği öne sürülmektedir.

Ek olarak, kavramsal modele iki düzenleyici (moderatör) kavram dâhil edilmektedir. İlk olarak, YZ okuryazarlığının düzenleyici rolü incelenmektedir: yüksek düzeyde YZ okuryazarlığına sahip tüketicilerin AI Washing iddialarını daha kolay fark edebileceği ve dolayısıyla güvensizlik tepkisinin daha güçlü olabileceği öngörülmektedir. İkinci olarak, markaya yönelik önceki güven düzeyinin düzenleyici rolü ele alınmaktadır: yüksek önceki güvene sahip tüketicilerin AI Washing algısına karşı daha toleranslı olabileceği (tampon etkisi) veya tersine, güven ihlali algısının daha şiddetli bir tepkiye yol açabileceği (güven kırılma etkisi) öne sürülmektedir.

Ö5: YZ okuryazarlığının, AI Washing algısı ile AI Booing tepkisi arasındaki ilişkiyi düzenleyici (moderatör) olarak etkilemesi beklenmektedir.

Bu düzenleyici ilişkinin teorik temeli, Petty ve Cacioppo'nun (1986) Ayrıntılandırma Olasılığı Modeli (Elaboration Likelihood Model) çerçevesinde açıklanabilir. Modele göre, bir mesajı merkezi yoldan (issue-relevant thinking) işleme kapasitesine sahip bireyler iddianın içeriğini eleştirel biçimde değerlendirirken, bu kapasiteden yoksun bireyler çevresel ipuçlarına (ör. markanın itibarı, YZ terminolojisinin kullanımı) dayanarak değerlendirme yapmaktadır. Yüksek YZ okuryazarlığına sahip tüketiciler, YZ iddialarını merkezi yoldan işleyerek abartılı veya asılsız unsurları daha kolay tespit edebilmekte; bu da AI Washing algısının AI Booing tepkisine dönüşme olasılığını artırmaktadır. Laupichler, Knoth, Schleiss ve Raupach'ın (2025) yakın tarihli deneysel bulguları, YZ okuryazarlığının YZ kaynaklı içeriklere yönelik değerlendirmeleri anlamlı biçimde etkilediğini, ancak bu etkinin bazı bağlamlarda beklenenin aksine tutarsız ve düşük varyans açıklama gücüne sahip olabileceğini de göstermiştir; bu bulgu, Ö5'in görgül sınamasında YZ okuryazarlığının doğrusal değil, koşullu bir düzenleyici etki sergileyebileceğine dikkat çekmektedir.

Ö6: Önceki marka güveninin, AI Washing algısı ile tüketici temelli marka değeri arasındaki ilişkiyi düzenleyici (moderatör) olarak etkilemesi beklenmektedir.

Bu iki zıt önermenin (tampon etkisi ve güven kırılma etkisi) hangi koşullarda baskın olacağına ilişkin teorik ayrım, marka bağlılığı yazınından çıkarılabilir. Ahluwalia, Burnkrant ve Unnava (2000), yüksek düzeyde markaya bağlı tüketicilerin olumsuz bilgiye maruz kaldıklarında karşı-savunma (counterargumentation) stratejisi geliştirerek olumsuz etkiyi kısmen tamponladığını; ancak bu tamponlama kapasitesinin belirli bir eşiğin ötesinde tükendiğini göstermiştir. Buna paralel olarak Grégoire ve Fisher (2008), ilişki gücü yüksek müşterilerin bir güven ihlali algıladıklarında, ilişkisi zayıf müşterilere kıyasla daha güçlü bir aldanma duygusu ve misilleme eğilimi geliştirdiğini ortaya koymuştur. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, önceki marka güveninin etkisinin doğrusal olmaktan çok eşik-bağımlı (threshold-dependent) bir yapı sergileyebileceği; düşük-orta düzey AI Washing algılarında tampon etkisinin, yüksek düzey ve tekrarlayan algılarda ise güven kırılma etkisinin baskın hale gelebileceği öne sürülebilir. Bu doğrultuda Ö6, gelecekteki görgül çalışmalarda algılanan AI Washing şiddetinin düzenleyici bir üçüncü değişken olarak modele dahil edilmesini önermektedir.

4. TARTIŞMA VE KATKILAR

4.1. Teorik Katkılar

Bu araştırma, AI Washing ve AI Booing kavramlarının tüketici temelli marka değeri üzerindeki etkilerini sistematik biçimde bütünleştiren ilk kavramsal çalışmalardan biri olarak, alan yazına birden fazla boyutta katkı sağlamayı hedeflemektedir. İlk olarak, Ozturkcan ve Bozdağ'ın (2025) kavramsallaştırdığı döngüsel güvensizlik çerçevesini tüketici temelli marka değeri literatürüyle

bütünleştirerek, AI Washing → AI Booming → TTMD erozyonu yolunu bütüncül bir çerçevede modellemektedir. Seele ve Schultz'un (2022) işaret ettiği nicel araştırma eksikliğini gidermeye yönelik bu çalışma, aynı zamanda greenwashing, ethics washing ve CSR-washing literatüründen beslenen "corporate washing" kavramsal ailesinin YZ bağlamına taşınmasını sağlamaktadır.

İkinci olarak, araştırma Keller'ın (1993) ve Aaker'ın (1991) marka değeri çerçevelerini dijital çağın YZ kaynaklı güven krizleri bağlamında genişletmektedir. Geleneksel marka değeri modelleri, markanın kalite ve performans sinyallerindeki tutarlılığı varsaymaktadır; ancak AI Washing, bu sinyal mekanizmasını sistematik olarak bozarak marka değeri oluşum sürecinde yeni bir aşındırma vektörü ortaya çıkarmaktadır. Hue ve arkadaşlarının (2026) tespit ettiği dört akademik düşünce okulu — YZ güdümlü tüketici bağlılığı, sosyal medya analitiği ile marka algısı, YZ destekli hizmet kabulü ve YZ destekli hizmet ortamlarında algılanan değer — bu araştırma tarafından AI Washing'in potansiyel olarak tüm bu okullardaki olumlu ilişkileri tersine çevirme mekanizmasını sunarak bütünleştirilmektedir.

Üçüncü olarak, YZ okuryazarlığı ve önceki marka güveninin düzenleyici rolleri, AI Washing'in etkisinin tüm tüketici segmentlerinde homojen olmayabileceğine işaret ederek kişiye özel güven yönetimi stratejilerinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu bulgu, LaGrandeur'ün (2024) YZ abartısının sonuçlarına ilişkin çağrısıyla ve Song ve arkadaşlarının (2026) yatırımcı duyarlılığının AI Washing etkisini güçlendirdiğine ilişkin bulgularıyla örtüşmektedir.

4.2. Uygulamaya Yönelik Katkılar

Pratik açıdan bu çalışma, marka yöneticilerine YZ iddialarının marka değeri üzerindeki etkisine ilişkin bütüncül bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. BCG'nin (2025) araştırmasının ortaya koyduğu gibi, bugün marka yatırımdan kesilen her 1 dolarlık harcama, gelecekte kaybedilen pazar payını geri kazanmak için 1,92 dolarlık ek yatırım gerektirmektedir. AI Washing'in yarattığı güven erozyonu, bu maliyeti daha da artırabilecek bir risk faktörü oluşturmaktadır. Gartner'ın (2026) bulgusu — ABD'li tüketicilerin %50'sinin üretken YZ kullanmayan markaları tercih ettiği — AI Booming tepkisinin somut pazar sonuçlarını vurgularken; Cisco'nun (2024) tespiti — tüketicilerin %75'inin verilerine güvenmedikleri şirketlerden alışveriş yapmayacağı — güven kırılmasının satın alma davranışı üzerindeki doğrudan etkisini göstermektedir.

Bu bulgular ışığında araştırma, dijital pazarlama uygulayıcılarına şeffaf YZ iletişimi stratejileri geliştirmelerini, YZ kapasitelerinin gerçekçi biçimde sunulmasını ve tüketici beklenti yönetiminin proaktif olarak ele alınmasını önermektedir. Ayrıca düzenleyici kurumlar açısından, SEC ve FTC'nin AI Washing'e yönelik başlattığı yaptırım süreçleri ve AB YZ Yasası'nın (AI Act) şeffaflık gereklilikleri, bu araştırmanın kavramsal çıkarımlarıyla desteklenen politika önerilerinin temelini oluşturmaktadır.

5. SONUÇ

Bu çalışma, yapay zekâ teknolojilerinin pazarlama iletişimde artan kullanımının yarattığı güven krizini, AI Washing ve AI Booming kavramları çerçevesinde ele alarak tüketici temelli marka değeri üzerindeki etkilerini kavramsal düzeyde bütünleştirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın kavramsal modeli, şirketlerin YZ kapasitelerini abartmasının (AI Washing) tüketici tepkisini (AI Booming) tetiklediğini ve bu tepkinin marka değerinin temel boyutlarını — farkındalık, algılanan kalite, çağrışımlar ve sadakat — sistematik biçimde aşındırdığını öne sürmektedir.

Bu çalışmanın temel kısıtı, bütünleştirici ve kavramsal bir derleme niteliği taşıması; dolayısıyla önerilen model ile önermelerin henüz görgül olarak sınanmamış olmasıdır. Önerilen kavramsal

çerçevenin, ileride yürütülecek ampirik araştırmalarla test edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Gelecek araştırmalarda önerilen model, anket verileri üzerinden yapısal eşitlik modellemesi gibi yöntemlerle sınanabilir; boylamsal tasarımlarla AI Washing algısının marka değerine olan etkisinin zaman içindeki değişimi izlenebilir; deneysel manipülasyonlarla nedensel ilişkiler daha güçlü biçimde test edilebilir. Sektörel karşılaştırmalı çalışmalar (teknoloji, finans, perakende gibi farklı sektörlerde AI Washing'in etkisinin değişip değişmediği), kültürlerarası karşılaştırmalar (bireyci-toplulukçu kültürlerde güven dinamiklerinin farklılaşması) ve nitel verilerle desteklenen karma yöntem araştırmaları, alan yazını önemli ölçüde zenginleştirecektir.

Sonuç olarak, YZ çağında sürdürülebilir marka değeri inşası, teknolojik yenilikçilik iddialarıyla tüketici güveni arasındaki hassas dengenin korunmasını gerektirmektedir. Bu araştırma, AI Washing'in yalnızca etik bir sorun olmadığını, aynı zamanda ölçülebilir marka değeri kaybına yol açan stratejik bir risk olduğunu ortaya koyarak akademik bilgi birikimine ve uygulayıcı topluluğuna katkı sunmayı hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

- Aaker, D. A. (1991). Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name. Free Press.
- Ahluwalia, R., Burnkrant, R. E. ve Unnava, H. R. (2000). Consumer response to negative publicity: The moderating role of commitment. *Journal of Marketing Research*, 37(2), 203–214. <https://doi.org/10.1509/jmkr.37.2.203.18734>
- Appel, G., Grewal, L., Hadi, R. ve Stephen, A. T. (2020). The future of social media in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48(1), 79–95.
- Bitektine, A. ve Haack, P. (2015). The "macro" and the "micro" of legitimacy: Toward a multilevel theory of the legitimacy process. *Academy of Management Review*, 40(1), 49–75.
- Boston Consulting Group [BCG]. (2025, 12 Aralık). Building lasting brand equity in the age of AI. <https://www.bcg.com/publications/2025/building-lasting-brand-equity-in-the-age-of-ai>
- Chakraborty, A. ve Harbaugh, R. (2010). Persuasion by cheap talk. *American Economic Review*, 100(5), 2361–2382.
- Cisco. (2024). 2024 Cisco consumer privacy survey. Cisco Systems. <https://www.cisco.com/c/en/us/about/trust-center/consumer-privacy-survey.html>
- Delmas, M. A. ve Burbano, V. C. (2011). The drivers of greenwashing. *California Management Review*, 54(1), 64–87.
- Dietvorst, B. J., Simmons, J. P., & Massey, C. (2015). Algorithm aversion: people erroneously avoid algorithms after seeing them err. *Journal of experimental psychology: General*, 144(1), 114.
- Du, X. (2015). How the market values greenwashing? Evidence from China. *Journal of Business Ethics*, 128(3), 547–574.
- Elhajjar, S. ve Itani, O. S. (2025). AI washing: A conceptual exploration. *AMS Review*. <https://doi.org/10.1007/s13162-025-00323-y>
- Festinger, L. (1957). A theory of cognitive dissonance. Stanford University Press.
- Floridi, L., Cows, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., ... ve Vayena, E. (2018). AI4People—An ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and recommendations. *Minds and Machines*, 28(4), 689–707.

- Gartner. (2026, 16 Mart). Gartner marketing survey finds 50% of consumers prefer brands that avoid using GenAI in consumer-facing content [Basın bülteni]. <https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2026-03-16-gartner-marketing-survey-finds-50-percent-of-consumers-prefer-brands-that-avoid-using-genai-in-consumer-facing-content>
- Grégoire, Y. ve Fisher, R. J. (2008). Customer betrayal and retaliation: When your best customers become your worst enemies. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 36(2), 247–261. <https://doi.org/10.1007/s11747-007-0054-0>
- Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162(3859), 1243–1248.
- Huang, M. H. ve Rust, R. T. (2021). A strategic framework for artificial intelligence in marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49(1), 30–50.
- Hue, T. T., Nguyen, K. L. ve Le, H. L. (2026). Impact of artificial intelligence on brand equity: Primary schools of thought and future research directions. İçinde A. Elbanna, M. Janssen, Y. K. Dwivedi, M. Hossain ve A. S. Islind (Ed.), *Digital adoption, diffusion and innovation in the augmented and digital society: TDIT 2025. IFIP Advances in Information and Communication Technology* (Cilt 779, ss. 1–15). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-032-16779-8_22
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1–22.
- LaGrandeur, K. (2024). The consequences of AI hype. *AI and Ethics*, 4(3), 653–656.
- Laupichler, M. C., Knoth, N., Schleiss, J., & Raupach, T. (2025). Algorithm aversion revisited: The role of AI literacy and attitudes towards AI in shaping perceptions of AI-generated texts. *British Journal of Educational Technology*. <https://doi.org/10.1111/bjet.70035>
- Laufer, W. S. (2003). Social accountability and corporate greenwashing. *Journal of Business Ethics*, 43, 253–261.
- Leffrang, D. ve Mueller, O. (2023). AI washing: The framing effect of labels on algorithmic advice utilization. *Proceedings of the International Conference on Information Systems (ICIS)*.
- McKinsey & Company. (2025, 22 Temmuz). McKinsey technology trends outlook 2025. <https://www.mckinsey.com/capabilities/tech-and-ai/our-insights/the-top-trends-in-tech>
- Metzinger, T. (2019, 8 Nisan). Ethics washing made in Europe. *Tagesspiegel*.
- Noor, J. (2026). AI washing: How firms use artificial intelligence narratives to mask offshoring, recessionary cost-cutting, and post-pandemic restructuring. SSRN Working Paper. <https://doi.org/10.2139/ssrn.6523802>
- Nyilasy, G., & Gangadharbatla, H. (2025). AI-washing: The Asymmetric Effects of Its Two Types on Consumer Moral Judgments. arXiv preprint arXiv:2507.04352. <https://arxiv.org/abs/2507.04352>
- Ozturkcan, S. ve Bozdağ, A. A. (2025). Responsible AI in marketing: AI booing and AI washing cycle of AI mistrust. *International Journal of Market Research*, 67(6), 696–722. <https://doi.org/10.1177/14707853251379285>

Petty, R. E. ve Cacioppo, J. T. (1986). The elaboration likelihood model of persuasion. İçinde L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Cilt 19, ss. 123-205). Academic Press.

Pinch, T. J. ve Bijker, W. E. (1984). The social construction of facts and artefacts: Or how the sociology of science and the sociology of technology might benefit each other. *Social Studies of Science*, 14(3), 399-441.

Pope, S. ve Wæraas, A. (2016). CSR-washing is rare: A conceptual framework, literature review, and critique. *Journal of Business Ethics*, 137, 173-193.

Rogers, E. M. (1962). *Diffusion of innovations*. Free Press.

Seele, P. ve Schultz, M. D. (2022). From greenwashing to machinewashing: A model and future directions derived from reasoning by analogy. *Journal of Business Ethics*, 178(4), 1063-1089. <https://doi.org/10.1007/s10551-022-05054-9>

Song, X., Hou, W., Hao, F. ve Ouyang, Z. (2026). AI washing: Strategic disclosure and backlash. *Finance Research Letters*, 95, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2026.109684>

Spence, M. (1978). Job market signaling. İçinde P. Diamond ve M. Rothschild (Ed.), *Uncertainty in economics* (ss. 281-306). Academic Press.

Spence, M. (2002). Signaling in retrospect and the informational structure of markets. *American Economic Review*, 92(3), 434-459.

Sun, Z., Wen, Y., Zhao, L., Almugren, I. ve Galgotia, A. (2026). Unveiling AI washing: Bridging corporate technological gaps through a cognitive dissonance lens. *Technological Forecasting and Social Change*, 225, 124511. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2025.124511>

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma kavramsal/derleme niteliğinde olup insan katılımcılardan veri toplanmamıştır; bu nedenle etik kurul izni gerektirmemektedir.

BORSA İSTANBUL'DA İŞLEM GÖREN SİGORTA ŞİRKETLERİNİN TEKNİK KÂRLILIĞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLERE YÖNELİK BİR İNCELEME *

AN ANALYSIS OF THE FACTORS AFFECTING THE TECHNICAL PROFITABILITY OF INSURANCE COMPANIES LISTED ON BORSA ISTANBUL

Günel BAXŞELİYEVA¹

¹ Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, gunelbaxseliyevea@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2159-9978

Geliş Tarihi / Date Applied 18.07.2026	Kabul Tarihi / Date Accepted 01.09.2026
ÖZET Sigorta sektörü, finansal istikrarın sağlanması ve bireyler ile kurumların karşı karşıya kaldıkları risklerin yönetilmesi açısından ekonomik sistemin önemli unsurlarından biridir. Bu çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren ve BİST’te işlem gören altı hayat dışı sigorta şirketinin teknik kârlılığını etkileyen firma içi ve makroekonomik faktörler incelenmiştir. Araştırmada, 2014–2024 dönemine ait yıllık şirket düzeyinde panel veri seti kullanılarak şirketler arası farklılıklar ve zaman içerisindeki değişimler birlikte analiz edilmiştir. Çalışmanın özgünlüğü, teknik kârlılığın belirleyicilerini şirketlere özgü finansal göstergelerin yanı sıra makroekonomik değişkenleri de dikkate alarak bütüncül bir yaklaşımla ele almasıdır. Bu kapsamda, brüt prim üretimi, pazar payı ve teknik kâr/prim oranı gibi firma içi değişkenler ile enflasyon, işsizlik ve ekonomik büyüme göstergeleri değerlendirilmiştir. Araştırmada korelasyon ve panel veri regresyon analizleri uygulanmış, model seçimi Hausman testi ile gerçekleştirilerek sabit etkiler modelinin uygun olduğu belirlenmiştir. Bulgular, brüt prim üretimi ve teknik kâr/prim oranının teknik kârlılığı pozitif yönde etkilediğini; enflasyon ve işsizliğin kârlılık üzerinde negatif, ekonomik büyümenin ise pozitif etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Sonuç olarak, teknik kârlılığın firma içi performans göstergeleri ve makroekonomik koşulların birlikte etkilediği çok boyutlu bir yapı sergilediği belirlenmiştir. Anahtar Kelimeler: Sigorta, Hayat Dışı Sigorta, Teknik Kârlılık, Panel Veri Analizi, Finansal Performans.	ABSTRACT The insurance sector is an important component of the economic system, contributing to financial stability and enabling individuals and institutions to manage risk. This study examines the firm-specific and macroeconomic factors affecting the technical profitability of six non-life insurance companies listed on Borsa Istanbul (BIST) in Türkiye. Using annual panel data for the period 2014–2024, the study investigates both differences across firms and changes over time. Firm-specific variables, including gross written premiums, market share, and the technical profit-to-premium ratio, are examined alongside macroeconomic indicators such as inflation, unemployment, and economic growth. Correlation analysis and panel data regression are employed, with the Hausman test indicating that the fixed-effects model is appropriate. The findings show that gross written premiums and the technical profit-to-premium ratio are positively associated with technical profitability, while inflation and unemployment have negative effects. Economic growth, in contrast, contributes positively to profitability. Overall, the results indicate that the technical profitability of non-life insurance companies is shaped by both firm-specific performance indicators and broader macroeconomic conditions. The study contributes to the literature by jointly examining these determinants within the context of Borsa Istanbul-listed insurance companies over an extended period. Keywords: Insurance, Non-Life Insurance, Technical Profitability, Panel Data Analysis, Financial Performance.

* Çalışma, doktora tezinden üretilmiştir.

1. GİRİŞ

Latince “sicurta” kelimesi, dilimizde emniyet ve güven anlamında kullanılmaktadır. Sigorta kavramı, riskten kaynaklanabilecek zararın prim karşılığında sigorta şirketlerince üstlenilmesi şeklinde tanımlanabilir (Güvel ve Güvel, 2004: 20; Yayla, 2019: 109). TDK sözlüğünde sigorta; “bir şeyin veya bir kimsenin bir yönden ileride karşılaşabileceği zararı gidermek için, önceden ödenen prim karşılığında bu işle uğraşan kuruluşlarla yapılan iki taraflı bağlantı sözleşmesi” olarak tanımlamaktadır (TDK, 2023).

Sigorta sistemi temelde, kişinin veya kuruluşun belirli bir prim ödeyerek risklerine karşı teminat aldığı bir havuz olarak da tanımlanabilir (Jads ve Nadn, 2021: 72). Sigorta sistemi, toplumda paylaşma ve dayanışma kültürünün gelişmesine katkıda bulunmasının yanı sıra risk transferi ve tazminat işlevleriyle finansal aracılık rolü de üstlenmektedir (Lee, 2014: 221).

Her riskin sigortalanması söz konusu değildir. Bir riskin sigortalanabilmesi ancak, o riskin sigorta hukukunda belirtilen kriterlere uygun olması ve riskin temel unsurlarını taşıyor olması ile mümkündür.

İnsanlar yaşamları boyunca sosyal, ekonomik ve fiziki rizikolarla karşı karşıya kalmakta, gerçekleşen her riziko karşısında ise bir maliyet ortaya çıkmaktadır. Rizikoların sebep olduğu maliyetlerin en aza indirgenmesi amaçlanırken bazı olaylarda yetersiz bilgi ve deneyim sebebiyle rizikolar doğru kontrol edilememektedir. Bu tür durumlarda ise sigorta, riskleri doğru yönetebilmek için önemli bir rol oynamaktadır.

Toplumlar, potansiyel tehlikelerin yaşamlarını olumsuz etkilemesini önlemek için farklı koruma stratejilerini tercih etmişlerdir. Sigorta sektöründe işlem yapan firmaların misyonu, insanların karşılaşabileceği riskleri belirlemek ve bu riskleri uygun biçimde sınıflandırarak sigortalılar arasında dağıtmaktır. Sigorta sektöründen elde edilen gelirler finansal piyasalar için önemli bir kaynağa sahip iken, diğer taraftan ekonomide meydana gelen dengesizlikler sonucunda maddi kayıpları da minimize etmektedir. Günümüzde özellikle gelişmiş ülke ekonomilerinde insanlar sigorta sektörüne büyük önem vermektedir ve sigorta sektörü her geçen gün konumunu daha da güçlendirmektedir.

Türkiye sigorta sektörü özelinde bakıldığında, 2014-2024 dönemi hem sektörün büyüdüğü hem de güçlü kırılma noktalarının ortaya çıktığı bir yapıya işaret etmektedir. Söz konusu dönemde artan rekabet, maliyet baskıları ve düzenleyici çerçevedeki dönüşüm, sigorta şirketlerinin reasürans, kârlılık ve likidite politikalarını daha stratejik biçimde yeniden kurgulamasını zorunlu kılmıştır. Özellikle 2018 döviz kuru krizi ve 2020 Covid-19 pandemisi, sigorta şirketlerinin likidite yönetimini, reasürans talebini ve sermaye yeterliliği kararlarını belirgin biçimde etkilemiş; finansal performans ile risk transferi kararları arasındaki ilişkilerin yeniden değerlendirilmesini gerekli hâle getirmiştir (Türkiye Sigorta Birliği, 2024: 56).

Sigortacılık, finansal ve sosyal güvenlik sağlayıcı olma yönüyle daha istikrarlı tüketim alışkanlıklarının oluşmasına katkı sağlamaktadır (Arena, 2008: 63; Han ve diğerleri, 2010: 184; Lee ve diğerleri, 2018: 1). Sigortacılık faaliyetleri, devlet tarafından düzenlenen çok katı yasal düzenlemeler kapsamında yürütülmektedir (Malik, 2011: 315; Mao ve diğerleri, 2014: 134; Crawford ve diğerleri, 2014: 32).

Ülkemizde özel sigortacılık faaliyetleri, anonim şirket veya kooperatif statüsünde kurulmuş sigorta şirketleri tarafından devlet denetim ve gözetimi altında yürütülmektedir. Sigorta şirketleri de diğer şirketler gibi kar elde etmek amacıyla kurulmaktadır, aynı zamanda toplumda

dayanışma ve tasarruf kültürünün de yaygınlaşmasına katkı sağlamaktadırlar. Sigorta şirketlerinin mali yapılarının ölçülmesi amacıyla çeşitli risk analiz ve değerlendirme yöntemleri geliştirilmiş, şirketin aktif riski, reasürans riski ya da teknik ve teknik olmayan riskler gibi oluşturulan risk modelleri kullanılmaktadır. Bu modeller ile sigorta şirketinin sigorta sözleşmesi ile üstlendiği yükümlülükleri karşılayabilme gücü tahmin edilmeye ve teminatlar ile varlıklar arasında irtibat kurulmaya çalışılmaktadır (Casualty Actuarial Society, 2017).

Çalışmanın amacı, Türk sigortacılık sektöründe faaliyet gösteren ve BİST'te yer alan hayat dışı sigorta şirketlerinin teknik kârlılığını etkileyen faktörlerin tespit edilmesidir. Bu kapsamda 2014-2024 dönemini kapsayan veri seti oluşturulmuştur. Analiz yöntemi olarak zaman boyutuna sahip zaman serilerini kullanarak ekonomik ilişkilerin tahminine imkan tanıyan panel veri analizi kullanılmıştır. Çalışmanın temel bağımlı değişkeni olarak teknik kârlılık kullanılmıştır. Bağımlı değişken olan teknik kârlılığı açıklamak amacıyla modele hem şirket içi hem de makroekonomik nitelikte çeşitli bağımsız değişkenler dâhil edilmiştir. Şirket içi değişkenler arasında brüt prim üretimi, teknik kâr/ prim oranı, pazar payı ve konservasyon oranı yer almaktadır. Çalışmada ayrıca sigorta sektörünü etkileyebilecek makroekonomik değişkenler de dahil edilmiştir. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde işletmelerin teknik kârlılığını etkileyen faktörlerin tespiti için çok sayıda makale ve tez mevcuttur. Bu duruma karşılık, sigortacılık sektörünün teknik kârlılığını etkileyen faktörlerin tespitine yönelik çalışmaların ise daha az sayıda olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmanın hem seçilen dönem bakımından hem de kullanılan değişkenler ve analizde kullanılan yöntem bakımından özgün bir değere sahip olduğu söylenebilir.

Sigorta, bireylerin ve işletmelerin karşı karşıya kalabilecekleri çeşitli risklerin neden olabileceği ekonomik kayıpları azaltmak amacıyla geliştirilmiş önemli bir finansal güvence mekanizmasıdır. En genel anlamıyla sigorta, sigorta şirketlerinin sigortalılardan tahsil ettiği primler karşılığında, sözleşmede belirtilen risklerin gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkan zararları tazmin etmeyi üstlendiği bir risk transfer sistemi olarak tanımlanmaktadır (Bölükbaşı ve Pamukçu, 2009: 1). Bu sistem sayesinde bireyler ve kurumlar, gelecekte meydana gelmesi muhtemel ve finansal sonuçları önceden tam olarak tahmin edilemeyen olayların ekonomik etkilerinden korunabilmektedir (Melnikov, 2011: 189). Amerikan Risk ve Sigorta Birliği tarafından yapılan tanıma göre sigorta, benzer risklerin bir havuz içerisinde toplanarak gerçekleşen zararların bu havuzdan karşılanmasını sağlayan bir mekanizmadır (Rejda ve McNamara, 2014: 20). Bu yönüyle sigortacılık yalnızca bireysel güvence sağlayan bir uygulama değil, aynı zamanda toplumsal dayanışma ve risk paylaşımı esasına dayanan bir finansal sistem olarak değerlendirilmektedir.

Sigortacılığın ortaya çıkışı insanlık tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Tarihsel süreç incelendiğinde, risk paylaşımına dayalı ilk uygulamalara Eski Mısır, Babil ve Çin uygarlıklarında rastlanmaktadır. Ancak modern anlamda sigortacılık faaliyetlerinin gelişimi Orta Çağ'da deniz ticaretinin yoğun olarak yapıldığı İtalya'da başlamıştır. Özellikle deniz taşımacılığı sırasında karşılaşılan risklerin ekonomik sonuçlarını azaltmak amacıyla geliştirilen uygulamalar, zamanla kurumsal bir yapıya dönüşmüştür. 1347 yılında düzenlenen ilk sigorta poliçesi ve 1424 yılında Cenova'da kurulan ilk sigorta şirketi modern sigortacılığın başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Engin ve Karakuş, 2020: 176). Ticaret hacmindeki genişleme, sanayileşme ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesiyle birlikte sigorta sektörü de gelişmiş, hayat sigortaları, sağlık sigortaları, yangın sigortaları ve sorumluluk sigortaları gibi farklı branşlar ortaya çıkmıştır.

Günümüzde sigortacılık faaliyetleri belirli temel ilkeler üzerine inşa edilmektedir. Sigortalanabilir menfaat, azami iyi niyet, tazminat, halefiyet, hasara katılım ve yakın sebep ilkeleri sigorta sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bu ilkeler hem sigortalının hem de sigortacının hak ve

yükümlülüklerini belirlemekte, taraflar arasındaki güven ilişkisini güçlendirmekte ve sistemin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır (Akın, 2018: 36). Özellikle azami iyi niyet ilkesi tarafların sözleşme kurulurken sahip oldukları tüm bilgileri eksiksiz ve doğru bir şekilde paylaşmalarını zorunlu kılarken, tazminat ilkesi sigortalının zararını karşılamayı amaçlamakta, haksız kazanç elde edilmesini engellemektedir.

Sigorta sektörünün önemi yalnızca risklerin yönetilmesiyle sınırlı değildir. Modern ekonomilerde sigorta şirketleri önemli finansal araçlar olarak da faaliyet göstermektedir. Sigortalılardan toplanan primler uzun vadeli fonlar oluşturarak sermaye piyasalarına aktarılmakta ve yatırımların finansmanında kullanılmaktadır. Bu durum ekonomik büyümeyi desteklerken aynı zamanda tasarrufların artırılmasına ve finansal piyasaların derinleşmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle gelişmiş ekonomilerde sigorta sektörü, bankacılık sektöründen sonra en önemli finansal sektörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle sigortacılık faaliyetleri ekonomik kalkınmanın desteklenmesi, finansal istikrarın korunması ve yatırım ortamının güçlendirilmesi açısından stratejik bir öneme sahiptir.

Dünya genelinde sigortacılık sektörünün ekonomik sistem içerisindeki ağırlığı her geçen yıl artmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde sigorta hizmetleri finansal sistemin temel bileşenlerinden biri haline gelmiştir (Ece ve Akın, 2011: 85-86). Küresel sigorta piyasasında Amerika Birleşik Devletleri, Çin, İngiltere, Japonya ve Fransa en büyük pazarlar arasında yer almaktadır. 2022 yılı itibarıyla Amerika Birleşik Devletleri tek başına dünya sigorta prim üretiminin yaklaşık yüzde 44'ünü gerçekleştirmiştir. Bu ülkelerde kişi başına düşen sigorta primi üretimi birkaç bin dolar seviyesine ulaşırken sigorta penetrasyon oranları da oldukça yüksektir. Yüksek gelir düzeyi, gelişmiş finansal sistemler, güçlü sigorta bilinci ve yaygın ürün çeşitliliği bu başarının temel nedenleri arasında gösterilmektedir. Küresel ölçekte sigorta sektörü, yalnızca ekonomik kayıpların telafi edilmesini sağlayan bir sistem değil, aynı zamanda yatırımları finanse eden ve ekonomik büyümeyi destekleyen önemli bir finansal güç olarak faaliyet göstermektedir.

Türkiye sigorta sektörü de son yıllarda önemli bir büyüme ivmesi yakalamıştır. Türkiye'de finansal sistem içerisinde bankacılık sektörü ilk sırada yer almakla birlikte sigorta, reasürans ve emeklilik şirketleri aktif büyüklük bakımından ikinci sırada bulunmaktadır. Sektörün aktif büyüklüğü 2019 yılında 236 milyar TL düzeyindeyken 2024 yılında yaklaşık 2,4 trilyon TL seviyesine ulaşmıştır (TSB-a, 2026). Benzer şekilde hayat dışı sigorta sektöründe toplam prim üretimi 2014 yılında 26 milyar TL iken 2025 yılında 1,22 trilyon TL'ye yükselmiştir. Aynı dönemde toplam tazminat ödemeleri de 11,3 milyar TL'den 468,9 milyar TL'ye ulaşmıştır. Özellikle kara araçları sorumluluk sigortaları, sağlık sigortaları ile yangın ve doğal afet sigortaları sektörün en büyük branşlarını oluşturmaktadır (TSB-b, 2016). Bu gelişmeler hem ekonomik büyüklüklerin artması hem de sigorta bilincinin yaygınlaşması sonucunda sigorta sektörünün hızlı bir gelişim süreci içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte Türkiye'nin sigortacılık alanındaki gelişmişlik düzeyi dünya ortalamalarının altında kalmaya devam etmektedir. Türkiye, toplam prim üretimi bakımından dünya sıralamasında üst sıralarda yer almamakta ve kişi başına düşen prim üretimi gelişmiş ülkelere göre oldukça düşük seviyelerde bulunmaktadır. 2024 yılı itibarıyla kişi başına düşen prim üretimi yaklaşık 277 dolar seviyesine ulaşmış olmasına rağmen bu rakam gelişmiş ülkelerdeki seviyelerin oldukça gerisindedir (Sigma Insurance Reports, 2023/3). Bu durum Türkiye sigorta sektörünün önemli bir büyüme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle finansal okuryazarlığın artırılması, sigorta farkındalığının geliştirilmesi, dijital sigortacılık

uygulamalarının yaygınlaştırılması ve ürün çeşitliliğinin artırılması sektörün gelecekte daha hızlı büyümesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak sigortacılık sektörü, bireylerin ve işletmelerin risklere karşı korunmasını sağlayan temel bir güvence sistemi olmasının yanında, ekonomik kalkınmayı destekleyen ve finansal sistemin istikrarına katkıda bulunan stratejik bir sektördür. Dünya genelinde giderek artan önemi ve Türkiye’de son yıllarda gözlenen büyüme eğilimi dikkate alındığında, sigorta sektörünün gelecekte hem ekonomik hem de finansal açıdan daha güçlü bir konuma ulaşacağı değerlendirilmektedir. Bu nedenle sigortacılığın yalnızca bir risk yönetimi aracı olarak değil, aynı zamanda ekonomik büyümenin ve sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak ele alınması gerekmektedir.

2. SİGORTA ŞİRKETLERİNDE FİNANSAL PERFORMANSIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Sigorta sektörü, faaliyetlerinin niteliği gereği diğer işletmelerden farklı muhasebe uygulamalarına ihtiyaç duyan özel bir yapıya sahiptir. Genel muhasebe sistemi işletmelerde meydana gelen ekonomik olayların kayıt altına alınması, sınıflandırılması, raporlanması ve yorumlanmasını sağlayan bir bilgi sistemi olarak tanımlanırken (Çaldağ ve Ayanoglu, 2022: 3), sigorta muhasebesi sigortacılık faaliyetlerinden kaynaklanan kendine özgü işlemler nedeniyle uzmanlık gerektiren bir muhasebe alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Sigorta şirketlerinin temel faaliyetleri arasında yer alan prim üretimi, reasürans işlemleri, hasar ödemeleri ve teknik karşılıkların hesaplanması gibi işlemler, genel muhasebe uygulamalarından farklı kayıt ve raporlama süreçlerini gerekli kılmaktadır. Özellikle gelecekte gerçekleşmesi muhtemel yükümlülükler için ayrılan teknik karşılıkların hesaplanması ve finansal tablolarda gösterilmesi, sigorta muhasebesinin en ayırt edici özelliklerinden biridir.

Sigorta şirketlerinde muhasebe sisteminin temel amacı, faaliyetlere ilişkin finansal bilgilerin doğru, güvenilir ve karşılaştırılabilir biçimde kaydedilmesini sağlamaktır. Bu kapsamda Türkiye’de faaliyet gösteren sigorta ve reasürans şirketleri muhasebe kayıtlarını Sigortacılık Hesap Planı ve İzahnamesi Hakkında Tebliğ hükümlerine uygun olarak tutmaktadır (Sigortacılık Muhasebe Sistemi Tebliğ No:1, 2004). Sektöre özgü olarak hazırlanan bu hesap planı, muhasebe uygulamalarında standartlaşmayı sağlamakta ve şirketlerin finansal durumlarının daha sağlıklı bir şekilde izlenmesine olanak vermektedir. Böylece hem düzenleyici kurumlar hem de yatırımcılar açısından karşılaştırılabilir ve güvenilir finansal bilgilere ulaşılması mümkün olmaktadır.

Muhasebe sisteminde üretilen bilgilerin karar vericilere aktarılması ise finansal raporlama aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Finansal raporlama, işletmenin belirli bir döneme ait mali durumunu ve faaliyet sonuçlarını ortaya koyan finansal tabloların hazırlanmasını kapsamaktadır. Finansal tablolar, muhasebe sistemi içerisinde kaydedilen ve sınıflandırılan bilgilerin belirli dönemler itibarıyla kullanıcıların hizmetine sunulmasını sağlayan temel araçlardır. Bu tablolar yalnızca rakamsal verilerden oluşmamakta; dipnotlar, açıklayıcı bilgiler ve ek raporlar ile birlikte işletmenin mali yapısının daha doğru anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Finansal tablolar sayesinde işletme sahipleri, yatırımcılar, kreditorler ve diğer paydaşlar şirketin mali gücü ve faaliyet sonuçları hakkında bilgi sahibi olabilmektedir (Akdoğan ve Tenker, 1997: 3-5).

Sigorta şirketlerinde hazırlanan finansal tablolar, sektörün kendine özgü yapısından dolayı diğer sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin finansal tablolarından belirli yönleriyle ayrılmaktadır. Bu farklılığın temel nedeni sigortacılık faaliyetlerinin teknik karşılıklar, reasürans işlemleri ve sigortacılık faaliyetlerinden kaynaklanan özel yükümlülükler içermesidir. Sigorta şirketlerinde

teknik karşılıklar, gelecekte meydana gelebilecek hasar ödemelerine karşı ayrılan fonları ifade etmekte ve finansal tablolar içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanı sıra reasürans işlemleri nedeniyle oluşan alacak ve borç ilişkileri de finansal tabloların yapısını diğer sektörlerden farklılaştırmaktadır (Toroslu, 2021: 2017).

Sigorta şirketlerinde temel finansal tablolar bilanço ve kâr veya zarar tablosundan oluşmaktadır. Bilanço, işletmenin belirli bir tarihte sahip olduğu varlıkları ve bu varlıkların finansman kaynaklarını gösterirken, kâr veya zarar tablosu belirli bir dönemde elde edilen gelirler ile katlanılan giderlerin sonucunda ortaya çıkan faaliyet performansını göstermektedir. Bunların yanında nakit akış tablosu, özkaynak değişim tablosu, fon akış tablosu ve kâr dağıtım tablosu gibi tamamlayıcı finansal tablolar da işletmenin mali yapısının değerlendirilmesinde önemli bilgiler sunmaktadır.

Finansal tabloların hazırlanmasının temel amacı bilgi sunmak olmakla birlikte, bu bilgilerin anlamlı hale gelebilmesi için analiz edilmesi gerekmektedir. Finansal performans analizi, işletmenin mali durumunu, faaliyet etkinliğini, kârlılığını ve gelecekteki performans potansiyelini değerlendirmeyi amaçlayan sistematik bir süreçtir. Bu süreçte bilanço, gelir tablosu ve diğer finansal tablolarda yer alan veriler incelenerek işletmenin finansal sağlığı hakkında çeşitli sonuçlara ulaşılmaktadır. Finansal analiz sonuçları yatırımcılar, kredi veren kuruluşlar, yöneticiler ve düzenleyici kurumlar açısından önemli karar destek araçları olarak kullanılmaktadır.

Sigortacılık sektöründe finansal performansın değerlendirilmesinde en yaygın kullanılan yöntemlerden biri oran analizidir. Oran analizi, finansal tablolarda yer alan hesap kalemleri arasındaki ilişkilerin matematiksel olarak ifade edilmesini sağlayarak işletmenin mali yapısı hakkında değerlendirme yapılmasına imkân vermektedir (Madran, 2016: 35). Oran analizi sayesinde şirketlerin likidite durumu, sermaye yeterliliği, faaliyet etkinliği ve kârlılık düzeyi ölçülebilmektedir. Sigorta şirketleri açısından bu analizler yalnızca mevcut performansın değerlendirilmesi için değil, aynı zamanda olası finansal risklerin önceden tespit edilmesi ve gerekli önlemlerin alınması açısından da önem taşımaktadır (Çakmak ve Hayırsever Baştürk, 2019: 239).

Finansal tablo analizinde kullanılan yöntemler genel olarak karşılaştırmalı analiz, dikey analiz, trend analizi ve oran analizi olmak üzere dört temel başlık altında incelenmektedir. Karşılaştırmalı analizde işletmenin farklı dönemlere ait finansal verileri karşılaştırılarak değişimler ortaya konulurken, dikey analizde aynı döneme ait hesap kalemlerinin toplam içerisindeki payları değerlendirilmektedir. Trend analizi ise işletmenin uzun dönemli gelişim eğilimlerini inceleyerek varlık yapısı, borçlanma düzeyi ve kârlılık gibi göstergelerde meydana gelen değişimleri ortaya koymaktadır. Bununla birlikte finansal performansın değerlendirilmesinde en kapsamlı ve yaygın yöntem oran analizi olarak kabul edilmektedir.

Sonuç olarak sigorta şirketlerinde muhasebe sistemi, finansal raporlama ve finansal performans analizi birbirini tamamlayan süreçlerdir. Muhasebe sistemi finansal verilerin üretilmesini sağlarken, finansal raporlama bu bilgilerin kullanıcılarla paylaşılmasına imkân vermekte, finansal analiz ise elde edilen bilgilerin yorumlanarak karar alma süreçlerinde kullanılmasını sağlamaktadır. Bu nedenle sigorta şirketlerinin mali yapılarının doğru değerlendirilmesi ve sürdürülebilir finansal başarının sağlanabilmesi açısından söz konusu üç unsurun bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Sigorta sektöründe finansal performans, kârlılık ve bu performansı belirleyen faktörler literatürde yoğun şekilde incelenen temel araştırma alanlarından biridir. Yapılan çalışmalar genel olarak firma içi finansal göstergeler ile makroekonomik değişkenlerin sigorta şirketlerinin kârlılığı üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda Malik (2011), Pakistan sigorta sektöründe gerçekleştirdiği çalışmada firma büyüklüğü ve sermaye yapısının kârlılığı olumlu yönde etkilediğini, buna karşılık hasar oranı ve kaldırıcı düzeyinin kârlılık üzerinde negatif etki oluşturduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde Sharif ve diğerleri (2013), sigorta şirketlerinde kaldırıcı, firma büyüklüğü, kazanç oynaklığı ve firma yaşının kârlılık üzerinde anlamlı belirleyiciler olduğunu, buna karşın büyüme fırsatları ve likiditenin istatistiksel olarak anlamlı bir etki göstermediğini tespit etmiştir. Bu bulgular, sigorta şirketlerinde sermaye yapısı ve ölçek büyüklüğünün finansal performans açısından kritik öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Tayvan sigorta sektörü üzerine yapılan çalışmalar da benzer sonuçlar ortaya koymaktadır. Lee (2014), risk üstlenme düzeyi, reasürans kullanımı, yatırım getirisi ve finansal holding yapısının sigorta şirketlerinin kârlılığı üzerinde belirleyici olduğunu belirtmiştir. Adams ve Buckle (2003) ise Bermuda sigorta piyasasında kaldırıcı ve likidite düzeyinin firma performansı üzerinde önemli etkiler oluşturduğunu, buna karşın firma büyüklüğünün tek başına belirleyici bir unsur olmadığını ifade etmiştir. Türkiye sigorta sektörü özelinde yapılan çalışmalar incelendiğinde ise benzer bir eğilim görülmektedir. Özen ve Çankal (2020), aktif büyüklük, likidite, yatırım geliri, GSYH ve faiz oranlarının kârlılığı artırdığını; kaldırıcı ve hasar/prim oranının ise kârlılığı azalttığını ortaya koymuştur. Koç ve diğerleri (2018) de aktif kârlılık ve firma büyüklüğünün performansı olumlu etkilediğini, enflasyonun ise olumsuz etkiler yarattığını belirtmiştir. Akel ve diğerleri (2016), aktif büyüklük, likidite ve pazar payının kârlılığı artırdığını, buna karşılık kaldırıcı ve hasar/prim oranının kârlılığı düşürdüğünü tespit etmiştir. Bahçekapılı (2016) ise likidite ve özsermaye-aktif oranının kârlılık üzerinde pozitif etkili olduğunu, bazı sermaye yapısı göstergelerinin ise anlamlı olmadığını ifade etmiştir.

Daha güncel çalışmalarda da sigorta şirketlerinin finansal performansını etkileyen faktörlerin benzer şekilde çok boyutlu olduğu görülmektedir. Deniz ve Aydın (2022), sistem GMM yöntemi ile gerçekleştirdikleri analizde şirket büyüklüğü ve yatırım karlılığının performansı artırdığını, kaldırıcı oranı ve giderlerin ise performansı azalttığını ortaya koymuştur. Erdemir ve Kırkağaç (2022), bazı seçilmiş hayat dışı sigorta şirketlerinin gri ilişkisel analiz sonuçlarının, analitik hiyerarşi süreci ile hesaplanan finansal oranların ağırlığından etkilendiğini ve bu sürecin birleşimiyle elde edilen sıralamanın, finansal raporlardaki verilerle daha uyumlu olduğunu belirtmişlerdir. Genç (2021), hayat ve hayat dışı sigorta şirketleri arasında farklı dinamikler bulunduğunu belirterek, yatırım gelirlerinin hayat sigortalarında; kazanılmış primlerin ise hayat dışı sigortalarda kârlılığı belirleyen temel unsur olduğunu ifade etmiştir. Say (2025), borç finansmanının sigorta şirketi performansı üzerinde bağlama göre değişen etkiler oluşturduğunu belirtirken, İzci ve Köse (2023) şirket büyüklüğü, sermaye yapısı, yatırım karlılığı ve COVID-19 pandemisinin finansal performans üzerinde anlamlı etkiler oluşturduğunu ortaya koymuştur.

Sigorta şirketlerinde performansın önemli belirleyicilerinden biri de risk yönetimi ve reasürans politikalarıdır. Lee ve Lee (2012), Tayvan sigorta sektöründe reasürans kullanımı ile firma performansı arasında karşılıklı bir ilişki bulunduğunu, yüksek kârlılığa sahip şirketlerin daha düşük reasürans kullanımına yöneldiğini tespit etmiştir. Ayrıca reasürans bağımlılığının artmasının firma performansını olumsuz etkileyebileceği ifade edilmiştir.

Sigorta sektörünün maliyet yapısı ve ölçek ekonomileri de literatürde önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Grace ve Timme (1992), ABD hayat sigortası sektöründe ölçek ve kapsam ekonomilerinin varlığını ortaya koyarak, firma büyüklüğü ve ürün çeşitliliğinin maliyet avantajı sağlayabildiğini ve bunun piyasa yapısı üzerinde belirleyici olduğunu göstermiştir.

Bununla birlikte sigorta sektöründe rekabet yapısı ve piyasa dinamikleri de çok sayıda çalışmada ele alınmıştır. Kasman ve Turgutlu (2008), Türk sigorta sektöründe belirli dönemlerde tek el ve oligopol piyasa yapısının hakim olduğunu, zamanla ise monopolistik rekabete geçiş yaşandığını ortaya koymuştur. Çelik (2018) ise sektörün genel olarak monopolistik rekabet koşullarında faaliyet gösterdiğini belirtmiştir. Kasman ve diğerleri (2019), hayat dışı sigorta sektöründe rekabet arttıkça istikrarın azaldığını, buna karşılık hayat/emeklilik sektöründe rekabetin istikrarı artırdığını göstermiştir. Benzer şekilde Musiiwa ve Dzingai (2021), Zimbabve sigorta sektöründe monopolcü rekabetin baskın olduğunu ifade etmiştir. Isıyel ve Kalkan (2024) ile Akkurt (2024) ise Türkiye sigorta piyasasında eksik rekabet yapısının hâkim olduğunu ve Lerner endeksi sonuçlarının bu durumu desteklediğini ortaya koymuştur.

Sigorta sektörünün ekonomik büyüme ile ilişkisi de literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Curak ve diğerleri (2009), sigorta sektörünün ekonomik büyümeyi ve finansal kalkınmayı desteklediğini belirtirken; Vejzagic ve Zarafat (2014), makroekonomik değişkenlerin sigorta ve finansal performans üzerinde belirleyici olduğunu ortaya koymuştur.

Türkiye sigorta sektörüne yönelik daha güncel çalışmalar ise performans ölçümünde çok kriterli karar verme ve panel veri tekniklerine odaklanmaktadır. Karadağ Erdemir (2019), finansal oranların performans açıklamada daha güçlü bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Aydın (2025) ise çok kriterli analiz yöntemleri ile sigorta şirketlerinin performansını değerlendirmiş ve özellikle zarar/prim oranının en kritik performans göstergesi olduğunu ortaya koymuştur.

Son olarak, dışsal şokların sigorta sektörü üzerindeki etkisi de literatürde önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. İzci ve Köse (2023), COVID-19 pandemisinin hayat ve emeklilik sigorta şirketlerinin finansal performansını anlamlı biçimde etkilediğini göstermiştir.

4. UYGULAMA VE AMPİRİK ANALİZ

4.1. Veri Seti ve Değişkenler

Bu çalışmada, Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören sigorta şirketlerinin teknik kârlılığını etkileyen faktörler panel veri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Panel veri yaklaşımı, aynı birimlere ait yatay kesit ve zaman serisi verilerinin birlikte analiz edilmesine olanak sağlaması nedeniyle finansal performans çalışmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yöntem, hem şirketler arası heterojenliği hem de zaman içerisindeki dinamik değişimleri eş zamanlı olarak değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Araştırma örneklemini, BİST'te işlem gören, Türkiye sigorta sektöründe faaliyet gösteren ve finansal verilerine düzenli olarak erişilebilen altı şirketten oluşmaktadır. Bu şirketler; Türkiye Sigorta AŞ, Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi, Ray Sigorta AŞ, Aksigorta AŞ, AgeSA Hayat ve Emeklilik AŞ ve Anadolu Hayat Emeklilik AŞ'dir. Söz konusu şirketler, BİST'te işlem görmeleri, sektördeki temsil güçleri ve veri süreklilikleri dikkate alınarak analize dahil edilmiştir.

Çalışmada 2014–2024 dönemine ait yıllık veriler kullanılmış ve her şirket için 11 yıllık gözlem elde edilerek toplam 66 gözlemden oluşan dengeli panel veri seti oluşturulmuştur. Veriler şirket

faaliyet raporları, bağımsız denetim finansal tabloları, Türkiye Sigorta Birliği (TSB), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve TCMB veri tabanlarından elde edilmiştir.

Modelde bağımlı değişken olarak teknik kârlılık kullanılmıştır. Teknik kârlılık, sigorta şirketlerinin yalnızca sigortacılık faaliyetlerinden elde ettiği kârı ifade etmekte olup sektör performansının en önemli göstergelerinden biridir.

Bağımsız değişkenler iki gruba ayrılmıştır. Firma içi değişkenler; brüt prim üretimi, teknik kâr/prim oranı, pazar payı ve konservasyon oranıdır. Makroekonomik değişkenler ise enflasyon oranı, politika faizi, GSYH büyüme oranı ve işsizlik oranından oluşmaktadır.

4.2. Yöntem ve Model

Çalışmada teknik kârlılığı etkileyen faktörlerin analizinde panel veri regresyon modeli kullanılmıştır. Model genel olarak aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

Teknik kârlılık, hem firma bazlı hem de makroekonomik değişkenlerin fonksiyonu olarak ele alınmıştır. Analiz sürecinde önce genel panel regresyon tahmini yapılmış, ardından sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri karşılaştırılmıştır.

Sabit etkiler modeli, şirketlere özgü ve zaman içinde değişmeyen gözlemlenemeyen özellikleri kontrol altına alırken; rassal etkiler modeli bu etkilerin hata terimi içinde rastgele dağıldığını varsaymaktadır. Model seçimi Hausman testi ile belirlenmiştir.

4.3. Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmada kullanılan veri setine ilişkin temel özelliklerin ortaya konulabilmesi ve değişkenlerin genel dağılımının anlaşılabilmesi amacıyla öncelikle tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır. Tanımlayıcı istatistikler, veri setindeki değişkenlerin ortalama değerlerini, dağılım özelliklerini ve değişkenler arasındaki genel farklılıkları ortaya koyarak daha sonraki ekonometrik analizlerin yorumlanmasına önemli katkı sağlamaktadır. Bu nedenle panel veri analizine geçmeden önce veri setinin genel yapısının ayrıntılı biçimde incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
Teknik Kârlılık (m TL)	1284.62	2456.18	8.27	78640.70
Brüt Prim (m TL)	16874.35	22315.44	215.59	101365.79
Teknik Kâr / Prim (%)	7.21	2.87	3.83	13.82
Enflasyon (%)	26.21	20.94	8.17	64.77
Politika Faizi (%)	17.11	13.78	7.50	50.00
GSYH Büyüme (%)	4.67	3.14	0.90	11.40
İşsizlik (%)	10.98	1.48	9.10	13.70
Pazar Payı (%)	7.08	5.21	0.03	15.80
Konservasyon (%)	76.44	18.37	44.00	99.00

Tablo 1'de yer alan tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, veri setinin hem firma içi hem de makroekonomik değişkenler açısından oldukça geniş bir değer aralığına sahip olduğu görülmektedir. Özellikle sigorta şirketlerinin teknik kârlılık ve prim üretimi gibi finansal büyüklükleri arasında önemli farklılıkların bulunması, sektör içerisindeki ölçek farklarının oldukça belirgin olduğunu göstermektedir. Bu durum sigorta sektörünün yapısal özellikleri ile de uyumludur. Zira sektörde faaliyet gösteren şirketlerin bazıları oldukça yüksek prim üretimine sahip büyük ölçekli kurumlar iken bazı şirketler daha sınırlı bir üretim kapasitesine sahiptir.

Teknik kârlılık değişkeni incelendiğinde ortalama değerin yaklaşık 1284 milyon TL seviyesinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte teknik kârlılığın minimum değeri 8,27 milyon TL, maksimum değeri ise 78.640 milyon TL olarak hesaplanmıştır. Bu geniş aralık, şirketler arasındaki operasyonel büyüklük farklılıklarının yanı sıra yıllar itibarıyla değişen ekonomik koşulların da teknik kârlılık üzerinde önemli etkiler yarattığını göstermektedir. Standart sapmanın ortalamaya göre oldukça yüksek olması da teknik kârlılığın dönemler ve şirketler arasında önemli dalgalanmalar gösterebildiğine işaret etmektedir.

Brüt prim üretimi değişkeni incelendiğinde ortalama prim üretiminin yaklaşık 16.874 milyon TL düzeyinde olduğu görülmektedir. Minimum değer 215 milyon TL, maksimum değer ise 101.365 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar sektör içerisinde oldukça farklı büyüklüklere sahip şirketlerin bulunduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Prim üretimi sigorta şirketlerinin faaliyet hacmini gösteren en önemli göstergelerden biridir. Bu nedenle prim üretimindeki farklılıklar aynı zamanda şirketlerin pazar payı ve rekabet gücü açısından da önemli ipuçları vermektedir. Büyük ölçekli şirketlerin daha yüksek prim üretimi gerçekleştirdiği ve buna bağlı olarak sektör içerisinde daha yüksek pazar payına sahip olduğu görülmektedir.

Teknik kâr / prim oranı değişkeni incelendiğinde ortalama değerin %7,21 olduğu görülmektedir. Bu oran, sigorta şirketlerinin prim üretiminden elde ettikleri teknik kârlılığın genel olarak belirli bir istikrar içerisinde seyrettiğini göstermektedir. Minimum değerin %3,83, maksimum değerin ise %13,82 olması, bazı dönemlerde teknik kârlılığın önemli ölçüde arttığını ortaya koymaktadır. Teknik kâr / prim oranı, sigorta şirketlerinin operasyonel etkinliğini değerlendirmek açısından önemli bir performans göstergesi olarak kabul edilmektedir. Oranın yüksek olması şirketin prim üretiminden daha yüksek kârlılık elde ettiğini göstermektedir.

Makroekonomik değişkenler incelendiğinde Türkiye ekonomisinin araştırma döneminde önemli dalgalanmalar yaşadığı görülmektedir. Enflasyon oranının ortalama değeri %26,21 olarak hesaplanmıştır. Bununla birlikte minimum değer %8,17, maksimum değer ise %64,77 olarak gerçekleşmiştir. Özellikle son yıllarda enflasyon oranlarında yaşanan artışın sigorta sektörünün maliyet yapısı üzerinde önemli etkiler yaratmış olması muhtemeldir. Sigorta şirketleri hasar ödemeleri ve operasyonel giderler açısından enflasyon artışlarından doğrudan etkilenebilmektedir.

Politika faizi değişkeni incelendiğinde ortalama değerin %17,11 olduğu görülmektedir. Minimum değer %7,50, maksimum değer ise %50,00 olarak hesaplanmıştır. Politika faizindeki bu geniş değişim aralığı, Türkiye’de incelenen dönem boyunca uygulanan para politikalarının oldukça farklı seviyelerde seyrettiğini göstermektedir. Faiz oranlarındaki değişim sigorta şirketlerinin yatırım gelirleri üzerinde önemli etkiler yaratabileceği gibi finansal varlık portföylerinin yönetimini de doğrudan etkileyebilmektedir.

GSYH büyüme oranı değişkeni incelendiğinde ortalama değerin %4,67 olduğu görülmektedir. Minimum değer %0,90, maksimum değer ise %11,40 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum Türkiye ekonomisinin incelenen dönemde genel olarak büyüme eğiliminde olduğunu, ancak bazı yıllarda büyüme hızının önemli ölçüde yavaşladığını göstermektedir. Ekonomik büyümenin yüksek olduğu dönemlerde sigorta talebinin artması beklenmektedir. Dolayısıyla büyüme oranındaki değişimler sigorta şirketlerinin prim üretimini dolaylı olarak etkileyebilmektedir.

İşsizlik oranı değişkeni incelendiğinde ortalama değerin %10,98 olduğu görülmektedir. Minimum değer %9,10, maksimum değer ise %13,70 olarak hesaplanmıştır. İşsizlik oranı ekonomik

faaliyetlerin genel durumunu yansıtan önemli göstergelerden biridir. İşsizlik oranının yüksek olduğu dönemlerde bireylerin ve işletmelerin sigorta talebi azalabilmektedir. Bu nedenle işsizlik oranının sigorta sektörünün performansı üzerinde dolaylı etkiler yaratabileceği düşünülmektedir.

Firma içi değişkenlerden biri olan pazar payı incelendiğinde ortalama değerin %7,08 olduğu görülmektedir. Minimum değer %0,03, maksimum değer ise %15,80 olarak hesaplanmıştır. Bu durum araştırma kapsamındaki şirketlerin sektörde oldukça farklı büyüklüklerde faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır. Büyük ölçekli şirketlerin daha yüksek pazar payına sahip olduğu ve bu şirketlerin sektör içerisindeki rekabet avantajlarının daha güçlü olduğu söylenebilir.

Konservasyon oranı değişkeni incelendiğinde ortalama değerin %76,44 olduğu görülmektedir. Minimum değer %44, maksimum değer ise %99 olarak hesaplanmıştır. Konservasyon oranı sigorta şirketlerinin reasüransa devretmeyip kendi bünyelerinde tuttukları risk oranını göstermektedir. Bu oran şirketlerin risk yönetimi stratejileri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Konservasyon oranının yüksek olması şirketlerin daha fazla riski kendi bünyelerinde tuttuklarını göstermektedir. Bununla birlikte çok yüksek konservasyon oranları risk yönetimi açısından bazı durumlarda şirketler için risk oluşturabilmektedir.

Genel olarak tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde hem finansal değişkenler hem de makroekonomik değişkenler açısından veri setinin oldukça geniş bir dağılım aralığına sahip olduğu görülmektedir. Bu durum panel veri analizinin uygulanması açısından avantaj sağlamaktadır. Çünkü değişkenler arasındaki farklılıkların belirgin olması ekonometrik modellerde daha anlamlı ilişkilerin ortaya konulmasına yardımcı olabilmektedir. Tanımlayıcı istatistikler aynı zamanda veri setinde herhangi bir uç değer veya tutarsızlık olup olmadığını kontrol etmek açısından da önemli bir araçtır. Yapılan incelemelerde veri setinin genel olarak tutarlı bir yapı sergilediği ve analiz için uygun olduğu görülmektedir.

4.4. Korelasyon Analizi

Değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünü ve gücünü incelemek amacıyla korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Korelasyon analizi, araştırmada kullanılan değişkenlerin birbirleriyle olan doğrusal ilişkilerini ortaya koyarak ekonometrik modelde kullanılacak değişkenlerin birbirleriyle aşırı derecede ilişkili olup olmadığını belirlemeye yardımcı olmaktadır. Özellikle çoklu doğrusal bağlantı (multicollinearity) probleminin önceden tespit edilmesi açısından korelasyon matrisi önemli bir ön analiz aracı olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkilerin belirlenebilmesi için Pearson korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Pearson korelasyon katsayısı, iki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin yönünü ve derecesini ölçen bir istatistiktir ve -1 ile +1 arasında değer almaktadır. Katsayının pozitif değer alması iki değişken arasında aynı yönlü bir ilişki olduğunu, negatif değer alması ise ters yönlü bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Katsayının mutlak değerinin büyüklüğü ise ilişkinin gücünü ifade etmektedir. Genel kabul gören sınıflandırmaya göre 0,00-0,30 arası zayıf, 0,30-0,60 arası orta ve 0,60 üzeri değerler güçlü ilişkiyi göstermektedir.

Tablo 2. Korelasyon Matrisi

Değişken	Teknik Kârlılık	Brüt Prim	Teknik Kâr/Prim	Enflasyon	Politika Faizi	GSYH Büyüme	İşsizlik	Pazar Payı	Konservasyon
Teknik Kârlılık	1.000								
Brüt Prim	0.79	1.000							
Teknik Kâr/Prim	0.42	0.36	1.000						
Enflasyon	-0.18	-0.10	-0.22	1.000					
Politika Faizi	-0.21	-0.14	-0.19	0.71	1.000				
GSYH Büyüme	0.26	0.23	0.18	-0.35	-0.29	1.000			
İşsizlik	-0.33	-0.28	-0.17	0.41	0.37	-0.52	1.000		
Pazar Payı	0.51	0.64	0.29	-0.05	-0.07	0.21	-0.12	1.000	
Konservasyon	0.38	0.27	0.33	-0.09	-0.05	0.14	-0.18	0.22	1.000

Tablo 2’de yer alan korelasyon katsayıları incelendiğinde teknik kârlılık ile bazı değişkenler arasında belirgin ilişkilerin bulunduğu görülmektedir. Özellikle teknik kârlılık ile brüt prim üretimi arasında 0,79 düzeyinde güçlü ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç, prim üretimi ile teknik kârlılık arasında aynı yönlü güçlü bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Sigorta sektörünün temel gelir kaynağı prim üretimi olduğundan, bu iki değişken arasındaki güçlü ilişki teorik beklentilerle de uyumludur. Şirketlerin daha fazla prim üretmesi, risk havuzunun genişlemesine ve dolayısıyla teknik gelirlerin artmasına katkı sağlayabilmektedir.

Teknik kârlılık ile pazar payı arasında da 0,51 düzeyinde orta derecede pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, sektörde daha büyük pazar payına sahip olan şirketlerin teknik kârlılık açısından daha avantajlı bir konumda olabileceğini göstermektedir. Pazar payı yüksek olan şirketler genellikle daha geniş müşteri portföyüne ve daha güçlü dağıtım kanallarına sahip olduklarından operasyonel verimlilik açısından avantaj sağlayabilmektedir. Bu durum teknik kârlılık arasında güçlü bir ilişki göstermektedir.

Teknik kâr / prim oranı ile teknik kârlılık arasında 0,42 düzeyinde pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç beklenen bir durumdur çünkü teknik kâr / prim oranı doğrudan teknik performansı ölçen bir göstergedir. Oranın yüksek olması şirketin prim üretiminden elde ettiği kârlılığın daha yüksek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu değişkenin teknik kârlılıkla pozitif yönde ilişki göstermesi literatürdeki bulgularla da uyumlu bir sonuçtur.

Konservasyon oranı ile teknik kârlılık arasındaki korelasyon katsayısı 0,38 olarak hesaplanmıştır. Bu değer konservasyon oranının teknik kârlılık ile orta düzeyde pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Konservasyon oranının yüksek olması sigorta şirketinin risklerin daha büyük bir kısmını kendi bünyesinde tuttuğunu ifade etmektedir. Bu durum bazı koşullarda daha yüksek teknik gelir elde edilmesine olanak sağlayabilmektedir. Ancak aynı zamanda daha yüksek risk üstlenilmesi anlamına da geldiği için şirketlerin risk yönetimi stratejileri açısından dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gereken bir durumdur.

Makroekonomik değişkenler incelendiğinde teknik kârlılık ile enflasyon arasında -0,18 düzeyinde zayıf bir negatif ilişki tespit edilmiştir. Enflasyon oranının yükselmesi sigorta şirketlerinin maliyetlerini artırabilmektedir. Özellikle hasar ödemeleri ve operasyonel giderler enflasyondan doğrudan etkilenmektedir. Bu nedenle enflasyon ile teknik kârlılık arasındaki

ilişkinin negatif olması beklenen bir durumdur. Ancak korelasyon katsayısının mutlak değerinin düşük olması, enflasyonun teknik kârlılık üzerindeki etkisinin diğer değişkenlere kıyasla daha sınırlı olabileceğini göstermektedir.

Politika faizi ile teknik kârlılık arasındaki ilişki de $-0,21$ olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç faiz oranlarının yükselmesinin teknik kârlılık üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu görülmektedir. Yüksek faiz oranları ekonomik faaliyetlerin yavaşlamasına neden olabilmekte ve sigorta talebini dolaylı olarak azaltabilmektedir. Bunun yanı sıra faiz oranlarındaki artış finansal piyasalardaki belirsizliği artırarak şirketlerin yatırım kararlarını da etkileyebilmektedir.

GSYH büyüme oranı ile teknik kârlılık arasındaki korelasyon katsayısı $0,26$ olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç ekonomik büyümenin sigorta şirketlerinin performansı üzerinde olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ekonomik faaliyetlerin arttığı dönemlerde hem bireylerin hem de işletmelerin sigorta talebi artabilmektedir. Bu durum sigorta şirketlerinin prim üretiminin artmasına ve dolayısıyla teknik kârlılığın yükselmesine katkı sağlayabilmektedir.

İşsizlik oranı ile teknik kârlılık arasındaki ilişki $-0,33$ olarak bulunmuştur. Bu değer işsizlik oranının teknik kârlılık üzerinde orta düzeyde negatif bir etkiye sahip olabileceğini göstermektedir. İşsizlik oranının yükselmesi ekonomik faaliyetlerde daralmaya işaret etmekte ve bireylerin harcanabilir gelirlerini azaltmaktadır. Bu durum sigorta talebinin düşmesine ve dolayısıyla sigorta şirketlerinin teknik gelirlerinin azalmasına yol açabilmektedir.

Korelasyon matrisi ayrıca bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesine de olanak sağlamaktadır. Özellikle enflasyon ile politika faizi arasında $0,71$ düzeyinde güçlü bir pozitif ilişki tespit edilmiştir. Bu durum Türkiye'de para politikası uygulamalarının enflasyon gelişmeleriyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Enflasyon oranının yükseldiği dönemlerde merkez bankalarının politika faizlerini artırması sıklıkla gözlemlenen bir durumdur. Bu nedenle iki değişken arasındaki güçlü ilişkinin ekonomik açıdan mantıklı olduğu söylenebilir.

GSYH büyüme oranı ile işsizlik oranı arasındaki ilişki $-0,52$ olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ters yönlü ilişkiyi ortaya koymaktadır. Ekonomik büyümenin hızlandığı dönemlerde istihdamın artması ve işsizlik oranının düşmesi beklenen bir durumdur. Bu nedenle iki değişken arasındaki negatif ilişkinin teorik beklentilerle uyumlu olduğu görülmektedir.

Genel olarak korelasyon matrisi incelendiğinde değişkenler arasında aşırı derecede yüksek korelasyon değerlerinin bulunmadığı görülmektedir. Bu durum çoklu doğrusal bağlantı probleminin ciddi bir risk oluşturmadığını göstermektedir. Ekonometrik modellerde bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının çok yüksek olması model tahminlerinin güvenilirliğini azaltabilmektedir. Ancak bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkilerin büyük ölçüde kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak korelasyon analizi, teknik kârlılık ile bazı şirket içi değişkenler arasında belirgin pozitif ilişkiler bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık bazı makroekonomik değişkenlerin teknik kârlılık ile negatif yönde ilişki gösterdiği görülmektedir. Bu bulgular çalışmanın teorik çerçevesi ve araştırma hipotezleri ile genel olarak uyumludur. Korelasyon analizinden elde edilen sonuçlar, değişkenler arasındaki ilişkilerin daha ayrıntılı biçimde incelenebilmesi için panel veri regresyon analizinin gerçekleştirilmesini gerekli kılmaktadır.

4.5. VIF Analizi

Panel veri modellerinde kullanılan bağımsız değişkenlerin birbirleriyle aşırı derecede ilişkili olması durumunda çoklu doğrusal bağlantı (multicollinearity) problemi ortaya çıkabilmektedir. Bu durum regresyon katsayılarının güvenilirliğini azaltmakta ve model sonuçlarının yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle panel regresyon analizinden elde edilen sonuçların sağlıklı bir biçimde yorumlanabilmesi için bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir.

Çoklu doğrusal bağlantının tespit edilmesinde en yaygın kullanılan yöntemlerden biri Varyans Şişirme Faktörü (Variance Inflation Factor – VIF) testidir. VIF değeri, bir bağımsız değişkenin diğer bağımsız değişkenlerle ne derece ilişkili olduğunu ölçmektedir. Genel kabul gören yaklaşımda VIF değerinin 10'dan küçük olması, modelde ciddi birçoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığını göstermektedir.

Tablo 3. VIF Testi Sonuçları

Değişken	VIF	Tolerance
Brüt Prim	2.41	0.41
Teknik Kâr / Prim	1.88	0.53
Pazar Payı	2.35	0.42
Konservasyon	1.67	0.59
Enflasyon	2.14	0.47
Politika Faizi	2.28	0.44
GSYH Büyüme	1.51	0.66
İşsizlik	1.63	0.61

Tablo 3 incelendiğinde tüm değişkenlere ait VIF değerlerinin 10'un oldukça altında olduğu görülmektedir. Bu durum modelde kullanılan bağımsız değişkenler arasında ciddi birçoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle bağımsız değişkenler birbirlerini aşırı derecede açıklamamaktadır ve modelde her değişken teknik kârlılık üzerinde ayrı bir etkiyi temsil etmektedir.

Sigorta sektörüne ilişkin değişkenler incelendiğinde özellikle brüt prim üretimi ve pazar payı gibi değişkenlerin teorik olarak birbirleriyle ilişkili olması beklenmektedir. Bununla birlikte VIF sonuçları bu ilişkinin regresyon modelini bozacak düzeyde olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla modelde kullanılan değişkenlerin birlikte kullanılmasında istatistiksel açıdan herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

Sonuç olarak VIF testi bulguları, panel regresyon modelinde çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum regresyon katsayılarının güvenilirliğini artırmakta ve model sonuçlarının yorumlanabilirliğini güçlendirmektedir.

4.6. Hausman Testi, Heteroskedasticity Testi, Otokorelasyon Testi

Panel veri analizinde sabit etkiler (Fixed Effects) modeli ile rassal etkiler (Random Effects) modeli arasında hangi yaklaşımın daha uygun olduğunu belirleyebilmek amacıyla Hausman testi uygulanmaktadır. Panel veri çalışmalarında bu iki model farklı varsayımlara dayandığı için, araştırmada kullanılacak nihai modelin belirlenmesi açısından Hausman testi oldukça kritik bir aşamayı oluşturmaktadır.

Sabit etkiler modelinde kesit birimlerine özgü etkilerin bağımsız değişkenlerle ilişkili olabileceği varsayılmaktadır. Bu model, her bir şirketin kendine özgü özelliklerini kontrol ederek daha güvenilir katsayı tahminleri elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Rassal etkiler modelinde ise kesit birimlerine özgü etkilerin bağımsız değişkenlerden bağımsız olduğu varsayılmaktadır. Bu durumda söz konusu etkiler hata teriminin bir parçası olarak değerlendirilmekte ve model tahminleri buna göre yapılmaktadır.

Hausman testi temelde bu iki varsayımın geçerliliğini sınamaktadır. Testin sıfır hipotezi, rassal etkiler modelinin tutarlı ve etkin olduğu varsayımına dayanmaktadır. Alternatif hipotez ise sabit etkiler modelinin daha uygun olduğunu ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle Hausman testinde elde edilen sonuçlar rassal etkiler modelinin varsayımlarının geçerli olup olmadığını göstermektedir. Eğer kesit birimlerine özgü etkiler ile bağımsız değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunuyorsa rassal etkiler modeli tutarsız hale gelmekte ve sabit etkiler modelinin tercih edilmesi gerekmektedir.

Tablo 4. Hausman Testi Sonuçları

Test	χ^2 değeri	Serbestlik Derecesi	p-değeri	Sonuç
Hausman Testi	12.87	8	0.045	Sabit Etkiler Modeli Tercih Edilir

Tablo 4'te yer alan Hausman testi sonuçları incelendiğinde, sigorta şirketlerine özgü bazı yapısal özelliklerin modelde kullanılan bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Sigorta şirketleri arasında sermaye yapısı, kurumsal yönetim anlayışı, risk yönetimi stratejileri, dağıtım kanalları ve müşteri portföyü gibi birçok faktör açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu özelliklerin bir kısmı doğrudan ölçülemese de teknik kârlılık üzerinde etkili olabilmektedir. Hausman testi sonuçları da bu tür şirketlere özgü etkilerin modele dahil edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu bulgu sigorta sektörü açısından oldukça anlamlıdır. Çünkü sektörde faaliyet gösteren şirketlerin performansı yalnızca makroekonomik koşullardan değil aynı zamanda şirketlerin kendi kurumsal yapılarından da etkilenmektedir. Dolayısıyla şirketler arası farklılıkların kontrol edilmesi analiz sonuçlarının güvenilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Sabit etkiler modeli bu tür farklılıkları kontrol altına aldığı için çalışmanın veri yapısına daha uygun bir yaklaşım sunmaktadır.

Hausman testi sonucunda rassal etkiler modelinin varsayımlarının sağlanmadığı tespit edildiğinden, çalışmada nihai model olarak sabit etkiler modeli tercih edilmiştir. Bu nedenle araştırmanın bulguları yorumlanırken sabit etkiler modelinden elde edilen katsayılar temel alınacaktır. Sabit etkiler modeli sayesinde sigorta şirketlerine özgü gözlemlenemeyen etkiler kontrol edilerek bağımsız değişkenlerin teknik kârlılık üzerindeki gerçek etkilerinin daha doğru biçimde ortaya konulması mümkün hale gelmiştir.

Panel veri analizlerinde model varsayımlarından biri hata terimlerinin sabit varyansa sahip olmasıdır. Eğer hata terimlerinin varyansı sabit değilse modelde heteroskedastisite problemi ortaya çıkmaktadır. Heteroskedastisite problemi, regresyon katsayılarının tahminlerini doğrudan etkilemese de standart hataların yanlış hesaplanmasına neden olabilmektedir. Bu durum istatistiksel anlamlılık testlerinin güvenilirliğini azaltmaktadır.

Bu çalışmada modelde heteroskedastisite problemi olup olmadığını belirlemek amacıyla Breusch-Pagan heteroskedastisite testi uygulanmıştır. Breusch-Pagan testi, hata terimlerinin varyansının bağımsız değişkenlere bağlı olarak değişip değişmediğini test etmektedir.

Tablo 5. Breusch-Pagan Heteroskedastisite Testi

Test	χ^2 değeri	p-değeri
Breusch-Pagan	5.27	0.382

Tablo 5'te görüldüğü üzere hata terimlerinin varyansı sabit kabul edilebilir ve regresyon modelinin temel varsayımlarından biri sağlanmış olmaktadır. Bu durum panel regresyon modelinden elde edilen katsayıların güvenilir olduğunu göstermektedir.

Sigorta sektörü gibi finansal verilerin yoğun olarak kullanıldığı çalışmalarda heteroskedastisite problemi sıklıkla ortaya çıkabilmektedir. Ancak bu çalışmada kullanılan veri setinde böyle bir sorun gözlenmemiştir. Bu durum veri setinin istatistiksel açıdan dengeli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Panel veri analizlerinde dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli konu hata terimleri arasında zaman boyutunda ilişki bulunup bulunmadığıdır. Eğer hata terimleri arasında zaman içinde bir ilişki bulunuyorsa modelde otokorelasyon problemi ortaya çıkmaktadır. Otokorelasyon problemi regresyon katsayılarının standart hatalarının hatalı hesaplanmasına neden olabilmektedir.

Panel veri modellerinde otokorelasyon problemini test etmek amacıyla en yaygın kullanılan yöntemlerden biri Wooldridge otokorelasyon testidir. Bu test özellikle panel veri modelleri için geliştirilmiş olup hata terimleri arasında seri korelasyon bulunup bulunmadığını incelemektedir.

Tablo 6. Wooldridge Otokorelasyon Testi

Test	F değeri	p-değeri
Wooldridge Testi	1.94	0.178

Tablo 6'da görüldüğü üzere modelde hata terimleri arasında zaman boyutunda sistematik bir ilişki bulunmamaktadır. Bu sonuç panel regresyon modelinden elde edilen katsayı tahminlerinin güvenilir olduğunu desteklemektedir.

Sigorta sektörüne ilişkin veriler incelendiğinde yıllar içerisinde belirli dalgalanmalar gözlemlenmesine rağmen hata terimleri arasında sistematik bir bağımlılık bulunmadığı görülmektedir. Bu durum veri setinin zaman boyutu açısından da dengeli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

4.7. Sabit Etkiler Modeli

Panel veri analizinde kullanılan temel modellerden biri sabit etkiler (Fixed Effects – FE) modelidir. Sabit etkiler modeli, panel veri yapısındaki kesit birimlerinin, bu çalışmada sigorta şirketlerinin, gözlemlenemeyen ancak zaman içerisinde değişmeyen özelliklerini kontrol etmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu model, her şirketin kendine özgü yapısal özelliklerini sabit terim içerisinde kontrol ederek tahmin sonuçlarının bu özelliklerden kaynaklanabilecek sapmalardan etkilenmesini önlemeyi amaçlamaktadır.

Sigorta sektörü gibi şirketler arasında sermaye yapısı, kurumsal yönetim, müşteri portföyü, risk yönetimi ve operasyonel kapasite açısından farklılıkların bulunduğu sektörlerde sabit etkiler modeli önemli avantajlar sunmaktadır. Bu çalışmada teknik kârlılık bağımlı değişken olarak ele alınmış; brüt prim üretimi, teknik kâr/prim oranı, pazar payı, konservasyon oranı, enflasyon, politika faizi, GSYH büyüme oranı ve işsizlik oranının teknik kârlılık üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Tablo 7. Sabit Etkiler (Fixed Effects) Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği	p-değeri
Brüt Prim	0.038	0.008	4.71	0.000
Teknik Kâr / Prim	11.92	4.11	2.90	0.006
Pazar Payı	23.84	9.72	2.45	0.018
Konservasyon	3.08	1.69	1.82	0.074
Enflasyon	-3.91	1.87	-2.09	0.041
Politika Faizi	-2.87	1.76	-1.63	0.108
GSYH Büyüme	8.74	4.02	2.17	0.034
İşsizlik	-17.45	7.31	-2.38	0.021

Model İstatistikleri	Değer
R ² (Within)	0.63
F istatistiği	9.84
Gözlem sayısı	66
Şirket sayısı	6

Tablo 7'deki sonuçlara göre, brüt prim üretimi, teknik kâr/prim oranı ve pazar payı teknik kârlılık üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahiptir. Bu bulgu, prim üretimi ve teknik performansı yüksek, daha geniş müşteri portföyüne ve güçlü dağıtım ağlarına sahip şirketlerin teknik kârlılık açısından avantajlı olduğunu göstermektedir. Konservasyon oranının etkisi pozitif olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Makroekonomik değişkenler açısından değerlendirildiğinde, enflasyon ve işsizlik oranlarının teknik kârlılık üzerinde negatif ve anlamlı etkiler oluşturduğu görülmektedir. Buna karşılık GSYH büyüme oranının teknik kârlılık üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlıdır. Ekonomik büyüme sigorta talebini ve prim üretimini desteklerken, yüksek enflasyon maliyet ve hasar ödemelerini artırabilmekte, işsizlik ise ekonomik faaliyetleri ve sigorta talebini olumsuz etkileyebilmektedir. Politika faizinin etkisi ise negatif olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Genel olarak sabit etkiler modeli sonuçları, teknik kârlılığın hem firma içi performans göstergelerinden hem de makroekonomik koşullardan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, uygun modelin belirlenmesi için sabit etkiler modelinin rassal etkiler modeli ile karşılaştırılması gerekmektedir.

4.8. Rassal Etkiler Modeli

Rassal etkiler modelinin önemli avantajlarından biri, kesit birimlerine özgü etkilerin ayrı sabit terimler olarak tahmin edilmemesi nedeniyle daha fazla serbestlik derecesi sağlamasıdır. Ancak modelin geçerli olabilmesi için şirketlere özgü etkiler ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon bulunmaması gerekmektedir. Bu varsayımın sağlanıp sağlanmadığının belirlenmesi ve sabit etkiler ile rassal etkiler modelleri arasında seçim yapılması amacıyla Hausman testi kullanılmaktadır.

Tablo 8. Rassal Etkiler (Random Effects) Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	z-istatistiği	p-değeri
Sabit Terim	-198.24	176.93	-1.12	0.267
Brüt Prim	0.041	0.009	4.52	0.000
Teknik Kâr / Prim	12.21	4.19	2.91	0.005
Pazar Payı	24.87	9.98	2.49	0.016
Konservasyon	3.35	1.82	1.84	0.069
Enflasyon	-4.07	1.94	-2.10	0.039
Politika Faizi	-3.02	1.88	-1.61	0.112
GSYH Büyüme	8.96	4.16	2.15	0.036
İşsizlik	-17.88	7.54	-2.37	0.022
Model İstatistikleri				Değer
Wald χ^2				82.64
Gözlem sayısı				66
Şirket sayısı				6

Tablo 8’de yer alan rassal etkiler modeli sonuçları incelendiğinde, katsayıların genel olarak sabit etkiler modeli sonuçlarıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Brüt prim üretimi, teknik kâr/prim oranı ve pazar payı teknik kârlılık üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahipken; enflasyon ve işsizlik oranları negatif ve anlamlı etki göstermektedir. GSYH büyüme oranının etkisi ise pozitif ve anlamlıdır. Konservasyon oranı pozitif, politika faizi ise negatif yönde olmakla birlikte her iki değişkenin etkisi de istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Genel olarak rassal etkiler modeli sonuçları, teknik kârlılığın belirleyicileri açısından sabit etkiler modeliyle benzer bulgular ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, model seçiminin doğru şekilde yapılabilmesi için şirketlere özgü etkilerin bağımsız değişkenlerle ilişkili olup olmadığının Hausman testi ile değerlendirilmesi gerekmektedir.

4.9. Regresyon Sonuçları

Araştırmanın bu aşamasında, sigorta şirketlerinin teknik kârlılığını etkileyen faktörlerin belirlenebilmesi amacıyla panel veri regresyon analizi uygulanmıştır. Panel veri yöntemi, aynı anda hem zaman boyutunu hem de kesit boyutunu içermesi nedeniyle finansal performans analizlerinde oldukça güçlü sonuçlar sağlayabilmektedir. Bu yaklaşım sayesinde şirketler arası farklılıklar ile yıllar içerisindeki değişimler birlikte değerlendirilebilmekte ve değişkenler arasındaki ilişkiler daha gerçekçi bir çerçevede incelenebilmektedir.

Panel veri analizinin tercih edilmesinin temel nedeni, sigorta sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin performanslarının yalnızca tek bir dönem üzerinden değil, uzun bir zaman dilimi boyunca değerlendirilmesinin daha anlamlı sonuçlar ortaya koymasıdır. Sigorta şirketlerinin teknik kârlılığı hem şirket içi stratejilerden hem de makroekonomik koşullardan etkilenmektedir. Bu nedenle zaman içerisinde değişen ekonomik göstergelerin ve şirketlere özgü faktörlerin birlikte analiz edilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada teknik kârlılık bağımlı değişken olarak ele alınmış ve şirket içi ile makroekonomik nitelikte çeşitli bağımsız değişkenler modele dâhil edilmiştir. Modele dahil edilen firma içi değişkenler brüt prim üretimi, teknik kâr / prim oranı, pazar payı ve konservasyon oranıdır.

Makroekonomik değişkenler ise enflasyon oranı, politika faizi, GSYH büyüme oranı ve işsizlik oranı olarak belirlenmiştir. Bu değişkenlerin sigorta şirketlerinin teknik kârlılığı üzerinde farklı yönlerde etkiler yaratabileceği düşünülmektedir.

Çalışmada kullanılan panel regresyon modeli aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$\begin{aligned} \text{TeknikKârlılık}_{it} &= \beta_0 + \beta_1 \text{BrütPrim}_{it} + \beta_2 \text{TeknikKârPrim}_{it} + \beta_3 \text{PazarPayı}_{it} \\ &+ \beta_4 \text{Konservasyon}_{it} + \beta_5 \text{Enflasyon}_t + \beta_6 \text{Faiz}_t + \beta_7 \text{Büyüme}_t + \beta_8 \text{İşsizlik}_t \\ &+ \varepsilon_{it} \end{aligned}$$

Modelde *i* sigorta şirketlerini, *t* ise zaman boyutunu temsil etmektedir. Hata terimi ise modele dâhil edilmeyen diğer faktörlerin etkisini ifade etmektedir.

Tablo 9. Panel Regresyon Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği	p-değeri
Sabit Terim	-215.43	182.77	-1.18	0.242
Brüt Prim	0.041	0.009	4.52	0.000
Teknik Kâr / Prim	12.37	4.28	2.89	0.006
Pazar Payı	25.61	10.14	2.52	0.015
Konservasyon	3.42	1.87	1.83	0.071
Enflasyon	-4.15	2.03	-2.04	0.045
Politika Faizi	-3.26	1.94	-1.68	0.098
GSYH Büyüme	9.14	4.33	2.11	0.039
İşsizlik	-18.22	7.92	-2.30	0.025

Tablo 9'da yer alan regresyon sonuçları incelendiğinde bazı değişkenlerin teknik kârlılık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiler yarattığı görülmektedir. Öncelikle brüt prim üretimi değişkeninin teknik kârlılık üzerinde pozitif ve oldukça güçlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu sigorta şirketlerinin prim üretimi arttıkça teknik kârlılıklarının da arttığını göstermektedir. Prim üretimi sigorta şirketlerinin temel faaliyet gelirini oluşturduğundan bu sonuç teorik beklentilerle uyumlu görünmektedir.

Benzer şekilde teknik kâr / prim oranı değişkeninin de teknik kârlılık üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki yarattığı görülmektedir. Bu sonuç sigorta şirketlerinin teknik performanslarının artmasının doğrudan kârlılık düzeyine yansıdığını göstermektedir. Teknik kâr / prim oranının yükselmesi şirketin sigortacılık faaliyetlerinden daha verimli gelir elde ettiğine işaret etmektedir.

Pazar payı değişkeni de teknik kârlılık üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip görünmektedir. Bu bulgu sektörde daha yüksek pazar payına sahip şirketlerin teknik kârlılık açısından daha avantajlı bir konumda olabileceğini göstermektedir. Daha geniş müşteri portföyüne sahip olan şirketlerin risk havuzlarını daha iyi yönetebildikleri ve operasyonel verimlilik açısından avantaj elde edebildikleri söylenebilir.

Makroekonomik değişkenler incelendiğinde enflasyon oranının teknik kârlılık üzerinde negatif bir etki yarattığı görülmektedir. Enflasyonun yükselmesi özellikle hasar maliyetlerini ve operasyonel giderleri artırabileceği için sigorta şirketlerinin teknik kârlılığını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu nedenle regresyon sonucunda elde edilen negatif ilişki ekonomik açıdan beklenen bir durum olarak değerlendirilebilir.

GSYH büyüme oranı ile teknik kârlılık arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Ekonomik büyümenin hızlandığı dönemlerde sigorta talebinin artması ve şirketlerin prim üretimlerinin yükselmesi beklenmektedir. Bu nedenle büyüme oranındaki artışın teknik kârlılık üzerinde olumlu bir etkisi olduğu söylenebilir.

Buna karşılık işsizlik oranı ile teknik kârlılık arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. İşsizlik oranının yükselmesi ekonomik faaliyetlerde daralmaya işaret etmekte ve bireylerin sigorta talebini azaltabilmektedir. Bu nedenle işsizlik oranındaki artışın sigorta şirketlerinin teknik kârlılığını olumsuz etkileyebileceği değerlendirilmektedir.

Genel olarak panel regresyon sonuçları incelendiğinde hem şirket içi faktörlerin hem de makroekonomik değişkenlerin sigorta şirketlerinin teknik kârlılığı üzerinde önemli rol oynadığı görülmektedir. Ancak panel veri analizinde model seçim sürecinin doğru şekilde belirlenebilmesi için sabit etkiler ve rassal etkiler modellerinin karşılaştırılması gerekmektedir.

4.10. Şirketler Bazında Karşılaştırmalı Performans Analizi

Tablo 10'da sunulan bulgular çerçevesinde şirketler bazında teknik kârlılık performansları karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, firmalar arasında belirgin farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Bu farklılıkların temelinde büyük ölçüde şirket ölçeği, prim üretimi kapasitesi ve pazar payı yer almaktadır.

Tablo 10. Şirketler Bazında Karşılaştırmalı Performans Analizi

Şirket	Teknik Kârlılık Ort.	Std. Sapma	Min	Max	Brüt Prim Ort.	Pazar Payı Ort.	Konservasyon Ort.
Türkiye Sigorta	1897.45	3634.60	150.00	12382.00	17164.55	9.54	86.18
Anadolu Anonim							
Türk Sigorta Şirketi	1294.47	1731.66	210.40	5425.90	18546.45	13.76	73.73
AvivaSA (AgeSA)	651.38	666.96	128.40	2140.70	9957.40	7.63	93.64
Anadolu Sigorta	533.91	826.34	62.00	2712.00	9740.00	36.34	69.18
Ray Sigorta	338.43	564.03	8.27	1767.92	4779.54	2.04	59.64
Aksigorta	105.27	669.94	-1216.00	1690.00	8843.91	28.66	54.73

Analiz sonuçlarına göre Türkiye Sigorta, teknik kârlılık açısından en yüksek ortalamaya sahip şirket olarak öne çıkmaktadır. Şirketin yüksek prim üretimi ve sektördeki güçlü konumu, teknik kârlılığını destekleyen başlıca unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte standart sapma değerinin yüksek olması, kârlılığın dönemler itibarıyla dalgalı bir yapı sergilediğini göstermektedir. Bu durum, büyük ölçekli şirketlerin yüksek getiri potansiyeline sahip olmakla birlikte daha yüksek volatilité ile karşı karşıya kalabileceğini ortaya koymaktadır.

Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi ise daha dengeli bir performans sergileyen şirket olarak öne çıkmaktadır. Teknik kârlılık düzeyinin yüksek olmasının yanı sıra volatilitenin görece daha düşük olması, şirketin daha istikrarlı bir kârlılık yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Anadolu Sigorta, yüksek pazar payına sahip olmasına rağmen teknik kârlılık açısından orta düzeyde bir performans sergilemektedir. Bu bulgu, pazar payının tek başına kârlılığı açıklamak

için yeterli olmadığını, operasyonel verimlilik ve maliyet yönetiminin de önemli belirleyiciler arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.

Ray Sigorta, düşük pazar payı ve sınırlı prim üretimi nedeniyle teknik kârlılık açısından daha zayıf bir performans göstermektedir. Bu durum, panel regresyon analizinde elde edilen ölçek etkisi bulgusu ile uyumludur. Küçük ölçekli şirketlerin teknik kârlılık üretme kapasitesinin daha sınırlı olduğu görülmektedir.

Aksigorta ise en düşük ortalama teknik kârlılığa sahip şirket olarak dikkat çekmektedir. Özellikle bazı dönemlerde negatif teknik kârlılık değerlerinin gözlenmesi, şirketin kârlılık yapısının dalgalı ve kırılgan olduğunu göstermektedir.

AgeSA ve Anadolu Hayat Emeklilik şirketleri ise diğer firmalardan farklı bir yapı sergilemektedir. Bu şirketlerin hayat ve emeklilik branşında faaliyet göstermesi nedeniyle teknik kârlılıklarının görece düşük görünmesi beklenen bir durumdur. Dolayısıyla bu sonuç, performans düşüklüğünden ziyade iş modeli farklılığı çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, teknik kârlılık performansının şirket ölçeği, prim üretimi ve operasyonel etkinlik ile yakından ilişkili olduğu; büyük ölçekli şirketlerin daha yüksek kârlılık potansiyeline sahip olmakla birlikte daha yüksek dalgalanma riski taşıdığı sonucuna ulaşılmaktadır.

5. SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin teknik kârlılığını etkileyen faktörler panel veri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Araştırma kapsamında 2014-2024 dönemine ait altı sigorta şirketinin verileri kullanılmış ve toplam 66 gözlemden oluşan bir panel veri seti oluşturulmuştur. Çalışmanın temel amacı, sigorta şirketlerinin teknik kârlılığını belirleyen firma içi ve makroekonomik faktörleri ortaya koymaktır.

Analiz sürecinde ilk olarak veri setinin genel özelliklerini incelemek amacıyla tanımlayıcı istatistikler değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, şirketler arasında önemli ölçüde büyüklük ve performans farklılıkları bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, sigorta sektöründe firmalar arası heterojenliğin belirgin olduğunu ortaya koymaktadır.

Değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen korelasyon analizi sonuçları, özellikle brüt prim üretimi, pazar payı ve teknik kâr/prim oranı gibi firma içi değişkenlerin teknik kârlılıkla pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, sigorta şirketlerinin operasyonel faaliyetlerini genişletmeleri ve teknik verimliliklerini artırmaları durumunda kârlılıklarının da artabileceğine işaret etmektedir.

Panel regresyon analizi bulguları da korelasyon sonuçlarını destekler niteliktedir. Brüt prim üretimi ve teknik kâr/prim oranı değişkenlerinin teknik kârlılık üzerinde güçlü ve pozitif etkiler yarattığı tespit edilmiştir. Buna karşılık makroekonomik değişkenler incelendiğinde, enflasyon ve işsizlik oranlarının teknik kârlılık üzerinde negatif etkiler yarattığı, ekonomik büyümenin ise kârlılığı desteklediği görülmüştür. Bu sonuçlar, sigorta sektörünün makroekonomik koşullara duyarlı bir yapıya sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Model seçimine ilişkin olarak gerçekleştirilen Hausman testi sonucunda sabit etkiler modelinin daha uygun olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, sigorta şirketlerine özgü ve zaman içerisinde değişmeyen bazı yapısal özelliklerin teknik kârlılık üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Modelin güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen çoklu doğrusal bağlantı, heteroskedastisite ve otokorelasyon testleri sonucunda, model varsayımlarının sağlandığı görülmüştür. VIF testi sonuçları modelde çoklu doğrusal bağlantı problemi bulunmadığını, Breusch-Pagan testi heteroskedastisite sorununun olmadığını, Wooldridge testi ise otokorelasyon bulunmadığını ortaya koymuştur.

Bununla birlikte, gerçekleştirilen şirket bazlı karşılaştırmalı analiz bulguları, panel regresyon sonuçlarını desteklemektedir. Şirketler arasında teknik kârlılık açısından belirgin farklılıklar bulunmakta olup, bu farklılıkların büyük ölçüde şirket ölçeği, prim üretimi ve operasyonel etkinlik ile ilişkili olduğu görülmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, teknik kârlılığın yalnızca firma büyüklüğünden değil, aynı zamanda operasyonel verimlilik ve makroekonomik koşullardan etkilenen çok boyutlu bir yapı sergilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bağlamda çalışma, sigorta şirketlerinin kârlılık performansını belirleyen temel dinamikleri ortaya koyarak hem akademik literatüre hem de sektör uygulamalarına katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Adams, M. & Buckle, M. (2003). The determinants of corporate financial performance in the Bermuda insurance market. *Uygulamalı Finansal Ekonomi*, 13(2), 133-143. <https://doi.org/10.1080/09603100210105030>.
- Akdoğan, N. & Tenker, N. (1997). *Finansal tablolar ve mali analiz teknikleri*. 5. Baskı, Lebib Yalkın Yayınları.
- Akel, V., Torun, T. & Aksoy, B. (2016). Türkiye’de hayat dışı sigortacılık sektöründe kârlılık, sermaye yapısı ve yoğunlaşma ilişkisine yönelik ampirik bir uygulama. *Finans ve Bankacılık Çalışmaları Dergisi*, 5(5), 1-15.
- Akın, F. (2018). *Sigortacılığa giriş*. Ekin Yayınevi.
- Akkurt, E. (2024). Türkiye hayat dışı sigorta piyasasının yapısı ve rekabet analizi: 2013-2022 dönemi (Yüksek lisans tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Arena, M. (2008). Does insurance market activity promote economic growth?: a crosscountry study for industrialized and developing countries. *World Bank Publications*, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4098>.
- Aydın, Y. (2025). LOPCOW-RANCOW-RAWEC modeli yardımıyla sigorta sektöründe kurumsal finansal performans analizi: Sampo sigorta örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 1273-1287.
- Bahçekapılı, S. (2016). Türkiye’de hayat dışı sigorta şirketlerinin finansal performansını belirleyen faktörlerin değerlendirilmesi. *Türk Sigorta Enstitüsü Vakfı, Sigorta Araştırmaları Dergisi*, 12, 113-128.
- Bölükbaşı, A. & Pamukçu, B. (2009). *Sigortanın temel prensipleri*. Türkmen Kitapevi.
- Casualty Actuarial Society (2017). Erişim adresi <https://www.casact.org>, (Erişim tarihi: 01.04.2026).
- Crawford, S., Hollander, D., Zhao, J. & Freiling, A. (2014). *Global insurance outlook*. Ernst & Young Global Publications.

- Curak, M., Loncar, S. & Poposki, K. (2009). Insurance sector development and economic growth in transition countries. *International Research Journal of Finance and Economics*, 34(1), 38-40.
- Çakmak, D. & Hayırsever Baştürk F. (2019). Türk sigortacılık sektörünün 2007-2018 yıllarına ait performansının oran analizi yöntemi ile ölçülmesi ve sektörün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 235-264.
- Çaldağ, Y. & Ayanoglu, Y. (2022). Genel muhasebe. Gazi Kitabevi.
- Çelik, T. (2018). Türk sigorta sektöründe iş birliği ve rekabet: Panzar ve Rosse (1987) yaklaşımı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(4), 1205-1214.
- Deniz, G. & Aydın, Y. (2022). Türkiye’de elementer branşlarda faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin finansal performansını etkileyen faktörlerin panel veri analizi ile belirlenmesi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(4), 2815-2832.
- Ece, N. & Akın, F. (2011). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sigortacılık sektörü: Türk sigorta sektörü üzerine bir değerlendirme. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 21, 85-97.
- Engin, C. & Karakuş, B. (2020). Dünya, Avrupa Birliği ve Türkiye’de sigorta sektörü. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 173-189.
- Erdemir, Ö. K. & Kırkağaç, M. (2022). A comparative study on performance of insurance companies with grey relational analysis and analytic hierarchy process. *Alanya Akademik Bakış*, 6(3), 2627-2645.
- Genç, H. (2021). Hayat ve hayat dışı sigorta şirketlerinin teknik karlılıklarını etkileyen firmaya özgü faktörlerin analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 529-542.
- Grace, M. F. & Timme, S. G. (1992). An examination of cost economies in the united states life insurance industry. *The Journal of Risk and Insurance*, 59(1), 72-103.
- Güvel, A. E. & Güvel, Ö. A. (2004). Sigortacılık. 2.Baskı, Seçkin Yayıncılık.
- Han, L., Li, D. H., Moshirian, F. & Tian, Y. (2010). Insurance development and economic growth. *The Geneva Papers on Risk and Insurance*, 35(2), 183-199.
- İsiyel, M. & Bağdatlı Kalkan, S. (2024). Türkiye’de faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin rekabet gücü ve risk esaslı sermaye düzenlemelerinin etkilerinin panel veri analizi ile incelenmesi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 285-303. DOI: 10.17932/IAU.IAUSBD.2021.021/iausbd_v16i2006.
- İzci, A. Ç. & Köse, Ö. (2023). Türkiye’de hayat ve emeklilik şirketlerinin finansal performansını etkileyen faktörlerin panel veri analiziyle incelenmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 243-252.
- Jads, L. & Nadn, N. (2021). An empirical study for life insurances: a case study of piliyandala region, *International Journal of Engineering Applied Sciences and Technology*, 5(11), 72-76.
- Karadağ Erdemir, Ö. (2019). Selection of financial performance determinants for non-life insurance companies using panel data analysis. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 82, 251-264.
- Kasman, A. & Turgutlu, E. (2008). Competitive conditions in the Turkish non-life insurance industry. *Review of Middle East Economics and Finance*, 4(1), 81-96, <https://doi.org/10.2202/1475-3693.1071>.
- Kasman, A., Kasman, S. & Gökalp, G. (2019). Stability, competition, and concentration in the Turkish insurance sector, *International Journal of the Economics of Business*, 27(3), 1-21, DOI: 10.1080/13571516.2019.1664835

- Koç, S., Şenol, Z. & Çevik, M. (2018). Türkiye’de faaliyette bulunan sigorta şirketlerinin finansal performans analizi: 2006-2015. Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 4(1), 25-38.
- Lee, C.-Y. (2014). The effects of firm specific factors and macroeconomics on profitability of propertyliability insurance industry in Taiwan. Journal of Business & Management (COES&RJ-JBM), 2(1), 221-227.
- Lee, H., Yong, Z.- J. & Lim, Q.-M. (2018). Insurance development and economic growth. Financial Statistical Journal, 5(1).
- Lee, H.-H. & Lee, C.-Y. (2012). An analysis of reinsurance and firm performance: evidence from the Taiwan property-liability insurance industry. The Geneva Papers on Risk and Insurance – Issues and Practice, Palgrave Macmillan; The Geneva Association, 37(3), 467-484.
- Madran, M. (2016). Sigorta şirketlerinin mali tablolarının analizi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Başkent Üniversitesi Sigortacılık ve Risk Yönetimi Anabilim Dalı.
- Malik, H. (2011). Determinants of insurance companies profitability an analysis of insurance sector of Pakistan. Academic Research International, 1(3), 315-321.
- Mao, H., Carson, J. M., Ostaszewski, K. M. & Shoucheng, L. (2014). Pricing life insurance: combining economic, financial, and actuarial approaches, Journal of Insurance Issues, 27, 134-159.
- Melnikov, A. (2011). Risk analysis in finance and insurance. 2nd Edition, USA: Chapman and Hall/ CRC.
- Musiwa, R. & Dzingai, M. E. (2021). An evaluation of competition in Zimbabwe’s short-term insurance sector: an application of the panzar-rosse approach. Diverse Journal of Multidisciplinary Research, 3(2), 1-12.
- Özen, A. & Çankal, E. (2020). Determinants of non-life insurer profitability in Turkey. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24(4), 1791-1795.
- Rejda, E. G. & McNamara, J. M. (2014). Principles of risk management and insurance. 12th Edition, Prentice Hall.
- Say, S. (2025). Borç finansmanının firma performansına etkisi: borsa İstanbul’da faaliyet gösteren sigorta şirketleri üzerine bir araştırma, Ekonomi ve Finans Araştırmaları Dergisi, 7(1), 87-99.
- Sharif, B., Khan, J., Tufail, S. & Sehar, N. (2013). Determinants of profitability panel data: evidence from insurance sector of Pakistan, Management and Administrative Sciences Review, 2(1), 10-22.
- Sigma Insurance Reports. 2023/3. <https://www.swissre.com/investors/financial-information.html>, (Erişim tarihi: 6/03/2026)
- Sigortacılık Hesap Planı ve İzahnamesi Hakkında Tebliğ (Sigortacılık Muhasebe Sistemi Tebliğ No:1). Resmi Gazete Sayısı: 25686, Resmi Gazete Tarihi: 30/12/2004.
- Toroslu, M. V. (2021). Sigorta muhasebesi: muhasebe ilkeleri ve uygulamaları. Seçkin Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2023). Güncel Türkçe Sözlük.
- Türkiye Sigorta Birliği (TSB). (2024) Sektör Raporu. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.tsb.org.tr/content/Broadcasts/TSB_SEKTOR_TR24_1908.pdf (Erişim tarihi: 15.06.2026).
- Türkiye Sigorta Birliği (TSB-a). Erişim adresi <https://www.tsb.org.tr/tr/yayin/sektor-raporlari>, (Erişim tarihi 13.04.2026).
- Türkiye Sigorta Birliği (TSB-b). Erişim adresi <https://www.tsb.org.tr/tr/istatistik/katilim-sigorta-verileri/katilim-sigortaciligi-prim-adet> (Erişim tarihi: 6/03/2026).

Vejzagic, M. & Zarafat, H. (2014). An analysis of macroeconomic determinants of commercial banks profitability in Malaysia for the period 1995-2011, Asian Economic and Financial Review, Asian Economic and Social Society, 4(1), 41-57.

Yayla, Ş. O. (2019). Sigortacılık ve Türkiye'de sigorta sektörünün durumu. Liberal Düşünce Dergisi, 24(94), 107-125.

Çatışma Beyanı: Bu araştırma tek yazarlı olarak hazırlanmış ve çalışmanın tüm aşamaları yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar çalışmada, herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek almamıştır.

Etik Kurul İzni: İlgili araştırma etik kurul izni gerektirmemektedir.

ÖĞRETİM ELEMANLARININ SANAT OKURYAZARLIĞINA İLİŞKİN ALGILARI VE ÖZ-DEĞERLENDİRMELERİ ÜZERİNE NİTEL BİR İNCELEME

FACULTY MEMBERS' PERCEPTIONS AND SELF-ASSESSMENTS OF THEIR OWN ART LITERACY: A QUALITATIVE STUDY

Gülbin ZEREN NALİNCİ¹

¹ Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, gulbinzeren.nalinci@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6873-4551

Geliş Tarihi / Date Applied
03.07.2026

Kabul Tarihi / Date Accepted
12.09.2026

ÖZET

Bu araştırma, Türkiye’de farklı disiplinlerde görev yapan akademisyenlerin sanat okuryazarlığına ilişkin algılarını, deneyimlerini ve bu kavrama yükledikleri anlamları incelemeyi amaçlamaktadır. Amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilen 56 akademisyenden (ortalama yaş 48,8; ortalama akademik deneyim 22,3 yıl) Google Forms aracılığıyla açık uçlu anket verileri toplanmış ve içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Bulgular, akademisyenlerin sanat okuryazarlığını ağırlıklı olarak bilişsel/analitik boyut (%43) ile bağlamsal/kültürel-tarihsel boyut (%18) etrafında tanımladıklarını ortaya koymuştur. Katılımcıların %89’u sanat okuryazarlığının yaratıcı düşünme, eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerine katkı sağladığını belirtirken, %94’ü sanatın disiplinlerarası bir bileşen olarak gerekliliğini vurgulamıştır. Sanat etkileşiminin akademik üretkenliğe dolaylı yoldan katkı sağladığı (motivasyon, yaratıcılık, bakış açısı genişlemesi), ancak Anadolu üniversitelerinde olanak kısıtlılığının önemli bir engel oluşturduğu tespit edilmiştir. Araştırma, yükseköğretimde sanat okuryazarlığının kurumsal politikalarla desteklenmesi gerektiğini ortaya koymakta ve disiplinlerarası sanat eğitiminin akademik kimlik gelişimine katkı sağlayabileceğini önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sanat okuryazarlığı, Öğretim elemanları, Sanat eğitimi, Görsel kültür.

ABSTRACT

This qualitative study aims to explore the perceptions, experiences, and meanings attributed to art literacy by academics working in various disciplines in Türkiye. Data were collected through open-ended questionnaires via Google Forms from 56 purposively sampled academics (mean age 48.8; mean academic experience 22.3 years) and analyzed using content analysis. Findings indicate that academics predominantly define art literacy around the cognitive/analytical dimension (43%) and contextual/cultural-historical dimension (18%). While 89% of participants believed art literacy contributes to creative thinking, critical thinking, and problem-solving skills, 94% emphasized its necessity as an interdisciplinary component. Art engagement was perceived to contribute indirectly to academic productivity through enhanced motivation, creativity, and broadened perspectives. However, limited opportunities in provincial universities emerged as a significant structural barrier. The study highlights the need for institutional policies to support art literacy in higher education and suggests that interdisciplinary art education can significantly contribute to the development of academic identity and multidimensional thinking skills.

Keywords: Art literacy, Faculty member, Art education, Visual culture.

1. GİRİŞ

Günümüz toplumunda okuryazarlık kavramı, geleneksel okuma ve yazma becerilerinin ötesine geçerek, çok boyutlu ve disiplinlerarası bir yapıya dönüşmüştür. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, bireylerin sosyal ve kültürel yaşamlarında köklü değişimlere yol açmıştır. Çağımızda bilgiye erişim, üretim ve paylaşım biçimlerinde yalnızca metinler değil, çoklu medya ortamları, dijital ve görsel içerikler belirleyici rol oynamaktadır. Bu dönüşüm, bireylerden beklenen temel beceriler ve yetkinliklerde de değişime yol açmıştır. İmgelerin ve görsel kültürün yükselişe geçtiği günümüzde, birey olarak yaşadığımız çağa uyum sağlamak ve yaşam kalitemizi artırmak amacıyla geleneksel okuryazarlığın yanı sıra farklı becerileri gerektiren çoklu okuryazarlıklara (medya okuryazarlığı, bilgisayar okuryazarlığı, sosyal okuryazarlık, kültürel okuryazarlık, çevre okuryazarlığı, görsel okuryazarlık vb.) sahip olmamız kaçınılmaz bir gerçekliktir. (Kellner, 2001). Artık okuryazarlık kavramı, görsel, dijital ve sanatsal mesajları da anlamlandırabilmeyi içeren geniş bir yetkinlik alanını ifade etmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak çağdaş kültür metin merkezli bir iletişim düzeninden görsel imgelerin belirleyiciliğinin ön plana çıktığı bir yapıya evrilmiştir. (Uçak ve Erdem, 2020; Freedman, 2025) Bu değişim, bireylerin gündelik yaşamda karşılaştıkları görsel içeriklerin sayısını ve çeşitliliğini önemli ölçüde artırmış; görsellerin yalnızca estetik bir unsur olmaktan çıkıp anlam üretiminin ve bilgi aktarımının temel araçlarından biri haline gelmesine neden olmuştur. Bireylerin görselleri doğru algılama, çözümleme, yorumlama, dönüştürme ve üretme becerileri giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Görsel kültürün eğitimsel bağlamda merkeze alınması, bireylerin yalnızca imgeleri 'tüketen' pasif alıcılar olmaktan çıkarak, bu imgeleri sorgulayan, eleştiren, yorumlayan ve yeniden yapılandırabilen özneler olarak yetiştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. (Metros, 2008; Avgerinou ve Pettersson, 2011). Eğitim sürecinde hedeflenen üretken, yaratıcı ve eleştirel düşünebilen bireylerin yetiştirilebilmesi, üniversitelerde yapılandırılması gereken disiplinlerarası yaklaşımlar ve çok boyutlu bir bakış açısıyla sağlanabilir.

Bu bağlamda üniversitelerin yalnızca bilgiyi üreten, mesleki eğitim veren bir merkez olması değil, bireylerin çok boyutlu düşünme becerilerini, estetik duyarlılıklarını ve kültürel farkındalıklarını geliştirmeyi hedefleyen, düşünsel dönüşümün üretildiği bir alan haline gelmeleri beklenmektedir. Toplumun entelektüel gücünü temsil eden akademisyenler, yalnızca kendi uzmanlık alanlarında donanımlı bireyler değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal dönüşüme yön veren önemli aktörlerdir. Bir akademisyenin alanında uzmanlığı ve akademik yetkinliğinin yanı sıra eleştirel, yenilikçi, yaratıcı ve analitik düşünen yaklaşımı, eğitim sürecinin niteliğini doğrudan etkileyebilmektedir. Akademik çalışmalarda ihtiyaç duyulan yaratıcılık, yenilikçilik ve sentez yapabilme becerisi, sanatsal alanların sağladığı geniş perspektifle doğrudan ilişkilidir. Sanat okuryazarlığı yüksek bir akademisyen, kendi disiplinine (fen, sosyal veya sağlık bilimleri fark etmeksizin) daha eleştirel, esnek, yaratıcı, yenilikçi ve çok boyutlu bir perspektiften yaklaşma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla, akademisyenlerin sanatsal anlamda bilinçli olmaları ve bu alandaki algıları, üniversite ortamının kalitesini ve bilimsel üretimin niteliğini göstermektedir. Görselleri kültürel, toplumsal, sanatsal bağlamlarıyla yorumlayabilme ve öğrenme süreçlerine entegre edebilme becerisine sahip akademisyenler, öğrencilerin çok boyutlu, analitik ve eleştirel düşünebilme yeterliklerine katkı sağlayabilirler.

Sanat okuryazarlığı, sadece sanatsal nesnelerin estetik bir hazla tüketilmesi değil; görsel sembollerini çözümleme, eleştirel bir bakış açısıyla yorumlama ve kültürel kodları anlamlandırabilme becerisi olarak tanımlanmaktadır. Sanat okuryazarı bir birey, dünyayı sadece

gördüğü haliyle değil, altında yatan anlam katmanlarıyla birlikte kavrayabilen "entelektüel bir gözlemci" niteliği taşır. UNESCO (2024) ve OECD (2030) vizyon belgelerinde vurgulandığı üzere, eleştirel düşünme, yaratıcılık ve kültürel farkındalık geleceğin yetkinlikleri arasında stratejik bir konuma sahiptir (Wang vd., 2025). Eisner (2002), sanatın zihni inşa eden ve dünyayı anlamlandırmayı sağlayan bilişsel bir süreç olduğunu belirterek, sanat okuryazarlığının entelektüel gelişimdeki vazgeçilmez rolüne dikkat çekmiştir. Sanat okuryazarlığı, gelişen ve değişen dünyada bireylerin içinde yaşadığı sosyolojik yapının etkisiyle oluşturduğu sanat algısıyla, dünyanın başka ülkeleri ve kültürlerinin ürünü olan sanat arasında ilişki kurabilen, mesleği sanat olan bireylerin hem mesleklerinde hem de kişisel yaşantılarında ihtiyaç duyacakları bilgiye ulaşabilmeye ve ulaştıkları bilgileri mesleki uygulamalarına aktarabilmeye olanak sağlayan bir okuryazarlık türüdür (Yücetoker, 2014).

Türkiye'deki akademik literatür incelendiğinde ise sanat okuryazarlığına dair çalışmaların büyük oranda temel eğitim kademeleri, öğretmen adayları veya güzel sanatlar öğrencileri üzerine odaklandığı görülmektedir (Yücetoker, 2014; İKSV, 2020). Oysa yükseköğretimin temel taşı olan akademisyenler, toplumun kültürel sermayesini hem üreten hem de aktaran figürlerdir. Farklı disiplinlerde görev yapan (Fen, sosyal, sağlık vb.) akademisyenlerin sanat okuryazarlığına yönelik özalgılarını, bu beceriyi kendi akademik kimlikleriyle nasıl bütünleştirdikleri ve bu alandaki farkındalık düzeylerini derinlemesine inceleyen akademik çalışmalarda güncel bir boşluk bulunmaktadır. Akademisyenlerin sanatı yalnızca bir hobi olarak mı gördükleri, yoksa bilimsel yaratıcılığı besleyen bir 'okuryazarlık alanı' olarak mı algıladıkları sorunsalı, üniversitelerin sadece birer 'teknik bilgi merkezi' olmaktan çıkıp 'kültür üretim merkezi' haline gelmesi açısından kritik bir önem taşımaktadır.

Alan yazın incelendiğinde, sanat okuryazarlığı, görsel okuryazarlık ve estetik gibi kavramlar üzerine çeşitli çalışmaların bulunduğu, ancak akademisyenlerin sanat okuryazarlığına ilişkin algılarını ve bu kavramı nasıl anlamlandırdıklarını inceleyen çalışmaların sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle farklı disiplinlerde görev yapan akademisyenlerin sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin düşüncelerinin ortaya konulması, sanat eğitiminin disiplinlerarası boyutunun anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda araştırmanın amacı, akademisyenlerin sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin algılarını ve bu kavrama yükledikleri anlamları incelemektir. Araştırmada akademisyenlerin sanat okuryazarlığını nasıl tanımladıkları, bu kavramın bireysel ve toplumsal düzeydeki önemine ilişkin görüşleri ve sanat okuryazarlığına ilişkin değerlendirmeleri nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde ele alınmıştır. Elde edilen bulguların sanat eğitimi ve görsel kültür çalışmalarına katkı sağlayacağı ve yükseköğretim bağlamında sanat okuryazarlığına ilişkin farkındalığın artırılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Akademisyenler üniversite ortamında bilgi üretimi, aktarımı ve eleştirel tartışma süreçlerinin merkezinde yer alır. Özellikle farklı disiplinlerden gelen akademisyenlerin sanat okuryazarlığı düzeyleri; öğrencilerin estetik duyarlılığını, kültürel farkındalığını ve yaratıcı problem çözme kapasitesini doğrudan etkilemektedir. Ancak literatürde sanat okuryazarlığı genellikle ilköğretim/ortaöğretim öğrencileri, öğretmen adayları veya güzel sanatlar eğitimi öğrencileri üzerinden incelenirken (örneğin, görsel sanatlar öğretmen adaylarının sanat okuryazarlığı ile estetik beğeni ilişkisi veya güzel sanatlar öğrencilerinin okuryazarlık düzeyleri), akademisyenlerin kendilerinin bu konudaki algıları, yeterlikleri ve sanat eserlerini okuma pratikleri görece az araştırılmış bir alan olarak kalmaktadır. Türkiye'de bu konuda yapılan çalışmalar sınırlıdır ve çoğunlukla nicel ölçeklerle ölçüm odaklıdır; nitel derinlikli, akademisyen görüşlerine dayalı araştırmalar ise yetersizdir. Bu çalışmanın temel amacı, farklı uzmanlık

alanlarında görev yapan akademisyenlerin sanat okuryazarlığına yönelik algılarını ortaya koymaktır.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, akademisyenlerin sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin algı, deneyim ve yorumlarını derinlemesine ortaya koymayı amaçlayan nitel bir araştırmadır. Araştırma, betimsel ve yorumlayıcı bir yaklaşımla yürütülmüş olup, veriler açık uçlu sorular içeren bir anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Nitel araştırma deseni, katılımcıların öznel deneyimlerini, düşünce yapılarını ve anlamlandırma süreçlerini doğal bağlamında anlamaya olanak sağlamaktadır (Creswell ve Poth, 2016; Yıldırım ve Şimşek, 2018).

2.1. Araştırma Soruları

Bu çalışmada, akademisyenlerin sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin algı ve öz-değerlendirmelerini derinlemesine incelemek amacıyla aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

1. Akademisyenler sanat okuryazarlığı kavramını nasıl tanımlamaktadır?
2. Akademisyenlerin sanat eserleriyle kurdukları etkileşim ve üniversite eğitimleri sırasındaki sanat deneyimleri, akademik yaşamlarına nasıl yansımaktadır?
3. Akademisyenlere göre sanat okuryazarlığı, günümüz toplumunda ve üniversite ortamında ne ölçüde gerekli görülmekte; yaratıcı, eleştirel düşünme ve disiplinlerarasılık gibi akademik becerilere nasıl katkı sağlamaktadır?
4. Akademisyenlere göre üniversitelerde sanat okuryazarlığının geliştirilmesi için neler yapılabilir?

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Türkiye’de farklı üniversitelerde görev yapan 56 akademisyen oluşturmaktadır. Katılımcılar amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Örneklem seçiminde çeşitlilik gözetilmiş; cinsiyet, akademik unvan (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi, Öğretim Görevlisi), disiplin alanı ve akademik deneyim süresi açısından heterojen bir dağılım hedeflenmiştir. Çalışmaya katılan öğretim elemanlarının ortalama akademik deneyimi 22,3 yıl (aralık: 3-33 yıl), ortalama yaşı 48,8 yıldır (aralık: 34-59). Çalışmada yer alan katılımcıların demografik özellikleri aşağıdaki Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Çalışmanın Demografik Tablosu

Özellik	Kategori	f	%
Cinsiyet	Kadın	42	75
	Erkek	12	25
Akademik Unvan	Prof. Dr.	20	36
	Doç. Dr.	12	21
	Dr. Öğr. Üyesi	18	32
	Öğretim Görevlisi	6	11
Bilim Alan	Sosyal Bilimler	40	71
	Fen Bilimleri	16	29
Görsel Sanatlar Deneyimi	Var	14	25
	Yok	42	75

2.3. Veri Toplama Aracı

Veriler, araştırmacı tarafından geliştirilen “Akademisyenlerin Sanat Okuryazarlığı Anket Formu” ile toplanmıştır. Form;

- Demografik bilgi soruları (yaş, cinsiyet, unvan, disiplin, deneyim süresi, görsel sanatlar eğitimi deneyimi),
- 7 açık uçlu soru (sanat okuryazarlığı tanımı, akademik hayattaki rolü, üniversite deneyimleri, disiplinlerarası etkileşim, vb.) içermektedir.

Sorular, alanyazın taraması ve uzman görüşleri doğrultusunda hazırlanmış, anlaşılabilirlik ve kapsam açısından uzman (sosyal bilimler alanından 2, fen bilimleri alanından 2, güzel sanatlar alanından 1 öğretim elemanı) görüşü alınarak son şekli verilmiştir. Anket, Google Forms üzerinden online olarak uygulanmış ve katılım gönüllülük esasına dayandırılmıştır. Anket linki, araştırmacının akademik ağları ve üniversitelerin ilgili birimlerine e-posta (Sosyal bilimler alanından 50, fen bilimleri alanından 50 öğretim elemanı) yoluyla iletilerek Mart-Nisan 2026 tarihleri arasında uygulanmıştır. Katılımcılardan herhangi bir kişisel tanımlayıcı bilgi (ad, soyad, kurum adı) talep edilmemiş, tam anonimlik sağlanmıştır. Toplam 56 geçerli yanıt elde edilmiştir.

2.4. Veri Analizi

Araştırmadan elde edilen veriler, içerik analizi (content analysis) yöntemiyle analiz edilmiştir. İçerik analizi, metin veya anlamlı bilgi içeriği olan dokümanlardan, bilgi ve veri elde ederek tekrar edilebilir geçerliği olan çıkarımların elde edilmesi tekniği olarak tanımlanabilir (Miles ve Huberman, 1994). İçerik analizi araştırmacıların sanat eserleri, fotoğraflar, harita, ses dosyaları, işaret ve figürlerden ve hatta sayısal dokümanlardan veri olarak inceleme yaptığı bir yöntemdir. (Krippendorff, 2019). Analiz süreci şu adımları içermektedir:

1. Ham verilerin düzenlenmesi: Tüm yanıtlar Word dosyalarına aktarılmış, her katılımcının görüşü ayrı satırlarda kodlanmıştır.
2. Kodlama: Açık kodlama ile her bir ifade anlam birimlerine ayrılmış, benzer ifadeler bir araya getirilmiştir.
3. Tema ve alt tema oluşturma: Kodlar gruplandırılarak ana temalar ve alt temalar belirlenmiştir.
4. Tablolama: Temalar frekans (f) ve yüzde (%) değerleriyle tablo haline getirilmiştir.

Bu çalışmada raporlanan frekans (f) ve yüzde (%) değerleri, nitel verilerin istatistiksel olarak genellenmesi amacıyla değil, katılımcı görüşlerinin temalar arasındaki göreceli yoğunluğunu okuyucuya somut ve karşılaştırılabilir biçimde sunabilmek amacıyla betimsel olarak kullanılmıştır (Sandelowski, 2001). Analiz sürecinde çalışmanın büyük bölümünde her katılımcı yanıtı, ifade ettiği en baskın temaya göre tek bir kategoriye atanmış (bkz. Tablo 2, 4, 5, 6 ve 8) ve bu tablolarda frekans toplamaları örneklem büyüklüğüne (n=56) eşittir. Ancak sanatsal etkinliklere katılıma (Tablo 3) ve sanatın disiplinlerarasılığına ilişkin gerekliliğe (Tablo 7) dair sorularda, katılımcı yanıtlarının doğası gereği birden fazla temaya aynı anda atıfta bulunması nedeniyle çoklu kodlamaya izin verilmiştir; bu nedenle söz konusu iki tabloda frekans ve yüzde toplamaları örneklem büyüklüğünü aşmaktadır ve bu değerler “katılımcı yüzdesi” değil “ifade/kod yüzdesi” olarak yorumlanmalıdır.

2.5. Geçerlik ve Güvenirlik

- İç geçerlik: Sorular uzman görüşü alınarak revize edilmiştir.

- Dış geçerlik: Amaçlı örnekleme ile çeşitlilik sağlanmış, detaylı katılımcı betimlemesi yapılmıştır.
- Güvenirlilik: Kodlama sürecinde ikinci kodlayıcı desteği kullanılmıştır. Güvenilirliği belirlemek amacıyla Miles ve Huberman (1994) tarafından önerilen formül kullanılmıştır: Güvenirlilik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) × 100. Yapılan hesaplama sonucunda güvenirlilik katsayısı %91 olarak bulunmuştur. Bu değer, nitel araştırmalarda yaygın olarak kabul edilen %70 eşik değerinin üzerinde olduğundan, kodlama sürecinin güvenilir olduğu kabul edilmiştir (Miles ve Huberman, 1994). Güvenirlilik hesaplamasında yanıtların tamamı, araştırmacı ve alanında doktora derecesine sahip ikinci bir kodlayıcı tarafından birbirinden bağımsız olarak kodlanmış; kodlayıcılar arasındaki uyuşmazlıklar, temaların kapsamı üzerinde uzlaşa sağlanana kadar yüz yüze müzakere yoluyla çözülmüştür. Kodlama şeması, alanyazın taramasına dayalı ön kategoriler temel alınarak tümevarımsal biçimde geliştirilmiş ve veri toplama süreci ilerledikçe ortaya çıkan yeni temalarla güncellenmiştir.
- Araştırma etiği: Katılımcılara bilgilendirilmiş onam metni sunulmuş, veri gizliliği ve anonimlik ilkelerine uyulmuştur. Gerekli kurumlardan etik kurul onayı alınmıştır.

3. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde katılımcıların açık uçlu yanıtları içerik analiziyle tematik olarak kodlanmış ve her yanıt en baskın temaya göre tek bir kategori altında toplanmıştır.

3.1. Sanat Okuryazarlığına İlişkin Tanımlama Bulguları

Katılımcıların sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin tanımları içerik analiziyle altı ana temada kodlanmış ve her yanıt en baskın temaya göre sınıflandırılmıştır. Akademisyenlerin bu kavrama yükledikleri anlamlar oldukça zengin ve çok boyutlu bir yapı sergilemektedir. Dağılım aşağıdaki Tablo 2’de sunulmaktadır:

Tablo 2. Sanat Okuryazarlığı Kavramına İlişkin Tanımların Temalara Göre Dağılımı

Tema	f	%
Bilişsel / Analitik Boyut	24	43
Bağlamsal / Kültürel-Tarihsel Boyut	10	18
Duyuşsal / Estetik Boyut	8	14
Bilgi / Kültürel Birikim Boyutu	6	11
Günlük Yaşamla İlişkilendirme Boyutu	6	11
Uygulama / Sanatsal Üretim Boyutu	2	4

Tablo 2’de katılımcıların sanat okuryazarlığı kavramına yükledikleri anlamlar ağırlıklı olarak bilişsel ve analitik boyut (%43) etrafında yoğunlaşmıştır. Bu tema, sanat eserlerini derinlemesine okuma, yorumlama, eleştirme ve anlamlandırma becerisini vurgular. Bir katılımcı bunu şöyle ifade etmiştir: “Eser ile ilgili derinlemesine görsel okuma, anlama, yorumlama ve bunu aktarabilme kabiliyetidir. Sanatsal üretim yapabilme becerisi kazandırma amaçlanır.” Başka bir akademisyen ise analitik yönü şöyle tanımlamıştır: “Sanat eserlerini algılayabilme, duygu ve düşünceleri yakalama, eleştirel düşünme, estetik düşünebilme olarak tanımlayabilirim.”

Bu tanımların ACRL Yükseköğretim İçin Görsel Okuryazarlık Yetkinlik Standartları (2011) ile güçlü paralellik gösterdiği görülmektedir. ACRL’ye göre görsel okuryazarlık, imgeleri “bulma, yorumlama, değerlendirme, kullanma ve üretme” yeteneğidir. Katılımcılar da benzer şekilde sanat eserini yalnızca “görmek” değil, çok katmanlı olarak çözümlemek gerektiğini vurgulamışlardır (Thompson ve Beene, 2020).

Bağlamsal/Kültürel-Tarihsel Boyut (%18) ikinci en sık vurgulanan temadır. Bu gruptaki tanımlarda sanat eserinin yaratıldığı dönem, sosyal-kültürel bağlamı, ait olduğu sanat akımı ve tarihsel önemi ön plana çıkarılmıştır. Örnek ifadeler şöyledir: “Sanat eserini yapıldığı dönemi göz önünde bulundurarak sosyal-kültürel boyutlarını anlayıp, biçimsel olarak değerlendirmek ve belki çözümlemek...” “Sanat eserlerini yaratıcısı, dönemi, bağlı olduğu akımı ile, kısacası, bağlamı ile okuyabilmek, anlamak.” “Sanat eserinin hangi döneme ait, kime ait, hangi akıma ait, hangi dikkat çekici özelliği var... kabaca doğru değerlendirebilme.” Bu yaklaşım, Eisner’in (2002) sanatı “dünyayı anlamlandırmanın bilişsel bir yolu” olarak gören görüşüyle uyumludur.

Duyuşsal/Estetik Boyut (%14), sanat okuryazarlığını duygusal deneyim, estetik haz ve içsel süreçlerle ilişkilendiren tanımları kapsamaktadır: “Güzel ve estetik olana ilgi duymak, eksikliğini hissetmek...” “Kelimelerle anlatılamayan, anlatımı dil ile güç olan içsel süreçleri ve deneyimleri sezebilme yeteneği...” “Bir esere baktığımızda duyulan sevinç, coşku, hüznün gibi duygular eseri kişisel olarak okuma becerisinin işareti...”

Bilgi/Kültürel Birikim Boyutu (%11) ise terminoloji bilgisi, sanat tarihi farkındalığı ve genel kültürel sermayeyi öne çıkarmıştır: “Sanat alanında güncel, sürekli yayınları ve gelişmeleri takip etme, sanatla ilgili çalışmaları anlama, yorumlama...” “Sanat okuryazarı olan bir kişinin tarih, felsefe, kültür, edebiyat ve antropoloji konularında bilgili olması, popüler olan ile kalıcı estetik ayrımını yapabilmesi.”

Günlük Yaşamla İlişkilendirme Boyutu (%11), sanatı hayatın her alanına yayma ve pratikte kullanma becerisini vurgulamıştır: “Sanatı ve sanatçıyı gerçek manada anlayabilmeyi ifade ediyor... Sanatı hayatın içine ve her alanına yerleştirebilen...” “Sanattan anlayan, sanatı hayatın içine ve her alanına yerleştirebilen...” Son olarak, Uygulama / Sanatsal Üretim Boyutu (%4) en az belirtilen tema olmuş ve aktif üretim yapabilme becerisini içermiştir.

Genel olarak katılımcı tanımları, sanat okuryazarlığını pasif bir “tüketim” değil, aktif bir anlama-yorumlama-değerlendirme-üretme süreci olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Yüctoker’in (2014) sanat okuryazarlığı ölçeği çalışmasında yer alan “sanatsal bilgi, estetik düşünme ve uygulama” bileşenleriyle de örtüşmektedir. Tanımlardaki çeşitlilik, akademisyenlerin disiplin kökenlerine (sosyal/fen bilimleri) göre hafif farklılaşmalar gösterdiğini de ima etmektedir; fen bilimleri kökenliler daha çok “analitik ve STEAM” vurgusu yaparken, sosyal bilimler kökenliler “kültürel ve bağlamsal” boyuta daha fazla ağırlık vermiştir.

3.2. Sanat Eserleriyle Etkileşimin Akademik Çalışmalara Katkısına İlişkin Bulgular

Katılımcılar, akademik yaşamlarında resim, müzik, tiyatro ve diğer sanat eserleriyle kurdukları etkileşimin sıklığını ve bu etkileşimlerin akademik çalışmalarına olan katkılarını detaylı bir şekilde ifade etmişlerdir. Görüşler içerik analiziyle altı ana temada gruplanmış olup, her yanıt en baskın temaya göre sınıflandırılmıştır. Dağılım aşağıdaki Tablo 3’te sunulmaktadır:

Tablo 3. Sanat Eserleriyle Etkileşimin Akademik Çalışmalara Katkısına İlişkin Görüşlerin Temalara Göre Dağılım

Tema	f	%
Sanatsal Etkinliklere Katılım	34	61
Kişisel / Duygusal Katkı	26	46
Bilişsel / Akademik Katkı	24	43
Yaratıcılık ve Bakış Açısı Gelişimi	18	32
Sanatsal Uygulama / Aktif Katılım	16	26
Sınırlı veya Hiç Etkileşim Olmaması	10	18

Tablo 3'te katılımcıların büyük çoğunluğu (%61) akademik yaşamlarında çeşitli sanatsal etkinliklerle (müzik dinleme, tiyatro izleme, resim sergisi ziyaret etme vb.) etkileşimde bulunduğunu belirtmiştir. Ancak bu etkileşimlerin sıklığı ve türü büyük ölçüde kişisel ilgi, şehir olanakları ve zaman kısıtlarına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Müzik en sık dile getirilen sanat dalı olurken, tiyatro ve resim sergileri ikinci sırada yer almıştır. Bu soruya verilen yanıtların çoğunlukla birden fazla temaya atıfta bulunması nedeniyle bu soruda çoklu kodlama uygulanmıştır; bu nedenle Tablo 3'teki yüzdeler katılımcı sayısını değil, ilgili temaya atıfta bulunan ifade sayısını yansıtmaktadır.

Kişisel/Duygusal Katkı (%46), en yoğun vurgulanan temalardan biridir. Akademisyenler, sanatın ruhsal dinginlik, stres azaltma, motivasyon artışı ve duygusal denge sağladığını sıkça ifade etmişlerdir. Örnek görüşler şöyledir: "Müziğin hayatımın çoğu alanında var olmasını kendim için bir şans olarak değerlendiriyorum... Bu deneyimler bana çok kıymetli ve anlamlı değerler kattı." "Müzik depresyondan koruduğunu düşünüyorum. Mutluluk hormonlarımı aktive ederek mutluluk seviyemi artırıyor." "Ruhuma iyi geliyor, bu da akademik olarak motivasyonumu dolaylı yoldan artırıyor." "Sanat iyileştirir... Terapist olarak zor deneyimleri olan insanlarla sanat aktivitelerini sık sık kullandım."

Bilişsel/Akademik Katkı (%43) teması, sanatın akademik çalışmalara doğrudan veya dolaylı katkı sağladığını belirten görüşleri içermektedir. Katılımcılar özellikle odaklanma, materyal tasarımı, PowerPoint hazırlama ve pedagojik uygulamalarda sanatın faydasını vurgulamışlardır: "Fen eğitiminde materyal tasarımı dersinde görsel tasarım öğeleri ve ilkeleri doğrultusunda çalışmaları anlatıyorum... Farklı düşünme becerilerimin gelişmesine katkı sağladığını düşünüyorum." "Grafik çizme, nicel verileri görselleştirme, hayal kurma ve bunu somut hale getirme gibi becerilerimin geliştiğini düşünüyorum." "Arka fonda klasik müzik dinlerim. Bunun odaklanmamda faydası oluyor."

Yaratıcılık ve Bakış Açısı Gelişimi (%32), sanatın eleştirel düşünme, empati ve farklı perspektif kazanımına katkı sağladığını öne çıkaran ifadeleri kapsamaktadır: "Sanatın insanın görüş açısını geliştirdiği, ufku açtığı, empati yeteneğine de katkı sağladığını düşünüyorum. Bu da doğal olarak kendi çalışmalarına olumlu yönde etki ediyordur." "Bir esere bakarken boya çeşidi, seçimi, objeler, gölgeler arasında kayboluyorum. Farklı açılardan bakabilmemi geliştirdiğini düşünüyorum." "Hayal kurma ve kurgu yaratma yeteneğimi etkiliyor. Bazen doğru bir telaffuz, bazen yeni bir kelime katıyor hayatıma."

Sanatsal Uygulama/Aktif Katılım (%26) temasında akademisyenler kendi sanatsal üretimlerinden (amatör resim yapma, çini-seramik çalışmaları, müzik eğitimi vb.) bahsetmişlerdir: "Evde akrilik boya ile tuval çalışmaları yapıyorum. Hafta sonları başka boya türleri ile manzara resimleri yapıyorum, amatör düzeyde." "Okul öncesi dönemden itibaren resim ve karikatür, daha sonra kaligrafi ve hat yaptım ve yapmaya devam ediyorum."

Sınırlı veya Hiç Etkileşim Olmaması (%18) teması ise özellikle Anadolu'da görev yapan akademisyenlerin karşılaştığı yapısal engelleri ortaya koymaktadır: "Ekonomik nedenlerle etkileşimde bulunmuyorum." "Bulunduğumuz yer itibarıyla çok fazla resim sergisi olmuyor... Amasya bu konuda son derece kısıtlı." "Kendim herhangi bir faaliyette bulunmadım. Bu etkileşimin de akademik çalışmalarıma bir etkisi olduğunu düşünmüyorum."

Genel olarak bulgular, sanatla etkileşimin akademik yaşama çoğunlukla dolaylı yoldan (motivasyon, yaratıcılık, farklı bakış açısı) katkı sağladığını göstermektedir. Doğrudan katkı algısı ise özellikle eğitim ve öğretim teknolojileri gibi uygulamalı alanlarda daha yüksektir. Bu

sonuçlar, sanatın akademik üretkenliği destekleyen bir “düşünsel besin” olarak görüldüğünü ortaya koymakta ve Eisner’in (2002) “sanat, zihinsel gelişimin güçlü bir aracıdır” yaklaşımıyla uyumlu bir tablo çizmektedir. Şehir olanaklarındaki eşitsizlik ise yükseköğretimde sanat okuryazarlığının geliştirilmesinde dikkate alınması gereken önemli bir yapısal sorun olarak öne çıkmaktadır.

3.3. Üniversite Eğitiminde Sanat Eğitimi ve Sanatsal Etkinliklerin Katkılarına İlişkin Bulgular

Katılımcılar, üniversite eğitimleri sırasında sanat eğitimi aldıkları veya sanatsal etkinliklere katıldıkları dönemdeki deneyimlerini ve bu deneyimlerin kendilerine kattıklarını ayrıntılı olarak paylaşmışlardır. Görüşler içerik analiziyle altı ana temada gruplanmış olup, her yanıt en baskın temaya göre sınıflandırılmıştır. Dağılım aşağıdaki Tablo 4’te sunulmaktadır:

Tablo 4. Üniversite Eğitiminde Sanat Eğitimi ve Sanatsal Etkinliklerin Katkılarına İlişkin Temalara Göre Dağılım

Tema	f	%
Bakış Açısı ve Düşünce Dünyası Gelişimi	18	32
Estetik Duyarlılık ve Kültürel Farkındalık Gelişimi	12	21
Kişisel / Duygusal / Motivasyonel Katkı	10	18
Sosyalleşme ve Arkadaşlık / Çevre Kazanım	6	11
Yaratıcılık ve Farklı Beceri Gelişimi	6	11
Sınırlı veya Zayıf Deneyim	4	7

Tablo 4, katılımcıların üniversite eğitimleri sırasında sanatla kurdukları ilişkiyi oldukça heterojen bir yapı göstermektedir. Bir kısmı yoğun ve dönüştürücü deneyimler yaşarken, önemli bir kısmı da sanat eğitimi ve etkinliklerinin sınırlı olduğunu belirtmiştir. Özellikle 1980’li yıllarda üniversite eğitimi alan akademisyenler “o dönemde sanatsal etkinliklerin pek bulunmadığını” ifade etmişlerdir.

Bakış Açısı ve Düşünce Dünyası Gelişimi (%32), en sık vurgulanan temadır. Akademisyenler, üniversite yıllarındaki sanat deneyimlerinin ufku genişlettiğini, olaylara farklı açılardan bakma becerisini kazandırdığını ve düşünce sistematığını değiştirdiğini belirtmişlerdir: “Üniversite hayatım boyunca müzik grubu ve halk oyunları ekibinde yer aldım. Bu deneyimler genel kültürümü, estetik algımı, ritim duygumu, koordinasyonumu geliştirmenin yanında, eğlenceli ve seçkin bir arkadaş ortamı sağladı.” “Üniversitede tiyatro ve resim grubu çalışmalarına katıldım... tamamen çevreden uzaklaşmış, yalıtılmış alanlarda bir performans katılmak kişide gizli kalmış becerileri ortaya çıkarıyor.” “Sanat yaşama başka bir pencereden bakmamı sağladı. Sanat, yaşanmış olan her şeyin tekrar ele alınarak ya güzel olanı tekrar yaşamamızı sağlar ya da olumsuz deneyimlerimizin üstesinden gelmemizi sağlar.”

Estetik Duyarlılık ve Kültürel Farkındalık Gelişimi (%21) temasında katılımcılar, sanatın estetik algılarını ve kültürel duyarlılıklarını artırdığını vurgulamışlardır: “Üniversite eğitiminde sanatsal faaliyetlere çok ilgiliydim. Karakalem çalışmalarımızla ilgili sergi açmıştık... Bu deneyimler bana çok şey kattı; olaylara farklı açılardan bakabilme, estetik algımı geliştirme, toplumu çözümleme ve anlama, kültürleri anlama, sanatsal unsurları fark etme...” “Estetik duyarlılığımı geliştirdi, kültürel farkındalığımı artırdı ve hem akademik hem kişisel düşünce dünyamı besledi.”

Kişisel/Duygusal/Motivasyonel Katkı (%18), sanatın bireysel huzur, sosyalleşme ve akademik motivasyon üzerindeki olumlu etkisini yansıtmaktadır: “Bana iyi geldi. Sosyalleştim. Yeni arkadaşlıklar edindim. Akademik başarım arttı diyebilirim.” “Her hafta sinema, tiyatro ya da

gösterilere giderdim. Muhtemelen hayata bakış açımı bunlara da borçluyum.” “Dinlenmek, huzur bulmak için sanat ile etkileşime ihtiyacım olduğunu öğretti diyebilirim.”

Sosyalleşme ve Arkadaşlık/Çevre Kazanımı ile Yaratıcılık ve Farklı Beceri Gelişimi temaları (%11'er) daha az ancak önemli katkıları ortaya koymuştur. Özellikle tiyatro ve müzik grupları yeni sosyal çevreler oluştururken, resim ve karakalem çalışmaları da yaratıcı becerileri geliştirmiştir.

Sınırlı veya Zayıf Deneyim (%7) teması ise bazı katılımcıların üniversite yıllarında neredeyse hiç sanatsal etkinlik yaşamadığını göstermektedir: “Yoktu... Üniversiteyi seksenlerde okudum.” “ODTÜ Fizikte okurken bu tür katılımlarım hemen hemen hiç olmadı diyebilirim.” “Neredeyse hiç katılmıyordum.”

Genel olarak bulgular, üniversite eğitiminde sanat deneyimi yaşayan akademisyenlerin bu süreçten önemli ölçüde fayda gördüğünü, özellikle bakış açısı, estetik duyarlılık ve kişisel gelişim açısından dönüştürücü etkiler yaşadığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, sanat etkinliklerinin sınırlı olduğu dönemlerde (özellikle 1980'ler ve bazı teknik bölümlerde) bu katkının gerçekleşmediği görülmüştür. Bu sonuçlar, Eisner'in (2002) sanatın “zihni inşa eden” rolü ve UNESCO'nun yükseköğretimde kültürel ve sanatsal eğitimin önemine ilişkin vurgularıyla (Wang vd., 2025) uyumlu bir tablo çizmektedir. Ayrıca, üniversite yıllarındaki sanat deneyimlerinin akademisyenlerin bugünkü sanat okuryazarlığı algılarını şekillendirdiği anlaşılmaktadır.

3.4. Sanat Okuryazarlığının Günümüz Toplumunda ve Üniversite Ortamında Gerekliliğine İlişkin Bulgular

Katılımcılar, sanat okuryazarlığının günümüz toplumunda ve özellikle üniversite ortamında bir zorunluluk veya gereklilik olup olmadığı konusunda net görüşlerini belirtmişlerdir. Görüşler içerik analiziyle iki ana temada gruplanmış olup, her yanıt en baskın temaya göre sınıflandırılmıştır. Dağılım aşağıdaki Tablo 5'te sunulmaktadır:

Tablo 5. Sanat Okuryazarlığının Günümüz Toplumunda ve Üniversite Ortamında Gerekliliğine İlişkin Temalara Göre Dağılım

Tema	f	%
Evet, Zorunluluk / Gereklilik Olarak Görülüyor	30	56
Hayır	26	44

Tablo 5'te, katılımcıların %56'sı sanat okuryazarlığını günümüz toplumunda ve üniversite ortamında zorunluluk/gereklilik olarak değerlendirmiştir. Bu grup, sanatın bireysel ve toplumsal gelişim üzerindeki dönüştürücü gücünü sıklıkla vurgulamış ve görüşlerini Mustafa Kemal Atatürk'ün ünlü sözüyle desteklemiştir: “Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş demektir.”

Bu temadaki görüşler şu şekilde özetlenebilir: “Sanat özgürleştirir, kötülük üretmez...” “Sanat yaşam ile iç içe bir olgu. Bu sebeple her insanın nereye bakarsa baksın, iyi bir okuryazarlığı olması önemli. Çünkü çevresinde olup bitenleri anlayabilmek, anlamlandırabilmek, güzellikleri fark edebilmek için önemlidir.” “Sanat okuryazarlığı insanların empati yapma yeteneğini geliştirir, toplumda birlik ve beraberliği artırır ve yaşam kalitesini yükseltir.” “Sanat ile uğraşan kişilerin dünyayı daha farklı görebildiğini, değişik bağlamların farkındalığını hissedebildiklerini düşünüyorum.” “Özellikle öğretmenlik için gerekli... Sanatla ilgilenen birey farklı düşünür, eleştiren düşünür, yaratıcı ve yansıtıcı düşünür, kendi problemlerini kendisi çözer.” “Estetik duygusu olan insan en başta iyi bir insan, iyi bir vatandaş, iyi bir öğrenci olur.” “Günümüz dijital

çağında görsel ve işitsel uyaranların artması sonucu bu yeterliliği daha da zorunlu hale getiriyor.”

Bu ifadeler, sanat okuryazarlığının yalnızca estetik bir lüks değil, eleştirel düşünme, empati, kültürel farkındalık ve toplumsal uyum açısından stratejik bir yetkinlik olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle eğitim fakültelerinde görev yapan akademisyenler, öğretmen adaylarının sanat okuryazarı olarak yetişmesinin gelecek nesiller açısından büyük önem taşıdığını vurgulamışlardır. Katılımcıların %44'lük grubu ise sanat okuryazarlığını “zorunlu değil ancak faydalı” olarak değerlendirmiştir. Bu katılımcılar, sanatın kişiye özel bir ilgi alanı olabileceğini ve zorla kazandırılmayacağını belirtmişlerdir: “Sanat zorla kazandırılacak bir meziyet olmasa gerek.” “Çok olmazsa olmaz değil ama olursa kötü olmaz.” “Sanatsal çalışmalardan keyif almak ve ilgi duymak kişiye özel bir durum olduğunu düşünüyorum. Belki ilk önce aile bu konudaki tutumu etkili olur. Üniversiteler bu tutumda olan gençlere belki imkân verebilir, başka olmayan bir durumu çıkaramaz. Zorla sanat severlik olamaz.” Bu görüşler, sanat okuryazarlığının bireysel motivasyon ve ilgiyle yakından ilişkili olduğunu, dolayısıyla üniversitelerde zorunlu olmaktan ziyade teşvik edici ve erişilebilir bir biçimde sunulması gerektiğini ima etmektedir.

Genel olarak bulgular, akademisyenlerin büyük çoğunluğunun sanat okuryazarlığını toplumsal ve eğitimsel bir gereklilik olarak gördüğünü, ancak zorunluluk konusunda görüş ayrılıklarının bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, UNESCO'nun 2024 “kültür ve sanat eğitimi çerçevesi”nde vurgulanan “sanat ve kültür eğitiminin temel yetkinlikler arasında yer alması” gerektiği yaklaşımıyla (Wang, 2025) büyük ölçüde örtüşmektedir. Aynı zamanda, zorunluluk tartışmasının üniversitelerde sanat eğitiminin nasıl yapılandırılacağı konusunda önemli bir politika sorunsalı yarattığı söylenebilir.

3.5. Sanat Okuryazarlığının Yaratıcı Düşünme, Problem Çözme ve Eleştirel Düşünme Gibi Akademik Becerilere Katkısına İlişkin Bulgular

Katılımcılar, sanat okuryazarlığının yaratıcı düşünme, problem çözme ve eleştirel düşünme gibi akademik becerilere katkı sağlayıp sağlamadığı konusunda görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ifade etmişlerdir. Görüşler içerik analiziyle beş ana temada gruplanmış olup, her yanıt en baskın temaya göre sınıflandırılmıştır. Dağılım aşağıdaki Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. Sanat Okuryazarlığının Yaratıcı Düşünme, Problem Çözme ve Eleştirel Düşünme Gibi Akademik Becerilere Katkısına İlişkin Temalara Göre Dağılım

Tema	f	%
Eleştirel Düşünme ve Farklı Bakış Açısı Gelişim	22	39
Yaratıcı Düşünme ve Hayal Gücü Gelişimi	14	25
Problem Çözme ve Analitik Beceri Gelişimi	8	14
Dolaylı / Genel Zihinsel Gelişim Katkısı	6	11
Doğrudan Katkı Olmadığı / Sınırlı Etki	6	11

Tablo 6, katılımcıların %89'u sanat okuryazarlığının yaratıcı düşünme, problem çözme ve eleştirel düşünme becerilerine olumlu katkı sağladığını düşünmektedir. Bu yüksek oran, akademisyenlerin sanatı akademik becerilerin gelişiminde önemli bir araç olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Eleştirel Düşünme ve Farklı Bakış Açısı Gelişimi (%39), en baskın temadır. Akademisyenler, bir sanat eserine derinlemesine bakmanın “görünenin ötesini” görme, sorgulama ve çok boyutlu düşünme becerisini geliştirdiğini vurgulamışlardır: “Sanat okuryazarlığı kişinin üst seviyedeki düşünme becerilerini desteklediğini, hatta artırdığını düşünüyorum... toplum ve kişi, duygu ve

akıl arasındaki görünmez bağların simgesidir.” “Bir esere bakarken her yönüyle yorumlamak, zamanla kültürle ilişkilendirmek, yorum kabiliyetini ve yaratıcılığını artırmaktadır.” “Bakış açınızı değiştiriyor. Kişisel gelişimin anahtarı...” “Sanat okuryazarlığı içerisinde anlama, yorumlama, farklı açılardan durumu görme, karmaşıklığın içinde düzeni yakalama gibi pek çok düşünsel beceriyi barındırır.”

Yaratıcı Düşünme ve Hayal Gücü Gelişimi (%25) teması, sanatın orijinal fikir üretme ve hayal gücünü tetikleme gücünü öne çıkarmıştır: “Sanatın her alanının insan beynini geliştirdiğini, daha yaratıcı hale getirdiğini düşünüyorum.” “Orijinal fikirlerin oluşturulmasının, yaratıcı ve görünenin altındaki anlamları yorumlayabilme eleştirel düşünmeyi desteklediğini düşünüyorum.” “Tekdüze düşünceden uzaklaştırır. Çok yönlü bakış açısı sağlar ve kendi düşünce biçimini de sorgulatar.”

Problem Çözme ve Analitik Beceri Gelişimi (%14), sanatın tasarım ilkeleri (renk, denge, ritim, ahenk) üzerinden problem çözme becerisini desteklediğini belirten görüşleri içermektedir: “Renk, ahenk, denge, ritim gibi tasarım öğelerinin kullanılması problem çözme becerilerini destekler.” “Sanatsal eserlerin analiz edilebilmesi için farklı ve çeşitli bakış açıları geliştirmekle birlikte, sorgulamayı ve belirsizliklerle başa çıkmayı destekleyerek akademik düşünme süreçlerini güçlendirir.” Dolaylı / Genel Zihinsel Gelişim Katkısı (%11) temasında katılımcılar, sanat okuryazarlığının genel zihinsel kapasiteyi artırdığını ifade etmişlerdir: “Her şeyin başında nöronlarımız gelişiyor.” “Bence hem zihinsel hem de duyuşsal kapasitemiz gelişir. Esnekliğimiz artar.”

Doğrudan Katkı Olmadığı/ Sınırlı Etki (%11) görüşü ise azınlıkta kalmış ve genellikle “kendimi tam bir sanat okuryazarı olarak görmediğimden bunu açıklayabilmem çok zor” veya “sanatçı olmak ayrı, sanat okuryazarı olmak ayrı” şeklinde gerekçelendirilmiştir.

Genel olarak, bulgular sanat okuryazarlığının akademik beceriler arasında en güçlü etkiyi eleştirel düşünme ve yaratıcı düşünme üzerinde yarattığını göstermektedir. Katılımcılar, sanatı “tekdüze düşünceden kurtulmanın” ve “görünenin ötesine geçmenin” etkili bir yolu olarak tanımlamışlardır. Bu sonuçlar, Elliot Eisner’in (2002) “sanat, bilişsel gelişimin güçlü bir aracıdır” ve ACRL Görsel Okuryazarlık Standartlarının (2011) görsel analiz ile eleştirel düşünme arasındaki bağlantısını destekleyen önemli kanıtlar sunmaktadır (Hattwig vd.,2013). Ayrıca, makale yazımı, veri görselleştirme ve disiplinlerarası sentez gibi akademik süreçlerde sanat okuryazarlığının dolaylı katkılarının da fark edildiği anlaşılmaktadır.

3.6. Sanatın Disiplinlerarası Bir Bileşen Olarak Gerekliliğine İlişkin Bulgular

Katılımcılar, sanatın diğer disiplinlerle etkileşimini ve kendi akademik alanları açısından sanatın disiplinlerarası bir bileşen olarak gerekliliğini değerlendirmişlerdir. Görüşler içerik analiziyle beş ana temada gruplanmış olup, her yanıt en baskın temaya göre sınıflandırılmıştır. Dağılım aşağıdaki tablo 7’de sunulmaktadır:

Tablo 7. Sanatın Disiplinlerarası Bir Bileşen Olarak Gerekliliğine İlişkin Temalara Göre Dağılım

Tema	f	%
Evet, Tüm Disiplinlerde / Genel Olarak Gereklidir	33	59
Evet, Özellikle Eğitim / Pedagojik Alanlarda Gereklidir	12	21
Evet, Disiplinler Arası Düşünme ve Yaratıcılık İçin Faydalıdır	8	14
Kısmi / Şartlı Gereklilik (Bazı Alanlarda)	4	7
Hayır / Zorunlu Değil	2	4

Tablo 7’de, katılımcıların %94’ü sanatın disiplinlerarası bir bileşen olarak gerekli veya faydalı olduğunu düşünmektedir. Bu yüksek oran, akademisyenlerin sanatı izole bir alan olarak değil, neredeyse tüm bilim dallarıyla doğal bir etkileşim içinde gören bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Bu soruda da katılımcı yanıtlarının birden fazla temaya değinmesi nedeniyle çoklu kodlama yapılmıştır. Bu nedenle, Tablo 7’deki yüzdeler de ifade/kod yüzdesi olarak yorumlanmalıdır.

Evet, tüm disiplinlerde/genel olarak gereklidir (%59), en baskın temadır. Katılımcılar sanatın doğası gereği multidisipliner olduğunu ve her alanda estetik, yaratıcılık ve bütüncül bakış açısı kattığını vurgulamışlardır: “Sanatın içinde olmadığı bir disiplin yoktur bence. Matematik ile sanat direkt iç içe zaten, altın oran dediğimiz kavram direkt sanat ve matematik... Sanatın olduğu her yerde estetik vardır, bu yüzden her disipline güzellik katar.” “Sanatın multidisipliner bir bakış açısına sahip olduğunu düşünüyorum. Kendi alanımızda boya kullanımı, esnek ya da sert malzemelerin oluşturulması anlamında kimya alanıyla da iç içedir.” “Fen eğitimi ile ilgili STEAM disiplinlerarası bir uygulamadır. Burada ‘art’ sanatla ilgili olan bileşendir. Bunun için fenle sanatı ilişkilendirmek gerekiyor.” “Her gerçek fizikçi bence sanatçıdır aynı zamanda. Çünkü doğanın kanunlarını anlamak için sanattan anlamak gerekir.”

Evet, özellikle eğitim/pedagojik alanlarda gereklidir (%21) teması, eğitim bilimleri, sınıf eğitimi, öğretim teknolojileri ve öğretmen yetiştirme alanlarında çalışan akademisyenlerin görüşlerini yansıtmaktadır: “Bir sınıf eğitimi uzmanı olarak bu alanın odağına sanat kavramını yerleştirmemiz yerinde olacaktır.” “Eğitim alanı ile sanat alanı olmazsa olmaz. İşbirliğinin daha çok olması gerektiğini düşünüyorum.” “Öğretim teknolojileri alanında dijital öğretim materyali tasarımı sürecinde görsel tasarım ilkeleri, renk, boşluk, yazı tipi vb. birçok konuyu değerlendiriyoruz. Bu nedenle iyi bir öğretim tasarımcısının bu alanlarda bilgi sahibi olması gerekiyor.”

Evet, Disiplinlerarası Düşünme ve Yaratıcılık İçin Faydalıdır (%14) temasında sanatın sosyoloji, tarih, psikoloji, antropoloji ve müzik gibi alanlarla doğal etkileşimine dikkat çekilmiştir: “Sanatın diğer disiplinlerle etkileşimini son derece güçlü ve gerekli buluyorum. Müzik, sosyoloji, tarih, edebiyat, psikoloji ve antropoloji gibi alanlarla doğal bir etkileşim içindedir.” “Sanat ve psikoloji alanı iç içe... Hem kişilerin sanat yoluyla kendilerini ifade etmesi hem de sanatın terapötik süreçte bir iyileştirici güç olarak kullanılması.” “Sanatın fizik ile ilgisi hakkında bilgim yok. Ancak her gerçek fizikçi bence sanatçıdır aynı zamanda.”

Kısmi/Şartlı Gereklilik (%7) ve Hayır/Zorunlu Değil (%4) görüşleri ise azınlıkta kalmış ve genellikle “benim çalıştığım konu ile çok gerekli olduğunu düşünmüyorum” veya “sanatın bazı disiplinlerle şüphesiz olumlu yansımaları olabilir” şeklinde ifade edilmiştir.

Genel olarak bulgular, akademisyenlerin sanatı bilimle sanat arasındaki duvarları kaldıran bir köprü olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle STEAM yaklaşımı, altın oran, görsel tasarım ilkeleri ve sanat terapisi gibi örnekler üzerinden sanatın disiplinlerarası rolü somutlaştırılmıştır. Bu sonuçlar, UNESCO’nun 2024 “Kültür ve Sanat Eğitimi Çerçevesi”nde ve OECD’nin (2019) “Geleceğin Eğitimi ve Becerileri 2030” raporunda vurgulanan “disiplinlerarası öğrenme ve yaratıcılık” vurgusuyla güçlü bir uyum göstermektedir. Ayrıca, fen bilimleri ve sosyal bilimler kökenli akademisyenler arasında sanatın gerekliliği konusunda yüksek bir fikir birliği olduğu dikkat çekmektedir.

3.7. Sanat Okuryazarlığının Geliştirilmesi İçin Üniversitelerde Neler Yapılabileceğine İlişkin Bulgular

Katılımcılar, üniversitelerde sanat okuryazarlığının geliştirilmesi için yapılması gerekenler konusunda somut ve çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Görüşler içerik analiziyle beş ana temada gruplanmış olup, her yanıt en baskın temaya göre sınıflandırılmıştır. Dağılım aşağıdaki Tablo 8’de sunulmaktadır:

Tablo 8. Sanat Okuryazarlığının Geliştirilmesi İçin Üniversitelerde Neler Yapılabileceğine İlişkin Temalara Göre Dağılım

Tema	f	%
Sanatsal Etkinlik, Atölye ve Gezi Artırılması	22	39
Müfredata Seçmeli / Zorunlu Sanat Dersi Ekleme	16	29
Üniversite Yönetimi, Bütçe ve Politika Desteği	8	14
Disiplinlerarası Etkinlik, Panel, Söyleşi ve Kongre	8	14
Öğrenci Teşviki, Kulüp, Yarışma ve Proje	2	4

Tablo 8’de katılımcılar, sanat okuryazarlığının üniversitelerde sistematik olarak geliştirilmesi gerektiğini güçlü bir şekilde vurgulamış ve bu konuda somut, uygulanabilir önerilerde bulunmuşlardır. En sık dile getirilen tema sanatsal etkinlik, atölye ve gezi artırılması (%39) olmuştur: “Üniversitemize ait bir galeri açılmalı ve sanat eğitimcileri çalışmalarını burada sergilemelerine teşvik edilmelidir.” “Ders dışında alternatif birçok sanatsal atölye sunulabilir. Şehir içinde veya dışında kayda değer sergi, tiyatro vb. faaliyetlere katılımları sağlanabilir.” “Akademisyenlerin katılabileceği boyama kursları ve enstrüman kursları verilebilir.” “SANAT FESTİVALİ düzenlenebilir... önemli sanatsal etkinliklere gezi düzenlenebilir.”

Müfredata Seçmeli/ Seçmeli/Zorunlu Sanat Dersi Ekleme (%29) ikinci en sık önerilen temadır: “Her programda seçmeli dersler arasına sanat okuryazarlığı dersi konulabilir.” “Tüm eğitim fakültelerinde sanat okuryazarlığı ve estetik gibi derslerle sanat eğitiminin kapsamı genişletilmelidir.” “Sanat okuryazarlığı dersi konulabilir... sanat eserlerinin replikalarının duvarlara asılması, sanatsal faaliyetlerde bulunmak isteyen alan dışı öğrencilere bu konuda seçmeli ders imkânı verilmesi.” “Eleştirel düşünme, sanat tarihi, sanat felsefesi, karşılaştırmalı sanat tarihi gibi dersler verilmeli.”

Üniversite Yönetimi, Bütçe ve Politika Desteği (%14) temasında katılımcılar kurumsal düzeyde kararlılık ve kaynak ayrılmasının şart olduğunu belirtmişlerdir: “Sadece sanatsal faaliyetlere harcanmak üzere bütçe oluşturulmalı. Her birimde sanatsal faaliyetler için teşvik edici düzenlemeler yapılmalı.” “Üniversite yönetim politikalarında güzel sanatlara öncelik verilmeli ve çalışmalarla bu politika benimsenmelidir.” “Sanata değer verilen bir iklim oluşturulması lazım.”

Disiplinlerarası Etkinlik, Panel, Söyleşi ve Kongre (%14) önerileri ise şu şekildedir: “Disiplinlerarası çalışmalar yapılabilir. Bu alanda ulusal ve uluslararası kongre ve sempozyumlar düzenlenebilir. Sanatkârlar ve belli başlı sanat ustalarıyla söyleşi ve paneller düzenlenebilir.” “Bilim-sanat ilişkilerini ortaya koyan konferanslar düzenlenebilir.” “Farklı branşların sanat ile ilişkisi doğrultusunda ders, kurs, seminer veya projeler yapılabilir.”

Öğrenci Teşviki, Kulüp, Yarışma ve Proje (%4) ise en az dile getirilen ancak önemli bir tema olmuştur: “Öğrenci katılımını artıracak projeler, yarışmalar vs. daha fazla sayıda düzenlenmelidir.” “Öğrencilerin sanatsal üretim yapabilecekleri ve bu üretimleri özellikle eleştirel biçimde tartışabilecekleri ortamlar sağlanabilir.”

Genel olarak bulgular, akademisyenlerin sanat okuryazarlığını üniversitelerde kurumsal bir politika haline getirmeyi istediklerini ortaya koymaktadır. Öneriler hem öğrenci hem de akademik personel düzeyinde farkındalık ve katılımı artırmaya yönelik pratik adımlar

içermektedir. Bu sonuçlar, UNESCO'nun 2024 "Kültür ve Sanat Eğitimi Çerçevesi"nde önerilen "sanat eğitiminin yükseköğretime entegre edilmesi" ve "disiplinlerarası yaklaşımlar" vurgusuyla uyumlu bir vizyon sunmaktadır. Özellikle Anadolu üniversitelerinde yaşanan imkân kısıtlılığına sıkça değinilmesi, önerilerin bölgesel eşitsizlikleri de gözeten bir yaklaşımla uygulanması gerektiğini göstermektedir.

4. TARTIŞMA

Bu çalışma, farklı disiplinlerden 56 akademisyenin sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin algılarını, deneyimlerini ve değerlendirmelerini nitel bir yaklaşımla ortaya koymuştur. Bulgular, akademisyenlerin sanat okuryazarlığını genel olarak zengin ve çok boyutlu bir kavram olarak gördüğünü, ancak bu kavrama yükledikleri anlamların ve deneyimlerinin önemli ölçüde çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, mevcut alanyazınla karşılaştırıldığında hem uyum gösteren hem de dikkat çekici farklılıklar içeren önemli açılımlar sunmaktadır.

Akademisyenlerin sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin tanımları ağırlıklı olarak bilişsel/analitik boyut etrafında yoğunlaşmıştır. Katılımcılar, sanat eserlerini derinlemesine okuma, yorumlama, eleştirme ve bağlamı içinde değerlendirme becerisini ön plana çıkarmışlardır. Bu bulgu, ACRL Görsel Okuryazarlık Standartları (2011) ve Eisner'in (2002) sanatı bilişsel bir süreç olarak ele alan yaklaşımlarıyla güçlü bir uyum göstermektedir. Bununla birlikte, duyuşsal/estetik ve bağlamsal/kültürel-tarihsel boyutların da önemli oranda vurgulanması, akademisyenlerin sanat okuryazarlığını yalnızca teknik bir beceri olarak değil, aynı zamanda duygusal ve kültürel bir deneyim olarak algıladıklarını işaret etmektedir. Bu bulgu, Uzun ve Çelik'in (2020) akademisyenlerin okuryazarlık algısındaki değişimleri inceleyen çalışmasında da vurgulanan akademisyenlerin mesleki kimliklerini yalnızca teknik uzmanlıkla değil, geniş kültürel yetkinliklerle tanımlama eğilimiyle örtüşmektedir.

Akademik yaşamlarında sanat eserleriyle etkileşim konusunda katılımcıların görüşleri, etkileşimin sıklığının şehir olanakları ve kişisel ilgiyle yakından ilişkili olduğunu göstermiştir. Sanatın akademik çalışmalara katkısı ağırlıklı olarak kişisel/duygusal ve bilişsel/akademik boyutlarda ifade edilmiştir. Özellikle motivasyon artışı, stres azaltma, farklı bakış açısı kazanımı ve yaratıcı düşünme becerilerinin gelişimi sıkça dile getirilmiştir. Bu sonuçlar, sanatın akademik üretkenliği dolaylı yoldan destekleyen güçlü bir "düşünsel besin" işlevi gördüğünü doğrulamakta ve literatürde yer alan bulguları (örneğin Felten, 2008; Brown et al., 2021) desteklemektedir. Ancak Anadolu'daki bazı yeni açılan üniversitelerde yaşanan imkân kısıtlılığı, etkileşim düzeyindeki eşitsizliği belirgin bir sorun olarak ortaya koymuştur.

Üniversite eğitimleri sırasında sanat deneyimleri yaşayan akademisyenlerin büyük kısmı, bu deneyimlerin bakış açısı, estetik duyarlılık ve kültürel farkındalık gelişimine önemli katkı sağladığını belirtmiştir. Buna karşılık, özellikle eski dönemlerde veya teknik bölümlerde eğitim alan katılımcıların sanatla etkileşiminin sınırlı kaldığı görülmüştür. Bu bulgu, üniversite yıllarındaki sanatsal deneyimlerin akademisyenlerin bugünkü sanat okuryazarlığı algılarını uzun vadede şekillendirdiğini göstermekte ve yükseköğretimde sanat eğitiminin erken dönemde entegre edilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Sanat okuryazarlığının günümüz toplumunda ve üniversite ortamında gerekliliği konusunda akademisyenlerin yarısından fazlası (%56) bu beceriyi bir zorunluluk olarak değerlendirmiş ve Atatürk'ün "Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş demektir" sözünü sıkça referans göstermiştir. Diğer grup ise sanatın zorunlu olmaktan ziyade teşvik edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu görüş ayrılığı, sanat okuryazarlığının nasıl yapılandırılacağı konusunda önemli

bir politika tartışması yarattığını ortaya koymaktadır ve UNESCO'nun 2024 "Kültür ve Sanat Eğitimi Çerçevesi"ndeki sanat eğitiminin temel yetkinlikler arasında yer alması önerisiyle paralellik göstermektedir.

Sanat okuryazarlığının yaratıcı düşünme, problem çözme ve eleştirel düşünme gibi akademik becerilere katkısı konusunda katılımcıların büyük çoğunluğu (%89) olumlu görüş bildirmiştir. Özellikle eleştirel düşünme ve farklı bakış açısı gelişimi en sık vurgulanan katkı alanları olmuştur. Bu bulgu, sanatın akademik becerilerin gelişiminde güçlü bir katalizör rolü oynadığını desteklemekte ve Eisner'in (2002) ile Hu ve Hwang'ın (2024) çalışmalarındaki teorik çerçeveleri ampirik olarak güçlendirmektedir.

Sanatın disiplinlerarası bir bileşen olarak gerekliliği konusunda akademisyenler neredeyse görüş birliği içindedir (%94). STEAM yaklaşımı, altın oran, görsel tasarım ilkeleri ve sanat terapisi gibi örnekler üzerinden sanatın fen, sosyal bilimler ve eğitim bilimleriyle doğal bir etkileşim içinde olduğu vurgulanmıştır. Bu sonuçlar, günümüz yükseköğretiminde disiplinlerarası öğrenmenin önemini vurgulayan OECD 2030 vizyonu ile uyumlu bir tablo çizmektedir.

5. SONUÇ

Bu çalışma, farklı disiplinlerden 56 akademisyenin sanat okuryazarlığı kavramına ilişkin algılarını, deneyimlerini ve öz-değerlendirmelerini nitel bir yaklaşımla ortaya koymuştur. Bulgular, akademisyenlerin sanat okuryazarlığını bilişsel/analitik, duyuşsal/estetik ve bağlamsal/kültürel-tarihsel boyutları bir arada barındıran çok katmanlı bir kavram olarak algıladıklarını; bu algının akademik kimlikleriyle güçlü biçimde iç içe geçtiğini göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu sanatın yaratıcı ve eleştirel düşünme becerilerine katkı sağladığını ve disiplinlerarası bir bileşen olarak gerekli olduğunu düşünmektedir; ancak sanat okuryazarlığının bir zorunluluk mu yoksa teşvik edilmesi gereken bireysel bir ilgi mi olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır.

Bu bulgular, yükseköğretim kurumlarının sanat okuryazarlığını yalnızca bireysel bir tercih olarak değil, kurumsal politikalarla desteklenmesi gereken bir yetkinlik alanı olarak ele alması gerektiğine işaret etmektedir. Sanatsal etkinliklerin, atölyelerin ve seçmeli derslerin artırılması, akademisyenlerin önerdiği somut adımlar arasında öne çıkmaktadır. Çalışma, akademisyenlerin sanat okuryazarlığına ilişkin öz-değerlendirmelerini merkeze alarak alanyazındaki, ağırlıklı olarak öğrenci ve öğretmen adaylarına odaklanan araştırmalara tamamlayıcı bir bakış açısı sunmaktadır.

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle, örneklem disiplin dağılımı açısından dengesiz bir yapı göstermektedir (Sosyal Bilimler %71, Fen Bilimleri %29; bkz. Tablo 1); bu durum bulguların fen bilimleri kökenli akademisyenler açısından temsil gücünü sınırlandırabilir. İkinci olarak, veriler yalnızca yazılı açık uçlu anket yoluyla toplanmış; yüz yüze görüşme veya gözlem gibi tekniklerle veri çeşitlendirmesi (triangulation) yapılmamıştır. Üçüncü olarak, katılımcılar amaçlı örnekleme yoluyla ve gönüllülük esasına dayalı olarak seçildiğinden, sanat okuryazarlığına zaten ilgi duyan akademisyenlerin araştırmaya katılma olasılığı daha yüksek olabilir. Son olarak, araştırma 56 akademisyenle sınırlı olup bulgular istatistiksel bir genellemeye değil, katılımcıların öznel deneyimlerine dayalı bir anlayışa işaret etmektedir; bu nedenle bulgular farklı kurumsal ve kültürel bağlamlara temkinli biçimde aktarılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Association of College & Research Libraries Visual Literacy Task Force, (2011). *ACRL IRIG Visual Literacy Bibliography* [Bibliography]. https://www.zotero.org/groups/15454/acrl_irig_visual_literacy_bibliography/items? (open in a new window) Erişim Tarihi: 19.02.2026
- Avgerinou, M. D. ve Pettersson, R. (2011). Toward a cohesive theory of visual literacy. *Journal of Visual Literacy*, 30(2), 1-19. <http://dx.doi.org/10.1080/23796529.2011.11674687>
- Creswell, J. W. ve Poth, C. N. (2016). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage Publications.
- Felten, P. (2008). Visual Literacy. *Change, The Magazine of Higher Learning*, 40(6), 60-64. <http://dx.doi.org/10.3200/CHNG.40.6.60-64>
- Freedman, K. (2025). *Teaching visual culture: Curriculum, aesthetics and the social life of art*. Teachers College Press.
- Hattwig, D., Bussert, K., Medaille, A. ve Burgess, J. (2013). Visual literacy standards in higher education: New opportunities for libraries and student learning. *portal: Libraries and the Academy*, 13(1), 61-89. <http://dx.doi.org/10.1353/pla.2013.0008>
- Hu, Y. ve Hwang, G-J. (2024). Cultivating visual literacy and critical thinking tendency with technological knowledge organizing supports: a concept mapping-based online problem-posing approach. *Educational Technology Research and Development*, 72(4), 3217-3240. <http://dx.doi.org/10.1007/s11423-024-10394-6>
- Kellner, D. (2001). New technologies/new literacies: Reconstructing education for the new millennium. *International Journal of Technology and Design Education*, 11, 67-81. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1011270402858>
- Krippendorff, K. (2019). *Content analysis: An Introduction to its methodology*. (4th. ed.). Sage Publications.
- Metros, S. E. (2008). The educator's role in preparing visually literate learners. *Theory Into Practice*, 47(2), 102-109. <http://dx.doi.org/10.1080/00405840801992264>
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis (2nd Ed.)*. Sage Publications.
- OECD. (2019). *Future of Education and Skills 2030/2040 (OECD Future of Education and Skills 2030 projesi kapsamında)*. <https://www.oecd.org/education/2030-project/>
- Uçak, S. ve Erdem, H. H. (2020). Eğitimde yeni bir yön arayışı bağlamında "21. yüzyıl becerileri ve eğitim felsefesi". *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 76-93. <http://dx.doi.org/10.29065/usakead.690205>
- UNESCO. (2024). *UNESCO Framework for Culture and Arts Education*. https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2024/02/WCCAE_UNESCO%20Framework_EN_0.pdf Erişim Tarihi: 22.02.2026
- Uzun, Y. ve Çelik, G. (2020). Akademisyenlerin okuryazarlık algısındaki değişimler. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(22), 1134-1156. <http://dx.doi.org/10.26466/opus.646592>
- Thompson, D. S. ve Beene, S. (2020). Uniting the field: using the ACRL Visual Literacy Competency Standards to move beyond the definition problem of visual literacy. *Journal of Visual Literacy*, 39(5), 1-17. <http://dx.doi.org/10.1080/1051144X.2020.1750809>
- Wang, J., Huang, L. ve Zhang, Y. (2025). The important role of higher art education in promoting the sustainable development of aesthetic education in Chinese universities. *Asia Pacific Education Review*, 1-12. <http://dx.doi.org/10.1007/s12564-025-10090-x>
- Yıldırım, A. ve Şimsek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yücetoker, İ. (2014). Sanat okuryazarlığı ölçeğinin hazırlanması ve geliştirilmesi. *Sanat Eğitimi Dergisi*, 2(1), 112-126. <http://dx.doi.org/10.7816/sed-02-01-06>

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu'nun E-30640013-108.01-329678 sayılı, 09/04/2026 tarihli kararıyla etik izin alınmıştır.

ÇOCUK HAKLARI PERSPEKTİFİNDEN ULUSAL BASINDA YER ALAN ÇOCUK HABERLERİ

CHILD NEWS IN THE NATIONAL PRESS FROM A CHILDREN'S RIGHTS PERSPECTIVE

Sırma Seda BAPOĞLU DÜMENÇİ¹

Ruhigül TURAN²

¹ Doç.Dr., Tarsus Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, sedadumenci@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2878-1120

² Arş. Gör., Tarsus Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, ruhigulturan@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9710-9429

Geliş Tarihi / Date Applied
15.06.2026

Kabul Tarihi / Date Accepted
13.09.2026

ÖZET

İletişim teknolojilerindeki hızlı dönüşüm, çocukların medya içeriklerine erken yaşta maruz kalmasını artırmış ve ulusal basında çocuk temsili için çocuk hakları bağlamında yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu çalışma, Türkiye'de yüksek tirajlı üç ulusal gazetede (Sözcü, Hürriyet, Sabah) 2020-2024 yılları arasında yayımlanan çocuk merkezli haberleri; tema, hedef kitle ve temsil biçimleri açısından BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin yaşama, gelişim, korunma ve katılım hakları ekseninde incelemeyi amaçlamıştır. Betimsel nitel desende yürütülen araştırmada basılı ve çevrimiçi arşivler taranmış; 2.295 haber arasından ölçütlere uyan 127 haber, içerik analizine alınmıştır (Sözcü=47, Hürriyet=49, Sabah=31). Araştırmacılar tarafından geliştirilen doküman analizi değerlendirme listesiyle haberler işlev, konu, çocuk temsili, odak ve hedef kitle boyutlarında kodlanmıştır. Güvenirlik, iki araştırmacının karşılıklı kontrolüyle sağlanmıştır. Bulgular, haberlerin ağırlıklı olarak çocuk gelişimi (%45,67) ve çocuk sağlığı (%24,41) temalarında yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Hedef kitlenin büyük çoğunluğunu ebeveynler (%53,54) ve kamuoyu (%43,31) oluştururken; çocuklar en sık "gelişim sürecindeki çocuk" (%41,73) ve "risk altındaki çocuk" (%29,13) olarak temsil edilmiştir. Çocuğun aktif katılımını yansıtan temsil biçimleri ise oldukça sınırlı kalmıştır (her biri %0,79). Dil ve duygu çerçevesinde uyarı, kaygı ve korku baskın örüntüler olarak öne çıkmıştır. Sonuç olarak ulusal basında çocuk haberciliğinin belirgin biçimde risk ve tehdit odaklı bir çerçevede kurgulandığı görülmektedir. Çocukların korunma ve katılım haklarının güvence altına alınması için çocuk haklarına dayalı etik ilkelerin benimsenmesi, kimlik ve mahremiyet ihlallerini önleyen katılımcı ve destekleyici çerçevelerin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Hakları, Ulusal Basın, Çocuk Haberleri, Medya Temsili, BM Çocuk Hakları Sözleşmesi.

ABSTRACT

The rapid transformation in communication technologies has increased children's early exposure to media content and necessitated a reassessment of child representation in the national press in the context of children's rights in Türkiye. This study aims to examine child-centered news published between 2020 and 2024 in three high-circulation national newspapers in Türkiye (Sözcü, Hürriyet, and Sabah) in terms of theme, target audience, and forms of representation, within the framework of the UN Convention on the Rights of the Child's pillars of survival, development, protection, and participation rights. In this descriptive qualitative study, printed and online archives were searched; among 2,295 news stories, 127 news items meeting the criteria were included in the content analysis (Sözcü=47, Hürriyet=49, Sabah=31). Using a document analysis evaluation list developed by the researchers, the news articles were coded according to the dimensions of function, topic, child representation, focus, and target audience. Reliability was ensured through mutual checks by the two researchers. Findings revealed that the news predominantly focused on themes of child development (45.67%) and child health (24.41%). The vast majority of target audiences consisted of parents (53.54%) and the general public (43.31%); children were most frequently represented as "child in the development process" (41.73%) and "child at risk" (29.13%). Forms of representation reflecting the child's active participation were notably limited (0.79% each). Warning, anxiety, and fear emerged as dominant patterns in terms of language and emotional framing in the newspaper articles. The results show that children's journalism in the national press is overwhelmingly constructed within a risk- and threat-focused framework. To guarantee the protection and participation rights of children, it is necessary to adopt ethics based on children's rights and promote participatory and supportive frameworks that prevent identity and privacy violations.

Keywords: Children's Rights, National Press, Child News, Media Representation, UN Convention on the Rights of the Child

1. GİRİŞ

İletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı dönüşüm, medyanın dijital ve çok katmanlı yapısını yeniden şekillendirerek televizyon, internet ve diğer iletişim araçlarının kitle iletişim süreçlerinde merkezi bir konuma yerleşmesine neden olmuştur (Karaboğa, 2018). Toplumsal yaşamda giderek daha merkezi bir konuma yerleşen medya, çocuklarla kurduğu etkileşimi artırabilmektedir. Bu durum da çocukların medya içeriklerine maruz kalma yaşının giderek daha erken yaşlara inmesine neden olmaktadır (Lee, 2013). Çocukların medya ile kurduğu bu yoğun etkileşim, yalnızca medya kullanım sıklığını değil, aynı zamanda çocukların medyada nasıl temsil edildiğini ve toplum tarafından nasıl algılandığını da önemli hale getirmektedir (Serin, 2019). Medya aracılığıyla çocukların yer aldığı içeriklerin niteliği, çocukların hem kendilerini algılayış biçimleri hem de toplumun çocuklara yönelik tutumları üzerinde belirleyici etkiler yaratmaktadır (Jabeen, 2014). Bununla birlikte, medyanın çocuklar üzerindeki etkisi, çocukların toplum önündeki görünürlüğünü ve temsiliyet biçimlerini de doğrudan şekillendirmektedir. Bu nedenle medya, yalnızca bir etki aracı değil, aynı zamanda çocuk haklarının görünürlük kazandığı ya da ihlal edildiği bir alan olarak da değerlendirilmektedir (Şirin, 2011). MediaWise ve UNICEF. (2005) (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu- United Nations Children's Fund), çocukların ve gençlerin haberlerde yeterince temsil edilmemesinin onların medya hakları açısından temel sorunlardan biri olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, sınırlı olan bu temsil çoğu zaman istismar, şiddet veya sömürü bağlamlarında şekillenmekte ve çocukların maruz kaldığı riskleri pekiştirebilmektedir. Bu durum, haber içeriklerinin çocukların onuruna ve mahremiyetine saygı göstermeyen bir çerçevede sunulmasına yol açabilmektedir (Gigli, 2004). Ancak medya etkisine ilişkin tartışmalar, yalnızca bireysel sonuçlarla sınırlı kalmamakta çocukların medya içeriklerinde nasıl temsil edildiği, hangi bağlamlarda görünür kılındığı ve bu temsillerin hangi hak ihlallerini doğurabileceği sorularını da kapsamaktadır (Ardıç Çobaner, 2015). Ulusal basında çocuk haberlerinin nasıl yapılandırıldığı, kullanılan dil, seçilen görseller ve haberin çerçevelenme biçimi çocukların haklarına doğrudan etki eden unsurlar arasında yer almaktadır (Çakmak, 2013). Bu nedenle çocukların medya aracılığıyla temsili, çocuk hakları perspektifinin temel inceleme alanlarından biri haline gelmiştir (Erdem ve Kaynar, 2022). Bunun sonucunda çocuk haberleri, yalnızca bilgilendirme işlevi taşıyan içerikler olarak değil, aynı zamanda çocuk haklarının ihlal edilip edilmediğinin değerlendirildiği etik bir alan olarak ele alınmaktadır (Tokuç ve Duyan, 2021).

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Medyanın Sorumluluğu: Çocuk Hakları ve Kamu Algısına Etkisi

Medya, yalnızca bilgi aktaran bir araç olmanın ötesine geçerek toplumda kamuoyu oluşturma, toplumsal tartışmaları yönlendirme ve sosyal değerleri şekillendirme işlevlerini de üstlenmektedir (Villani, 2001). Bu çok katmanlı işlevi nedeniyle medya, özellikle çocukların temsili söz konusu olduğunda yalnızca bilgilendirici bir alan değil, aynı zamanda çocuk haklarının görünürlük kazandığı veya ihlal edildiği bir kamusal alan olarak değerlendirilmektedir (Muppalla vd., 2023). Toplumun en savunmasız gruplarından biri olan çocukların haklarının korunması bağlamında, medyanın sorumluluğu hem etik hem de mesleki düzeyde önem taşımaktadır (Ponte, 2007). Bu bağlamda medya sorumluluğu, yalnızca içerik üretimiyle sınırlı olmayıp, çocukların mahremiyet hakkı, onur hakkı ve zarar görmeme hakkı gibi temel çocuk haklarının korunmasını da kapsayan bir etik çerçeveye işaret etmektedir (Bang ve Reece, 2003). Dolayısıyla çocukların medya içeriklerinde nasıl temsil edildiği, hangi bağlamlarda görünür kılındığı ve hangi söylemler aracılığıyla sunulduğu önemli bir toplumsal sorumluluk alanı oluşturmaktadır. Bu nedenle,

çocukların medya temsilleri toplumun çocuklara yönelik algılarını, beklentilerini ve davranışlarını doğrudan etkileyen kritik bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Uzochukwu, Morah ve Okafor, 2015). Medya yayın organlarından biri olan gazeteler, dijitalleşmeye rağmen çocuklarla ilgili konularda bilgi yayma, kamu farkındalığını artırma ve toplumsal diyaloga katkı sağlama açısından güçlü konumunu sürdürmektedir (Sims, 2008). İletişim teknolojilerindeki çeşitlenme medya tüketimini farklılaştırmış olsa da gazeteler çocuklara ilişkin bilgilerin aktarılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Türkiye’de de medya organlarının çocuklarla ilgili bilgileri yeterli, doğru ve kapsamlı bir şekilde aktarması gerektiği ve bu bağlamda kamusal sorumluluk taşıdığı vurgulanmaktadır (Özcan ve Tugen, 2014). Özellikle çocukların haberlerde temsil edilme biçimleri, onların toplum tarafından algılanışını doğrudan etkilediği için, haber üretim süreçlerinin yalnızca gazetecilik ilkeleriyle değil, aynı zamanda çocuk hakları perspektifiyle de değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim çocukların ilerleyen yaşlarda daha fazla haber kaynağına erişmeleri, haber içeriklerinin çocuk gelişimiyle uyumlu hazırlanmasının önemini daha da artırmaktadır (Notley vd., 2023). Aile Medya Kullanım Planı’nın (AAP), ebeveynlerin nitelikli medya içeriklerini tercih etmelerini, çocuklarıyla birlikte medya kullanımına katılmalarını ve aileye özgü medya kullanım kuralları geliştirmelerini önermektedir (AAP Council on Communications and Media, 2016). Medyanın çocuklar üzerindeki etkisinin artması ise etik temsilin önemini daha da pekiştirmektedir. Nitekim Türkiye Gazeteciler Cemiyeti’nin “Hak ve Sorumluluklar Bildirgesi”, çocukların kimliklerinin özellikle suç ve istismar haberlerinde yayımlanmasını yasaklayarak bu konudaki mesleki sınırları belirlemiştir (Doğrucan ve Yıldırım, 2011). Bu tür etik düzenlemeler, çocuk haberlerinin yalnızca içerik üretimi değil aynı zamanda çocuk haklarının korunmasına yönelik bir sorumluluk alanı olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

2.2. Medyada Çocuk Temsilindeki Sorunlar

Medyanın etik ve mesleki sorumlulukları temel alındığında, ulusal ve uluslararası alanyazın çocuk temalı haberlerde bazı sorunların sistematik olarak tekrarlandığını göstermektedir. Bu sorunların başında, çocuklar çoğunlukla mağdur, risk altında, korunmaya muhtaç ya da sembolik figürler olarak temsil edilmektedir. Bu temsil biçimi, çocukların pasif konumda görüldüğü ve kendi deneyimlerini ifade eden aktif özneler olarak yeterince görünür kılınmadığı bir medya yapısına işaret etmektedir. Nitekim çocukların görüşlerini dile getiren ya da kendi deneyimlerini aktaran aktif özne konumundaki temsilleri oldukça sınırlıdır (Kahriman, 2013; Lonne ve Gillespie, 2014).

Sansasyonel nitelikteki istismar ve şiddet haberlerine orantısız ağırlık verilmesi ise hem çocukların medya temsillerini daraltmakta hem de ciddi etik sorunlara yol açmaktadır. Bu tür haberlerde kimlik ifşası, gereksiz ayrıntı paylaşımı ve mahremiyet ihlalleri özellikle öne çıkan temel etik ihlaller arasında yer almaktadır (Taylor vd., 2013). Haber içeriklerinin konu dağılımına bakıldığında, çocuk istismarı ve şiddetin yanı sıra sağlık, ruh sağlığı, otizm ve obezite gibi tıbbi temaların da sıkça yer aldığı, eğitim ve sosyal refah konularının ise çoğunlukla erişim sorunları ve politika bağlamında ele alındığı görülmektedir (Corrigan ve Miller, 2004; Slopen vd., 2007). Ulusal basında ise haberlerin büyük oranda ihmal, istismar veya kaza temelli olduğu ve çocukların çoğunlukla olumsuz olayların öznesi olarak sunulduğu belirtilmektedir (Yıldız, 2018). Uluslararası basında da benzer bir tablo gözlenmektedir. Çocuklar çoğunlukla reyting veya tiraj kaygısıyla seçilmiş dramatik olayların merkezinde yer almakta, geçmiş bağlamları ve sistemsel nedenler çoğu zaman haberlerde yer bulmamaktadır. Cinsiyet temsili açısından görünürde bir denge olsa da temsillerin büyük ölçüde kalıplaşmış ve olumsuz stereotiplerle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır (Kunkel vd., 2002; Sutherland vd., 2016). Bu örüntüler dikkate alındığında,

haberlerin çocuklar üzerindeki etkisinin yalnızca bilişsel değil, aynı zamanda duygusal düzeyde de önemli sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Örneğin, terör haberlerine maruz kalmanın çocuklarda tehdit ve kaygı algısını arttırdığı benzer etkilerin diğer dramatik veya travmatik içeriklere maruz kalma durumunda da ortaya çıkabileceği belirtilmiştir (Comer vd., 2008). Buna rağmen gazetelerde önleyici, koruyucu ve kapsayıcı bakış açılarının sınırlı olduğu, haberlerin çoğunlukla bireysel mağduriyet üzerinden kurgulandığı belirtilmektedir (Kleemans vd., 2017; Tutar, 2014).

Bu durum çocuk haberlerinin yalnızca olay temelli bir yaklaşımla değil, aynı zamanda hak temelli ve bağlamsal bir perspektifle ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu gereksinimden hareketle, çocukların ulusal gazetelerdeki temsillerinin çok boyutlu ve sistematik bir yaklaşımla incelenmesi amaçlanmıştır.

3. YÖNTEM

Bu çalışma, yazılı basında çocuk temalı haberlerin nasıl temsil edildiğini incelemek amacıyla nitel araştırma deseninde yürütülmüştür. Araştırma kapsamında, Türkiye’de ulusal ölçekte yayın yapan Sözcü, Hürriyet ve Sabah gazetelerinde yer alan çocuk merkezli haberler analiz edilmiştir. Arama stratejisi, çocuk temalı gazete içeriklerinin kapsamını yakalayabilmek amacıyla istismar, sağlık, eğitim, temsil ve çerçeveleme gibi temalara yönelik çoklu hedefli sorguları içermiştir. Araştırma sürecinde, incelenen gazetelerin tüm sayfaları taranmış ve çevrimiçi gazete arşivlerinden toplam 2.295 habere ulaşılmıştır. Bu haberlerin başlık ve içeriklerinin detaylı incelenmesi sonucunda, belirlenen kriterlere uygun olan 135 haber tespit edilmiştir. Tekrar eden yayınların ve içeriği araştırmanın amacına uygun olmayan haberlerin çıkarılmasıyla, analize dahil edilen toplam 127 haber belirlenmiştir. Bu haberlerin 47’si Sözcü, 49’u Hürriyet ve 31’i Sabah gazetesinden oluşmaktadır.

3.1. Araştırma Modeli

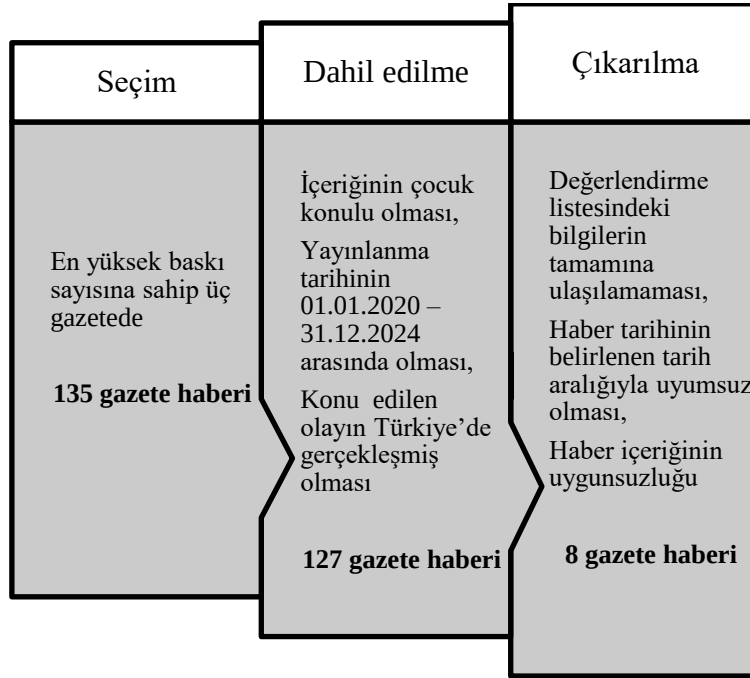
Araştırmanın amacı ulusal basında geçen olaylara konu olmuş çocukların gazete haberlerinde hangi sıklıkla yer aldıkları ve çocukların yer aldığı gazete haberlerinde çocukların nasıl sunulduklarının incelenmesidir. Bu amaç kapsamında betimsel türde nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Gazetelerin günlük çıkan basılı sayıları edinilip, araştırmada içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel (2014) içerik analizini, metin veya metinlerin içindeki belli kelime veya kavramların varlığının belirlenmesi amacıyla, dokümanın kurallara dayalı kodlamalarla kategori haline getirildiği sistematik bir teknik olarak tanımlamışlardır. Bu amaçla, haber metinlerinde yer alan temsillerin ayrıntılı biçimde sınıflandırılması ve yorumlanabilmesi için betimsel nitel bir araştırma yöntemi benimsenmiştir. Gazetelerin günlük basılı nüshaları temin edilmiş ve elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Analiz sürecinde gazete haberleri ayrıntılı olarak değerlendirilmiş, benzer anlam ve içerik taşıyan ifadeler doğrultusunda kodlar oluşturulmuş, bu kodlar temalar altında sınıflandırılmış ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır. İçerik analizi, insan etkileşimlerinden medya içeriklerine, politik söylemlerden haber metinlerine kadar iletişim biçimlerinin sistematik incelenmesine olanak tanıyan bir yöntemdir (Gray vd., 2007). Çocukların fiziksel, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişimlerinin bütüncül biçimde ele alınması gerektiği ve gelişim haklarının eğitim, oyun, dinlenme ve kültürel etkinlikleri de kapsadığı belirtilmektedir (Bulut Pedük, 2015). Ayrıca araştırmanın analitik çerçevesi Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’de (BMÇHS) yer alan yaşama, gelişim, korunma ve katılım hakları doğrultusunda şekillendirilmiştir. Çocuk hakları; çocukların sağlık, eğitim, yaşama, korunma ve gelişim gereksinimlerini kapsayan evrensel bir hak alanı olarak değerlendirilmektedir (Dağ vd., 2015). Bu

kapsamda haber içerikleri, çocukların medyada hangi hak alanları çerçevesinde temsil edildiğini ortaya koymak amacıyla değerlendirilmiştir.

3.2. Verilerin Toplanması

Araştırmada incelenmek üzere 2020–2024 arasında yayımlanan gazeteler, 15 Şubat – 16 Mayıs 2025 tarihleri arasında incelenmiştir. Çocuk haberleri Türkiye’de yayınlanmış, en yüksek baskı sayısına sahip üç gazete (Hürriyet, Sabah ve Sözcü) arasından seçilmiştir. Gazetelere ilişkin baskı sayısı bilgileri her hafta internet üzerinden elde edilmiştir.

Şekil 1. Veri Toplama Süreci

Çalışmaya Dahil Edilme Kriterleri

- Haberin içeriğinin çocuklarla ilgili olması
- Haberin yayınlanma tarihinin 01.01.2020 – 31.12.2024 arasında olması
- Belirlenen gazetelerde yer alması

Çalışmadan Çıkarılma Kriterleri

- Doküman analizi değerlendirme listesindeki bilgilerin tamamına ulaşamaması
- Haber tarihinin belirlenen aralık tarihleri arasında yer almaması
- Haber içeriğinin çocuk temalı olmaması

3.3. Verilerin Analizi

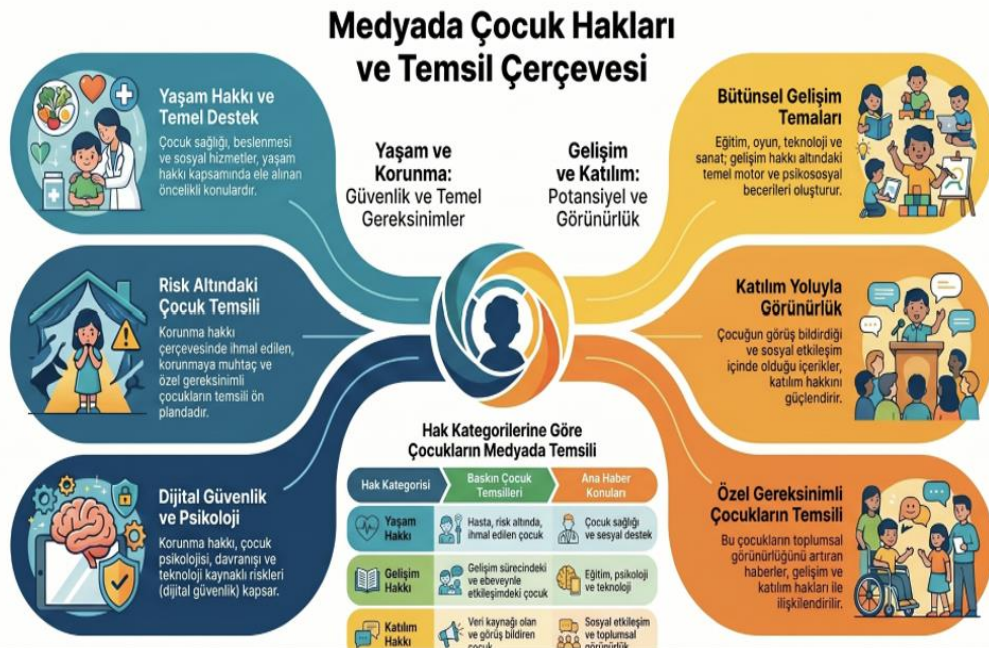
Araştırma kapsamında elde edilen gazete haberleri içerik analizi yoluyla çözümlenmiştir. Haberlerin sistematik olarak incelenmesi ve değerlendirilmesi amacıyla araştırmacılar tarafından doküman analizi değerlendirme listesi oluşturulmuştur.

3.3.1. Doküman Analizi Değerlendirme Listesi

Gazete haberlerinin analizinde araştırmacılar tarafından hazırlanan doküman analizi değerlendirme listesi kullanılmıştır. Değerlendirme listesinin geliştirilmesinde Bell'in (2001) tanımladığı içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. Buna göre, haber metinleri, köşe yazıları ve görsellerin analizinde, araştırma sorularına yanıt verecek kategoriler belirlenmiş ve bu kategorileri oluşturan temsiller tanımlanmıştır.

Medyadaki çocuk temsillerinin analizinde Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme temel alınmıştır. Çocuk hakları; yaşam, gelişim, korunma ve katılım olmak üzere dört başlıkta ele alınmaktadır (Dağ vd., 2015). Araştırmada belirlenen temalar bu hak alanlarıyla ilişkilendirilmiştir. Çocuk sağlığı, beslenme ve hasta çocuk temaları yaşam hakkını; çocuk gelişimi, eğitim ve özel gereksinimli çocuk temaları gelişim hakkını; risk altındaki çocuk ve korunmaya muhtaç çocuk temaları korunma hakkını; çocukların etkileşim ve katılımını içeren temalar ise katılım hakkını yansıtmaktadır (Dağ vd., 2015; İbiş, Ogelman ve Özdemir, 2025).

Şekil 2. Çocuk Hakları Temelinde Çocuk Konulu Gazete Haberlerinin Temaları

Temaların belirlenmesi sürecinde temsil özellikleri daha küçük parçalara ayrılmış ve bunun sonucunda yayınlanma tarihi, gazetenin adı, haber başlığı, haberin özeti, konu alanı, çocuk temsili, haber dili ve duygu durumu kategorileri oluşturulmuştur. Temalar, alanyazın taraması sonucunda belirlenmiş ve analiz süreci ilerledikçe yeni bulgular doğrultusunda genişletilerek geliştirilmiştir. Güvenilirliği artırmak amacıyla her tema ve temaya ait kodlar ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır. Tutarlılığı sağlamak için iki yazar karşılıklı olarak birbirlerinin kodlamalarını kontrol etmiş, son aşamada araştırmacılar tüm kodlamaları birlikte değerlendirerek analiz sürecinin sistematik biçimde yürütülmesi sağlanmıştır.

4. BULGULAR

Çalışma grubuna dahil edilen gazeteler incelendikten sonra tespit edilen çocuk haberleri temalar şeklinde sınıflandırılmıştır. Araştırma kapsamında bu haberler, konuları, hedef kitlesi, çocuk temsilleri ve haberlerde yer verilen duygu durumlarına göre analiz edilmiştir.

Tablo 1. Haber Konuları

Tema	Frekans	Yüzde
Çocuk gelişimi	58	%45,67
Çocuk sağlığı	31	%24,41
Sosyal hizmet/destek	14	%11,02
Psikoloji	11	%8,66
Eğitim	10	%7,87
Teknoloji	3	%2,36

Tablo 1, haberlerin yoğunlaştığı ana temaların frekans ve yüzde dağılımını göstermektedir. Buna göre, içeriklerin en büyük bölümünü çocuk gelişimi teması oluşturmaktadır (%45,67). Bu sonuç, haberlerde çocukların fiziksel, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişim süreçlerine ilişkin konuların belirgin şekilde öne çıktığını göstermektedir. Çocuk sağlığı teması ise içeriklerin yaklaşık dörtte birini kapsamakta (%24,41) olup sağlıkla ilgili riskler, hastalıklar, koruyucu sağlık hizmetleri ve çocuk sağlığını ilgilendiren güncel sorunların sıkça ele alındığını ortaya koymaktadır. Sosyal hizmet ve destek başlığı (%11,02), haberlerde ailelere sunulan sosyal destek mekanizmaları, koruyucu-önleyici hizmetler ve sosyal politika uygulamalarının dikkat çektiğini göstermektedir. Psikoloji teması (%8,66) çocukların ruh sağlığı, duygusal iyilik hâli ve psikososyal gelişimlerini ele alan içeriklerle ilişkilidir. Eğitim teması (%7,87) okul ortamı, öğrenme süreçleri ve eğitim politikalarıyla ilgili haberleri kapsarken, teknoloji teması (%2,36) çocuk ve teknoloji etkileşimine dair daha sınırlı bir odaklanma olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Haberlerin Hedef Kitlesi

Hedef Kitle	Frekans	Yüzde
Ebeveynler	68	%53,54
Kamuoyu	55	%43,31
Eğitimciler	3	%2,36
Sağlık profesyonelleri	1	%0,79

Haberlerin hedef kitlelerine yönelik yapılan analizde içeriklerin büyük ölçüde ebeveynlere yönelik hazırlandığı görülmüştür (%53,54). Haberlerin önemli bir bölümü ise genel kamuoyu kitlesine hitap etmektedir (%43,31). Daha sınırlı sayıda içerikte eğitimcilerin (%2,36) ve sağlık profesyonellerinin (%0,79) hedef kitle olarak belirtildiği belirlenmiştir. Bu bulgular, haberlerin ağırlıklı olarak çocuk bakımından sorumlu yetişkinleri bilgilendirme ve yönlendirme amacı taşıdığını göstermektedir.

Tablo 3. Haberlerin Çocuk Temsilleri

Çocuk Temsili	Frekans	Yüzde
Gelişim sürecindeki çocuk	53	%41,73
Risk altındaki çocuk	37	%29,13
Desteklenmesi gereken çocuk	13	%10,24
Korunmaya muhtaç çocuk	9	%7,09
Özel gereksinimli çocuk	6	%4,72
Hasta çocuk	3	%2,36
İlgisiz/temsili yok	2	%1,57
Veri kaynağı olan çocuk	1	%0,79
Ebeveynle etkileşim içindeki çocuk	1	%0,79
İhmal edilen çocuk	1	%0,79
Eğitim/öğrenme sürecindeki çocuk	1	%0,79

Tablo 3'e göre, haberlerde çocukların farklı özellikler üzerinden temsil edildiği görülmektedir. Bulgular, çocukların en sık gelişim sürecindeki çocuk olarak ele alındığını (%41,73) göstermektedir. Bunu sırasıyla risk altındaki çocuklar (%29,13) ve desteklenmesi gereken çocuklar (%10,24) izlemektedir. Haberlerde ayrıca korunmaya muhtaç çocuklar (%7,09), özel gereksinimli çocuklar (%4,72) ve hasta çocuklara (%2,36) yer verilirken; ebeveynle etkileşim içinde olan çocuklar, ihmal edilen çocuklar, veri kaynağı olan çocuklar ve eğitim sürecindeki çocuklar (%0,79) oranında temsil edilmiştir. Bu bulgular, ulusal basında çocuk temsillerinin ağırlıklı olarak gelişimsel süreç ve risk odaklı bir çerçevede ele alındığını ortaya koymaktadır. Buna karşın, ebeveyn etkileşimi, özel gereksinimler ve sağlık durumu gibi boyutların daha sınırlı biçimde yansıtıldığı dikkat çekmektedir. Bu durum, haberlerde çocukların çok boyutlu gelişim bağlamı yerine daha genel ve sorun merkezli temsillerle sunulduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Gelişim Sürecindeki Çocuk Temsilinin Altında Yer Alan Haberler

Tema	Alt Temalar	Frekans
Psikososyal ve duygusal gelişim	Ebeveyn-çocuk iletişimi, aile içi iletişim örüntüleri, bilinçli ebeveynlik yaklaşımları, ebeveyn tutumlarının çocuğun gelişimine etkisi	13
Çocuk beslenmesi ve sağlığı	Prenatal ve erken dönem beyin gelişimi (fetüs ve yenidoğan), yenidoğan ve bebeklikte duyuşal-nörolojik gelişim, erken motor gelişim ve desteklenmesi, yenidoğan tarama ve değerlendirme süreçleri, bebeklik döneminde uyku düzeni, erken sağlık riskleri ve önleyici yaklaşımlar	10
Eğitim ve okuryazarlık	Erken çocuklukta okuma alışkanlığının kazandırılması, ev ortamında öğrenme ve erken uyarıcılar, yapay zekâ ve alternatif eğitim yaklaşımları, bebek kütüphaneleri ve erken okuryazarlık uygulamaları	9

Oyun ve psikomotor gelişim	Oyuncak seçimi, geleneksel oyunların korunması ve işlevi, oyunun çocuğun dikkat süresi ve gelişim sürecindeki etkisi	8
Aile ve sosyal destek	Aile destek hizmetleri ve çocuk gelişimi, sağlık kurumlarında çocuk gelişimi hizmetleri, gelişimsel değerlendirme, sosyal ve kültürel yaşamına ilişkin tüketim alışkanlıkları	6
Sanat ve yaratıcılık	Sanat eğitiminin çocuk gelişimine katkısı, masalların bilişsel ve duyuşsal gelişime etkisi, kitapların çocuk gelişimi ve ebeveyn-çocuk ilişkisine katkısı	4
Yaşam becerileri ve sorumluluk	Erken çocukluk döneminde yaşam becerileri, sorumluluk eğitimi ve günlük yaşam becerileri	2
Motor ve Psikomotor Beceri / Teknoloji	Teknolojinin çocukların psikomotor (motor-duyu) becerilerine etkisi	1

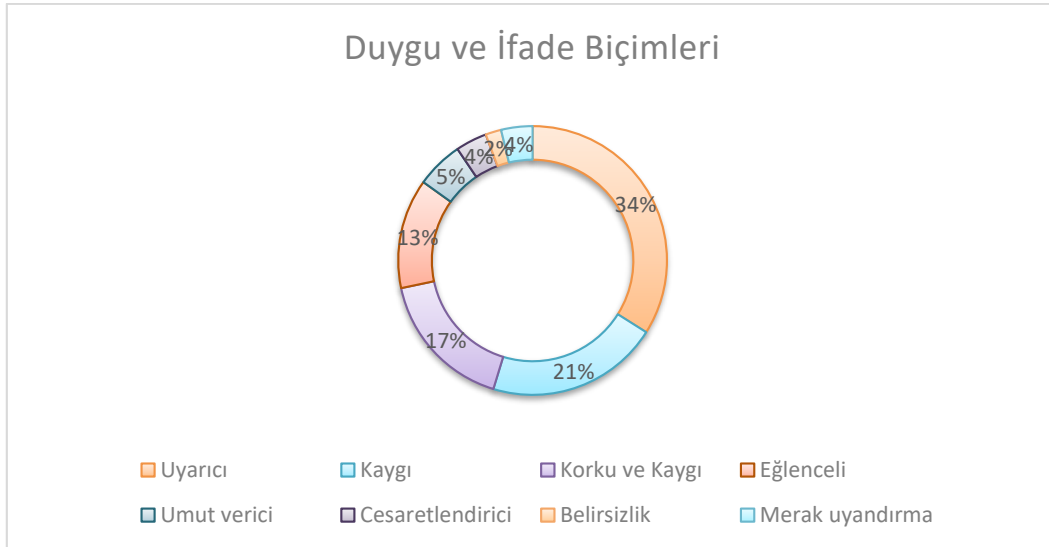
Tablo 4'e göre, çalışma kapsamında incelenen gazetelerde yer alan çocuk merkezli haberlerin tematik sınıflandırması sunulmuştur. Elde edilen bulgular, haber içeriklerinin en yoğun biçimde psikososyal ve duygusal gelişim ($f = 13$) temasında yer aldığını göstermektedir. Bunu sırasıyla çocuk beslenmesi ve sağlığı ($f = 10$) ile eğitim ve okuryazarlık ($f = 9$) temaları izlemektedir. Ayrıca, oyun ve psikomotor gelişim ($f = 8$) ile aile ve sosyal destek ($f = 6$) başlıklarının da haberlerde belirgin bir yer tuttuğu görülmektedir. Daha sınırlı düzeyde olmakla birlikte, sanat ve yaratıcılık ($f = 4$) ile yaşam becerileri ve sorumluluk ($f = 2$) temalarına da yer verilmiştir. Motor ve psikomotor beceriler ile teknoloji ilişkisi ise en düşük frekansla ($f = 1$) temsil edilen tema olmuştur. Bu dağılım, medyanın çocuk gelişimine ilişkin haberlerde ağırlıklı olarak psikososyal süreçler, sağlık ve beslenme konuları ile eğitim ve ebeveynlik uygulamalarına odaklandığını ortaya koymaktadır.

Tablo 5. Risk Altındaki Çocuk Temsilinin Altında Yer Alan Haberler

Tema	Alt Temalar	Frekans
Bebek Sağlığı ve Gelişim	Bebeklerde RSV (Solunum Sinsityal Virüsü) riski, nörogelişimsel gelişim ve riskler, bebeklerde hidrasyon, prematüre bebeklerde prematüre retinopatisi ve erken müdahalenin önemi, bebeklerde ishalin nedenleri ve tanımı Yenidoğanda sarılık, bebeklerde nörogelişimsel gecikmelerin erken tanısı, prematüre, doğum, ortopedik gelişim, siyanoz (mavileşme), enfeksiyon hastalıkları ve aşılar, yenidoğan enfeksiyon riski	16
Çocuk Psikolojisi ve Davranış	Ebeveynlerin hitap biçimleri ve çocuklar üzerindeki etkisi, otizm spektrum durumu ve belirtileri, afet sonrası çocuk psikolojisi ve normal tepkiler, akran zorbalığı, çocuk giyimi ve psikososyal etkiler, suça sürüklenen çocuklar	7
Teknoloji ve Dijital Güvenlik	Erken çocuklukta teknoloji kullanımı, teknoloji ve medya kullanım bağımlılığı, çocuklarda ekran süresi yönetimi, teknoloji bağımlılığı önleme, siber tehdit trendleri, çevrimiçi taciz ve siber zorbalık	6
Çocuk Sağlığı ve Beslenme	Hamilelikte kafein tüketimi / yanlış beslenme ve etkileri, bebeklerde demir eksikliği ve anemi belirtileri, erken dönem beslenme ve şeker tüketimi, vegan beslenmenin riskleri	5
Sosyal Destek ve Koruma	Devlet koruması altındaki çocukların sanatsal performansları, deprem sonrası özel gereksinimli bireylere psikososyal destek, deprem sonrasında iyileşme süreci	3

Tablo 5'te çalışma kapsamında analiz edilen gazetelerde yer alan çocuk içerikli haberlerin tematik sınıflandırması sunulmuştur. Bulgular, haberlerin en yoğun olarak bebek sağlığı ve gelişim temasında (f = 16) toplandığını; bunu çocuk psikolojisi ve davranış (f = 7) ile teknoloji ve dijital güvenlik (f = 6) temalarının izlediğini göstermektedir. Çocuk sağlığı ve beslenme temasının (f = 5) daha çok erken dönemde beslenme alışkanlıkları, anemi, hidrasyon ve vegan beslenme gibi konular etrafında şekillendiği; sosyal destek ve koruma temasının ise (f = 3) afet sonrası psikososyal destek süreçleri ve devlet koruması altındaki çocuklara yönelik uygulamaları içerdiği görülmektedir. Bu dağılım, gazetelerin çocuklara ilişkin haberlerinde özellikle erken dönem sağlık riskleri, nörogelişimsel süreçler, teknoloji kullanımının etkileri ve psikososyal iyilik hâlini merkeze alan içeriklere daha fazla yer verdiğini ortaya koymaktadır.

Grafik 1. Haberlerde Verilen Duygu Durumları

Grafik, çocuklara ilişkin haberlerde kullanılan duygu ve ifade biçimlerinin çeşitliliğini ve bu ifadelerin hangi sıklıkla tercih edildiğini göstermektedir. Bulgular, haberlerin büyük bir bölümünde uyarıcı bir dil kullanıldığını ($f = 18$) ortaya koymaktadır. Bunu kaygı ($f = 11$) ile korku ve kaygı ($f = 9$) kategorilerinin izlemesi, haber dilinin çoğunlukla risk, tehdit ve olumsuz sonuçlara vurgu yapan bir çerçevede üretildiğini göstermektedir. Daha sınırlı olmakla birlikte eğlenceli ($f = 7$), umut verici ($f = 3$) ve cesaretlendirici ($f = 2$) ifadeler, çocuk gelişimi veya ebeveynlik bağlamında olumlu duygu aktarımı içeren haberlerde görülmektedir. Belirsizlik ($f = 1$) ve merak uyandırma ($f = 2$) kategorileri ise daha çok bilgi verme amacı taşıyan, okuru düşünmeye sevk eden içeriklerde yer almaktadır. Bu dağılım, medyanın çocuklara ilişkin haberleri sıklıkla risk ve uyarı çerçevesinde kurguladığını; olumlu duygu aktarımının ise görece daha sınırlı kaldığını göstermektedir.

Şekil 3. Çocuk Konulu Gazete Haberlerinde Yer Alan Tema ve Alt Temalar

Araştırmaya konu edilen 127 haberin içerik analizleri sonucunda elde edilen kelimeler Wordart kullanılarak görselleştirilmiştir. Şekil 3'te uygulanan çalışmanın sonucunda elde edilen kelimelerin görseli gösterilmektedir. Gazete haberlerine ilişkin oluşturulan kelime bulutu incelendiğinde, çocuk konulu içeriklerde en sık tekrar eden kavramların "eğitim", "bebek", "çocuk", "aile", "gelişim" ve "sağlık" olduğu görülmektedir. Bu durum, medyada çocuğun ağırlıklı olarak erken gelişim dönemi, aile bağlamı ve eğitsel süreçler çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Bununla birlikte "risk", "özel gereksinim", "otizm" gibi kavramların belirginliği, çocukların medyada sıklıkla risk temelli ve problem odaklı bir söylemle temsil edildiğine işaret etmektedir. "Oyun", "psikososyal gelişim" ve "motor gelişim" gibi gelişimi destekleyici alanların da görünür olmakla birlikte, çoğunlukla sağlık ve risk söylemleriyle birlikte sunulduğu dikkati çekmektedir.

5. TARTIŞMA

Araştırma bulguları, yazılı basında çocukların temsiline ilişkin belirgin eğilimleri ortaya koymaktadır. Bu bulgular, ilgili literatür doğrultusunda yorumlanmış ve önceki çalışmalarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, bulguların benzer ve farklı yönleri değerlendirilerek çalışmanın alana katkısı ortaya konulmuştur. Gazete haberlerine ilişkin temalar ve alt temalar incelendiğinde, Şekil 3'te de görüldüğü üzere eğitim, bebek, çocuk, aile, gelişim ve sağlık kavramlarının öne çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte, çocuklar gelişimsel ve aile odaklı temalarla ele alınsa da risk temelli söylemin (örneğin özel gereksinim ve otizm ile ilişkilendirilen vurgular) belirgin bir şekilde öne çıktığı gözlenmiştir. Bu durum, yalnızca çocuk odaklı habercilik eksikliğini değil, aynı zamanda medyanın dijital ortamda etkileşim arayışına bağlı içerik üretim stratejileriyle de ilişkili olabilecek bir eğilimi akla getirmektedir. Nitekim Neuhaus ve O'Connor'un (2025) çalışması, bilimsel içerikli haberlerin sansasyonel ya da dikkat çekici dil kullanılarak sunulduğunda çevrimiçi etkileşim açısından avantaj sağlayabildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, gazete haberlerinde çocuk gelişimi gibi konuların risk veya tehlike çerçevesinde ele alınması, salt bilgi aktarmaktan öte, okuyucunun dikkatini çekme ve etkileşim sağlama stratejisi olarak anlaşılabilir. Bununla birlikte araştırmada elde edilen bulgular, çocukların ulusal basında ağırlıklı olarak gelişim, yaşama ve korunma hakları çerçevesinde temsil edildiğini; buna karşın katılım hakkına ilişkin içeriklerin daha sınırlı görünürlük kazandığını göstermektedir.

Haberlerin temaları konularına göre incelendiğinde, çocuk gelişimi (f = 58), çocuk sağlığı (f = 31), sosyal hizmetler (f = 14) ve psikoloji (f = 11) temalarının öne çıktığı görülmektedir. Kanbir ve Somuncu'nun (2023) çalışması, 1990–2021 yılları arasında Siirt Gazetesi'nde yayımlanan çocuk ve oyun temalı haberlerde sağlık, eğitim, sosyal ve kültürel etkinlikler, oyun, internet ve teknoloji kullanımı, suç ve çocuk gelinler gibi geniş bir konu yelpazesinin ele alındığını göstermektedir. Araştırma ayrıca internet, televizyon ve bilgisayar kullanımının olumsuz etkilerine dikkat çekmektedir. Çalışmada çocuk gelişimi, sağlık, psikoloji ve sosyal hizmet temalarının ön plana çıkması, medyada çocukların ağırlıklı olarak gelişimsel gereksinimleri, iyilik halleri ve korunma ihtiyaçları çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Bu durum, Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'de yer alan gelişim, yaşama ve korunma haklarının medya içeriklerinde daha görünür olduğunu düşündürmektedir. Çocuk haberlerini inceleyen benzer çalışmalarda da çocukların ağırlıklı olarak mağduriyet, korunma ve temel ihtiyaçlar çerçevesinde temsil edildiği; çocukların görüşlerine ve katılım haklarına ise sınırlı düzeyde yer verildiği görülmektedir (Ardıç Çobaner, 2015). Benzer şekilde Bilgiç (2024), Türkiye'de çocuk ve dijital medya ilişkisini ele alan haberlerin çoğunlukla risk ve korunma odaklı biçimde sunulduğunu belirtirken, Canbulut (2025) çocuk hakları temalı haberlerde çocukların görünürliğünün daha çok toplumsal sorunlar ve

korunma bağlamında şekillendiğini ifade etmektedir. Bu durum, medya söyleminde çocukların katılım hakkı ve özne olarak görünürlüğünün daha sınırlı kaldığını düşündürmektedir.

Hedef kitlesi incelendiğinde; çocuk konulu haberlerin yarısından çoğu ebeveynlere yöneliktir (f=68). Ebeveynlerin medya kullanım alışkanlıkları, çocukların uzun vadeli haber tüketimlerini ve haberlere yönelik anlamlandırma süreçlerini doğrudan etkilemektedir. Wood, Quinn ve Kashy'nin (2002) çalışması, ebeveynlerin haber okuma davranışlarının gözlemlenmesi ve aile içi haber tartışmalarının, çocukların hem anlık hem de uzun vadeli haber izleme eğilimlerini artırdığını ortaya koymaktadır. Bu durum, ebeveynlerin yalnızca haberlerin birincil hedef kitlesi olmakla kalmayıp aynı zamanda çocukların medya içerikleriyle kurdukları ilişkiyi belirleyen temel aktörler olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çocuklara ilişkin haberlerin çoğunlukla ebeveynlere hitap etmesi, medyanın bilgilendirme ve yönlendirme işlevini ebeveynler üzerinden yürütmeyi amaçladığını düşündürmektedir. Nitekim Lauricella vd. (2016) çalışmalarında ebeveynlerin medya kullanım biçimlerinin çocukların dijital deneyimlerini doğrudan şekillendirdiğini, bilinçli kullanımın çocukları koruyucu bir işlev gördüğünü belirtmektedir. Çocuklar açısından değerlendirildiğinde, Amerikan Pediatri Akademisi İletişim ve Medya Konseyi (AAP, 2016), medya ve haber içeriklerinin özellikle 5–18 yaş arası çocuk ve ergenleri hedeflediğini belirtmektedir. Medya kullanımının çocuklara yeni bilgilere erişim, sosyal etkileşim ve destek olanakları gibi faydalar sağladığı, ancak uygunsuz içerik, riskli çevrim içi ilişkiler, mahremiyet ihlalleri, uyku ve kilo sorunları gibi riskler de taşıdığı vurgulanmaktadır. Haberlerin büyük ölçüde ebeveynlere yönelik hazırlanması, çocukların bilgiye erişimlerinin yetişkin aracılığıyla gerçekleştiğini göstermektedir. Çocuk hakları açısından değerlendirildiğinde bu durum, ebeveynlerin çocukların gelişim ve korunma haklarının desteklenmesinde önemli bir rol üstlendiğini düşündürmektedir.

Çocuk temsillerine ilişkin bulgular, çocukların haberlerde çoğunlukla gelişim sürecinde (f = 53), risk altında (f = 37) ve desteklenmesi gereken (f = 13) bireyler olarak temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Alan yazın incelendiğinde, medyada çocuk temsillerine ilişkin bu örüntünün farklı araştırmalar tarafından da desteklendiği görülmektedir. Koç ve Pash (2021), ulusal gazetelerdeki çocuk istismarı ve ihmali haberlerinin ağırlıklı olarak olay odaklı olduğunu ve çocukların isimlerinin (%12,3) ve fotoğraflarının (%9,9) sıklıkla paylaşıldığını belirtmiştir. Ayrıca vakaların büyük bölümünün (%64,4) çocukların sosyal çevrelerinde gerçekleştiği saptanmıştır. Tok vd. (2019) ise yüksek tirajlı gazetelerde çocukların özellikle ölüm, cinayet tanıklığı gibi ağır durumlarda kişisel bilgilerinin açıkça verildiğini göstermiştir. Benzer şekilde, Şahin Morkan ve Güngör (2024), “Suça Sürüklenen Çocuk” başlığıyla incelenen haberlerde çocukların %40'ının yüzünün veya bedeninin açıkça gösterildiğini ve etik-masumiyet ilkelerinin sıkça ihlal edildiğini ortaya koymuştur. Bu bulgular, çocuk temsillerinin medya tarafından çoğunlukla etik çerçeveden uzak bir biçimde sunulduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda, medyanın çocukları çoğunlukla “mağdur”, “risk altında” ya da “korunması gereken” bireyler olarak konumlandığı, çocukların haberlerde olayın öznesi değil çoğu zaman olayın mağduriyet unsuru olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar, bu temsil biçiminin yalnızca belirli gazetelerde ya da belirli yıllarda görülen bir durum olmadığını, aksine Türkiye’de çocuk haberciliğinin yapısal bir niteliği haline geldiğini göstermektedir. Örneğin Durgeç (2020) yüksek tirajlı gazetelerdeki çocuk temalı haberlerin büyük bölümünün adliye, kaza, istismar ve şiddet kategorilerinde yoğunlaştığını, olumlu ya da gelişim odaklı temaların oldukça sınırlı kaldığını ortaya koymuştur. Benzer şekilde Nazlı, Çat ve Kayadayı (2021), çocuk haberlerinin çoğunun olumsuz içeriklerden oluştuğunu ve çocukların ağırlıklı olarak risk ve mağduriyet çerçevesinde sunulduğunu

belirtmiştir. Diğer bir araştırmada ise internet gazeteciliği analizinde dijital platformlarda dahi çocukların ağırlıklı olarak istismar, suç, ihmal, kaza ve adliye temaları üzerinden haberleştirildiği saptanmıştır (Kaygısız ve Dingin, 2025). Bu bulgular bir arada değerlendirildiğinde, medyanın yayın mecrası değişse bile çocukları temsil etme biçiminin büyük ölçüde sabit kaldığı, olumsuz ve mağduriyet temelli çerçevenin süreklilik gösterdiği görülmektedir. Bununla birlikte mevcut çalışmada çocukların en sık gelişim sürecindeki çocuk olarak temsil edilmesi, medyada gelişim hakkına ilişkin içeriklerin görünürlüğünün arttığını göstermektedir. Bununla birlikte risk altındaki çocuk, desteklenmesi gereken çocuk ve korunmaya muhtaç çocuk temsillerinin de yüksek oranda yer alması, korunma hakkının medya söyleminde önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın veri kaynağı olan çocuk ve ebeveynle etkileşim içindeki çocuk temsillerinin oldukça sınırlı olması, çocukların görüşlerinin ve deneyimlerinin haberlerde daha az yansıtıldığını ve katılım hakkının görece geri planda kaldığını göstermektedir.

Gelişim sürecindeki çocuk temsili; altında yer alan haberlerde çocuk beslenmesi ve sağlığı teması (f=10) ön plana çıkmaktadır. Slopen, Watson, Gracia ve Corrigan (2007), medyanın zihinsel sağlık algısını hem farkındalık artırıcı hem de damgalayıcı biçimde etkileyebileceğini vurgulamıştır. Bu çerçevede, çocukların duygu durumları, olaylara verdikleri tepkiler ve toplumsal meselelerle kurdukları ilişki, medya içeriğinin niteliğine göre şekillenebilmektedir. Sağlık odaklı haberlerin medya gündeminde güçlü bir yer tuttuğunu ortaya koyan önceki içerik analizleriyle uyumlu bir sonuç elde edilmiştir. Damlapınar ve Işık (2017) araştırmasında, sağlık içerikli haberlerde çocuk olgusunun belirli oranlarda ana ya da alt tema olarak ele alındığını ortaya koymuştur. Ancak haberlerin büyük bir bölümünde çocuklara ilişkin anlatımın sınırlı ve ikincil düzeyde kaldığı belirtilmiştir. Bu durum, medya içeriklerinde çocuk sağlığına ilişkin temaların yalnızca içerik düzeyiyle değil, aynı zamanda haberlerin sunum ve çerçeveleme biçimleri üzerinden de incelenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Uluslararası araştırmalarda ise sağlık konularının medyada geniş yer bulmasının, özellikle çocukluk çağı obezitesi gibi alanlarda bireysel davranışlara odaklanan haber çerçevelerinin yaygınlığından kaynaklandığını ortaya koymaktadır (Van Hooft vd., 2018). Medyanın sağlık haberlerini risk ve sorumluluk çerçevesiyle sunması, çocukların savunmasız bir grup olarak öne çıkmasına ve çocuk sağlığı temalarının medyada daha sık yer bulmasına katkı sağlamış olabilir (Mello ve Tan, 2016). Bu nedenle çalışmada belirlenen yüksek görünürlük hem toplumsal duyarlılık hem de sağlık temalı haberlerin medyada yapısal olarak tercih edilen bir içerik türü olmasıyla ilişkilendirilebilir. Gelişim sürecindeki çocuk temsili altında eğitim, oyun, sanat, okuryazarlık ve aile desteği gibi temaların yer alması, çocukların gelişim hakkının çok boyutlu biçimde ele alındığını göstermektedir. Bu durum, BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’de yer alan eğitim, oyun, kültürel yaşama katılım ve gelişim haklarının medya içeriklerinde belirli ölçüde görünürlük kazandığını düşündürmektedir.

Risk altındaki çocuklarla ilgili haberler incelendiğinde; gelişimsel riskler (f=16), çocuk psikolojisi (f=7) ve teknoloji (f=6) temaları ön plana çıkmaktadır. Risk altındaki çocuklarla ilgili ulaşılan haberler içerisinde teknoloji ve dijital güvenlik temalı haberlerin (f=6) de yer aldığı görülmektedir. Bu haberlerde çocukların dijital medya kullanımının çoğunlukla risk, bağımlılık, çevrimiçi tehditler ve siber zorbalık gibi olumsuzluklar üzerinden ele alındığı belirlenmiştir. Bu sonuç, literatürde çocukların dijital medya ile ilişkilerinin ağırlıklı olarak tehlike ve kayıp ekseninde ele alındığını gösteren araştırmalarla paralellik göstermektedir. Nitekim Jeffery (2019), çocukların ve gençlerin dijital medya kullanımına dair söylemlerin büyük ölçüde risk odaklı sunulduğunu ve bu şekilde kurulan medya dilinin ebeveynlerde dijital medya kullanımına ilişkin kaygı ve belirsizliği artırdığını ortaya koymaktadır. Ho ve Chan’ın (2018) Hong Kong’ta 2016 yılında dört yerel gazeteden elde edilen 579 haber üzerinde yaptıkları inceleme sonucunda,

cinsel istismar vakalarının diğer istismar türlerine kıyasla orantısız biçimde daha fazla yer bulduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, haberlerin büyük çoğunluğunun belirli vakalara veya olaylara odaklandığı, çocuk istismarını daha geniş bir toplumsal sorun olarak ele almadığı belirlenmiştir. Benzer bir bulgu da Yıldız'ın (2018) araştırmasında yer verilmiştir. Gazetelerde en sık 12-18 yaş arası çocukların konu edildiği ve bu çocukların çoğunlukla ihmal ve istismar ile kaza mağduru olarak sunulduğu tespit edilmiştir. Çalışma, olumlu çocuk haberlerinin yer alsa da, olumsuz durumdaki haberlerin ağırlıkta olduğunu ve çocukların çoğunlukla mağdur konumunda gösterildiğini ortaya koymaktadır. Benzer bir bulgu Kunkel, Smith, Suding ve Biely'nin (2002) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da görülmekte ve bu durum çocuk haberlerinin çoğu zaman reyting ve tiraj kaygısıyla hazırlanmasıyla ilişkilendirilmektedir. Bu çalışmada da risk altındaki çocuk temsili kapsamında haberlerin özellikle bebek sağlığı ve gelişimsel riskler, çocuk psikolojisi ile dijital güvenlik konularında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum, Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'de yer alan korunma hakkının medya içeriklerinde görünürlük kazandığını göstermektedir. Bununla birlikte, çocukların ağırlıklı olarak risk ve korunma ekseninde temsil edilmesi, gelişim ve katılım haklarına ilişkin içeriklerin daha sınırlı görünürlük kazanmasına yol açabilmektedir.

Duygu durumları incelendiğinde, çalışmanın bulguları çocuk konulu haberlerin ağırlıklı olarak uyarı (n=18), kaygı (n=11) ve korku-kaygı (n=9) gibi olumsuz ve tehdit temelli duygulanımlarla çerçevelendiğini göstermektedir. Bu sonuç, çocuklara yönelik haberlerde duygusal yoğunluk ve risk vurgusunun belirgin biçimde öne çıktığını ortaya koymaktadır. Peters (2011) de modern habercilikte duygunun yalnızca bilgilendirme amacıyla kullanılmadığını; izleyiciyle duygusal bir bağ kurmak için sistematik biçimde üretildiğini ifade etmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, çalışmada tespit edilen uyarı ve kaygı temelli sunum biçimlerinin günümüz gazetecilik pratiğinde giderek yaygınlaşan bu duygusal anlatım stratejileriyle uyumlu olduğu söylenebilir. Mousoulidou, Taxitari ve Christodoulou (2024) ise negatif içerikli haber başlıklarının okuyucularda korku ve hüzn gibi olumsuz duyguları tetiklediğini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda, çocuk haberlerinde sıkça kullanılan uyarı ve risk vurgusunun özellikle ebeveynlerde kaygı ve tehdit algısını artırabileceği, dolayısıyla haberlerin yalnızca bilgi iletmekle kalmayıp okuyucunun duygusal tepkilerini de şekillendirdiği düşünülebilir. Kleemans ve arkadaşları (2017), çözüm odaklı ve yapıcı unsurlar içeren haberlerin çocukların olumsuz duygulanımlarını azalttığını ve haberlere yönelik katılım niyetini artırdığını göstermiştir. Wendorf Muhamad ve Yang (2017), otizm haberlerinin çoğunlukla duygusal hikayeler üzerinden sunulduğunu, sorumluluk, çatışma ve ekonomik sonuçlar gibi diğer çerçevelerin daha az kullanıldığını ifade etmiştir. Yıldız'ın (2018) çalışması da olumsuz temsilin baskın olduğunu, çocukların çoğunlukla mağduriyet bağlamında işlendiğini göstermektedir. Karataş (2022) ise ana akım medyada çocuk odaklı haberlerin dramatik söylemlerle sunulma eğiliminin daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Bu bulgular, çalışmada belirlenen uyarı, kaygı ve korku temelli duygusal sunumun, çocuk haberciliğinde yaygın olarak gözlenen olumsuz duygu odaklı aktarım biçimleriyle örtüştüğünü göstermektedir.

6. SINIRLILIKLAR

Bu araştırma, belirli metodolojik ve bağlamsal sınırlılıklar çerçevesinde değerlendirilmelidir. İlk olarak, çalışmanın yalnızca Türkiye'de yüksek tirajlı üç ulusal gazete (Sözcü, Hürriyet ve Sabah) ile sınırlı olması, elde edilen bulguların tüm yazılı basına veya farklı medya türlerine genellenebilirliğini kısıtlamaktadır. Bu durum, özellikle yerel basın, alternatif medya ve dijital haber platformlarının çocuk temsillerine ilişkin farklı örüntüler içerebilme olasılığı nedeniyle sonuçların kapsamını daraltmaktadır. Araştırmada nitel içerik analizi kullanılmış ve kodlama

süreci iki araştırmacı tarafından yürütülmüştür. Her ne kadar karşılıklı kontrol ve tutarlılık sağlanmış olsa da nitel kodlamanın doğası gereği yorum temelli olması, temaların ve kategorilerin araştırmacı bakış açısından etkilenme olasılığını tamamen ortadan kaldırmamaktadır. Bu nedenle bulgular, belirli bir analitik çerçeve ve yorumlama süreci içinde üretilmiş sonuçlar olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın bir diğer sınırlılığı, haberlerin belirli bir zaman aralığı (2020–2024) ile sınırlandırılmasıdır. Bu zaman dilimi, özellikle pandemi süreci ve sonrasındaki medya dinamiklerini içermesi bakımından özgün olmakla birlikte, farklı dönemlerde çocuk temsillerinin değişkenlik gösterebileceği dikkate alınmalıdır. Ayrıca, araştırmada kullanılan dahil edilme ve çıkarılma kriterleri (çocuk teması, tarih aralığı ve gazete türü gibi) veri setinin sistematik olarak daraltılmasına olanak sağlamış olsa da bu filtreleme süreci bazı haberlerin dışarıda kalmasına ve çocuk temsillerinin belirli çerçeveler içinde ele alınmasına yol açmış olabilir. Son olarak, çalışmanın yalnızca yazılı basın haberlerine odaklanması nedeniyle, televizyon, dijital haber portalları ve sosyal medya gibi farklı medya mecralarında çocuk temsillerinin nasıl yapılandığı bu araştırmanın kapsamı dışında kalmıştır. Bu durum, medya ekosisteminin bütüncül etkisini değerlendirme açısından bir sınırlılık oluşturabilmektedir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada elde edilen bulgular, yazılı basında çocuklara ilişkin haberlerin üretiminde etik sorumluluğun ve çocuk hakları perspektifinin merkezi bir önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Araştırma sonuçları, çocukların ulusal basında ağırlıklı olarak gelişim, yaşama ve korunma hakları çerçevesinde temsil edildiğini; buna karşın katılım hakkına ilişkin içeriklerin daha sınırlı görünürlük kazandığını göstermektedir. Ayrıca çocukların çoğunlukla gelişim sürecindeki, risk altındaki veya desteklenmesi gereken bireyler olarak sunulduğu, çocukların görüş ve deneyimlerine doğrudan yer veren içeriklerin ise daha sınırlı kaldığı belirlenmiştir. Çocukların haberleri takip etmesi, bilgi edinme hakkının ve demokratik katılımın erken yaşlardan itibaren desteklenmesi açısından önemli bir işleve sahiptir. Ancak özellikle olumsuz ve travmatik temaların yoğun biçimde yer aldığı haber içeriklerinin, çocuklarda kaygı düzeyini artırabileceği ve olumsuz duygusal tepkilere yol açabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum, çocukların haberleri sağlıklı biçimde anlamlandırmalarını ve medya ile kurdukları ilişkinin niteliğini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Çocuklara yönelik bu haber içeriklerinde kullanılan çerçevelemenin yalnızca bilgilendirici bir işlev taşımadığını, çocukların duygusal iyi oluşları üzerinde de etkili olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle haber içeriklerinde koruyucu ve gelişimsel açıdan uygun bir iletişim yaklaşımının benimsenmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda, çocuk odaklı haberciliğin geliştirilmesi için birtakım öneriler öne çıkmaktadır. Öncelikle, gazetecilik uygulamalarında çocuklara ilişkin haberlerin hazırlanma sürecinde çocuk hakları temelli etik ilkelerin daha görünür ve bağlayıcı duruma getirilmesi gerekmektedir. Haber içeriklerinde çocukları yalnızca pasif mağdurlar olarak konumlandıran anlatımlar yerine, onların görüşlerine ve deneyimlerine yer veren, güçlendirici ve katılımcı temsillerin benimsenmesi önem taşımaktadır. Ayrıca olumsuz içerikli haberlerde dil kullanımı, görsel seçimler ve başlıkların çerçevelenmesi sürecinde çocukların bilişsel ve duygusal gelişim özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle çocukların haberlerde yalnızca korunması gereken bireyler olarak değil, görüşleri dikkate alınan ve toplumsal yaşamın aktif bir parçası olan bireyler olarak temsil edilmesi, katılım hakkının görünürlüğünün artırılması açısından önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, çocuk hakları temelli habercilik anlayışının güçlendirilmesine yönelik mesleki farkındalık çalışmalarının artırılması gerekmektedir. Medya profesyonellerine yönelik eğitim programlarında çocuk odaklı habercilik ve çocuk psikolojisi konularına daha fazla yer verilmesi, bu alandaki farkındalığı artıracaktır. Bunun yanında, medya kuruluşlarının çocuk haklarına ilişkin

editorial rehberler geliştirmesi ve haber üretim süreçlerinde çocuk hakları odaklı değerlendirme mekanizmaları oluşturması önerilmektedir.

Sonuç olarak, çocuk odaklı, etik ve duyarlılığı yüksek medya içerikleri üretmek, yalnızca çocukların korunmasına yönelik bir yaklaşım değil, aynı zamanda daha bilinçli, katılımcı ve hak temelli bir medya kültürünün inşasına katkı sağlayan temel bir gerekliliktir. Bu yaklaşım, çocukların haberleri sağlıklı biçimde anlamalarını, toplumsal farkındalık geliştirmelerini ve aktif yurttaşlık becerilerini destekleyecektir. Çalışmanın bulguları, çocukların medyada görünür olduğu ancak bu görünürlüğün ağırlıklı olarak gelişim ve korunma ekseninde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle gelecekteki habercilik uygulamalarında çocukların katılım hakkını ve özne olarak görünürlüğünü destekleyen içeriklerin artırılması, çocuk hakları temelli medya anlayışının güçlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AAP Council on Communications and Media. (2016). Media use in school-aged children and adolescents. *Pediatrics*, 138(5), e20162592. <https://doi.org/10.1542/peds.2016-2592>
- Ardıç Çobaner, A. (2015). Çocuk hakları bağlamında Suriyeli mülteci çocukların haberlerde temsili/Representation of Syrian refugee children in news in the context of children rights. *Marmara İletişim Dergisi*, (24), 27-54. <https://doi.org/10.17829/midr.20152419996>
- Bang, H., & Reece, B. B. (2003). Minorities in children's television commercials: New, improved, and stereotyped. *Journal of Consumer Affairs*, 37(1), 42-67. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2003.tb00439.x>
- Bell, P. (2001). Content analysis of visual images. T. van Leeuwen & C. Jewitt (Eds.), *Handbook of visual analysis içinde* (10-34), Sage.
- Bilgiç, E. E. (2024). Turkish media coverage of children's relation to the digital world: From "moral panic" to the recognition of opportunities and rights. *Global Studies of Childhood*, 14(4), 372-389. <https://doi.org/10.1177/20436106241252359>
- Bulut Pedük, Ş. (2015). Çocukların hak ettiği eğitimi almalarında onların gelişim haklarını bilen ve dikkate alan okul öncesi öğretmenleri olabilmek. *Milli Eğitim Dergisi*, 45(206), 97-105. <https://izlik.org/JA28PA74JC>
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Canbulut, T. (2025). The representation of children's rights in Cumhuriyet newspaper: A thematic analysis in a socio-political context. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (42), 72-96. <https://doi.org/10.16878/gsuilet.1677221>
- Comer, J. S., Furr, J. M., Beidas, R. S., Weiner, C. L., & Kendall, P. C. (2008). Children and terrorism-related news: Training parents in coping and media literacy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76(4), 568-578. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.76.4.568>
- Corrigan, P. W., & Miller, F. E. (2004). Shame, blame, and contamination: A review of the impact of mental illness stigma on family members. *Journal of Mental Health*, 13(6), 537-548. <https://doi.org/10.1080/09638230400017004>
- Çakmak, E. (2013). Çocuk hakları ve medya okuryazarlığı eğitimi. Mustafa Kemal Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(22), 209-224.
- Dağ, H., Doğan, M., Sazak, S., Kaçar, A., Yılmaz, B., Doğan, A., & Arıca, V. (2015). Current approach to child rights. *Cukurova Medical Journal*, 40(1), 1-5. <https://doi.org/10.17826/cutf.02147>

- Damlapınar, Z., & Işık, U. (2017). Sağlık içerikli basın haberleri ve çocuğa yaklaşımı: Bir içerik analizi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), 373-398. <https://doi.org/10.19145/gumuscomm.307952>
- Doğrucan, A., & Yıldırım, Z. (2011). Yazılı basında çocuk istismarı haberlerinin incelenmesi: Cumhuriyet, Hürriyet, Posta, Sabah, Yeni Şafak ve Zaman gazeteleri örneğinde. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 176-194.
- Durgeç, P. (2020). A research on children's representations in the Turkish press in the context of ethical responsibility of the media. *Uluslararası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi*, 3(2), 53-71. <https://doi.org/10.33464/mediaj.829045>
- Erdem, B. N., & Kaynar, A. (2022). "Sesimizi duyan var mı?": İzmir depremi konulu televizyon haberlerinde çocukların temsili. *Selçuk İletişim*, 15(2), 737-766. <https://doi.org/10.18094/JOSC.1113783>
- Gigli, S. (2004). Children, youth and media around the world: An overview of trends & issues (UNICEF Report). UNICEF.
- Gray, P. S., Williamson, J. B., Karp, D. A., & Dalphin, J. R. (2007). Content analysis. In *The research imagination: An introduction to qualitative and quantitative methods* (pp. 283-304). Cambridge University Press.
- Ho, G. W., & Chan, A. C. (2018). Media portrayal of a hidden problem: An analysis of Hong Kong newspaper coverage of child maltreatment in 2016. *Child Abuse & Neglect*, 83, 62-73. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2018.07.002>
- İbiş, Ö., Ogelman, H. G., & Özdemir, C. (2025). Çocuk Hakları Açısından Çizgi Filmler. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 10(1), 101-117. <https://doi.org/10.54979/turkegitimdergisi.1663710>
- Jabeen, T. (2014). Child protection data: An analysis of newspapers coverage of child protection issues in Pakistan. *South Asian Studies: A Research Journal of South Asian Studies*, 29(1), 125-136.
- Jeffery, C. P. (2019). *Media technologies of the family: Parental anxieties, practices and knowledges in the digital age* (Doktora tezi). University of Canberra, Canberra.
- Kahriman, G. (2013). *Yazılı ve görsel basında çocuk haberlerinin seçiminde eşik bekçilerinin rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Arel Üniversitesi, İstanbul.
- Kanbir, F., & Somuncu, M. (2023). Siirt Gazetesi'ndeki çocuk ve oyun temalı haber metinlerinin söylem çözümlemesi (1990-2021). *Erciyes Akademisi*, 37(2), 596-621. <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.129724>
- Karaboğa, M. T. (2018). Medya çağında çocuk ve çocuk kültürü: Şiddet ve tüketim kültürünün yansımaları. *Uluslararası Çocuk Edebiyatı ve Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 1-17.
- Karataş, E. O. (2022). Çocuk odaklı haberlerin ana akım ve alternatif medyada sunumu: İzmir depremi örneği. *Uluslararası Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli Dergisi*, 5(2), 302-326. <https://doi.org/10.33464/mediaj.1170727>
- Kaygısız, M., & Dingin, A. E. (2025). Çocukların dijital medyada haberleştirilme biçimi: İnternet gazeteciliği üzerine bir analiz. *Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları*, 3(12), 47-59.
- Kleemans, M., de Leeuw, R. N., Gerritsen, J., & Buijzen, M. (2017). Children's responses to negative news: The effects of constructive reporting in newspaper stories for children. *Journal of Communication*, 67(5), 781-802. <https://doi.org/10.1111/jcom.12324>
- Koç, F., & Pash, F. (2021). Çocuğa yönelik istismar ve ihmal olaylarının haberdeki temsiliinin çocuk hakları bağlamında incelenmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(1), 97-121. <https://doi.org/10.33417/tsh.793372>
- Kunkel, D., Smith, S., Suding, P., & Biely, E. (2002). Coverage in context: How thoroughly the news media report five key children's issues. Casey Journalism Center on Children and Families.

- Lauricella, A. R., Cingel, D. P., Beaudoin-Ryan, L., Robb, M. B., Saphir, M., & Wartella, E. A. (2016). The Common Sense census: Plugged-in parents of tweens and teens. *Common Sense Media*.
- Lee, S. J. (2013). Parental restrictive mediation of children's internet use: Effective for what and for whom? *New Media & Society*, 15(4), 466-481. <https://doi.org/10.1177/1461444812452412>
- Lonne, B., & Gillespie, K. (2014). How do Australian print media representations of child abuse and neglect inform the public and system reform? *Child Abuse & Neglect*, 38(5), 837-850. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2014.04.021>.
- MediaWise, & UNICEF. (2005). The media and children's rights: A resource for journalists by journalists (2nd ed.). MediaWise.
- Mello, S., & Tan, A. S. (2016). Who's responsible? Media framing of pediatric environmental health and mothers' perceptions of accountability. *Journal of Health Communication*, 21(12), 1217-1226. <https://doi.org/10.1080/10810730.2016.1240267>
- Mousoulidou, M., Taxitari, L., & Christodoulou, A. (2024). Social media news headlines and their influence on well-being: Emotional states, emotion regulation, and resilience. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 14(6), 1647-1665. <https://doi.org/10.3390/ejihpe14060109>.
- Muppalla, S. K., Vuppalapati, S., Reddy Pulliahgaru, A., & Sreenivasulu, H. (2023). Effects of excessive screen time on child development: An updated review and strategies for management. *Cureus*, 15(6), e40608. <https://doi.org/10.7759/cureus.40608>
- Nazlı, R. S., Çat, A. K., & Kayadayı, A. (2021). Çocuk konulu haberlerin medyada temsili. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 9(1), 325-350. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.825732>
- Neuhaus, R., & O'Connor, E. (2025). The interplay between sensationalism and scientific information framing: Examining the representation of screen time research online and on social media in the United States. *Journal of Children and Media*, 19(3), 619-633. <https://doi.org/10.1080/17482798.2025.2455566>
- Notley, T., Zhong, H. F., Dezuanni, M., & Gilbert, S. (2023). Comparing children's and teens' news engagement practices. *Journal of Youth Studies*, 26(7), 878-893. <https://doi.org/10.1080/13676261.2022.2053667>
- Özcan, A., & Tugen, B. (2014). Geleneksel medya olarak gazete ve radyoda yeni iletişim uygulamalar. III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III (Siyaset, Uluslararası İlişkiler, İktisat, İletişim) içinde (259-270). Sakarya.
- Peters, C. (2011). Emotion aside or emotional side? *Journalism*, 12(3), 297-316. <https://doi.org/10.1177/1464884910388224>
- Ponte, C. (2007). Mapping news on children in the mainstream press. *European Societies*, 9(5), 735-754. <https://doi.org/10.1080/14616690701412855>
- Serin, H. (2019). Sosyal medyada çocuk hakları ihlalleri: Ebeveynler ve öğretmenler farkında mı? Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20, 1005-1031. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.555107>
- Sims, C. D. L. (2008). Invisible wounds, invisible abuse: The exclusion of emotional abuse in newspaper articles. *Journal of Emotional Abuse*, 8(4), 375-402. <https://doi.org/10.1080/10926790802480422>

- Slopen, N. B., Watson, A. C., Gracia, G., & Corrigan, P. W. (2007). Age analysis of newspaper coverage of mental illness. *Journal of Health Communication*, 12(1), 3-15. <https://doi.org/10.1080/10810730601091292>
- Sutherland, G., McCormack, A., Easteal, P., Holland, K., & Pirkis, J. (2016). Media guidelines for the responsible reporting of violence against women: *A review of evidence and issues. Australian Journalism Review*, 38(1), 5-17.
- Şahin Morkan, M., & Güngör, G. (2024). Suça sürüklenen çocuklarla ilgili yayınlanan haberlerin analizi: Hürriyet gazetesi örneği. *Kapadokya Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(2), 291-304. <https://doi.org/10.58241/ksbd.24>
- Şirin, M. R. (2011). *Çocuk hakları ve medya üzerine bir ön bakış*. M. R. Şirin içinde, Çocuk Hakları ve Medya El Kitabı (11-18). Çocuk Vakfı Yayınları.
- Taylor, J., Boisvert, D., Sims, B., & Garver, C. (2013). An examination of gender and age in print media accounts of child abductions. *Criminal Justice Studies*, 26(2), 151-167. <https://doi.org/10.1080/1478601X.2012.724683>
- Tok, A. İ., Güneş, N., Güngör, İ., & Aytekin, Ç. (2019). Yazılı basında çocuk haberlerinin sunumu. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 542-554. <https://doi.org/10.21733/ibad.627439>
- Tokuç, H., & Duyan, V. (2021). Sosyal medya, aile ve çocuk etkileşiminin çocuk hakları bağlamında incelenmesi. *Disiplinlerarası Çocuk Hakları Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 46-66. <https://izlik.org/JA62CG75TX>
- Tutar, C. (2014). Yazılı basında çocuk haklarının temsili: Hürriyet, Cumhuriyet, Sabah ve Zaman gazeteleri üzerinde yapılan bir araştırma. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 9(34), 5760-5786. <https://doi.org/10.19168/jyu.75919>
- Villani, S. (2001). Impact of media on children and adolescents: A 10-year review of the research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 40, 392-401.
- Uzochukwu, C. E., Morah, N. D., & Okafor, E. G. (2015). Coverage of child rights and protection issues: Analysis of selected broadcast media in Nigeria. *Nigerian Journal of Communication*, 12(1), 272-297.
- Van Hooft, J., Patterson, C., Löf, M., Alexandrou, C., Hilton, S., & Nimegeer, A. (2018). Media framing and construction of childhood obesity. *Obesity Science & Practice*, 4(1), 4-13. <https://doi.org/10.1002/osp4.150>
- Yıldız, C. (2018). Gazetede çocuklar: Hürriyet, Sabah, Sözcü ve Posta örnekleri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 281-294.
- Wendorf Muhamad, J., & Yang, F. (2017). Framing autism: A content analysis of five major news frames in U.S.-based newspapers. *Journal of Health Communication*, 22(3), 190-197. <https://doi.org/10.1080/10810730.2016.125645>
- Wood, W., Quinn, J. M., & Kashy, D. A. (2002). Habits in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6), 1281-1297. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.83.6.1281>

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Araştırma kapsamında etik kurul iznine gerek yoktur.

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır.

BİTLİS EKSENİNDE BİR ROMAN: "YÜZÜNÜ BANA DÖN" ROMANINDA HALK BİLİMİ UNSURLARI

A NOVEL CENTERED ON BITLİS: FOLKLORE ELEMENTS IN THE NOVEL "YÜZÜNÜ BANA DÖN"

Umut KARACAR

Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, umut.karacar@gmail.com, 0000-0002-9799-7876

Geliş Tarihi / Date Applied 09.06.2026	Kabul Tarihi / Date Accepted 17.09.2026
ÖZET Bu çalışmada Mahsenem Yazal'ın <i>Yüzünü Bana Dön</i> adlı romanındaki halk bilimi unsurları incelenmiştir. Roman İstanbul, Bitlis ve Diyarbakır ekseninde geçmekle birlikte çalışma yalnızca Bitlis bölümüyle sınırlandırılmıştır. Sınırlanmanın temel gerekçesi, romanın kültürel bellek ve çok etnikli birlikte yaşam örüntülerinin en yoğun biçimde Bitlis mekânında somutlaşmasıdır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ve içerik analizi kullanılan çalışmada roman; halk dili ve ağız özellikleri, mekân ve aidiyet, kent kimliği, inanışlar ve inanç pratikleri, geçiş dönemleri, komşuluk kültürü ve imece, halk hekimliği, halk mutfağı, halk ekonomisi, kent ve köy yaşamı, halk takvimi ve mevsim döngüsü, toy eğlence ve müzik ile halkevleri köy enstitüleri ve cumhuriyet fikri olmak üzere on üç başlık altında ele alınmıştır. Halk bilimi unsurları salt tespit ve tasnif düzeyinde bırakılmamış; bu unsurların kimlik, kimlik baskısı, savaş, yoksulluk ve çok kültürlü birlikte yaşam gibi romanın baskın örüntüleriyle nasıl işlevsel bir bütün oluşturduğu da çözümlenmiştir. İnceleme sonucunda, romandaki halk bilimi unsurlarının Bitlis'in çok kültürlü toplumsal belleğini savaş, muhacirlik ve kimlik baskısı gibi tarihsel kırılmalar karşısında koruyan, kuşaklara aktaran ve yeniden üreten birer bellek taşıyıcısı olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, halk bilimi unsurlarının romanda yalnızca kültürel ayrıntılar olmadığını; kimlik, direniş ve birlikte yaşam örüntülerini kuran temel yapı taşları olduğunu ortaya koymuştur. Mahsenem Yazal ve <i>Yüzünü Bana Dön</i> romanı üzerine daha önce herhangi bir halk bilimi çalışması yapılmamış olması bu araştırmanın alan yazın açısından özgün bir konuma taşımaktadır. Anahtar Kelimeler: Halk Bilimi, Kültürel Bellek, Bitlis, Mahsenem Yazal, <i>Yüzünü Bana Dön</i>	ABSTRACT In this study, the folklore elements in Mahsenem Yazal's novel <i>Yüzünü Bana Dön</i> are examined. Although the novel is set along the axis of İstanbul, Bitlis, and Diyarbakır, the study is limited to the Bitlis section alone. The main reason for this limitation is that the novel's patterns of cultural memory and multi-ethnic coexistence are most densely embodied in the setting of Bitlis. Employing document analysis and content analysis, which are among the qualitative research methods, the study examines the novel under thirteen thematic headings: folk language and dialect features, space and belonging, urban identity, beliefs and religious practices, rites of passage, neighborhood culture and communal work (imece), folk medicine, folk cuisine, folk economy, urban and rural life, folk calendar and the cycle of seasons, feast-entertainment-music, and community centers, village institutes, and the republican ideal. The folklore elements are not left at the level of mere identification and classification; how these elements form a functional whole together with the novel's dominant patterns—such as identity, identity oppression, war, poverty, and multicultural coexistence—is also analyzed. The study finds that the folklore elements in the novel function as carriers of memory that preserve, transmit to future generations, and reproduce Bitlis's multicultural social memory in the face of historical ruptures such as war, migration, and identity oppression. In this respect, the study reveals that folklore elements are not merely cultural details in the novel, but rather fundamental building blocks that construct its patterns of identity, resistance, and coexistence. The fact that no prior folklore study has been conducted on Mahsenem Yazal and the novel <i>Yüzünü Bana Dön</i> places this research in an original position within the field. Keywords: Folklore, Cultural Memory, Bitlis, Mahsenem Yazal, <i>Yüzünü Bana Dön</i>

**Atıf
Citation**

Karacar, U. (2026). Bitlis Ekseninde Bir Roman: Yüzünü Bana Dön Romanında Halk Bilimi Unsurları. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 597-617.

Bu makale [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

1. GİRİŞ

Halk bilimi; bir toplumun maddi ve manevi kültür birikimini, sözlü edebiyatını, gelenek ve göreneklerini, inanışlarını, müziğini, hekimliğini kendine özgü yöntemlerle derleyen, sınıflandıran, çözümleyen ve yorumlayan bir bilim dalıdır (Örnek, 2016: 21). Boratav da halk bilimini ruhbilim, dilbilim, toplumbilim ve edebiyat tarihiyle ortak alanlar paylaşan, birçok bilimin kesişme noktasında duran bir disiplin olarak tanımlar (Boratav, 1969: 6). Bilim dalı olarak halk bilimi, "folklore" teriminin 1846 yılında William Thoms tarafından ortaya atılmasıyla adlandırılmıştır (Ekici, 2007: 10). O tarihten itibaren halkın maddi ve manevi unsurlarını inceleyen bağımsız bir disipline dönüşmüştür. William Bascom, folklorun işlevlerini dört kısma ayırmaktadır. Buna göre folklorun dört işlevi eğlendirme, kültüre geçerlilik kazandırma, eğitim ve toplumsal denetimdir (Bascom, 2007: 17-21). Bascom'a göre folklorun bu işlevleri bir bütün olarak kültürel birikimin istikrarını ve kuşaktan kuşağa aktarımını sağlar (Bascom, 2007: 24). Folklorun bu aktarma işlevi, edebî metinlerde yer alan halk bilimi unsurlarını kültürel mirasın birer taşıyıcısı olarak okumak için elverişli bir zemin oluşturur.

Halk kültürü ürünleri yalnızca sözlü gelenek aracılığıyla değil, yazılı edebiyat yoluyla da kuşaktan kuşağa aktarılır. Roman türü bu aktarımın en işlevsel araçlarından biridir; halk biliminin araştırma nesnesi olan maddi ve manevi kültür unsurlarını bünyesinde taşımaktadır. Ekici, halkı ortak bir gelenek içinde şekillenen yaratmalar etrafında bir araya gelen ve bu yaratmaları kendine özgü kültürel ürünler olarak sahiplenilen bireyler topluluğu olarak tanımlar (Ekici, 2007: 8). Romanlarda bu topluluğun yaşayış biçimi, inanış dünyası ve kültürel belleği olay örgüsüne, kişilere ve mekâna işlenerek okuyucuya iletilmektedir.

1953 yılında Bitlis'te doğan Mahsenem Yazal, babasının mesleği nedeniyle çocukluk ve gençlik yıllarını Anadolu'nun çeşitli kasabalarında geçirmiş; uzun yıllar İzmir'de yaşamış ve emeklilik döneminde yazarlığa yönelmiştir. Kendisini ailevi ve sosyal baskılara karşın ayakta duran bir birey olarak tanımlayan Yazal'ın eserleri hayatından ve çevresinden ilham almaktadır. İlk romanıyla Altın Kalem Ödülü'ne layık görülen yazar, Yüzünü Bana Dön adlı romanını 2023 yılında Şyk Kitap aracılığıyla okuyucuyla buluşturmuştur (Bitlis Haber 13, 21.06.2018).

Yüzünü Bana Dön, İstanbul, Bitlis ve Diyarbakır ekseninde örülen çok katmanlı bir romandır. Romanın merkezinde aslen İstanbullu Ermeni bir ailenin kızı olan Maryanuş yer almaktadır. Kocası Artin'in sarraflık yapmak amacıyla Bitlis'e taşınmasıyla başlayan hikâye; Rus işgali, muhacirlik, yoksulluk, hastalık ve kimlik baskısı gibi ağır tarihsel koşullar altında şekillenmektedir. Artin'in evi terk etmesinin ardından Maryanuş, kendisinden yaşça çok büyük olan Mahmut Efendi'nin himayesinde hayatta kalmayı başarır ve Zekiye adını alarak Bitlis'te yeniden bir yaşam kurar. Roman; Maryanuş, Mahmut Efendi, İshak, Siranuş, Eşref, Emin, Serkizyan ve Davut Bey gibi birbirinden farklı kimlik ve inanç dünyalarına sahip karakterler aracılığıyla Bitlis'in çok etnikli toplumsal dokusunu, Ermeni, Türk, Kürt ve Yezidi topluluklarının bir arada var olma biçimlerini ve bu birlikteliğin tarihsel kırılma noktalarını işlemektedir. Kimlik, kimlik baskısı, çok kültürlü birlikte yaşam ve yitirilen aidiyet duygusu romanın baskın örüntüleri arasında yer almaktadır. Romanda bu karakter, gizlenmeden önceki kimliğiyle ilişkili olarak Maryanuş, Bitlis'te kurduğu yeni yaşamı bağlamında ise Zekiye adıyla anılmaktadır. Bu çalışmada da söz konusu karakterden, ilgili bağlama göre her iki adıyla söz edilmektedir.

Romanın iklimini oluşturan Bitlis, Doğu Anadolu'nun köklü kültür merkezlerinden biridir. Yüzyıllarca farklı uygarlıkların kesişme noktasında konumlanan şehir, çok etnikli yapısı, derin tarihi mirası ve canlı halk kültürü geleneğiyle özgün bir kimlik taşımaktadır. 17. yüzyılda kenti

ziyaret eden Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde Bitlis'i "şenlikli bir mamur şehir" olarak nitelendirmiş; altı cami, on yedi mescit, üç medrese, yetmiş mektep ve beş bin konaktan söz etmiştir (Baş, 2010: 379). Bu tablo şehrin yalnızca siyasi değil kültürel ve ticari açıdan da önemli bir merkez niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Şehir 1916'daki Rus istilasıyla büyük bir yıkıma uğramış; sanat ve ticaret hayatı sekteye uğramış, maddi ve manevi kültür birikimi ciddi zarar görmüştür. Ancak yurtlarına dönen Bitlisliler bu yıkımı onarmaya çalışmış; kültür hayatı halk kültürü düzeyinde kendini koruyarak anadan evlada aktarılan öğelerle yeniden canlanmıştır (Tiyenşan, 2005). Bitlis, tarihsel süreç içinde Ermeni, Türk, Kürt, Yezidi ve Musevi topluluklarını bünyesinde barındıran çok katmanlı bir yapıya sahip olmuştur. Bu çok etnikli birlikte yaşam geleneği şehrin inanç pratiklerinden mutfak kültürüne, sözlü geleneğinden mimari dokusuna dek her alanda kendini göstermektedir (Aşkın, 2020). Doğum, evlilik ve ölüm gibi geçiş dönemlerine özgü ritüeller, aşure gezme ve hetire gibi gelenekler, yöresel türküler, maniler ve atasözleri bu kültürel birikimin yaşayan taşıyıcılarıdır (Doğan, 2020: 19-20). Bitlis'in bu çok katmanlı kültürel dokusu, Mahsenem Yazal'ın *Yüzünü Bana Dön* romanının hem zeminini hem de ruhunu oluşturmaktadır.

Türk romanında halk bilimi unsurlarının incelenmesi, son yıllarda birçok araştırmacının ilgisini çeken bir alandır. Bu alanda bir romancının tüm eserlerini kapsayan tez çalışmaları yapılmıştır: Cabur (2006) Tarık Buğra'nın, Koluçolak (2007) Mehmed Niyazi Özdemir'in, Karakaş (2010) Kemal Tahir'in ve Akın (2018) Talip Apaydın'ın romanlarındaki halk bilimi unsurlarını incelemiştir. Tek bir roman üzerine yoğunlaşan makaleler de bulunmaktadır; Uygun (2016) Ayşe Kulin'in Köprü, Gülerer ve Altun Alkan (2020) Gürsel Korat'ın Kalenderiye, Alptekin ve Alptekin (2017) ise İskender Pala'nın Şah ve Sultan romanını halk bilimi açısından değerlendirmiştir. Bu çalışmalar, romanların halk kültürünü ne ölçüde yansıttığını göstermesi bakımından değerlidir. Bu araştırma ise *Yüzünü Bana Dön* romanını kültürel bellek çerçevesinde ele alarak, halk bilimi unsurlarını yalnızca tespit etmekle kalmayıp bunların bellek taşıyıcısı olarak üstlendiği işlevi çözümlemesiyle söz konusu çalışmalardan ayrılmaktadır.

Bu çalışma şu soruya yanıt aramaktadır: *Yüzünü Bana Dön* romanındaki halk bilimi unsurları, Bitlis'in farklı etnik yapılardan oluşan kültürel belleğini hangi işlevlerle taşımakta ve bu unsurlar romanın kimlik, kimlik baskısı, savaş, muhacirlik ve yoksulluk gibi örüntüleriyle nasıl bir bütünlük kurmaktadır? Çalışmanın çıkış varsayımı şudur: Romandaki halk bilimi unsurları, sadece kültürel bir envanterden ibaret değildir. Bu unsurlar, toplumların yaşamında meydana gelen tarihî kırılmalar karşısında toplumsal belleği koruyan ve onu nesilden nesile aktaran bir işlev üstlenir. Bu varsayım, Jan Assmann'ın kültürel bellek kuramı çerçevesinde kurgulanmaktadır. Assmann, bir halkın kimliğini nesilden nesile aktaran hatırlama biçimlerini iletişimsel ve kültürel bellek olarak iki kısma ayırır (Assmann, 2015: 56). Kültürel bellek; ritüeller, bayramlar ve hatırlama mekânları aracılığıyla sabitlenmekte ve her yeni kuşakta yeniden üretilmektedir (Assmann, 2015: 65-68). Romanda yer alan geçiş dönemi ritüelleri, komşuluk ve imece pratikleri, halk hekimliği pratikleri ve yöresel mutfak gibi unsurlar bu bağlamda kültürel belleğin taşıyıcıları konumundadır. Çalışmanın amacı, romandaki halk bilimi unsurlarını tespit etmekle sınırlı değildir; bu unsurların her birinin, romanın anlam örgüsü içinde hangi belleği hangi tarihî kırılma karşısında koruduğunu çözümlemektir. Böylece halk biliminin betimleyici işlevinin yanında açıklayıcı işlevi de kullanılarak belirlenen unsurlar değerlendirilir. Yazarın bu romanı üzerine şimdiye kadar bir halk bilimi çalışmasının yapılmamış olması araştırmanın özgün yönünü oluşturur. Ancak çalışmanın alana asıl katkısı, bir romanı kültürel bellek kuramı çerçevesinden okuyarak romandaki halk bilimi unsurlarının metindeki işlevlerini ortaya koymasıdır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi ve içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın temel veri kaynağını Mahsenem Yazal'ın *Yüzünü Bana Dön* romanı oluşturmaktadır. Doküman incelemesi kapsamında adı geçen roman halk bilimi unsurları açısından taranmıştır. Metinde geçen inanış, ritüel, gelenek, söz varlığı ve halk uygulamaları işaretlenmiştir. Belirlenen bu halk bilimi unsurları içerik analizine tabi tutulmuştur. Halk bilimi unsurlarının belirlenmesinde önceden belirlenmiş bir şablon kullanılmamıştır. Tespit edilen halk bilimi unsurları taşıdıkları ortak niteliklere göre karşılaştırılmış ve gruplandırılmıştır. Oluşan bu gruplardan tümevarımsal bir şekilde tematik başlıklar oluşturulmuştur. Tümevarımsal süreç neticesinde romanda yer alan halk bilimi unsurları on üç tematik başlık altında toplanmıştır: halk dili ve ağız özellikleri, mekân ve aidiyet, kent kimliği, inanışlar ve inanç pratikleri, geçiş dönemleri, komşuluk kültürü ve imece, halk hekimliği, halk mutfacı, halk ekonomisi, kent ve köy yaşamı, halk takvimi ve mevsim döngüsü, toy eğlence ve müzik, halkevleri köy enstitüleri ve cumhuriyet fikri. Çalışmanın kapsamı belirlenirken olayın geçtiği üç şehirden sadece Bitlis ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırmanın gerekçesi, romanın kültürel bellek ve çok etnikli yaşam örüntülerinin Bitlis mekânında yoğun biçimde somutlaşmasıdır. Bulgular sunulurken romandan alınan doğrudan alıntılara da yer verilmiş, her alıntının sayfa numarası parantez içerisinde verilmiştir. Çalışma, söz konusu unsurları tespit ve tasnifle sınırlı kalmamış; bu unsurların romanın baskın örüntüleriyle nasıl işlevsel bir bütün oluşturduğunu kültürel bellek çerçevesinde çözümlemeyi amaçlamaktadır.

3. BULGULAR

3.1. Mekân ve Aidiyet

Halk bilimi açısından mekân, olayların geçtiği fiziksel bir uzamdan ibaret değildir; topluluğun kültürel belleğini, aidiyet duygusunu ve kimlik inşasını taşıyan canlı bir unsurdur. *Yüzünü Bana Dön* romanında Bitlis bu işlevi en güçlü biçimde üstlenen mekândır. Şehir; karakterlerin doğduğu, yitirdiği, özlediği ve yeniden kavuşmak istediği bir yer olarak romanın başından sonuna dek varlığını hissettirmektedir.

Romanda Bitlis'in fiziksel dokusu ayrıntılı biçimde çizilmiştir. Şehrin camisi, kilisesi, kalesi, deresi, yokuşları ve Dideban Dağı karakterlerin zihinlerinde taşıdıkları bir manzardır. Siranuş, Apel'in evine gittiğinde pencere önündeki taş sedire oturur ve şehri seyreder. Bu eylem sıradan bir bakış değildir: *"Kim bilir kaç kere annesi babası ve dedesi bu taş sedirde oturup da pencereden Bitlis'in minarelerini, kilisesini, Ermeni ve Müslüman mezarlığını, kalesini, küçük şehrin orta yerinden çağlayarak geçip giden deresini; mor, sarı, yeşil ve çıplak dağlarını seyre koyulmuşlardı."* (Yazal, 2023: 56). Bu sedirde oturmak geçmişle kurulan bedensel bir temastan ibarettir; kuşaklar arası bir süreklilik anısını yansıtmaktadır. Kültürel bellek kuramında mekânlar, toplumun geçmişini sabitleyen ve nesillere aktaran birer hatırlama figürü işlevi görmektedir. Bu bağlamda romanda da taş sedir böyle bir mekân konumundadır. Siranuş'un atalarının zamanında aynı yerden aynı şehri seyretmiş olması, mekânın nesiller arası belleğin taşıyıcısı olmasına örnek teşkil etmektedir.

Mekânla kurulan derin bağın en çarpıcı ifadesi, yıllar sonra Bitlis'e dönen Maryanuş'un bahçedeki dut ağacıyla kurduğu sessiz diyalogda belirir: *"Ben geldim dut ağacı, senin tadını, rüzgârda sallanışını, yerlere dökülüştünü özledim. Sen de beni özledin mi? Elma ağacım yine sarı elmalarını vermişsin ama seni toplayan Siranuş yok artık, getirmediğim diye sakın bana kırılmayın emi?"* (Yazal, 2023: 379). Maryanuş bu sahnede ağaçlarla insanlar arasındaki sınırı eritmektedir. Mekân artık

kayıpların ve anıların canlı tutucusu işlevi görmektedir. Anadolu halk kültüründe doğayla kurulan bu tür içsel bağ, insanın toprağa olan köklü aidiyet duygusunun bir yansımasıdır.

Mekânla kurulan bu bağ bireysel bir boyutla sınırlı kalmaz; toplumsal bir derinliği de vardır. Rus işgalinin ardından şehre dönen karakterlerin gözünden Bitlis şöyle aktarılır: *"Bitlis, yürekleri harabeye dönmüş insanların, harabeye dönmüş şehriydi."* (Yazal, 2023: 18). Şehrin ve insanların kaderi bu cümlede örtüşmektedir; mekânın tahribatı ile insanın iç dünyasının tahribatı aynı imgede birleşmektedir. Tüm yıkıma karşın şehir sahiplerini bağrına basmaya devam etmektedir: *"Küçük şehir, kendisine dönüş yapan Kürd'ü, Çerkez'i, Ermeni'yi, Türk'ü kıraç dağlarıyla, sulak bağ bahçeleriyle, çağlayan deresiyle, beş minaresiyle, heybetli kalesiyle ve kiliseleriyle yeniden bağrına bastı."* (Yazal, 2023: 19). Bitlis bu satırlarda etnik ve dinsel ayrımların gerisinde kucaklayıcı bir ana imgesiyle yüklenmektedir.

Dışarıdan gelen Davut Bey'in şehre ilk bakışı mekânın tarihin taşıyıcısı olarak işlevine dikkat çekmektedir: *"Gözlerimin önünde serili tarihinle çok güzel şehirsin sen Bitlis."* (s. 182). Bu ifade Bitlis'i üzerinde tarih yazılı canlı bir belge olarak konumlandırmaktadır. Romanda şehre duyulan aidiyet en yalın ifadesini şu satırlarda bulmaktadır: *"Evet burası Bitlis. İnişi, yokuşu çok. Doğduğum memleketim, dedem, annem, babam..."* (Yazal, 2023: 377). Bitlis bu cümlede coğrafi bir mekân olarak kalmamakta; kuşakları birbirine bağlayan, kökü ve kimliği olan bir yere dönüşmektedir.

Romandaki mekânlar, Rus işgali ve muhacirlik gibi tarihî kırılmalar karşısında dağılan topluluğun kimliğini ve ortak hafızasını koruyan bir bellek zemini olarak işlev görmektedir. Böylece Bitlis, sadece olayların yaşandığı bir uzam olmaktan çıkmakta ve farklı etnik kimliklerin birlikte yaşamının kültürel belleğini taşıyan bir mekân hâline gelmektedir.

3.2. Kent Kimliği

Kimlik, bireyin kendini ait hissettiği toplulukla kurduğu ilişki üzerinden şekillenmektedir. Çok etnikli kentlerde bu ilişki daha karmaşık bir görünüm almaktadır. Farklı diller, inançlar ve kültürler aynı coğrafyada yan yana var olurken kimlik hem bireysel hem de toplumsal bir müzakere alanına dönüşmektedir. Yüzünü Bana Dön romanında Bitlis tam da bu anlamda çok katmanlı bir kimlik sahnesini sunmaktadır. Ermeni, Türk, Kürt, Yezidi ve Musevi toplulukların bir arada yaşadığı şehrin çok etnikli yapısı; karakterlerin adlarında, dillerinde, inanç pratiklerinde ve birbirleriyle kurdukları ilişkilerde somut biçimler kazanmaktadır.

Romanda kent kimliğinin en belirgin göstergelerinden biri ad verme geleneğidir. Maryanuş, Rus işgalinin ardından hayatta kalabilmek için Ermeni kimliğini gizlemek zorunda kalır. Mahmut Efendi ona şöyle der: *"Senin Ermeni olduğunu bir ben, bir Allah, bir de sen bileceksin. Bundan sonra adın, anamın adı olan Zekiyedir. İnşallah sana uğur getirir."* (Yazal, 2023: 17). Ad değiştirme bu cümlede bir kimlik baskısının ürünüdür; yeni ad bir koruma kalkanı olarak işlev görmektedir. Maryanuş Zekiye adını alırken Ermeni kimliğini gömmemekte, yalnızca görünürlüğünü gömmektedir. Benzer bir kimlik baskısı Siranuş üzerinde de kendini göstermektedir. Dedesi Apel tarafından verilen Ermeni adı çevresinde sürekli bir ötekileştirme aracına dönüşmektedir: *"Mektebe gittiğimde arkadaşlarım bana, 'Senin adın Ermeni adı gibi' derlerdi."* (Yazal, 2023: 36). Siranuş adını taşımak kimliğini açıkça ilan etmek anlamına gelmektedir. Assmann kültürel belleği, bir topluluğun kimliğini nesilden nesile aktaran temel araç olarak tanımlamaktadır (Assmann, 2015: 139). Romanda isimler bu aktarımın somut taşıyıcısı konumundadır. Maryanuş'un ismini gizlemek zorunda kalması belleğin bastırılmasına, Siranuş'un Ermeni ismini taşımaya devam etmesi ise kültürel belleğin baskıya rağmen aktarılmasına örnek teşkil etmektedir.

Romanda kent kimliğinin bir diğer boyutunu etnik ötekileştirme pratikleri oluşturmaktadır. "Gavur" söylemi bu pratiklerin en yaygın biçimidir. Mahmut Efendi, Maryanuş'un kimliğinin açığa çıkması durumunda karşılaşılabilecek tepkileri şöyle dile getirmektedir: *"Bu şehrin insanını iyi tanırım, hiç çekinmeden oğlumuzun yüzüne gavurun oğlu diye hitap edip onu utandıracaklar."* (Yazal, 2023: 50). Bu ifade çok etnikli kentte birlikte yaşamın kırılgan dengesini gözler önüne sermektedir. Öte yandan romanda bu ötekileştirmeye karşı duran sesler de yer almaktadır. Mahmut Efendi torunlarına şunu söyler: *"İnsanı diniyle, imanıyla değil; insanlığı ile tartmak gerekir."* (Yazal, 2023: 93). Bu cümle romanın çok etnikli birlikte yaşam anlayışının özünü yansıtmaktadır.

Romanda Bitlis'in çok etnikli yapısı yalnızca çatışma ve gerilim üzerinden kurulmamaktadır; paylaşım ve kucaklaşma üzerinden de kurulmaktadır. Farklı toplulukların bir arada var olduğu şehirde komşuluk ilişkileri etnik sınırları aşmaktadır. Serkizyan gibi Ermeni bir komşunun Zekiye ve Mahmut Efendi'ye yıllarca destek olması, Apel'in Müslüman komşularıyla kurduğu derin bağ bu kucaklaşmanın somut örnekleridir. Romanda geçmişe duyulan özlem de bu çok kültürlü birlikteliğin yitirilmesiyle özdeşleşmektedir: *"Haklısınız, inanın benim gençliğimde Bitlis hiç böyle değildi. Her kültürden, her dilden çok güzel insanlarımız, güzel paylaşımlarımız vardı. Sonra herkesler birbirinden kopup dağılıverdi. Nereye gitti o insanımız, ben de bilmiyorum?"* (Yazal, 2023: 195). Bu sözler Bitlis'in çok etnikli belleğine duyulan özlemi ve bu belleğin yitirilişinin yarattığı derin boşluğu dile getirmektedir. Romanda kent kimliği, farklı etnik grupların birlikte yaşamının kültürel belleği üzerine kurulur. Rus işgali ve sonrasında yaşanan dağlımlar, bu ortak belleğin zedelenmesi anlamına gelmektedir. Romandaki karakterlerin geçmişlerine duydukları özlem duygusu da aslında toplumun yitirdiği birlikte yaşam belleğine duyulan özlemin tezahürüdür.

3.3. İnanışlar ve İnanç Pratikleri

Boratav'a göre inanç, bireysel ya da toplumsal düzeyde bir düşüncenin, olgunun ya da varlığın gerçek kabul edilmesidir (Boratav, 1999: 7). Yüzünü Bana Dön romanında inanç pratikleri tek bir dinin ya da topluluğun tekeline girmemektedir. Ermeni, Türk, Kürt ve Alevi karakterlerin inanç dünyaları yan yana var olmaktadır. Bu çoklu inanç yapısı romanın en belirgin halk bilimi örüntülerinden birini oluşturmaktadır. Assmann'ın kuramında ritüeller ve inanç pratikleri, kültürel belleğin en güçlü taşıyıcıları arasında yer almaktadır. Bu pratikler, topluluğun ortak geçmişini tekrar etme yoluyla sabitlemekte ve bu şekilde nesilden nesile aktarmaktadır (Assmann, 2015: 65). Romanda farklı toplulukların inanç pratiklerinin birlikte yaşaması, Bitlis'in çok inançlı belleğinin bir arada korunduğunu göstermektedir.

Romanda İslami inanç pratikleri en yoğun biçimde Mahmut Efendi üzerinden aktarılmaktadır. Namaz, oruç ve dua gündelik yaşamın ayrılmaz parçasıdır. Mahmut Efendi yaşlılığında dahi ibadetten geri durmaz: *"Eğilip namaz kılacak takati dahi kendinde bulamazken yine de cami avlusundan içeriye girdi."* (Yazal, 2023: 115). Bu sahne inancın bedensel bir zorunluluktan çıkıp ruhsal bir bağlılığa dönüştüğünü göstermektedir. Mahmut Efendi inanç konusunda kimseye baskı yapmaz. Maryanuş'a evlilikleri başında şunu söyler: *"İbadetini evde istediğin gibi yaparsın, ona hiç karışmam."* (Yazal, 2023: 17).

Romanda Hristiyan inanç pratikleri Maryanuş ve Siranuş üzerinden aktarılmaktadır. Maryanuş kimliğini gizlemek zorunda kalsa da ibadetini içinde yaşatmaya devam etmektedir. Apel ise kiliseye gidemeyecek duruma düşen karısı Talin için evde bir ibadet köşesi kurar: *"Allah rahmet eylesin, romatizmalarından dolayı yokuş aşağı inip de kiliseye gidemeyen karın Talin için evin bir köşesine Meryem Ana heykelciği olan bir ibadet köşesi bile yapmıştı Apel."* (Yazal, 2023: 44). Bu

sahne inanç pratiğinin mekândan bağımsız olarak yaşatılabileceğini göstermektedir; inanç mekâna bağlı kalmamakta, kalbe ait bir pratik olarak sürmektedir.

Alevi inanç pratikleri Siranuş'un Muş'taki Kürt kızlarıyla kurduğu ilişki üzerinden aktarılmaktadır. Siranuş cem evinde semahlara katılır: *"Cem evinde elleri göğsünde dualar etti Siranuş. Kem gözlerden uzak, döndükçe savruldu on örgülü, uçlarında kurdeleler bağlı saçları."* (Yazal, 2023: 65). Bu sahne Siranuş'un kendi inancının dışında başka bir inanç geleneğiyle kurduğu derin ve içten buluşmayı yansıtmaktadır. Alevi Kürt kızının söylediği *"Özümüz sözümüz bir, yolumuz Ali'nin yolu."* (Yazal, 2023: 65) cümlesi bu buluşmanın özünü dile getirmektedir.

Romanda din adamı profiline yönelik eleştirel bir bakış da dikkat çekmektedir. Davut Hoca medreseli klasik imam profilinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Sarık ve cübbeyi her ortamda kullana geleneksel imam anlayışını reddeder: *"Şu sarıkla cübbeyi gerekli gereksiz yerlerde giymen doğru mu? Bu görev anında giyilmesi gereken resmi bir kıyafet."* (Yazal, 2023: 119). Din anlayışını ise şöyle tanımlar: *"Ben bir tek Allah'a ibadet edenlerdenim. Yolum hurafelerle, putperestlerle mücadele eden Hz. Muhammed'in aydınlık yoludur."* (Yazal, 2023: 120). Siranuş'u Ermeni kimliğine karşın okutması bu anlayışın pratikteki yansımasıdır.

Romanda halk inanışları da önemli bir yer tutmaktadır. Kehanet ve kötü haberin doğaüstü yollarla gelmesi inancı karakterlerin iç dünyasında yaşamaktadır: *"Belki beyaz kanatlı kuşlar, belki üstlerinde gezen kara bulutlar haber vermiş olabilirlerdi kendisine, sıkça rüyalarında gördüğü Eşref'ine."* (Yazal, 2023: 112). Bu cümlede kuş ve bulutun haber getirmesi Anadolu halk geleneğinde yaygın bir kehanet motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. *"Bir kızın tahtını yaparsın; ama bahtını yapamazsın."* (Yazal, 2023: 191) ifadesi kalıplaşmış bir halk inanışını yansıtmaktadır. Cehennem inancı da gündelik konuşmalara sinmiş bir inanış unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır: *"Sana büyük haksızlık ettim, bu yüzden cehennemde yanmalıyım."* (Yazal, 2023: 208). Bu ifade dini yaptırım duygusunun gündelik vicdanla iç içe geçtiğini göstermektedir.

Romanda inanç konusundaki en çarpıcı tutum Mahmut Efendi'nin torunlarına söylediği şu sözlerde kristalleşmektedir: *"İnsanı diniyle, imaniyle değil; insanlığı ile tartmak gerekir."* (Yazal, 2023: 93). Bu cümle romanın inanç çoğulculuğuna bakışını özetlemektedir. Farklı inançların bir arada var olduğu Bitlis'te bu tutum hem bir yaşam felsefesi hem de bir direniş biçimidir. Romanda yer alan inanç pratikleri, farklı toplulukların kültürel belleğini gündelik hayat içerisinde canlı tutan bir işlev üstlenmektedir. Baskı ve dağılma koşullarında bile bu pratiklerin devam ettirilmesi, bu toplulukların kimliklerini ve ortak geçmişlerini koruma çabasının ifadesidir.

3.4. Geçiş Dönemleri

Örnek, insan yaşamının doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç temel geçiş döneminden oluştuğunu belirtir (Örnek, 2016: 183). Her geçiş dönemi kendi içinde ritüeller, inanışlar ve toplumsal pratikler barındırmaktadır. Yüzünü Bana Dön romanında geçiş dönemleri Bitlis'in çok etnikli toplumsal dokusunun içinden geçerek aktarılmaktadır; bu geçişler yalnızca bireysel değil toplumsal bir anlam taşımaktadır. Geçiş dönemi ritüelleri, kültürel belleğin nesilden nesile aktarıldığı en önemli eşiklerdendir. Doğum, evlilik ve ölüm çevresinde tekrarlanan uygulamalar, toplumun ortak değerlerini ve kimliğini sonraki nesillere taşımaktadır. Romanda bu uygulamaların çok etnikli bir yapı içerisinde sürdürülmesi, Bitlis'in ortak kültürel belleğinin canlılığını göstermektedir.

3.4.1. Doğum

Romanda doğum sahneleri hem sevincin hem de acının eşiğinde yer almaktadır. İshak'ın eşi Gülbeyaz ikizleri doğurduktan sonra kan kaybından hayatını kaybeder: *"Komşu ebe kadının doğurttuğu ikizlerin ardından, doğum sonrası kan kaybından eşi öldüğünde dünya İshak'ın başına yıkılır."* (Yazal, 2023: 20). Apel'in gelini Agus'un doğumu ise daha da dramatik bir tablo ortaya koymaktadır. Apel gelininin doğumuna bizzat tanıklık eder ve bebeğin göbeğini keser: *"Dünyaya gelen minik kız bebeğin göbeğini bıçakla kesip annesinin sütü gelmeyen memesine verir."* (Yazal, 2023: 24). Bebeğin boynuna bez parçasına adının yazılması da dikkat çekici bir pratiktir: *"Bebeğin boynuna dolalı bez parçasına Siranuş adı dedesi Apel tarafından yazılmıştı."* (Yazal, 2023: 25). Bu uygulama hem kimliğin korunması hem de bebeğin aidiyet belleğinin taşınması açısından anlamlıdır. Sert iklim ve zorlu hayatta kalma koşulları altında yaşanan doğumlarda bebeğe isim verilmesi, belleğin en kırılgan anda bile güvence altına alınma çabasını göstermektedir. Bu isim verme uygulaması, yeni doğanları topluluğun kültürel belleğini geleceğe taşıyacak halkalar konumuna getirmektedir.

3.4.2. Evlilik

Romanda evlilik geçiş dönemi olarak birden fazla biçimde karşımıza çıkmaktadır. Söz kesme geleneği, söz örtüsü takma ritüeli ve dini nikâh romanın evlilik pratiklerini oluşturan temel unsurlardır. Siranuş ile Emin'in evliliği öncesinde Zekiye söz gecesinde Siranuş'un yüzünü kırmızı eşarpı örter: *"Bu senin sözlü olduğunun nişanıdır. Bu gece yüzün örtülü yatacaksın ki nişanlı kız olduğun belli olsun."* (Yazal, 2023: 72). Romanda bu geleneğin açıklaması da verilmektedir: *"Bildikleri kadarıyla bu bir söz örtüsüydü. Aynı oda içinde kendisine nikâh düşebilecek kişiye karşı gelinin yüzü bu şekilde kapatılırdı."* (Yazal, 2023: 72). Söz örtüsü, yalnızca bir nişan işareti olmakla kalmaz; topluluğun evlilik kurallarını ve akrabalık sınırlarını gözetten, nesiller boyunca aktarılan bir bellek pratiğidir. Bu uygulamanın romanda açıklamasıyla birlikte verilmesi, bu belleğin toplum içerisinde hâlâ bilinçli bir şekilde sürdürüldüğünü göstermektedir. Düğün sahnesinde imece geleneği ön plana çıkmaktadır: *"Ceviz ağacı altına komşuların karınca kararınca, imece usulü hazırladıkları düğün sofraları kuruldu."* (Yazal, 2023: 104). Nikâhın ardından Maryanuş gelini şu sözlerle uğurlar: *"Bolluk bereket olsun, ağzınızın tadı bozulmasın, bu evde gözünü açtın yine bu evde bizimlesin."* (Yazal, 2023: 106-107). Bu söz evlilik geleneğine özgü kalıplaşmış bir dua ve iyi dilek ifadesidir. Romanda evlilik, bireysel bir birleşmenin çok ötesinde bir anlam taşımaktadır; topluluğun ortaklaşa var olduğu, dayanışmasını görünür kıldığı önemli bir eşıktir. İmece usulüyle kurulan düğün sofrası, komşuların ortak emeğini bir araya getirerek toplumsal bağı pekiştirmektedir. Kalıplaşmış uğurlama temennileri ise gelini yeni hayatına yalnızca bir dilekle uğurlamaz; topluluğun ortak değerleriyle birlikte göndermektedir. Böylece evlilik ritüeli, komşuluk dayanışmasını ve ortak değerleri yeniden üreterek kültürel belleğin sonraki nesillere aktarılmasını sağlamaktadır.

3.4.3. Ölüm ve Yas

Romanda ölüm ve yas törenleri en geniş yer tutan geçiş dönemidir. Bitlis'in zemheri kışında ölüm ayrı bir anlam kazanmaktadır. Zekiye'nin oğlu İshak'ın ölümünden önce yaptığı tek dua şudur: *"Tanrım ne olur yeter ki oğluma bahara kadar biraz zaman tanı."* (Yazal, 2023: 20). İshak öldüğünde Zekiye önce gözlerini kapatmaya çalışır: *"Elleriyle oğlunun gözlerini kapamak istediye de gözleri kapanmayan İshak'ın gözlerini ceketinin cebinden çıkardığı mendille bağladı."* (Yazal, 2023: 28). Cenazenin yıkanması ve kefenlenmesi de komşuların katılımıyla gerçekleşmektedir: *"Komşu erkeklerin katılımıyla evde yıkanan cenaze eski bir çarşafa sarıldı."* (Yazal, 2023: 29). Kar altına değil toprağa gömme ısrarı romanın en güçlü sahnelerinden birini oluşturmaktadır. Hoca

meftayı kara vermeyi önerdiğinde Eşref ve Emin kararlıca karşı çıkar: *"Hayır, hayır, bin metre dahi olsa kar, yine de kazıyıp babamı toprağa vereceğiz."* (Yazal, 2023: 29). Hoca ise şöyle karşılık verir: *"Meftayı bekletmek günahdır, yağın kar da cabası... Kıştır, gün çabuk kararır."* (Yazal, 2023: 29). Bu sahnede halk inancı ile geleneğe duyulan derin saygı karşı karşıya gelmektedir. Gecenin geç saatlerine dek kar kazıyıp toprağa ulaşan gençler bunu bir zafer çılgılığıyla ilan eder: *"Başardık baba!"* (Yazal, 2023: 29). Bu sahne ölü gömme geleneğine duyulan saygının ne denli güçlü bir toplumsal değer taşıdığını ortaya koymaktadır.

Romanda çok etnikli yapının ölüm pratiklerine yansımaları da dikkat çekicidir: *"Ezan sesine kilise çanları karışırken Ermeni'si, Müslüman'ı fikren ve zikren demeden aynı buruk paylaşımlarla, geç de olsa meftalarını toprağın sıcak koynuna vermenin huzurunu yaşadılar."* (Yazal, 2023: 53). Apel'in gelini Ağuş'un cenazesinde ise meftanın hangi mezarlığa gömüleceği sorusu gündeme gelir. Zekiye kararlı biçimde yanıt verir: *"Ermeni mezarlığında toprağa verin."* (Yazal, 2023: 25). Bu karar hem Ağuş'un kimliğine duyulan saygının hem de Zekiye'nin kendi kimliğiyle kurduğu sessiz bağın ifadesidir. Romanda ölüm ve yas uygulamaları, kültürel belleğin en dirençli taşıyıcıları konumunda yer almaktadır. Zorlu iklim koşullarında metrelerce karı kazarak ölüyü toprakla buluşturmada verilen mücadele ve ısrar, ölü gömme geleneğinin baskı ve zorlu doğa koşullarına rağmen devam ettirilen bir bellek edimi olduğunu göstermektedir. Ezan sesine karışan kilise çanları ve ölünün kendi inancı doğrultusunda kendi mezarlığına gömülmesi uygulaması ise çok etnikli belleğin de korunduğunu ortaya koymaktadır. Böylece ölüm, bireysel bir kayıp olmaktan çok, topluluğun ortak değerlerini ve kimliklerini yeniden onayladığı bir eşiğe dönüşmektedir.

3.5. Komşuluk Kültürü ve İmece

Komşuluk kültürü, toplumsal dayanışmanın en kadim ve en somut biçimlerinden birini oluşturmaktadır. Doğum, ölüm, hastalık ve yoksulluk gibi yaşamın kırılgan anlarında komşular arasında kurulan yardımlaşma bağı, halk kültürünün en işlevsel örüntülerinden biridir. Yüzünü Bana Dön romanında bu bağ Bitlis'in çok etnikli toplumsal dokusunun içinden geçerek aktarılmaktadır. Ermeni, Türk ve Kürt komşular arasındaki yardımlaşma etnik ve dinsel sınırları aşmaktadır.

Romanda komşuluk kültürünün en çarpıcı örneği Apel ile Zekiye arasındaki ilişkide belirir. Apel'in gelini doğum yaparken hayatını kaybeder. Evde ekmek kııntısı bile yoktur. Apel utanarak kapıyı çalar: *"Ne olsun Zekiye bildiğin gibi gelin doğurdu, evde bir kııntı ekmek, gelinin memesinde bir damla süt yok. Utanıyorum ama açız..."* (Yazal, 2023: 24). Zekiye bir an duraksamaz: *"Sen eve git! Ben ineği sağır, sütü İshak'la yollarım."* (Yazal, 2023: 24). Apel'in ellerini öpmeye yeltenmesi üzerine Zekiye elini çeker ve içeriden getirdiği ekmeği sessizce uzatır. Bu sahne komşuluk kültüründe yardımın minnet yaratmadan, sessizce ve doğal bir refleksle yapıldığını göstermektedir.

Romanda imece geleneği de güçlü biçimde işlenmektedir. Cenaze törenlerinde komşuların bir araya gelmesi bu geleneğin belirgin örneklerinden biridir: *"Birkaç komşu kadınla beraber Apel'in evine giderek ölmüş olan genç gelini hüznle yıkayıp kefenlediler."* (Yazal, 2023: 25). İshak'ın cenaze töreninde ise mezardan çıkarılan ikizler için tepedeki evlerden gençler koşarak gelir: *"Dakikalar içinde, ellerinde kürek ve organla tepedeki evlerden telaşla gelen gençlerden biri mezar içine kayarak indi."* (Yazal, 2023: 31). Bu sahne imece geleneğinin olağanüstü koşullarda nasıl kendiliğinden devreye girdiğini gözler önüne sermektedir. Düğün hazırlıklarında da imece belirgin biçimde kendini göstermektedir: *"Ceviz ağacı altına komşuların karınca kararınca, imece usulü hazırladıkları düğün sofraları kuruldu."* (Yazal, 2023: 104). Bu cümlede 'karınca kararınca'

ifadesi herkesin gücü oranında katkı sunduğu, kimsenin dışlanmadığı bir paylaşım anlayışını yansıtmaktadır.

Romanda komşuluk kültürünün en uzun soluklu örneği Serkizyan ile Zekiye ve Mahmut Efendi arasındaki ilişkide görülmektedir. Serkizyan yıllarca bu aileye destek olur. Bu ilişki romanda şöyle özetlenmektedir: *"Gâvur, mavur Allah için Zekiye'ye de Mahmut Efendi'ye de iyi baktılar."* (Yazal, 2023: 178). Muş dönüşünde Zekiye komşularını da unutmaz: *"Getirdiğimiz erzaktan komşularımıza birer pay yapayım, götürüp kendilerine verin. Yalnız Serkizyan Amca'nıza birkaç erzak ilave yapacağım."* (Yazal, 2023: 89). Romanda komşuluk ilişkilerinin geçmişe duyulan özlemle birleştiği satırlar da dikkat çekmektedir: *"Onlar için dostluk ve komşuluk; günün her demi, her saati, sıkıntılarının yanı sıra mutlu anları da paylaşmak demektir."* (Yazal, 2023: 23). Bu cümle Bitlis'in çok etnikli komşuluk kültürünü en yalın biçimde özetlemektedir. Romanda komşuluk kültürü ve imece, çok etnikli birlikte yaşam belleğinin gündelik yaşam içerisinde yeniden üretildiği başka bir alanı oluşturmaktadır. Etnik ve dinsel sınırları aşan yardımlaşma, toplumun sadece aynı mekânları paylaşmakla kalmayıp ortak bir dayanışma belleğine de sahip olduğunu göstermektedir. Doğum, ölüm ve yoksulluk gibi kırılma dönemlerinde kendiliğinden devreye giren bu dayanışma kültürü, Bitlis'in çok kültürlü yaşam biçimini ayakta tutan temel bir bağ işlevi görmektedir.

3.6. Halk Hekimliği

Alptekin, modern tıbbın yetersiz kaldığı ya da ulaşamadığı koşullarda halk hekimliğinin devreye girdiğini vurgular (Alptekin, 2010: 5). Yüzünü Bana Dön romanında halk hekimliği unsurları dönemin tıbbi yetersizlikleri ve Bitlis'in coğrafi uzaklığı bağlamında anlam kazanmaktadır. Hastalık karşısında başvuru geleneksel yöntemler, modern tıba erişimin kısıtlı olduğu bir ortamda hayatta kalmanın temel araçlarına dönüşmektedir.

Romanda en belirgin hastalık örüntüsü veremdir. İshak'ın veremi hem ailenin hem de şehrin genel tablosunu yansıtmaktadır: *"Zor yıllardır. İkinci Dünya Harbi doludizgin sürerken fakir Anadolu topraklarında verem, cüzzam kol gezmektedir. Gıdasızlık insanları ince hastalığın pençesine düşürmüştür."* (Yazal, 2023: 8). İshak'ın tedavisi için önce kışladaki askeri doktora başvurulmaktadır: *"Birkaç kez kışladaki askeri doktora götürmüşlüğü de vardı İshak'ı. Doktorun verdiği ilaçlar Bitlis'te bulunamayınca, çarşı esnafı vasıtasıyla Diyarbakır'dan getirtip tedavisine devam etmişlerdi."* (Yazal, 2023: 10). Bu sahne hem modern tıba erişimin güçlüğüne hem de geleneksel yöntemlere yönelik zorunluluğunu gözler önüne sermektedir.

Modern tedavinin yetersiz kaldığı noktada doğal ürünlere başvurulmaktadır. Zekiye bahçedeki meyveleri ve dağ bitkilerini oğlunun şifası için bir umut olarak görmektedir: *"Yazın gelmesini dört gözle bekliyordu Zekiye; bahçedeki sarı elma, şilor, dut ve dağlardaki ıskın her biri birer devaydı İshak için."* (Yazal, 2023: 10). Gece sütü içirme geleneği de bu bağlamda öne çıkmaktadır: *"Tek inekleri Zero'nun sütünü sağıp, oğlu İshak'a gece sütü olarak içirdikten sonra."* (Yazal, 2023: 10). Halk hekimliğinde hayvan sütünün şifalı kabul edilmesi yaygın bir inanış ve uygulamadır.

Romanda besin yoluyla tedavi anlayışı da dikkat çekmektedir. Kurut çorbası bu bağlamda öne çıkan bir halk hekimliği ürünüdür: *"Kurut çorbası; hani yazın kuruturken benimle dalga geçtiğin o hıyar kabukları, işte böyle aş olup önümüze geldi. İçersen dirilirsin sana iyi gelecek?"* (Yazal, 2023: 9). Bu cümlede yiyeceğin hem besin hem de ilaç işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Donarak mezara düşen ikizlerin tedavisinde karla ovma yöntemi uygulanmaktadır: *"Siranuş'un büyük bir gayretle Eşref'in Emin'in çıplak bedenlerini, el ve ayaklarını karla ovduğunu gördü."* (Yazal, 2023: 32). Kan

dolaşımını canlandırmak için uygulanan bu yöntem Anadolu halk hekimliğinde yaygın bir pratiktir. Moraran yaralara et sarma uygulaması da romanda yer almaktadır: *"Ne kadar fayda eder bilmiyorum; ama moraran yerlerine birer parça et sarayım."* (Yazal, 2023: 109).

Romanda kaplıca geleneği de halk hekimliği kapsamında değerlendirilebilir. Davut Bey Zekiye'yi Diyarbakır'a götürmeyi teklif ederken şunu söyler: *"Hatta Çermik Kaplıcaları'na dahi götürebilirim."* (Yazal, 2023: 193). Kaplıcaların şifalı kabul edilmesi Anadolu halk hekimliğinde köklü bir geleneğe dayanmaktadır. Romanda yer alan halk hekimliği uygulamaları, modern tıbbi erişim kaynaklarının kısıtlı olduğu durumlarda nesiller boyunca aktarılan pratik bilgilerin devreye girdiğini göstermektedir. Karla ovma, et sarma, kurut çorbası ve süt içirme gibi tedavi yöntemleri, toplumun deneyimleriyle biriktirdiği hayatta kalma bilgisinin belleğe kaydedilerek sonraki kuşaklara taşındığına işaret etmektedir. Bu yönüyle halk hekimliği, hastalık ve yoksulluk gibi toplumsal kırılma koşulları karşısında toplumun ayakta kalmasını sağlayan bir bilgi belleği işlevi görmektedir.

3.7. Halk Mutfağı

Yeme ve içme, insanın temel yaşam gereksinimlerinden biri olması nedeniyle halk biliminin önemli inceleme alanları arasında yer almaktadır (Cabur, 2006: 248). Yüzünü Bana Dön romanında halk mutfakları unsurları dönemin yoksulluk ve kıtlık koşullarıyla iç içe geçmektedir. Yemekler beslenme ihtiyacını karşılayanın yanı sıra dayanışmanın, misafirperverliğin ve yaşama tutunmanın sembolleri olarak anlam kazanmaktadır.

Romanda en sık karşılaşılan yiyecek kurut çorbasıdır. Kurut, yoğurdun kurutulmasıyla elde edilen ve kış aylarında temel besin kaynağı olan bir halk mutfakları ürünüdür. Zekiye oğluna şöyle seslenir: *"Kurut çorbası; hani yazın kuruturken benimle dalga geçtiğin o hıyar kabukları, işte böyle aş olup önümüze geldi. İçersen dirilirsin sana iyi gelecek?"* (Yazal, 2023: 9). Yazın hazırlanan erzakın kışın sofrayı nasıl doldurduğu bu cümlede açıkça görülmektedir. Kurut aşısı romanda ilerleyen sayfalarda da karşımıza çıkmaktadır: *"Kurut aşısı yaptım... Mutfaktaki gaz ocağının üstündeki tencereden yeni pişmiş olan kurut aşısını, raftan aldığı bakır kaplara doldurup kaşıklarla beraber bir tepsiye koydu. Bakır tencere içinden lavaş ekmekleri alıp tepsiye koyarak odaya girdi."* (Yazal, 2023: 185). Bu sahnede bakır kap, lavaş ekmek ve kurut aşısı Bitlis mutfak kültürünün somut unsurları olarak bir arada sunulmaktadır.

Romanda ekmek kültürü belirgin biçimde öne çıkmaktadır. Tandır ekmeği, yufka ve çörek Bitlis'in ekmek geleneğinin temel ürünleridir. Zekiye geceyi tandır evinde geçirerek sabaha ekmek hazırlar: *"Ambar dibinde son kalan çavdar unundan, gece boyu tandır evinde ekmek açıp sac üstünde pişiren Zekiye."* (Yazal, 2023: 59). Tandırda vurulan çörekler ve açılan yufkalar ev halkını sakinleştirir: *"Bütün gün tandır evinden çıkmayarak tandıra vurduğu çörekler, açtığı yufkalar tulum peyniriyle katık yapıp yenildiğinde herkes alabildiğine sakinleşip duruldu."* (Yazal, 2023: 103). Bu sahnede yemek ruhsal bir rahatlama ve birliktelik aracına dönüşmektedir.

Romanda sofrası kültürü geleneksel ikram anlayışıyla şekillenmektedir: *"kâğıdındaki otlu peyniri, ekmeği, zeytini ve helvayı çıkartıp bir tepsiye koyarken."* (Yazal, 2023: 190). Kartol yemeği de romanda yer alan yöresel yemeklerden biridir. Davut Hoca'nın kartol yemeğine verdiği yanıt yöresel dil ile yemek kültürünü bir arada sunmaktadır: *"Hoca Efendi karnınız aç mı? Kartol yemeği yaptım. Evet, aç. Kartolun bir adı daha var biliyor musun o da patatestir. Doğu kültüründe elbette kartol deniyor."* (Yazal, 2023: 180).

Romanda kış erzağı hazırlama geleneği halk mutfağının ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır: *"Bahar sonrası gelen yazla beraber, bağdan ve bahçeden karınca kararınca toplanan; dut, elma, üzüm, domates, atılmayan hıyar kabukları, biber, patlıcan çabucak geçen yazla yarışircasına kış erzakı olarak kurutulmaya bırakıldı. Yazın bereketi, kışı kıt kanaat geçiren insanlar için moral kaynağıdır."* (Yazal, 2023: 53). Yazın emeğiyle kışı karşılamak bu sahnede bir yaşam felsefesine dönüşmektedir. Romanda halk mutfağı, sadece beslenme ihtiyacını karşılamakla kalmaz; toplumun mevsimlik bilgisini ve mutfak tekniğini de nesilden nesile aktaran bir bellek alanı olarak işlev görmektedir. Kurut hazırlama, tandırda ekmek pişirme ve kışlık erzak biriktirme gibi uygulamalar, yoksulluk ve kıtlık koşullarında hayatta kalma deneyimi edinmiş kuşakların bu bilgileri koruduğunu ve aktardığını göstermektedir. Bu şekilde yemek, sofrada paylaşılan bir besin olmakla kalmamakta; topluluğun ortak belleğini ve dayanışma pratiklerini canlı tutan bir kültürel unsura dönüşmektedir.

3.8. Halk Ekonomisi

Halk ekonomisi; halkın geleneksel üretim ve tüketim alışkanlıklarını kapsayan, geçim kaynaklarının belirlenmesi ve gereksinimlerin karşılanmasına yönelik bütünsel bir kavramdır (Diken, 2022: 85). Yüzünü Bana Dön romanında halk ekonomisi unsurları Bitlis'in yoksulluk ve savaş koşullarında anlam kazanmaktadır. Karakterlerin geçim mücadelesi hem bireysel bir direniş hem de toplumsal bir dayanışma pratiği olarak işlenmektedir.

Romanda halk ekonomisinin en belirgin biçimi takas ekonomisidir. Zekiye Muş'a gittiğinde diktiği kıyafetler karşılığında para almaz, emeğini yiyeceklerle değiştirir: *"Diktiği kıyafetler karşılığında köylüden para almayıp, emeği karşılığı; buğday, arpa, nohut, peynir takası yaparak kışı kimseler muhtaç olmadan geçireceği bir kağı dolusu erzakla dönerdi."* (Yazal, 2023: 54). Bu sahnede takas ekonomisi kimseye muhtaç olmadan yaşama ilkesinin somut bir yansımasıdır. Askeri kışlayla kurulan takas ilişkisi de dikkat çekmektedir: *"Sabah gittiğinde, iki bakraç yoğurdu da kaymakları bozulmadan kışlaya götür, karşılığında tayınları almayı da unutma; bir de bana sigara al."* (Yazal, 2023: 45). Takas ekonomisi, para ekonomisinin işlemediği veya paraya erişimin kısıtlı olduğu kıtlık koşullarında toplumun kendi kaynaklarıyla hayatta kalma biçimini yansıtmaktadır. Emeğin ve ürünün doğrudan değiş tokuş edilmesi, fertleri birbirine bağımlı kılan ve dayanışmayı zorunlu hâle getiren bir üretim ilişkisi kurmaktadır. Bu karşılıklı bağımlılık, ekonomik bir zorunluluk olmakla birlikte topluluk üyeleri arasında güvene ve ortak sorumluluğa dayalı bir dayanışma kültürünü de beslemektedir. Böylece takas, yalnızca bir ekonomik yöntem olmakla kalmamakta, Bitlis'in toplumsal dokusunu bir arada tutan kültürel bir bağa dönüşmektedir.

Romanda hasat, harman ve değirmen sahneleri halk ekonomisinin somut unsurları olarak öne çıkmaktadır: *"Bunların bir kısmını, Eşrefle Emin değirmene götürüp öğüterek una, bulgura, yarmaya çevirerek çuvallara doldurdular."* (Yazal, 2023: 64). Bu sahne tohumdan sofraya uzanan üretim zincirinin halkın kendi emeğiyle nasıl döndürüldüğünü ortaya koymaktadır. Dikiş dikme ve ayakkabı tamirciliği de temel geçim kaynakları olarak işlenmektedir. Zekiye'nin dikiş makinesi eve götürülen en değerli eşyadır: *"Geçim kapıları olan kollu dikiş makinesini de kendi elleriyle kağı arabasına yerleştirdi Zekiye."* (Yazal, 2023: 59).

Romanda çerçilik de halk ekonomisinin geleneksel geçim biçimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Serkizyan yıllarca süren yoksulluk ve belirsizlik döneminin ardından çerçilikle geçimini sağlar: *"Sen kötü günlerimden, bugüne kadar benden karşılık beklemeden, Siranuş'un dedesinin evinde yıllarca beni oturtun. Artık bir işim var. İyi kötü çerçilikle geçinip gidiyoruz."*

(Yazal, 2023: 158). Bu cümlede çerçilik zorlu koşullara karşı ayakta durmanın bir biçimi olarak sunulmaktadır.

Romanda Maryanuş'un geçim mücadelesi halk ekonomisinin en çarpıcı örneğini sunmaktadır. Kocasının evi terk etmesinin ardından Maryanuş kira karşılığında ev sahibesine hizmet eder, tandır evlerinde yufka açar, hamamda kesecilik yapar ve hamam bohçası taşır: *"Gönüllerden ne koparsa, eline sıkıştırılan parayla evine yorgun dönen Maryanuş."* (Yazal, 2023: 13). Bu sahne kadının geçim mücadelesini ve emeğini görünür kılmaktadır. Romanda halk ekonomisi uygulamaları, savaş ve yoksulluk gibi kırılma koşulları karşısında toplumun ayakta kalma stratejilerini ortaya koymaktadır. Hasat, değirmen, çerçilik ve dikiş gibi geçim biçimleri, halkın kendi imkânları ve emeğiyle kurduğu üretim zincirini yansıtmaktadır. Bu geçim bilgisi romanda kuşaktan kuşağa aktarılan bir birikim olarak da işlenmektedir: Zekiye dikiş becerisini Siranuş'a öğretmekte, yaşlanan kocasının ardından Eşref ve Emin'i Muş'a götürerek işi öğrenmelerini ve ekonomik faaliyetlere katılmalarını sağlamaktadır. Böylece halk ekonomisi, bireysel geçim çabasının ötesinde, bir kuşağın hayatta kalma deneyimini sonraki kuşağa taşıyan bir bilgi belleği işlevi görmektedir.

3.9. Kent ve Köy Yaşamı

Kentsel ve kırsal yaşam biçimleri, halk kültürünün en somut görünüm alanlarından birini oluşturmaktadır. Gündelik yaşamın ritmi, mekânların işlevleri ve insanlar arasındaki ilişki biçimleri bu yaşam kültürünün temel unsurlarıdır. Yüzünü Bana Dön romanında Bitlis'in kent yaşamı; çarşısı, hamamı, kışlası, tandır evi, değirmeni ve sokaklarıyla ayrıntılı biçimde aktarılmaktadır.

Romanda küçük şehir insanının yaşam koşulları dönemin genel tablosunu yansıtmaktadır: *"Kış demek; küçük şehir insanı için yokluk üstüne yokluk demektir."* (Yazal, 2023: 32). Ekmek vesikaları döneminde zengin ve fakir aynı kıtlıkla yüzleşmektedir: *"Zengin fakir demeden ellerdeki sayılı ekmek vesikaları, küçük şehir insanını eşitlemiştir."* (Yazal, 2023: 53). Bu cümle yoksulluğun toplumsal sınırları nasıl eritebildiğini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Çarşı yaşamı şehrin ekonomik ve sosyal nabzını tutan bir mekân olarak öne çıkmaktadır: *"Çarşıya ineyim dedim, memlekette durumlar nasıl? Halkevi'ne gidip radyodan havadisleri dinledikten sonra camiye gider namazımı kılıp eve dönerim."* (Yazal, 2023: 113). Bu cümlede çarşı, cami ve halkevi üçgeni Bitlis'in kent yaşamının temel durakları olarak belirginleşmektedir.

Romanda hamam Bitlis kent yaşamının vazgeçilmez mekânlarından biri olarak işlenmektedir. Maryanuş hamamda kesecilik yapar, varlıklı ailelerin hamam bohçalarını taşır: *"Bohçanın içinde; takunya, ağır hamam kürsüsü, hamam tası, havlu vs. olurdu."* (Yazal, 2023: 13). Hamam burada sosyal hiyerarşinin ve ekonomik ilişkilerin görünür olduğu bir kamusal alandır. Tandır evi de kent yaşamının önemli bir mekânı olarak öne çıkmaktadır. Kadınların bir araya geldiği, paylaşımın ve dayanışmanın yaşandığı bu mekânda Maryanuş erken saatlerde yufka açar: *"Zamanla aranan iyi bir yufka açıcısı olan Maryanuş; erken saatlerde kalkıp gittiği tandır evlerinde, gücünün üstünde hamur yoğurup, yufka açıp ocak başında ekmek pişirir."* (Yazal, 2023: 13).

Romanda kışla da kent yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Kışla hem sağlık hizmetleri hem de tayın dağıtımı açısından şehir halkıyla sürekli bir ilişki içindedir: *"Gün ağarsın hele, kağrı arabasıyla kışladaki askeri doktora götürelim."* (Yazal, 2023: 133). Küçük şehirde kışla bir devlet kurumu olmanın gerisinde gündelik yaşamın döngüsüne dahil olan, halkın sığındığı ve destek aradığı bir mekâna dönüşmektedir.

Romanda sokak ve mahalle yaşamı da canlı biçimde aktarılmaktadır. Komşuların dam başlarında oturması, çeşme başındaki meraklı bakışlar Bitlis'in mahalle kültürünü gözler önüne sermektedir: *"Evlerinin damlarında oturan, bahçe ve çeşme başındaki meraklı komşu bakışlarını üstlerinde hissederekten sokaklarına girdiler."* (Yazal, 2023: 377). Küçük şehirde mahalle hafızası güçlüdür; herkes herkesi tanır, herkesin her hali bilinir. Bu tanışıklık hem bir güvence hem de bir denetim mekanizması olarak işlev görmektedir. Küçük şehrin sosyal denetim mekanizması kimi zaman baskıya dönüşmektedir: *"ön yargılı kişilerin gâvur diye camına atıkları yıldırıcı taşlara inat direnen terzi Apel, sonunda dükkâna kepenk çekip eve kapanır."* (Yazal, 2023: 23). Dedikodu da küçük şehir yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır: *"Mahmut Efendi'nin torunu ceviz ağacından düşüp ölmüş, vah vah genç insandı, karısı da hamile, kaldı mı sabi iki yaşlıyla bir başına! Neden bilinmez, öbür oğlan da kayıplara karışıp gitti. Kimseleri de yok ki sahip çıksın gelin kıza..."* (Yazal, 2023: 112).

Bitlis'in fiziksel yapısı da kent yaşamını doğrudan biçimlendirmektedir: *"Evet burası Bitlis. İnişi, yokuşu çok."* (Yazal, 2023: 377). Derede çimme geleneği şehrin doğal mekânlarının sosyal yaşamla iç içe geçtiğini yansıtmaktadır: *"Derede beraber çimmemiz, beni atına bindirmesi."* (s. 208). Sokak başındaki tulumba da ortak kullanım kültürünün somut bir göstergesidir: *"suyu sokak başındaki tulumbadan çekeceksiniz."* (Yazal, 2023: 190). Romanda kent ve köy yaşamına ait mekânlar, gündelik hayatın sürdüğü fiziksel mekânlar olmakla birlikte toplumun ortak belleğinin canlı bir şekilde yaşandığı ve kuşaktan kuşağa aktarıldığı toplumsal sahneler olarak da işlev görmektedir. Hamam, tandır evi, çarşı ve sokaklar; paylaşmanın, dayanışmanın ve karşılıklı tanışıklığın kuşaklar boyunca sürdürüldüğü ortak yaşam alanlarıdır. Topluluk üyelerinin birbirini tanıdığı mahalle hafızası, aynı zamanda topluluğun değerlerini gözetten bir denetim işlevi de üstlenmektedir. Bu yönüyle romanda kültürel bellek, soyut bir geçmiş bilgisi olarak değil; hamamda, tandır başında ve mahalle sokağında sürüp giden gündelik temasların içinde yaşayan bir olgu olarak belirlemektedir. Nitekim bu ortak mekânların savaş ve göç gibi kırılmalarla zarar görmesi, yalnızca fiziksel bir yıkım değil, topluluğu bir arada tutan belleğin de sarsılması anlamına gelmektedir.

3.10. Halk Takvimi ve Mevsim Döngüsü

Halk takvimi, yöre insanlarının uzun süreli doğa gözlemlerine dayanan ve her yıl belirli dönemlerde yinelenen doğa olaylarını esas alarak yaşamlarını düzenlemelerine olanak tanıyan geleneksel bir sistemdir. Halk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan bu sistemde yinelenen olaylar sayılı günler kavramıyla ifade edilmektedir (Veren, 2010: 1). Yüzünü Bana Dön romanında halk takvimi unsurları Bitlis'in sert iklim koşulları içinde anlam kazanmaktadır. Mevsim döngüsü karakterlerin yaşam ritmine, geçim pratiklerine ve ölüm ile direniş biçimlerine doğrudan yansımaktadır.

Romanda kış, Bitlis insanı için yokluğun, hastalığın ve ölümün simgesidir: *"Yüksek tepeler üzerine kurulu küçük şehir, gece gündüz demeden aylardır yağan kar ve esen tipi altında adeta kaybolmuştur."* (Yazal, 2023: 7). Zemherinin getirdiği acı Zekiye'nin en büyük korkusudur: *"Tanrım ne olur yeter ki oğluma bahara kadar biraz zaman tanı."* (Yazal, 2023: 20). Kışın simgelediği yokluk da romanın temel örüntülerinden birini oluşturmaktadır: *"Kış demek; küçük şehir insanı için yokluk üstüne yokluk demektir."* (Yazal, 2023: 32).

Romanda bahar, kışın ağır yükünden kurtuluşun simgesidir. Karın erimesi hem doğanın hem de insan ruhunun yeniden canlanışını müjdelemektedir: *"Aylar sonra güneş sıcak yüzünü gösterdiğinde, doğa âdeta haykırır: 'Al soğuk bağrımdan meftanı, ver sıcak toprağın kucağına.'" (Yazal, 2023: 7). Baharla birlikte dere de canlanır: "Dağlardan gelen kar sularını yatağına*

aldığında şehrin orta yerinden akıp giden derenin çözülür donu. Kabına sığmaz, coşup taşar, bahara uyanan toprağı öper." (Yazal, 2023: 7). Baharın getirdiği bir diğer önemli unsur meftaların toprağa verilebilmesidir: "Baharın gelmesiyle karlar erimeye yüz tuttuğunda; mezarlıklar, yine meftalarını kar altından alıp da toprağa verenlerle hareketlendi." (Yazal, 2023: 53).

Romanda yaz, kışın kıtlığına karşı hazırlık mevsimidir. Bağ ve bahçeden toplanan ürünler kış erzağı olarak kurutulmaktadır: "Bahar sonrası gelen yazla beraber, bağdan ve bahçeden karınca kararınca toplanan; dut, elma, üzüm, domates, atılmayan hıyar kabukları, biber, patlıcan çabucak geçen yazla yarışircasına kış erzakı olarak kurutulmaya bırakıldı. Yazın bereketi, kışı kıt kanaat geçiren insanlar için moral kaynağıdır." (Yazal, 2023: 53). Yaz aynı zamanda Muş ovasına göç mevsimi ve diğış mevsimi olarak da anlam kazanmaktadır.

Romanda güz ise hem hasadın hem de dönüşün mevsimi olarak işlenmektedir: "Bitlis'e az bir yol kala Rahva Ovası'na geldiklerinde, mevsimin ilk karı yağmaya başladı." (Yazal, 2023: 80). Bu an Bitlis insanı için yazın getirdiği geçici özgürlüğün sona erişini, kışın yeniden kapıya dayanışını simgelemektedir. Romanda halk takviminin en güçlü unsurlarından biri günün doğal ritmiyle kurulan bağdır. Horozun ötüşü ve kuş civıltıları saatin yerini tutmaktadır: "Tan yerine, günün ağarmasını müjdeleyen kuş civıltılarına, horozların günü karşılayan dakik ötüşlerine bıraktı." (Yazal, 2023: 59). Bu cümle Bitlis insanının zamanı doğanın sesiyle ölçtüğünü, gündelik yaşamını doğanın ritmine göre düzenlediğini ortaya koymaktadır. Romanda halk takvimi ve mevsim döngüsü, toplumun zamanı doğanın ritmine göre okuduğu ve bu okumayı nesilden nesile aktardığı bir bilgi sistemi olarak işlev görmektedir. Her yıl yinelenen mevsim geçişleri; erzak hazırlama, göç ve tarım gibi uygulamaların ne zaman, nasıl yapılacağını belirleyerek toplumsal yaşamı düzenlemektedir. Assmann kuramında kültürel bellek büyük ölçüde tekrar yoluyla sabitlenmekte ve bu yolla süreklilik kazanmaktadır (Assmann, 2015: 65). Halk takvimindeki bu döngüsel tekrar da doğaya dayalı bilginin belleğe yerleşmesini ve kuşaklar boyunca korunmasını sağlamaktadır. Böylece halk takvimi, Bitlis insanının zorlu iklim koşulları karşısında hayatta kalmasını sağlayan ortak bir zamansal belleğe dönüşmektedir.

3.11. Toy, Eğlence ve Müzik

Toy, Türkçe sözlükte ziyafet ve şölen anlamlarına gelen bir kavramdır (Türkçe Sözlük, 1998: 2242). Türk kültüründe toyların en temel işlevi açların doyurulması ve çıplakların giydirilmesidir (Alptekin, 2009: 318). Yüzünü Bana Dön romanında toy, eğlence ve müzik unsurları Bitlis'in çok etnikli toplumsal yaşamının en canlı ve en renkli yüzünü oluşturmaktadır. Bu unsurlar ağır tarihsel koşullar altında bile insanın yaşama sevincini ve birlikteliğini ayakta tutan bir işlev üstlenmektedir.

Romanda toylar bir araya gelmenin en doğal biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Siranuş ile Emin'in düğünündeki toy sahnesi bu geleneğin en canlı örneğini sunmaktadır: "Sıcak bir yaz günü, Siranuş'la Emin'in asmalı bahçede yapılan düğün davetlerine; Türk konu komşular ve azınlıkta kalan Ermeni aileler katıldı. Ceviz ağacı altına komşuların karınca kararınca, imece usulü hazırladıkları düğün sofraları kuruldu." (Yazal, 2023: 104). Bu sahnede toy etnik ve dinsel sınırları aşan bir buluşma zemini. Köy toyuna katılım da romanın eğlence kültürünün bir parçasıdır: "Oğlanlar toya gideceklerdi, geç gelecekler." (Yazal, 2023: 72).

Romanda müzik de toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak işlenmektedir. Geçmişte Bitlis'te yaşanan müzikli eğlenceler bir özlem ve yitirilen güzelliğin simgesi olarak aktarılmaktadır: "Mest eden şaraplarla uzaklarda çalan cümbüş sesine kilitlenirdi kulaklar. Kiminde

ağlanır, kiminde karşılıklı göbekler atılırdı." (Yazal, 2023: 23). Bu satırlarda müzik farklı kimliklerden insanların ortak bir duygu dünyasında bulunduğu bir alan olarak belirginleşmektedir.

Romanda bireysel müzik pratiği de dikkat çekici biçimde işlenmektedir. Maryanuş'un Ermenice ve Fransızca şarkılar mırıldanması hem kültürel kimliğinin hem de iç dünyasının bir yansımasıdır: *"İçinde bulundukları zor koşullara karşın, onun içli sesinden Ermenice, Fransızca mırıldandığı şarkıları büyük bir hazla dinleyen Mahmut Efendi için Maryanuş, artık vazgeçilmezdir."* (Yazal, 2023: 17). Bu sahnede müzik iki farklı kültürden insanı birbirine bağlayan görünmez bir köprüye dönüşmektedir. Mahmut Efendi'nin uzun havası da benzer bir işlev taşımaktadır: *"Mahmut Efendi'nin kısık, içli sesinden dinledikleri uzun havayla hüzünlenip gözyaşlarını içlerine akıttılar."* (Yazal, 2023: 60). Uzun hava Anadolu halk müziğinin en köklü geleneklerinden biridir.

Romanda türkü geleneği de belirgin biçimde öne çıkmaktadır. *"Ah be gulo yaman gulo"* (Yazal, 2023: 338) dizesi Bitlis ve çevresine ait bir türkünün yöresel ezgisini taşımaktadır. Belediye bandosunun çaldığı marş da müziğin kamusal alandaki varlığını yansıtmaktadır: *"O an yanı başlarından geçip gitmekte olan belediye bandosunun çaldığı; Dağ başını duman almış, gümüş dere durmaz akar / Güneş ufuktan şimdi doğar, yürüyelim arkadaşlar."* (Yazal, 2023: 195). Romanda semah geleneği de eğlence ve müzik kültürünün önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır: *"Kem gözlerden uzak, döndükçe savruldu on örgülü, uçlarında kurdeleler bağlı saçları."* (Yazal, 2023: 65). Bu sahnede semah Siranuş için özgürleşmenin ve kendini ifade etmenin somut bir biçimidir. Romanda toy, eğlence ve müzik ortak belleğin sevinç ve ortak duygular yoluyla korunduğu alanlar olarak işlev görmektedir. Etnik ve dinsel sınırların ötesinde düğünler, farklı kimliklerden bireylerin aynı sofrada ve aynı ezgilerde bulunduğu ortak bir duygu belleği oluşturmaktadır. Maryanuş'un yoğun toplumsal baskılar altında bile Ermenice ve Fransızca şarkılar mırıldanması, kimliğin ve belleğin dil ve ezgiler yoluyla sürdürülen sessiz bir aktarımı olarak belirmektedir. Böylece müzik ve eğlence, ağır tarihsel ve toplumsal koşullar altında bile toplumun yaşama sevincini ve ortak kültürel belleğini canlı tutan bir işlev üstlenmektedir.

3.12. Halkevleri, Köy Enstitüleri ve Cumhuriyet Fikri

Halk bilimi, toplumların kuşaktan kuşağa aktardığı maddi ve manevi kültür birikimini sistematik bir bakışla ele alan ve bu birikimi bilimsel yöntemlerle çözümleyen bir disiplindir (Tan, 1997: 5). Bu çerçevede halk bilimi toplumun kültürel dönüşümlerini ve bu dönüşümlerin gündelik yaşama yansımalarını da inceleme alanı olarak benimsemektedir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte hayata geçirilen halkevleri ve köy enstitüleri, halk kültürünün hem aktarıldığı hem de yeniden biçimlendirildiği kurumlar olarak bu bağlamda değerlendirilebilir. Yüzünü Bana Dön romanında bu kurumlar ve cumhuriyet fikri; karakterlerin kimlik dönüşümlerini, geleneksel ile modernin buluşmasını ve halk yaşamındaki köklü değişimleri belirleyen güçlü bir örüntü olarak işlenmektedir.

Romanda halkevi Bitlis'in sosyal ve kültürel yaşamının merkezinde yer alan bir kurum olarak öne çıkmaktadır. Mahmut Efendi halkevini düzenli olarak ziyaret eder, soba etrafında toplanan dostlarla sohbet eder, radyodan memleket haberlerini dinler: *"Mutlaka Halkevi'ne uğrar, dostlarla soba etrafında toplanıp kıtlama çaylarını yudumlarken radyodan dünya ve memleket haberlerini, azami dikkat vererek dinlerdi."* (Yazal, 2023: 90). Bu sahnede halkevi küçük şehir insanının dünyaya açılan penceresi işlevini üstlenmektedir. Mahmut Efendi'nin halkevine gidişi bir sosyal ritüele dönüşmüştür; torununu kaybetmesinin ardından bile halkevine gider: *"Uzun bir süreden beri gelmediği, Halkevi kapısından içeriye girdiğinde kendisine buruk şekilde bakan arkadaşlarına"*

peşinen: 'Ne diyeceğinizi biliyorum. Tekrar tekrar taziyede bulunmayın... Yaram kanamasın, hepiniz sağ olun, torunum da nurlar içinde yatsın. Şimdi bana bir çay söyleyin, içip camiye gideyim.'" (Yazal, 2023: 114).

Romanda cumhuriyet fikrinin halk yaşamına yansımaları dikkat çekici biçimde işlenmektedir. Mahmut Efendi fötr şapkasıyla bu dönüşümün simgesi haline gelir: "Her şeyi mecrasında yapmak gerek, Mahmut Efendi'nin fötr şapkasını gördün mü? Tam bir cumhuriyet adamı." (Yazal, 2023: 120). Fötr şapka cumhuriyet değerlerini benimsemenin ve modernleşmenin görünür bir göstergesi olarak öne çıkmaktadır. Zekiye'nin cumhuriyet döneminde kazanılan haklara ilişkin söylemi de bu bağlamda son derece anlamlıdır: "Memlekette fakirlik olsa da Ata'mızın kurduğu bir cumhuriyetimiz ve ardından yapılan harf, şapka, yazı gibi nice devrimler var. Kadınlar olarak seçme, seçilme haklarımız var. 1915'lerden 1945'lere gelmek bir Ermeni kadını olan benim için hiç de kolay olmadı!" (Yazal, 2023: 91). Bu cümlede cumhuriyet fikri Maryanuş'un bizzat yaşadığı tarihsel dönüşümün somut bir ifadesine dönüşmektedir.

Romanda din adamı profilindeki dönüşüm de cumhuriyet fikrinin halk yaşamına yansımalarının çarpıcı bir örneğini sunmaktadır. Davut Hoca medreseli klasik imam profilinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Sarık ve cübbeye ilişkin tutumu bu ayrışmanın en net göstergesidir: "Şu sarıkla cübbeyi gerekli gereksiz yerlerde giymen doğru mu? Bu görev anında giyilmesi gereken resmi bir kıyafet." (Yazal, 2023: 119). Davut Hoca'nın köy enstitülerine gönüllü öğrenci toplaması da bu aydınlanmacı tutumun pratikteki yansımasıdır. Siranuş'u Ermeni kimliğine karşın okutması ise cumhuriyet eğitim anlayışının en güçlü biçimde somutlaştığı andır.

Romanda köy enstitüsü marşı halk kültürü ile cumhuriyet idealinin buluştuğu bir unsur olarak öne çıkmaktadır: "Sürer, eker, biçeriz, güvenip ötesine / Milletin her kazancı milletin kesesine / Toplandık baş çiftçinin Atatürk'ün sesine / Toplandık savaş için ziraat cephesine / Biz ulusal varlığın temeliyiz köylüyüz / Biz yurdun öz sahibi efendisi köylüyüz." (Yazal, 2023: 166-167). Bu marş köy enstitüsünün halk kültürünü ve cumhuriyet idealini bir arada taşıyan özgün kimliğini yansıtmaktadır. Halkevi de şikâyet ve taleplerin iletildiği bir sivil kurum olarak işlev görmektedir: "Evet olan olmuş ama bu şoförün yaptıklarını Bitlis Halk Evi'ne iletmem gerekir." (Yazal, 2023: 203). Bu cümle halkevinin Bitlis insanı için bir hak arama ve dayanışma kurumu olarak da anlam taşıdığını ortaya koymaktadır. Romanda halkevleri, köy enstitüleri ve cumhuriyet fikri, kültürel belleğin sadece korunmakla kalmayıp aynı zamanda dönüştürülüp yeniden biçimlendirildiği alanlar olarak öne çıkmaktadır. Halkevi sohbetleri, fötr şapka, köy enstitüsü marşı ve kadın haklarına ilişkin söylemler, geleneksel belleğin üzerine cumhuriyet ile halk yaşamına giren yeni unsurların eklendiğini göstermektedir. Zekiye'nin 1915'ten 1945'e uzanan yaşam çizgisini tek bir cümlede birleştirmesi, travmatik geçmişin belleği ile cumhuriyetin kurduğu belleğin aynı kişide buluştuğunu ortaya koymaktadır. Böylece roman, kültürel belleğin durağan bir miras olmadığını; tarihsel ve toplumsal değişimler karşısında kendini korurken aynı zamanda sürekli yeniden kurulan canlı bir süreç olduğunu gözler önüne sermektedir.

3.13. Halk Dili ve Ağız Özellikleri

Bir dil alanı içindeki konuşma biçimlerinin ve söyleyiş türlerinin bütününe halk dili, halk dilinin belli yerleşim bölgelerine ve kişilere özgü biçimine ise ağız denmektedir (Sağol Yüksekaya, 2008: 599). Yüzünü Bana Dön romanında halk dili ve ağız özellikleri Bitlis ve çevresine ait yöresel sözcükler, deyimler ve söyleyiş biçimleriyle güçlü bir biçimde işlenmektedir. Yazarın bu tercihi romanın kültürel bellek işlevini pekiştiren bilinçli bir sanatsal tutumu yansıtmaktadır.

Romanda Bitlis ağzının en belirgin özelliklerinden biri birinci tekil şahıs zamirinin "men" olarak kullanılmasıdır: "*Men geri dönirem.*" (Yazal, 2023: 198). Bu kullanım Bitlis ağzının Türkçenin tarihsel ses özelliklerini koruyan yapısını gözler önüne sermektedir. "*Nirden biliyon*" (Yazal, 2023: 235) ifadesi de benzer biçimde yöresel ses değişimlerini yansıtmaktadır. Standart Türkçedeki "nereden biliyorsun" yapısı hem ses hem de biçim bakımından dönüşüme uğramıştır.

Romanda yöresel sözcükler de dikkat çekici biçimde işlenmektedir. "Kartol" sözcüğü bu bağlamda öne çıkan en güçlü örneklerden biridir. Davut Hoca'nın kartol yemeğine ilişkin söylemi hem yöresel dili hem de standart dille olan ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır: "*Kartolun bir adı daha var biliyor musun o da patatestir. Doğu kültüründe elbette kartol deniyor.*" (Yazal, 2023: 180). "Guyladık" sözcüğü de yöresel söz varlığının bir başka örneğidir: "*Geçen hafta toprağa guyladık.*" (Yazal, 2023: 178). Standart Türkçede "gömdük" anlamına gelen bu sözcük Bitlis ağzının kendine özgü söz varlığını yansıtmaktadır. "Avrat" sözcüğü de romanda kadın anlamında kullanılan yöresel bir ifade olarak öne çıkmaktadır: "*Biz memleket diliyle karılara avrat deriz.*" (Yazal, 2023: 136). "Loo" hitabı da romanda sıkça karşılaşılan yöresel bir seslenme biçimidir: "*Nerenin müftüsü loo?*" (Yazal, 2023: 196). Bu hitap biçimi Bitlis ve çevresinde yaygın olan samimi ve içten bir seslenme geleneğini yansıtmaktadır.

Romanda yöresel deyim ve söz kalıpları da belirgin biçimde öne çıkmaktadır. "Lıkkadak lıkkadak" ifadesi yöresel bir ses yansıması olarak dikkat çekmektedir. "Canaver görmüş alagoyun gibi melediler" deymi hem hayvan imgesiyle hem de yöresel söyleyişiyle Bitlis halk diline özgü bir anlatım biçimini sergilemektedir.

Romanda yöresel ağzın en çarpıcı özelliklerinden biri yazarın Elazığlı karakterleri de Bitlis ağzıyla konuşturmasıdır. Bu tercih yöresel dilin romanın bütününe sindirildiğini göstermektedir; yazarın Bitlis'e olan derin aidiyet duygusunun bilinçli bir sanatsal yansımasıdır. Romanda halk dili ve ağız özellikleri, Bitlis'in kültürel kimliğini aktaran canlı bir bellek unsuru olarak işlev görmektedir. Bir topluluğun kendine has sözcükleri, söyleyiş tarzları ve seslenmeleri, o topluluğun dünyayı algılama, adlandırma ve anlamlandırma biçimlerini gelecek nesillere aktaran en temel bellek taşıyıcılarıdır. Yazarın Bitlis ağız özelliklerini romanın bütününe, hatta yöre dışından karakterlerin diline dahi sindirmesi, yöresel dilin sadece bir üslup tercihi olmadığını, Bitlis'in kültürel belleğini yaşatmaya yönelik bilinçli bir tutum olduğunu göstermektedir. Bu şekilde dil, romanda farklı inanışlardan insanların bir arada yaşayışının belleğini bugüne taşıyan en kalıcı unsurlardan biri olarak belirlemektedir.

SONUÇ

Yüzünü Bana Dön, Mahsenem Yazal'ın Bitlis'e duyduğu derin aidiyet duygusundan beslenen ve bu duyguyu halk biliminin zengin malzemesiyle harmanlayan çok katmanlı bir romandır. Çalışmada romanın Bitlis bölümü halk dili ve ağız özellikleri, mekân ve aidiyet, kent kimliği, inanışlar ve inanç pratikleri, geçiş dönemleri, komşuluk kültürü ve imece, halk hekimliği, halk mutfağı, halk ekonomisi, kent ve köy yaşamı, halk takvimi ve mevsim döngüsü, toy eğlence ve müzik ile halkevleri köy enstitüleri ve cumhuriyet fikri olmak üzere on üç başlık altında incelenmiştir.

Romanda tespit edilen halk bilimi unsurları romanın baskın örüntüleri olan kimlik, kimlik baskısı, savaş, yoksulluk ve çok kültürlü birlikte yaşamla doğrudan bağlantılı biçimde işlenmektedir. Maryanuş'un Zekiye adını alması hayatta kalmanın, kimliği koruyarak var olmanın ve baskıya direncin simgesidir. Kar altına gömülemeyen meftalar savaşın ve yoksulluğun insan onuruna yüklediği ağırlığı gözler önüne sermektedir. Zekiye'nin dikiş makinesiyle Muş'a gidişi kadının

ayakta durma iradesinin somut bir yansımasıdır. Romanın halk bilimi unsurları bu biçimde karakterlerin kimliklerini, direniş biçimlerini ve aidiyet duygularını inşa eden temel araçlara dönüşmektedir.

Romanda Bitlis'in çok etnikli yapısı halk bilimi unsurlarının en güçlü bağlamını oluşturmaktadır. Ermeni, Türk, Kürt, Yezidi ve Musevi toplulukların bir arada var olduğu bu şehirde inanç pratikleri, yas törenleri, komşuluk ilişkileri ve toy geleneği etnik ve dinsel sınırları aşan bir paylaşım kültürü içinde anlam kazanmaktadır. Ezan sesiyle kilise çanının iç içe geçtiği yas sahneleri, imece usulüyle kurulan düğün sofraları ve Serkezian'ın yıllarca süren sessiz dayanışması bu kültürün en güçlü yansımalarıdır. Roman bu yönüyle Bitlis'in çok kültürlü belleğini hem belgeleyen hem de yaşıtan bir metin olarak değer taşımaktadır.

Yazarın bilinçli dil tercihleri de romanın halk bilimi boyutunu güçlendiren önemli bir unsurdur. Bitlis ağzına ait sözcükler, deyimler ve söyleyiş biçimleri romanın bütününe sindirilmiştir. Yazar Elazığlı karakterleri bile Bitlis ağzıyla konuşturarak bu tercihin derin bir aidiyet duygusundan beslendiğini ortaya koymaktadır. Halk dili bu romanda Bitlis'in kültürel kimliğini taşıyan canlı bir bellek unsuru olarak işlev görmektedir.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte hayata geçen kurumların ve ideallerin romandaki yansımaları da dikkat çekicidir. Halkevi, köy enstitüsü ve cumhuriyet fikri; Mahmut Efendi'nin fötr şapkasında, Davut Hoca'nın aydınlanmacı din anlayışında ve Zekiye'nin seçme seçilme hakkına ilişkin söyleminde somutlaşmaktadır. Bu unsurlar romanın yalnızca geçmişe bakan bir metin olmadığını, geleceğe de uzanan bir kültürel perspektif taşıdığını göstermektedir.

Bu çalışma, romandaki halk bilimi unsurlarını tespit ve tasnifle sınırlı tutmayıp bu unsurların kültürel bellek çerçevesinde üstlendiği işlevi çözümlemeyi amaçlamıştır. Yapılan inceleme, söz konusu unsurların Bitlis'in çok kültürlü toplumsal belleğini tarihsel kırılmalar karşısında koruyan, aktaran ve yeniden üreten birer taşıyıcı olarak işlediğini ortaya koymuştur. Kültürel bellek çerçevesi, halk bilimi unsurlarının romandaki edebî işlevini görünür kılarak, bu unsurların yalnızca birer kültürel ayrıntı olmadığını; romanın kimlik, direniş ve birlikte yaşam örüntülerini kuran temel yapı taşları olduğunu göstermiştir.

Yüzünü Bana Dön, halk bilimi unsurlarını romanın anlam örgüsüyle bütünleşik bir yapı içinde kullanan özgün bir eserdir. Mahsenem Yazal, Bitlis'in tarihsel ve kültürel belleğini bu roman aracılığıyla korumakla kalmamış; bu belleğin tarihsel koşullar içinde nasıl dönüştüğünü ve yeniden kurulduğunu da gözler önüne sermiştir. Roman, kültürel belleğin durağan bir miras olmayıp sürekli yeniden üretilen canlı bir süreç olduğunu ortaya koyması bakımından da dikkate değerdir. Mahsenem Yazal ve eserleri üzerine yapılacak yeni çalışmalar, Türk romanında halk bilimi alanına önemli katkılar sunma potansiyeli taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Akın, E. (2018). *Talip Apaydın'ın romanlarında halk bilimi unsurları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alptekin, A. B. (2009). Ceyhun'dan Ceyhan'a evlenme ile ilgili bazı kavramlar (kalın, saç, okuntu, aşerme, toy) üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(39), 307-321.

Alptekin, A. B. (2010). Türk halk hikâyelerinde halk hekimliği. *Millî Folklor*, 11(86), 5-20.

- Alptekin, M. & Alptekin, D. (2017). İskender Pala'nın Şah ve Sultan adlı romanında halk bilimi unsurları. *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 193-224.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Aşkın, D. (Ed.). (2020). *Bitlis: Kent, kültür ve toplum*. Pınar Yayınları.
- Bascom, W. R. (2007). Sözlü geleneğin (folklorun) dört işlevi (A. Tansel, Çev.). *folklor/edebiyat*, 13(52), 7-28. (Özgün eser 1954 yılında yayımlanmıştır)
- Baş, G. (2010). Gelenek ve gelecek arasında sıkışan bir tarihî kent: Bitlis. *History Studies*, 2(2), 377-398.
- Boratav, P. N. (1999). *100 soruda Türk folkloru*. Gerçek Yayınevi.
- Cabur, A. K. (2006). *Tarık Buğra'nın romanlarındaki halk bilimi unsurları üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Diken, H. A. (2022). Bir folklor unsuru olarak halk ekonomisinin halk hayatındaki yeri, değeri ve önemi hakkında bazı düşünceler. *Anasay*, (21), 85-99.
<https://doi.org/10.33404/anasay.1146183>
- Doğan, O. (2020). *Bitlis'ten derlenen efsanelerin psiko-sosyal ve arketipsel tahlili* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekici, M. (2007). *Halk bilgisi (folklor) derleme ve inceleme yöntemleri*. Geleneksel Yayınları.
- Gülerer, S. & Altun Alkan, H. (2020). Gürsel Korat'ın Kalenderiye romanında halk bilimi unsurlarının incelenmesi. *Folklor Akademi Dergisi*, 3(2), 223-249.
- Karakaş, R. (2010). *Kemal Tahir'in romanlarında halkbilimi unsurları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koluçolak, Â. (2007). *Mehmed Niyazi'nin romanlarındaki halk bilimi unsurları üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Örnek, S. V. (2016). *Türk halkbilimi*. Bilgesu Yayıncılık.
- Sağol Yüksekaya, G. (2008). Standart dil ile halk dili arasındaki anlam ve kullanım farklılıkları üzerine. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (25-30 Mart 2008, Şanlıurfa)* içinde (s. 599- 610). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tan, N. (1997). *Folklor (halk bilimi) genel bilgiler*. Abo Basım.
- Tiyenşan, N. E. (2005). *Bitlis folkloru ve örnekleri*. BETAV Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- Türkçe sözlük* (1998). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uygun, G. (2016). Ayşe Kulin'in Köprü romanında halk bilimi unsurlarının incelenmesi. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 36-48.

Veren, E. (2010). *Halk takviminde April Beşi*.

<https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/ergun-veren-halk-takvimi-april-besi.pdf>

Yazal, M. (2023). *Yüzünü bana dön*. Şyk Kitap.

İnternet Adresleri:

Altın kalem ödüllü Bitlisli Mahsenem Yazal Bitlis'te kitap tanıtımını yapacak. (2018, 21 Haziran).

<https://www.bitlishaber13.net/altin-kalem-odullu-bitlisli-mahsenem-yazal-bitliste-kitap-tanitimini-yapacak>

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Etik kurul izni gerekmemektedir.

Katkı Oranı Beyanı: %100

AHISKA TÜRKLERİNDE TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİ VE AİLE İÇİ İLETİŞİM *

GENDER ROLES AND FAMILY COMMUNICATION AMONG AHISKA TURKS

Kürşad GÖLGELİ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, kgolgel@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9564-4666

Geliş Tarihi / Date Applied 14.07.2026	Kabul Tarihi / Date Accepted 20.09.2026
ÖZET Bu araştırmanın amacı, Ahıska Türklerinin aile içi iletişim süreçlerinde toplumsal cinsiyet rollerini nasıl anlamlandırdıklarını ve bu rollerin karar alma, söz hakkı, otorite, sessizlik, çatışma/müzakere ve kuşaklar arası aktarım pratikleri içinde nasıl yeniden üretildiğini incelemektir. Fenomenolojik desende yürütülen araştırmanın verileri, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da yaşayan 20 yaş ve üzerindeki 30 Ahıska Türküyle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerden elde edilmiştir; her ülkede 10 görüşme yapılmıştır. Katılımcıların 27'si erkek, 3'ü kadındır. Tematik analiz sonucunda aile içi iletişimde toplumsal cinsiyet rollerinin kurulması, saygı ve hiyerarşi yoluyla kuşaklar arası aktarım, kadının aile ve kamusal yaşamdaki konumunun dönüşümü ve katılımcı anlatılarında Türkiye ile karşılaştırmalı toplumsal cinsiyet algısı olmak üzere dört tema belirlenmiştir. Türkiye'ye ilişkin karşılaştırmalar ayrı bir Türkiye saha araştırmasına değil, katılımcıların deneyim, gözlem ve anlatılarına dayanmaktadır. Bulgular, toplumsal cinsiyet rollerinin gelenek ve toplumsal değişim karşısında ortadan kalkmaktan ziyade saygı, terbiye, söz hakkı, otorite ve kuşaklar arası aktarım pratikleri içinde yeniden yorumlandığını; kuşak, eğitim, çalışma durumu ve yaşanan bağlama göre farklılaşabildiğini göstermektedir. Erkek katılımcıların ağırlığı nedeniyle kadın deneyimlerine ilişkin sonuçlar genelleme amacı taşımamaktadır. Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Mesket Türkleri, Toplumsal Cinsiyet, Aile İçi İletişim, Kültürel Aktarım.	ABSTRACT This study examines how Ahıska Turks make sense of gender roles in family communication and how these roles are reproduced through decision-making, voice, authority, silence, conflict/negotiation, and intergenerational transmission. Designed as a phenomenological qualitative study, it draws on semi-structured in-depth interviews with 30 Ahıska Turks aged 20 and over living in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, with 10 interviews conducted in each country. The sample includes 27 men and 3 women. Thematic analysis yielded four themes: the construction of gender roles in family communication, their intergenerational transmission through respect and hierarchy, the changing position of women in family and public life, and comparative perceptions of gender in relation to Türkiye as narrated by participants. Comparisons with Türkiye derive from participants' experiences, observations, and accounts rather than a separate field study conducted in Türkiye. The findings suggest that gender roles do not simply disappear in the face of tradition and social change; they are reinterpreted through practices of respect, upbringing, voice, authority, and intergenerational transmission, with variation by generation, education, employment, and lived context. Because men predominate in the sample, findings concerning women's experiences are not intended as generalizations. Keywords: Ahıska Turks, Meskhetian Turks, Gender, Family Communication, Cultural Transmission.

* Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen SBA-2024-13801 numaralı "Ahıska Türklerinin Türkiye Algısı: İtibar Yönetimi Çerçevesinden Bir Araştırma" başlıklı proje kapsamında elde edilen verilerin yeniden analizine dayanmaktadır.

1. GİRİŞ

Toplumsal cinsiyet, bireylere kadın ve erkek olmaları temelinde yüklenen toplumsal rol, sorumluluk ve beklentileri ifade eden temel bir toplumsal olgudur. Bu roller, biyolojik farklılıkların ötesinde, içinde yaşanılan toplumun kültürel yapısı, değer sistemi ve sosyal normları doğrultusunda şekillenmekte; bireyler tarafından aile, eğitim ve sosyal çevre aracılığıyla öğrenilerek kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Bu aktarım sürecinde aile, bireyin toplumsallaştığı ilk kurum olmasının yanı sıra toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenildiği, yeniden üretildiği ve sürdürüldüğü temel iletişim ortamını oluşturmaktadır. Dolayısıyla aile içi iletişim, kadın ve erkek rollerinin nasıl inşa edildiğini ve kültürel sürekliliğin nasıl sağlandığını anlamada önemli bir araştırma alanı olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada aile içi iletişim; aile üyelerinin ilişkileri, rolleri ve güç konumlarını sözlü ve sözsüz etkileşim yoluyla kurdukları, sürdürdükleri ve müzakere ettikleri süreç olarak ele alınmaktadır. Kavramın araştırmadaki operasyonel kapsamını karar alma, söz hakkı ve söz sırası, otorite ve itaat, sessizlik ve geri çekilme, hitap ve saygı biçimleri, çatışma ve müzakere ile değerlerin kuşaklar arasında aktarılması oluşturmaktadır. Böylece aile içi iletişim yalnızca duygu ve düşünce paylaşımı değil, toplumsal cinsiyet rollerinin görünür hâle geldiği gündelik ilişki pratikleri bütünü olarak incelenmektedir.

Ahıska Türklerinin günümüzde farklı ülkelere dağılmış biçimde yaşamalarının temel tarihsel kırılma noktası, 14 Kasım 1944'te Sovyet yönetimi tarafından Gürcistan'ın Türkiye sınırına yakın Ahıska bölgesinden Orta Asya'ya zorla gönderilmeleridir. Ağır kış koşullarında yük vagonlarıyla gerçekleştirilen bu zorunlu yer değiştirme sırasında aileler parçalanmış, çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş ve hayatta kalanlar Kazakistan, Kırgızistan ile Özbekistan başta olmak üzere farklı bölgelere yerleştirilmiştir (Avşar ve Tunçalp, 1994: 8; Aydınğün ve Aydınğün, 2014: 44-48). Özbekistan'daki 1989 Fergana olayları sonrasında yaşanan yeni yer değiştirmeler ise dağınıklığı ve güvencesizlik deneyimini yeniden üretmiştir (Aydınğün ve Aydınğün, 2014: 60-62). Bu tarihsel arka plan, göçü okuyucunun bildiği varsayılan bir olay olmaktan çıkararak aile dayanışması, otorite, koruma ve kültürel aktarım pratiklerinin olduğu bağlamı görünür kılmaktadır.

Zorunlu göç, farklı ülkelerde azınlık konumunda yaşama ve dönemsel dışlanma deneyimleri, aileyi maddi ve duygusal güvenliğin başlıca alanlarından biri hâline getirmiştir. Bununla birlikte bu durumun aile ilişkileri ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerinde her ülkede ve her kuşakta aynı sonucu doğurduğu varsayılmamaktadır. Dağınık yerleşim aile dayanışmasını ve kültürel aktarımı güçlendirebilirken; eğitim, kentleşme, çalışma yaşamı ve yaşanılan ülkenin kurumsal imkânları otorite ile iş bölümünün müzakereye açılmasına da zemin hazırlayabilmektedir. Bu nedenle zorunlu göç, çalışmada tek yönlü bir neden değil, katılımcıların aile ve rol anlatılarını anlamlandırmaya yardımcı olan tarihsel ve toplumsal bir bağlam olarak kullanılmaktadır.

Ahıska Türkleri literatüründe Poyraz ve Güler (2019) göç sürecinde kimlik inşasını, Şirin (2021) sürgünün toplumsal bellekteki yerini, Aydınğün ve Aydınğün (2014: 139-143) ulusötesi aile ve dayanışma ağlarını, Topçu (2018) ile Devrisheva (2010) ise belirli saha ve dönemlerdeki sosyo-kültürel aile pratiklerini ele almıştır. Bu birikim aile ve kültürel süreklilik bakımından önemli olmakla birlikte; karar alma, söz hakkı, sessizlik, çatışma/müzakere ve kuşaklar arası aktarımın toplumsal cinsiyet rolleriyle birlikte birer iletişim pratiği olarak incelenmesi sınırlı kalmıştır. Araştırmanın somut boşluğu, söz konusu pratiklerin üç ülkedeki katılımcı anlatıları üzerinden aynı analitik çerçevede değerlendirilmesidir.

Bu araştırma, Ahıska Türklerinin aile içi iletişim süreçlerinde toplumsal cinsiyet rollerini nasıl anlamlandırdıklarını; bu rollerin karar alma, söz hakkı, otorite, sessizlik, çatışma/müzakere ve kuşaklar arası aktarım pratikleri içinde nasıl kurulduğunu incelemektedir. Roller yalnızca görev paylaşımı bakımından değil, söz söyleme imkânı, kararların müzakere edilmesi ve kuşaklar arası aktarım üzerinden ele alınmaktadır. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki katılımcı anlatılarının aynı analitik çerçevede değerlendirilmesiyle, ortak örüntüler kadar ülke, kuşak, eğitim ve çalışma durumuna bağlı farklılıkların da görünür kılınması amaçlanmaktadır. Türkiye'ye ilişkin karşılaştırmalar ayrı bir Türkiye saha çalışmasına değil, katılımcıların deneyim, gözlem ve anlatılarına dayalı bir referans çerçevesi olarak değerlendirilmektedir.

2. TOPLUMSAL CİNSİYET VE AİLE İÇİ İLETİŞİM

Toplumsal cinsiyet kavramı, kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıklardan ziyade, toplumun bu farklılıklara yüklediği anlamları, beklentileri ve davranış kalıplarını ifade etmektedir. Bireylerin kadın ya da erkek olmalarından kaynaklanan biyolojik özellikleri değişmez nitelikte kabul edilirken, toplumsal cinsiyet; kültürel değerler, gelenekler, sosyal ilişkiler ve toplumsallaşma süreçleri içerisinde öğrenilen ve yeniden üretilen roller bütünüdür. Bu yönüyle toplumsal cinsiyet, bireyin yalnızca kimliğini değil, aile içerisindeki sorumluluklarını, karar alma süreçlerindeki konumunu ve diğer aile üyeleriyle kurduğu iletişimi de şekillendiren temel toplumsal yapılardan biri olarak değerlendirilmektedir (Akgün ve Uysal, 2019: 31). Toplumsal cinsiyetin oluşumu yalnızca bireysel özelliklerle açıklanabilecek bir süreç değildir. Aile, okul, arkadaş çevresi ve kültürel çevre gibi toplumsallaştırıcı kurumlar, bireylerin kadınlık ve erkeklik rollerini öğrenmelerinde belirleyici işlev üstlenmektedir. Çocukluk döneminden itibaren bireylerden beklenen davranış biçimleri, toplumun kadın ve erkeğe yüklediği anlamlar doğrultusunda şekillenmekte; böylece toplumsal cinsiyet rolleri gündelik yaşamın doğal bir parçası hâline gelmektedir. Bu nedenle toplumsal cinsiyet, biyolojik farklılıklardan çok sosyal öğrenme süreçleri içerisinde kazanılan davranış kalıplarıyla açıklanmaktadır (Avcı ve Güdekli, 2018: 477). Toplumsal cinsiyet anlayışının tarihsel süreç içerisinde değişime uğradığı görülmektedir. İlk dönem topluluklarında daha eşitlikçi ilişki biçimlerinin varlığına ilişkin değerlendirmeler bulunmakla birlikte, tarım toplumuna geçişle birlikte iş bölümü ve üretim ilişkilerinin farklılaşması kadın ve erkek rollerinin de yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Özellikle ataerkil toplumsal yapıların güç kazanmasıyla birlikte kamusal alan daha çok erkeklerle özdeşleştirilirken, kadınların aile ve ev içindeki sorumlulukları ön plana çıkmıştır. Sanayileşme, modernleşme, kadın hakları hareketleri ve uluslararası insan hakları belgeleri ise bu geleneksel rol dağılımının yeniden tartışılmasına zemin hazırlamış ve toplumsal cinsiyet eşitliği tartışmalarını hızlandırmıştır (Tözün, 2007: 63-65). Toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl oluştuğunu açıklamaya yönelik farklı kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Biyolojik yaklaşımlar kadın ve erkek arasındaki davranış farklılıklarını doğuştan gelen fizyolojik özelliklerle açıklarken, sosyal etkileşim temelli kuramlar bu farklılıkların öğrenilen ve toplumsal süreçler içerisinde yeniden üretilen davranış kalıpları olduğunu savunmaktadır. Özellikle iletişim araştırmaları açısından sosyal etkileşim temelli yaklaşımlar, bireyin içinde bulunduğu aile ve sosyal çevrenin davranışların oluşumundaki belirleyici rolünü açıklaması bakımından önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır (Keskin ve Ulsan, 2016: 49).

Sosyal Rol Kuramı, kadın ve erkek davranışlarındaki farklılıkları toplumun her iki cinsiyete yüklediği rol beklentileri ve iş bölümüyle açıklar. Bu çalışmada kuram; aileyi geçindirme, ev içi emek, çocuk bakımı, temsil ve karar verme gibi görevlerin hangi cinsiyetle ilişkilendirildiğini çözümlemek için kullanılmıştır (Wood ve Eagly, 2002: 699-700). Sosyal Öğrenme Kuramı ise bu beklentilerin gözlem, model alma, taklit, ödüllendirme ve sınırlandırma yoluyla nasıl

öğrenildiğini açıklar. Bu çerçeve; çocukların konuşma düzeni, büyüklere saygı, kadın ve erkeğe uygun görülen davranışlar ile bunlara uyulmadığında ortaya çıkan eleştiri ve yaptırımların analizinde kullanılmıştır (Bandura, 1977). Toplumsal Cinsiyet Şema Kuramı ise öğrenilen bu örüntülerin kadınlık ve erkekliğe ilişkin bilişsel kategorilere dönüşerek katılımcıların 'uygun' davranışı sınıflandırmasına nasıl yön verdiğini anlamaya imkân sağlamıştır (Bem, 1983: 603; Dökmen, 2006: 64-66).

Üç kuram araştırmada birbirinin alternatifi olarak değil, farklı çözümleme düzeylerini tamamlayan bir çerçeve olarak ilişkilendirilmiştir. Sosyal Rol Kuramı toplumsal düzeydeki rol ve iş bölümü beklentilerini; Sosyal Öğrenme Kuramı bu beklentilerin aile içi etkileşimde hangi model alma ve pekiştirme pratikleriyle aktarıldığını; Toplumsal Cinsiyet Şeması Kuramı ise aktarılan beklentilerin bireylerce nasıl anlamlandırılıp içselleştirildiğini açıklamaktadır. Analizde bu sıra, 'rol beklentisi - iletişim yoluyla öğrenme - bilişsel anlamlandırma ve yeniden üretim' ilişkisi biçiminde kullanılmış; kuramlar temaları baştan belirleyen kapalı kategoriler değil, veriden ortaya çıkan örüntüleri yorumlayan duyarlılaştırıcı kavramlar olarak ele alınmıştır.

Toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenilmesinde aile, bireyin karşılaştığı ilk ve en etkili sosyal kurumdur. Çocuk, yaşamının ilk dönemlerinden itibaren aile içerisinde kurulan iletişim biçimleri aracılığıyla kadın ve erkek rollerine ilişkin normlarla karşılaşmaktadır. Anne ve babanın görev paylaşımı, çocuk yetiştirme anlayışı, aile içindeki otorite ilişkileri ve günlük yaşam pratikleri, bireyin toplumsal cinsiyet algısının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle aile, yalnızca biyolojik ve ekonomik ihtiyaçların karşılandığı bir yapı değil; aynı zamanda kültürel değerlerin, toplumsal normların ve davranış kalıplarının kuşaktan kuşağa aktarıldığı temel toplumsallaşma alanıdır (Giddens, 2013: 506-509). Sosyolojik açıdan aile, toplumun devamlılığını sağlayan en temel kurumlardan biri olarak kabul edilmektedir. Ailenin işlevleri yalnızca neslin devamını sağlamakla sınırlı olmayıp bireyin sosyalleşmesi, toplumsal değerlerin ve kültürel normların kuşaktan kuşağa aktarılmasını da kapsamaktadır. Bu yönüyle aile, bireyin toplumla kurduğu ilk iletişim ortamını oluşturmakta ve toplumsal kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Toplamların tarihsel, ekonomik ve kültürel özelliklerine göre farklılaşan aile yapısı, aile içi iletişim biçimlerini, otorite ilişkilerini ve kadın ile erkeğe yüklenen toplumsal rolleri de etkilemektedir. Bu nedenle aile, toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenildiği ve yeniden üretildiği temel toplumsal kurum niteliği taşımaktadır (Gökçe, 2017: 56).

3. AHISKA TÜRKLERİNDE AİLE YAPISI VE KÜLTÜREL AKTARIM

Ahıska Türklerinin aile yapısına ilişkin çalışmalar, geniş akrabalık ağlarının ve yaşa dayalı hiyerarşinin önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte bu özelliklerin bütün Ahıska Türklerinde, her dönemde ve her coğrafyada aynı biçimde sürdüğü varsayılmaz. Erzincan örneğinde Akkaş (2017: 59), 1944 zorunlu göçü sonrasında kadınların eğitim ve çalışma yaşamına katılımındaki artışla birlikte aile yapısında değişim yaşandığını belirtmektedir. Aydıngün ve Aydıngün'ün (2014: 139-140) ulusötesi aile çözümlemesi ise aileyi yalnızca aynı evde yaşayan kişilerden oluşan bir birim değil, kuşaklar ve ülkeler arasında sürdürülen akrabalık, hısımlık ve dayanışma ağı olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle aile yapısı, tek bir 'geleneksel' model yerine göç, yerleşim biçimi ve kuşaklara göre değişebilen ilişkisel bir yapı olarak ele alınmalıdır.

Aile, farklı ülkelere dağılmış Ahıska Türkleri için dilin, ortak belleğin ve aidiyetin aktarıldığı başlıca alanlardan biridir (Poyraz ve Güler: 2019; Şirin, 2021). Ancak kültürel aktarım yalnızca değişmeden koruma anlamına gelmemektedir. Medya kullanımı, hemşehrlik ilişkileri, eğitim,

kentleşme ve yaşanan toplumla etkileşim, aktarılan değerlerin seçilmesine, müzakere edilmesine ve yeni koşullara uyarlanmasına da yol açmaktadır (Yurdigül, Ünal ve Güven: 2019). Bu nedenle kültürel süreklilik, asimilasyonun karşısı ve tek biçimli bir tercih olarak değil; kuşak, ülke ve yaşam koşullarına göre hem devamlılık hem değişim içeren dinamik bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

Topçu'nun (2018) Türkiye'nin İnegöl ilçesindeki saha çalışması ile Devrisheva'nın (2010) Kazakistan'daki araştırması, kız çocuklarına ev içi becerilerin öğretilmesi ve gelinlerin bu görevler üzerinden değerlendirilmesi bakımından benzer örüntüler sunmaktadır. Bununla birlikte Topçu'nun çalışmasında geçmişte görülen erken yaşta başörtüsü kullanımı gibi bazı uygulamaların günümüzde yaygınlığını kaybettiği ve Türkiye'de Ahıska topluluğu dışından evliliklerin görülebildiği belirtilmektedir. Devrisheva'nın Kazakistan bağlamındaki bulguları ise ev içi emek, çocuk bakımı ve gelinin hareket alanına ilişkin daha ayrıntılı sınırlamaları göstermektedir. Bu bulgular, kadınların yalnızca ev içi işi üstlenmesini değil, gündelik düzeni kurma ve yeni kuşağa aktarma sorumluluğunu da taşıdığını; dolayısıyla iktidarın aile içinde yalnızca tek yönlü değil, cinsiyetlendirilmiş görev ve yetki alanları üzerinden işlediğini düşündürmektedir.

Topçu'nun (2018) İnegöl'deki ve Devrisheva'nın (2010) Kazakistan'daki bulgularında babanın karar verici konumu, baba yanında konuşmama ve yemek düzenindeki yaş/cinsiyet hiyerarşisi ortaklaşmaktadır. Faigov (2020: 1147) da erkeklerin karar süreçlerindeki ağırlığına karşın kadınların görüş bildirebildiğini ve bazı işlerin ortak yürütüldüğünü belirtmektedir. İletişim açısından sessizlik ve söz sırası, katılımcılarca 'saygı' olarak anlamlandırılabilen; aynı zamanda kimin ne zaman konuşabileceğini belirlediği için otoriteyi görünür kılmaktadır. Durmaz'ın (2015) Türkiye ve ABD bağlamındaki etnografik gözlemleri de düğünlerdeki ayrı oturma düzeninin kamusal ritüellere yansımaları göstermektedir. Bu çalışmaların farklı dönem ve coğrafyalara ait olduğu dikkate alınmalı; aktarılan uygulamalar günümüzde bütün Ahıska Türklerinde aynı biçimde sürüyormuş gibi genellenmemelidir.

4. YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın yöntemsel çerçevesi açıklanmaktadır. Bu kapsamda araştırmanın amacı, araştırma soruları, araştırma deseni, çalışma grubu, veri toplama süreci, veri analizi ile araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğini sağlamaya yönelik uygulamalar sistematik biçimde sunulmaktadır.

4.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Ahıska Türklerinin aile içi iletişim süreçlerinde toplumsal cinsiyet rollerini nasıl anlamlandırdıklarını; karar alma, söz hakkı, otorite, sessizlik, çatışma/müzakere ve kuşaklar arası aktarım pratikleri içinde bu rolleri nasıl deneyimlediklerini ortaya koymaktır. Türkiye'yle ilgili değerlendirmeler, Türkiye'den toplanmış bağımsız saha verisi olarak değil, katılımcıların karşılaştırmalı anlatıları olarak analiz edilmiştir.

4.2. Araştırma Soruları

Araştırmanın amacı doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

- AS1. Ahıska Türklerinde aile içi iletişim süreçlerinde kadın ve erkek rolleri nasıl tanımlanmaktadır?
- AS2. Toplumsal cinsiyet rolleri aile içerisinde hangi iletişim pratikleri aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır?

- AS3. Ahıska Türklerinde toplumsal cinsiyet rollerinin değişimi katılımcılar tarafından nasıl değerlendirilmektedir?
- AS4. Katılımcılar, Ahıska Türklerindeki toplumsal cinsiyet rollerini Türkiye'deki aile yapısı ve toplumsal cinsiyet anlayışı ile karşılaştırırken hangi benzerlik ve farklılıklara vurgu yapmaktadır?

4.3. Araştırma Deseni

Bu çalışma, Ahıska Türklerinin aile içi iletişim süreçlerini toplumsal cinsiyet perspektifinden inceleyen nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Araştırmada bireylerin belirli bir olguya ilişkin yaşantılarını, deneyimlerini ve bu deneyimlere yükledikleri anlamları derinlemesine incelemeye olanak sağlaması nedeniyle fenomenolojik yaklaşım benimsenmiştir.

Fenomenoloji, bireylerin belirli bir olguya ilişkin yaşantılarını ve bu yaşantılara yükledikleri anlamları ortaya çıkarmayı amaçlayan nitel bir araştırma yaklaşımıdır (Moustakas, 1994: 13-15). Bu yaklaşım, katılımcıların ortak deneyimlerinden hareketle ilgili olgunun özünü tanımlamayı hedeflemektedir (Creswell, 2013: 76-78). Bu doğrultuda araştırmada Ahıska Türklerinin aile içi iletişim pratikleri, kadın ve erkek rolleri, kültürel aktarım mekanizmaları ve toplumsal cinsiyet rollerinde yaşanan değişime ilişkin deneyimleri kendi bakış açıları çerçevesinde incelenmiştir.

4.4. Çalışma Grubu

Çalışma grubu, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da yaşayan 20 yaş ve üzerindeki 30 Ahıska Türkünden oluşmaktadır. Ahıska Türklerinin 1944 zorunlu göçü sonrasında yerleştirildiği başlıca coğrafyalar arasında bulunmaları nedeniyle seçilen bu ülkelerin her birinde 10 görüşme gerçekleştirilmiştir (Avşar ve Tunçalp, 1994: 8). Saha çalışması sırasıyla Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da yürütülmüştür. Araştırmada ulusal düzeyde genellenebilir göstergeler üretmekten ziyade, farklı yerleşim bağlamlarında ortaklaşan ve ayrışan aile deneyimlerinin katılımcı anlatıları üzerinden karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Bu doğrultuda her ülke grubunda farklı kuşak, eğitim düzeyi, çalışma durumu ve mesleki deneyimlere sahip bireylerin araştırmaya dâhil edilmesine özen gösterilmiştir. Elde edilen veriler, ülke bağlamları korunarak bütün veri seti içerisinde karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Analiz sürecinde tekrar eden örüntüler ile yeni temaların ortaya çıkma durumu değerlendirilmiş ve toplam 30 görüşmenin araştırma sorularını karşılayacak tematik çeşitliliği ve veri yeterliliğini sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, her ülke grubunda ayrı ayrı veri doygunluğuna ulaşıldığı ileri sürülmemiş; ülkelere ilişkin farklılıklar genellenebilir sonuçlar olarak değil, katılımcı anlatılarında ortaya çıkan bağlamsal örüntüler olarak yorumlanmıştır. Çalışma grubunun ülkelere göre dağılımı, görüşme sırası, yaş ölçütü ve cinsiyet özellikleri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışma grubunun temel özellikleri

Ülke	n	Görüşme sırası	Yaş ölçütü	Cinsiyet
Kazakistan	10	1	20 yaş ve üzeri	9 erkek / 1 kadın
Kırgızistan	10	2	20 yaş ve üzeri	9 erkek / 1 kadın
Özbekistan	10	3	20 yaş ve üzeri	9 erkek / 1 kadın
Toplam	30	-	20 yaş ve üzeri	27 erkek / 3 kadın

Katılımcıların 27'si erkek, 3'ü kadındır. Çalışma grubundaki erkek ağırlığı, saha çalışması sırasında kullanılan erişim ağlarının büyük ölçüde erkekler üzerinden işlemesiyle ilişkilidir. Araştırma başlangıcında ülke bazında kadın katılımcı sayısını belirleyen herhangi bir kota uygulanmamıştır. Katılımın gönüllülük esasına dayanması ve kadın katılımcılara erişimde yaşanan güçlükler sonucunda saha süreci sonunda her ülkeden birer kadın araştırmaya dâhil olmuştur. Kadın katılımcı sayısının sınırlı olması nedeniyle bu katılımcıların anlatıları keşfedici nitelikte değerlendirilmiştir. Ayrıca ülke, cinsiyet, yaş ve eğitim bilgilerinin birlikte sunulması hâlinde ortaya çıkabilecek dolaylı kimlik tespiti riskini önlemek ve katılımcı mahremiyetini korumak amacıyla ayrıntılı bireysel sosyodemografik bilgilere yer verilmemiştir.

4.5. Veri Toplama Süreci

Bu makalede sunulan bulgular, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen SBA-2024-13801 numaralı "Ahıska Türklerinin Türkiye Algısı: İtibar Yönetimi Çerçevesinden Bir Araştırma" başlıklı proje kapsamında gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerin, mevcut araştırma soruları doğrultusunda toplumsal cinsiyet ve aile içi iletişim odağında yeniden analiz edilmesine dayanmaktadır. Türkiye'ye ilişkin bulgular, Türkiye'de yürütülmüş bağımsız bir saha araştırmasından elde edilmemiş; Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki katılımcıların Türkiye deneyimleri, ziyaretleri, yakın çevreleri, medya izlemeleri ve algıları üzerinden oluşturdukları karşılaştırmalı anlatılardan üretilmiştir.

Araştırmada veri toplama tekniği olarak yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme kullanılmıştır. Fenomenolojik araştırmalarda görüşme, bireylerin yaşantılarının ve bu yaşantılara yükledikleri anlamların ayrıntılı biçimde ortaya çıkarılmasına imkân sağlayan temel veri toplama yöntemlerinden biridir (Moustakas, 1994: 24-26). Görüşme formu hazırlanırken toplumsal cinsiyet, aile içi iletişim, kültürel aktarım ve Ahıska Türkleriyle ilgili ulusal ve uluslararası literatür incelenmiştir. Bu doğrultuda görüşme formunda katılımcıların aile içerisindeki kadın ve erkek rollerine, aile içi iletişim biçimlerine, çocuk yetiştirme anlayışlarına, karar alma süreçlerine, kadınların eğitim ve çalışma yaşamına katılımına ve toplumsal cinsiyet rollerindeki değişime ilişkin değerlendirmelerini ortaya çıkarmaya yönelik açık uçlu sorulara yer verilmiştir. Görüşmelerin doğal akışına bağlı olarak katılımcıların ifadelerini ayrıntılandırmalarını sağlayacak ek sorular da yöneltilmiştir.

Bu makalede yeniden analiz edilen görüşme verilerinin elde edildiği proje, Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından 30.04.2024 tarihinde, 177 başvuru numarasıyla değerlendirilerek etik açıdan uygun bulunmuştur. Etik kurul onayının ardından görüşmeler gönüllülük esasına göre gerçekleştirilmiş; katılımcıların görüşmeye ve ses kaydına ilişkin onayları alınmıştır. Görüşmelerin tamamı ses kaydına alınarak yazılı metne dönüştürülmüş ve kişisel bilgilerin gizliliğini korumak amacıyla katılımcılar kodlanarak raporlanmıştır. Doğrudan

alıntılarda konuşma dilinin anlamı korunmuş, yalnızca okunabilirliği sağlamak amacıyla sınırlı düzeyde noktalama ve yazım düzenlemesi yapılmıştır.

4.6. Veri Analizi

Veri setinin ilk kodlaması, SBA-2024-13801 numaralı proje kapsamında görev alan bir yüksek lisans öğrencisi tarafından gerçekleştirilmiştir. Kodlayıcı, görüşme dökümlerini veri odaklı biçimde okuyarak ilk kodları oluşturmuş; anlamca yakın kodları birleştirmiş, aday temaları geliştirmiş ve tema adlarını veri setiyle yeniden karşılaştırarak netleştirmiştir.

Araştırmada elde edilen veriler tematik analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Tematik analiz, nitel verilerde yer alan anlam örüntülerinin sistematik biçimde belirlenmesine, yorumlanmasına ve raporlanmasına olanak sağlayan esnek bir analiz yaklaşımıdır (Braun ve Clarke, 2006: 79). Kuramsal esnekliği nedeniyle fenomenolojik araştırmalarda katılımcı deneyimlerinin ortak anlam yapılarını ortaya koymada yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Analiz süreci Braun ve Clarke'ın (2006: 79) altı aşaması doğrultusunda yürütülmüştür: veriye aşinalık, ilk kodların oluşturulması, aday temaların geliştirilmesi, temaların veri setiyle karşılaştırılması, temaların tanımlanması/adlandırılması ve raporlama. İlk kodlama tümevarımsal biçimde yapılmış; ardından kuramsal çerçeve yorumlayıcı bir ikinci okuma için kullanılmıştır. Sosyal Rol Kuramı kapsamında iş bölümü, geçindirme, bakım ve karar verme; Sosyal Öğrenme Kuramı kapsamında model alma, terbiye, ödül/eleştiri, söz sırası ve sessizlik; Toplumsal Cinsiyet Şema Kuramı kapsamında ise 'uygun kadınlık/erkeklik', eşitlik ve değişim anlatıları kodlanmıştır. Kuramlar veriyi önceden belirlenmiş kalıplara zorlamak için değil, veriden çıkan örüntüleri toplumsal, etkileşimsel ve bilişsel düzeylerde ilişkilendirmek için kullanılmıştır. Ülkeler ve katılımcılar arasındaki karşıt örnekler ayrıca işaretlenerek homojenleştirici yorumlardan kaçınılmıştır.

4.7. Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın inandırıcılığını güçlendirmek amacıyla veri toplama ve analiz süreci ayrıntılı biçimde açıklanmış; temalar doğrudan katılımcı alıntlarıyla desteklenmiş ve aynı konuya ilişkin farklı ya da karşıt anlatılar birlikte değerlendirilmiştir. Kodlar ve temalar veri setiyle tekrar karşılaştırılarak tema içi tutarlılık ve temalar arası ayrışma kontrol edilmiştir. Yeniden analizi yürüten araştırmacının proje ekibinde yer alması, veri setinin tarihsel ve toplumsal bağlamına ilişkin aşinalık sağlamıştır. Bununla birlikte bu aşinalığın araştırmacının ön kabullerini yorumlara yansıtma ihtimali göz önünde bulundurulmuştur. Bu etkiyi sınırlandırmak amacıyla ilk kodlama tümevarımsal biçimde yürütülmüş, kuramsal çerçeve veriden ortaya çıkan örüntüleri yorumlamak üzere ikinci okuma aşamasında kullanılmış ve ana örüntülerle uyuşmayan anlatılar ayrıca incelenmiştir. Üç ülkeden katılımcıların araştırmaya dâhil edilmesi bağlamsal çeşitlilik sağlamıştır. Bulgular istatistiksel genelleme amacı taşımamaktadır; örneklemin erkek ağırlığı, demografik ayrıntıların sınırlılığı ve bağımsız ikinci kodlayıcı karşılaştırmasının bulunmaması, sonuçların aktarılabilirliği değerlendirilirken dikkate alınmalıdır.

5. BULGULAR

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerin toplumsal cinsiyet ve aile içi iletişim odağında yeniden analiz edilmesi sonucunda dört ana tema belirlenmiştir.

Tablo 2. Tematik analiz sonucunda oluşturulan ana tema ve alt temalar

Ana tema	Alt temalar
Aile içi iletişimde toplumsal cinsiyet rollerinin kurulması	Kadın ve erkeğin farklı görevleri; erkek otoritesi; kadına yüklenen aile sorumluluğu; aile içi karar alma
Saygı ve hiyerarşi yoluyla rollerin kuşaklar arası aktarımı	Büyüğe saygı; söz hakkı ve konuşma düzeni; gelin-kayınvalide-kayınpeder ilişkileri; terbiye ve çocuk yetiştirme
Kadının aile ve kamusal yaşamındaki konumunun dönüşümü	Kız çocuklarının eğitimi; kadının çalışma yaşamı; kadınların kurumsal görünürlüğü; değişim ve süreklilik
Katılımcı anlatılarında Türkiye ile karşılaştırmalı toplumsal cinsiyet algısı	Geleneksellik ve modernleşme; eşitlik algısı; aile yapısındaki benzerlik ve farklılıklar; kadına yönelik şiddetle ilişkin değerlendirmeler

Tablo 2, belirlenen ana temaların alt temalarla ilişkisini göstermektedir. Temalar, kadın ve erkek rollerinin bütün katılımcılarda aynı olduğu anlamına gelmemekte; ülke, kuşak, eğitim, çalışma durumu ve aile deneyimine göre ortaya çıkan ortaklıkları ve karşıtlıkları birlikte içermektedir.

5.1. Aile İçi İletişimde Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Kurulması

Katılımcıların bir bölümünde kadın ve erkek rolleri tamamlayıcı fakat eşit olmayan bir görev paylaşımı üzerinden kurulmaktadır. Kazakistan'daki erkek katılımcı F1 bu yaklaşımı, "Kız çocuklarının eğitime izin veriliyor, yol açılıyor ama iş hayatı konusunda aynı şeyi söyleyemem... Bir kadının bizim bilincimizde en büyük başarısı ailesini tutabilmesidir" sözleriyle ifade etmiştir. Bu anlatıda eğitim desteklenirken, kadının çalışma yaşamı evlilik ve aileyi koruma sorumluluğuna bağlı olarak sınırlandırılmaktadır. Sosyal Rol Kuramı açısından bu ifade, kadına bakım ve aile bütünlüğü, erkeğe ise geçindirme ve kamusal temsil görevi yükleyen beklentiyi görünür kılmaktadır. Bununla birlikte bu yaklaşım bütün katılımcılarca paylaşılmamıştır.

Kırgızistan'daki erkek katılımcı J1, "Bir iş yapacaksa hanımla oturuyoruz, konuşuyoruz, birlikte karar alıyoruz... belki başka ailelerde farklıdır" diyerek kararın ortaklaşabildiğini belirtmiştir. Aynı katılımcının eşinin hekim olarak çalışmasını desteklemesi, eğitim ve çalışma deneyiminin aile içi söz hakkını genişletebildiğini göstermektedir. Yine Kırgızistan'daki L2'nin "Son sözü genelde erkek söyler de kadın niye söylemesin? Belki onun bildiği iştir, o daha iyi biliyordur" ifadesi, erkek önceliğinin kabul edilmesine rağmen bilginin ve deneyimin karar verme yetkisini müzakereye açabildiğini göstermektedir. Burada çatışmadan kaçınmak amacıyla konuşma ve ortak karar alma, geleneksel otoritenin gündelik iletişim içinde yeniden yorumlandığı bir pratik olarak ortaya çıkmaktadır.

Kadın katılımcıların anlatıları da tek bir çizgide değildir. Kırgızistan'daki İ1, "Bizde erkek çok daha baskın; erkek otur der, otururuz, git der, gideriz ama şimdi bu da değişiyor... kadın ve erkek birbirine saygı, sevgi ile yaklaşmalı ama son sözü kadın söylememeli" demiştir. İfade, değişim talebi ile erkek otoritesini kültürel sürekliliğin parçası sayan yaklaşımın aynı anlatıda birlikte bulunabildiğini göstermektedir. Evlilik konusunda da farklılık vardır: J1, birden fazla eşliliği çevresinde "çok nadir" gördüğünü ve "bizim ailemizde ikinci eş alma da yok" diyerek tekil örneklerin bütün topluluğa genellenemeyeceğini vurgulamıştır. Dolayısıyla aile içi otorite ve

görev paylaşımı; cinsiyetin yanında eşlerin eğitimi, çalışma durumu, kuşak ve aile deneyimiyle birlikte değişmektedir.

5.2. Saygı ve Hiyerarşi Yoluyla Rollerin Kuşaklar Arası Aktarımı

Katılımcı anlatılarında saygı, konuşma ve beden kullanımını düzenleyen bir aile içi iletişim normudur. Kazakistan'daki A1, "Evlat kız erkek fark etmez... babadan önce söz söylemez, anneden önce söz söylemez; babası konuştuğu zaman muhakkak ayağa kalkar" diyerek söz sırasını yaş hiyerarşisiyle ilişkilendirmiştir. Buna karşılık Kırgızistan'daki L4'ün "Kayınbaba ile konuşmaz; bu saygıdır. On altı yıldır evli tanıdığım var, hâlâ konuşmaz kayınbabasının yanında" ifadesi, aynı normun gelinler bakımından daha uzun süreli ve cinsiyete özgü bir sessizlik beklentisine dönüşebildiğini göstermektedir. Sessizlik katılımcı tarafından saygı olarak adlandırılrsa da kimin konuşabileceğini belirlediği için söz hakkı ve iktidar ilişkisini de düzenlemektedir.

Kuşaklar arası aktarım, açık öğütlerin yanında sınama, örnek olma ve gündelik davranışların tekrarıyla gerçekleşmektedir. Kazakistan'daki erkek katılımcı I1, kendi çocukluğunda erkek çocukların "en azından yedi-sekiz atasını" bilmesinin beklendiğini, bilemeyenlerin büyüklerin yanından uzaklaştırıldığını anlatarak soy bilgisinin erkeklik ve aile devamlılığıyla ilişkilendirildiğini belirtmiştir. Özbekistan'daki R1'in "Ben 91 yaşında babamın yüzüne bir kere dik bakamadım" ifadesi ise büyüğe saygının yalnızca sözlü değil, bakış ve beden duruşu üzerinden de öğretildiğini göstermektedir. I1'in "artık bunlar kalmadı" değerlendirmesi, söz konusu uygulamanın kuşaklar boyunca değişmeden sürdüğünü değil, geçmiş ile bugün arasında farklılaştığını da ortaya koymaktadır.

Zorunlu göç ve dağınık yaşam, aile anlatılarında kültürel aktarımı güvenlik ve aidiyetle ilişkilendirmektedir. Bununla birlikte aktarım, yalnızca geleneğin aynen korunması değildir. Farklı ülke ve kuşaklarda dil, eğitim, çalışma ve kamusal görünürlük imkânları değiştikçe aile içindeki rol beklentileri de yeniden seçilmekte ve yorumlanmaktadır. Sosyal Öğrenme Kuramı açısından söz sırası, sessizlik, eleştiri ve örnek olma davranışları rollerin aktarım mekanizmalarını; Toplumsal Cinsiyet Şema Kuramı açısından ise bunların 'terbiyeli kadın', 'sorumlu erkek' ya da 'aileyi koruyan kadın' gibi bilişsel kategorilere dönüşmesini açıklamaktadır. Dolayısıyla aile içi iletişim hem kolektif belleği taşımakta hem de toplumsal cinsiyet normlarının korunup müzakere edildiği alanı oluşturmaktadır.

5.3. Kadının Aile ve Kamusal Yaşamdaki Konumunun Dönüşümü

Kadınların eğitim ve çalışma yaşamına katılımı konusunda anlatılar arasında belirgin farklılıklar vardır. Kazakistan'daki kadın katılımcı G1, "Ben çalışıyorum; biz kadının çalışmasına kötü bakmıyoruz Ahıska Türkleri olarak" derken, aynı ülkedeki F1 eğitim desteğinin çalışma yaşamında aynı ölçüde sürmediğini belirtmiştir. Bu karşıtlık, yaşanan ülkenin tek başına açıklayıcı olmadığını; aile, eğitim, meslek ve çalışma deneyiminin de kadının kamusal konumuna ilişkin tutumları farklılaştırdığını göstermektedir. Kadınların deneyimlerine ilişkin yorumlar, yalnızca üç kadın katılımcının bulunduğu örneklem sınırları içinde değerlendirilmelidir.

Kırgızistan'daki J1'in eşinin hekim olarak çalıştığını ve aile kararlarını birlikte aldıklarını anlatması, eğitilmiş ve çalışan kadının aile içi söz hakkının genişleyebildiğine işaret etmektedir. Buna karşılık aynı ülkede yaşayan 23 yaşındaki L1, "Bizim ailede kadınlar çalışmıyor, şu an okuyan da yok; genelde Ahıskalılarda çalışan kadınlar var, okuyanlar da var ama bizim ailede yok" diyerek topluluk düzeyindeki genellemeyi kendi aile deneyiminden ayırmıştır. Bu iki anlatı,

aynı ülke içinde dahi eğitim ve çalışma durumunun farklılaştığını ve kadın rolünün aileler arasında homojen olmadığını göstermektedir.

Değişim, kuşak ve yerleşim yerinin yanı sıra azınlık konumu ile eğitim/çalışma fırsatlarına erişim üzerinden de anlamlandırılmaktadır. Kazakistan'daki F1, sürekli yer değiştirme ve güvencesizliğin "hangi hevesle çocuğunu okutabilirsin" sorusunu doğurduğunu belirtirken, Özbekistan'daki R1 eğitim alan Ahıska Türklerinin kamu ve meslek yaşamında daha görünür olabildiğini ileri sürmüştür. Bunlar ev sahibi ülkeler hakkında nesnel ve genellenabilir göstergeler değil, katılımcıların deneyim ve algılarıdır. Yine de anlatılar, azınlık olarak yaşanan kurumsal sınırların ailelerin eğitim yatırımlarını ve geçindirme/bakım rollerini etkileyebildiğini; daha geniş eğitim ve çalışma imkânlarının ise geleneksel iş bölümünü müzakereye açabildiğini düşündürmektedir. Bu nedenle toplumsal cinsiyet rolleri ortadan kalkmaktan çok, göçün güvenlik ihtiyacı ile toplumsal değişimin sunduğu imkânlar arasında yeniden yorumlanmaktadır.

5.4. Katılımcı Anlatılarında Türkiye ile Karşılaştırmalı Toplumsal Cinsiyet Algısı

Bu temadaki Türkiye karşılaştırmaları, Türkiye'de toplanmış saha verilerine değil; katılımcıların ziyaret, akrabalık, medya izleme ve kişisel gözlemlerine dayanmaktadır. Bu nedenle ifadeler Türkiye'deki aile yapısının nesnel betimi değil, katılımcıların kendilerini konumlandırırken kullandıkları bir referans çerçevesidir. Kazakistan'daki G1, Ahıska Türklerindeki ilişkileri daha geleneksel, Türkiye'yi ise "Avrupa kültürüne daha yakın" görürken; çalışan bir kadın olarak kadın emeğinin kendi çevresinde kabul edildiğini de vurgulamıştır. Bu anlatı, 'geleneksel' ve 'modern' ayrımının kadınların çalışıp çalışmamasıyla bire bir örtüşmediğini göstermektedir.

Türkiye'ye ilişkin değerlendirmeler katılımcılar arasında da farklılaşmaktadır. Kazakistan'daki I1, Türkiye'de kadınların eşitlik talebiyle erkekten beklenen ekonomik sorumluluk arasında bir gerilim bulunduğunu savunurken, erkeğin kadına şiddet uygulamasını açıkça reddetmiştir. Kırgızistan'daki kadın katılımcı İ1 ise Türkiye'yi değişimin yönü olarak görmesine rağmen son sözün erkekte kalmasını kültürel süreklilikle ilişkilendirmiştir. Bu karşıt ve kimi zaman aynı anlatı içinde çelişkili değerlendirmeler, Türkiye'nin tek yönlü bir 'modernleşme modeli' olarak değil, eşitlik, aile sorumluluğu ve otoritenin müzakere edildiği sembolik bir karşılaştırma alanı olarak kurulduğunu göstermektedir.

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Araştırma soruları birlikte değerlendirildiğinde, katılımcıların bir bölümünde kadın ve erkek rollerinin tamamlayıcı ancak eşit olmayan bir görev paylaşımı üzerinden tanımlandığı; bu rollerin karar alma, söz hakkı, sessizlik, hitap, beden kullanımı, saygı, terbiye ve gündelik davranış örüntüleri aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarıldığı görülmüştür. Ortak karar alma pratikleri, çalışan ve eğitilmiş kadınların genişleyen söz hakkı ve genç kuşakların farklı değerlendirmeleri, erkek otoritesinin tek biçimli ve değişmez olmadığını göstermiştir. Eğitim, çalışma yaşamına katılım, kuşak ve yerleşim bağlamı toplumsal cinsiyet rollerini müzakereye açan başlıca unsurlar olarak belirginleşmiştir. Türkiye'ye ilişkin anlatılar, Türkiye'yi tek yönlü bir modernleşme veya eşitlik modeli olarak değil; eşitlik talebi, ekonomik sorumluluk, aile bütünlüğü ve otoritenin birlikte tartışıldığı sembolik bir karşılaştırma çerçevesi olarak ortaya koymaktadır.

Bulgular, Topçu'nun (2018) İnegöl'deki ve Devrisheva'nın (2010) Kazakistan'daki çalışmalarında görülen cinsiyetlendirilmiş iş bölümü, baba otoritesi ve gelinlerin sessizliği örüntüleriyle örtüşmektedir. Faigov'un (2020: 1147) kadınların görüş bildirebildiği ve bazı

işlerin ortak yürütüldüğü yönündeki tespitiyle uyumlu olarak bu araştırma da otoritenin bilgi, eğitim ve çalışma deneyimi üzerinden müzakere edilebildiğini göstermiştir. Çalışmanın bu literatürden ayrıldığı nokta, söz konusu örüntüleri yalnızca aile yapısının betimleyici özellikleri olarak değil, söz sırası, sessizlik, çatışmadan kaçınma, ortak karar ve kuşaklar arası aktarım gibi iletişim pratikleri üzerinden çözümlemesidir. Ayrıca 1944 zorunlu göçü ve 1989 sonrası yeniden dağılmanın aileyi bir güvenlik ve aidiyet ağı olarak güçlendirdiği; ancak ülke, kuşak, eğitim ve çalışma fırsatlarının rollerin farklı biçimlerde yeniden kurulmasına alan açtığı görülmüştür.

Çalışmanın özgün katkısı, aynı topluluğun üç ülkedeki anlatılarını aile içi iletişim ile toplumsal cinsiyetin kesişiminde ele alması ve kültürel aktarımın yalnızca süreklilik değil, seçme, müzakere ve yeniden yorumlama içerdiğini göstermesidir. Bununla birlikte bulgular tüm Ahıska Türklerine genellenemez. Örneklemin 27 erkek ve 3 kadından oluşması, özellikle kadın deneyimlerinin sınırlı temsil edilmesine yol açmıştır. Çalışmanın üç ülkeden katılımcıları kapsaması, aynı topluluğun farklı yerleşim bağlamlarındaki deneyimlerinin birlikte değerlendirilmesini sağlamaktadır. Araştırmada ülkeler arasında ulusal düzeyde karşılaştırmalı sonuçlar üretmekten ziyade, farklı bağlamlarda ortaklaşan ve ayrışan katılımcı anlatılarının tematik bütünlük içerisinde incelenmesi tercih edilmiştir. Bu analitik tercih, bulguların ülke düzeyinde genellenmesinden çok aynı topluluk içerisindeki deneyim çeşitliliğinin anlaşılmasına odaklanmaktadır. Türkiye'ye ilişkin sonuçlar da bağımsız Türkiye saha verisi değil, katılımcı anlatılarıdır. Gelecek araştırmalarda kadın katılımcıların dengeli temsili, ayrıntılı demografik çizelgeler ve farklı kuşak/ülke gruplarının karşılaştırılması bu bulguları geliştirebilir.

KAYNAKÇA

- Akgün, Z., & Uysal, Y. (2019). Toplumsal cinsiyet ve narsisizm ilişkisi. *Dünya Sağlık ve Tabiat Bilimleri Dergisi*, 2(1), 29-35. <https://doi.org/10.56728/dustad.562456>
- Akkaş, İ. (2017). Ahıska Türklerinin sosyolojik açıdan incelenmesi: Erzincan örneği. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 8(42), 45-62. <https://izlik.org/JA25UT25LM>
- Avcı, F., & Güdekli, İ. A. (2018). Toplumsal cinsiyet ve medya ilişkisi: Yazılı basında kadına şiddet ve kadın cinayetleri haberleri üzerine bir analiz. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 4(2), 475-506. <https://izlik.org/JA53NG75BM>
- Avşar, B. Z., & Tunçalp, Z. S. (1994). *Sürgünde 50. yıl Ahıska Türkleri*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.
- Aydingün, A., & Aydingün, İ. (2014). *Ahıska Türkleri: Ulusötesi bir topluluk - ulusötesi aileler* (M. Yılmaz, Ed.; İnceleme-Araştırma Dizisi No. 21). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bem, S. L. (1983). Gender schema theory and its implications for child development: Raising gender-aschematic children in a gender-schematic society. *Signs*, 8(4), 598-616. <https://doi.org/10.1086/493998>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Devrisheva, F. (2010). *Kazakistan'da Ahıska Türklerinin sosyal-kültürel yapılarındaki değişimler* (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Dökmen, Z. Y. (2006). *Toplumsal cinsiyet: Sosyal ve politik açıklamalar* (2. baskı). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Durmaz, B. (2015). *Sürgün edilmiş topluluklarda etnik sınırlar ve kimlik: Türkiye’de ve ABD’de yaşayan Ahıska Türklerinin karşılaştırmalı analizi* (Doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Faigov, O. (2020). Ahıska Türklerinde din, kültür, kimlik ve iletişim. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 1136-1157. <https://izlik.org/JA35MJ88HR>
- Giddens, A. (2013). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gökçe, H. (2017). Dünü, bugünü, yarını ile aile. *Sosyoloji Notları*, 1(1), 50-63.
- Keskin, F., & Uluhan, A. (2016). Kadının toplumsal inşasına yönelik kuramsal yaklaşımlara dair bir değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 26, 47-68. <https://doi.org/10.31123/akil.438558>
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781412995658>
- Poyraz, T., & Güler, A. (2019). Ahıska kimliğinin göç sürecinde inşası: Amerika’ya göç eden Ahıska Türkleri. *Bilgi*, 91, 187-216. <https://doi.org/10.12995/bilig.9108>
- Şirin, N. A. (2021). Toplumsal bellekte sürgün: Ahıska Türkleri örneği. *Karadeniz Araştırmaları*, 18(71), 671-688. <https://izlik.org/JA37RU25CU>
- Topçu, D. (2018). *Ahıska Türklerinin sosyo-kültürel özellikleri ile ilgili sosyolojik bir araştırma: İnegöl örneği* (Yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Tözün, M. (2007). Tarihsel süreçte toplumsal cinsiyet: Küresel bir yaklaşım. *Actual Medicine*, 63-67. Erişim adresi https://www.medicalnetwork.com.tr/2007_dosya/Geni%C5%9F%20a%C3%A7%C4%B1%20aral%C4%B1k%202007.pdf (Erişim tarihi: 13.06.2026)
- Wood, W., & Eagly, A. H. (2002). A cross-cultural analysis of the behavior of women and men: Implications for the origins of sex differences. *Psychological Bulletin*, 128(5), 699-727. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.5.699>
- Yuridigül, A., Ünal, U., & Güven, A. (2019). Ahıska Türkleri’nin medya kullanım alışkanlıkları ve kültürel etkileşim süreci üzerine bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 419-437. <https://izlik.org/JA56MB96BF>

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Bu makalede sunulan bulgular, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen SBA-2024-13801 numaralı "Ahıska Türklerinin Türkiye Algısı: İtibar Yönetimi Çerçevesinden Bir Araştırma" başlıklı proje kapsamında oluşturulan veri setinin, mevcut araştırmanın amacı doğrultusunda toplumsal cinsiyet ve aile içi iletişim perspektifinden yeniden analiz edilmesine dayanmaktadır. Vermiş olduğu destek dolayısıyla Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine teşekkür ederiz.

Etik Kurul İzni: Bu çalışmada kullanılan görüşme verilerinin elde edildiği proje için Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulundan 30.04.2024 tarihinde etik kurul onayı alınmıştır (Başvuru No: 177).

THE NEXUS BETWEEN INCOME INEQUALITY AND CO₂ EMISSIONS: EMPIRICAL EVIDENCE FROM TÜRKİYE

GELİR EŞİTSİZLİĞİ İLE CO₂ EMİSYONLARI ARASINDAKİ BAĞLANTI: TÜRKİYE'DEN AMPİRİK
KANITLAR

Ahmet Oğuz AKGÜNEŞ¹

Furkan YILDIZ²

¹ Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İİBF, ahmetoguzakgunesh@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3852-9332

² Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, SBMYO, yildizfurkan@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1533-222X

Geliş Tarihi / Date Applied
23.07.2027

Kabul Tarihi / Date Accepted
20.09.2026

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'de 1975–2022 döneminde kişi başına CO₂ emisyonları, kişi başına gelir, gelir eşitsizliği, doğrudan yabancı yatırımlar, finansal gelişme ve ticari açıklık arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri incelemektedir. Değişkenler arasındaki ilişkiler, Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) sınır testi yaklaşımı kullanılarak analiz edilmiştir. Sınır testi sonuçları, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Uzun dönem tahminleri, kişi başına gelir ile gelir eşitsizliğinin CO₂ emisyonları üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkileri olduğunu ortaya koymaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların uzun dönem katsayısı pozitif olmakla birlikte yalnızca %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır; finansal gelişme ve ticari açıklığın uzun dönem katsayıları ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Kısa dönemde gelir artışı emisyonları artırmaktadır. Hata düzeltme katsayısı, önceki dönemde oluşan dengesizliğin yaklaşık %38,7'sinin bir yıl içinde giderildiğini göstermektedir. Granger nedensellik sonuçları, gelir ile emisyonlar arasında iki yönlü bir öngörü ilişkisine işaret etmektedir. Bulgular, çevre ve makroekonomi politikalarının tasarımı gelir dağılımı ve sosyal adalet boyutlarının bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: CO₂ Emisyonları, Gelir Eşitsizliği, Doğrudan Yabancı Yatırım, ARDL Sınır Testi.

ABSTRACT

This study examines the short- and long-run relationships among per-capita CO₂ emissions, per-capita income, income inequality, foreign direct investment (FDI), financial development, and trade openness in Türkiye from 1975 to 2022. The study analyzes these relationships using the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds-testing approach. The bounds-test results indicate a long-run cointegrating relationship among the variables. The long-run estimates show that per-capita income and income inequality have positive and statistically significant effects on CO₂ emissions. The long-run FDI coefficient is positive but statistically significant only at the 10% level, whereas the long-run coefficients on financial development and trade openness are not statistically significant. In the short run, income growth increases emissions. The error-correction coefficient indicates that approximately 38.7% of the previous period's disequilibrium is corrected within one year. The Granger-causality results indicate a bidirectional predictive relationship between income and emissions. Overall, the findings underscore the importance of incorporating income distribution and social justice considerations into environmental and macroeconomic policy design.

Keywords: CO₂ Emissions, Income Inequality, Foreign Direct Investment, ARDL Bounds Testing.

1. GİRİŞ

Carbon dioxide emissions remain central to global sustainability debates because of their close association with industrial infrastructure, energy consumption, and macroeconomic expansion. The literature generally suggests that the early stages of economic development intensify pollution through scale effects; however, this pattern may reverse as technological innovation advances and environmental regulation becomes more stringent (Copeland and Taylor, 2004: 7). Although the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis provides a nonlinear framework for explaining these dynamics, empirical evidence remains inconclusive and often yields divergent policy implications across country groups and econometric approaches (Grossman and Krueger, 1995: 353; Stern, 2004: 1419). In Türkiye, rapid modernization, global integration, and rising energy demand have made the growth–emissions nexus an important area of empirical inquiry.

Time-series studies typically model CO₂ emissions jointly with income, energy use, and trade openness, often identifying long-run comovement together with short-run adjustment dynamics (Halicioglu, 2009: 1156; Ozturk and Acaravci, 2010: 3220; Ozturk and Acaravci, 2013: 262). More recent research has expanded this framework by incorporating financial development, renewable energy, urbanization, and structural breaks, generally concluding that growth-related emissions pressures persist unless production and energy systems shift toward cleaner technologies (Pata, 2018: 770). Beyond growth and energy, researchers often examine financial development and foreign direct investment (FDI) as determinants of emissions, although their theoretical effects remain ambiguous. Deeper financial systems may expand carbon-intensive activity, but they may also facilitate investment in cleaner technologies (Tamazian et al., 2009: 246; Sadorsky, 2010: 2528).

FDI may likewise generate contrasting environmental effects. The pollution-haven hypothesis predicts higher emissions, whereas the pollution-halo perspective emphasizes technology transfer and improved production practices (Eskeland and Harrison, 2003:1; Cole et al., 2005:95). The income inequality–emissions nexus may operate through several channels. From a political-economy perspective, greater inequality may weaken the political influence of lower-income groups and reduce collective support for environmental regulation. From a consumption perspective, changes in income distribution may alter aggregate consumption patterns and, consequently, the carbon intensity of demand (Torras and Boyce, 1998: 147; Ravallion et al., 2000: 651). Empirical findings remain heterogeneous across countries and methods. For Türkiye, Uzar and Eyuboglu (2019: 149) report that income inequality increases CO₂ emissions in the long run and that the Gini coefficient Granger-causes emissions. Using a nonlinear framework, Ozturk et al. (2022: 11911) find that both positive and negative shocks to income inequality increase CO₂ emissions in the long run. These findings indicate that income distribution constitutes a potentially important determinant of environmental pressure, while the magnitude and dynamics of the relationship remain sensitive to the sample period and model specification.

Against this background, the present study examines the short- and long-run relationships between per-capita CO₂ emissions, income, income inequality, foreign direct investment, financial development, and trade openness in Türkiye from 1975 to 2022. Accordingly, the study addresses the following research questions: Is there a stable long-run relationship between CO₂ emissions and the selected macroeconomic and distributional variables? How do income, income inequality, foreign direct investment, financial development, and trade openness affect

CO₂ emissions in the short and long run? What short-run predictive relationships exist among these variables within the ARDL–ECM framework?

The study contributes to the literature in three respects. First, it extends the period examined in earlier Türkiye-focused studies by using annual data for 1975–2022. Second, it jointly incorporates income inequality, income, financial development, foreign direct investment, and trade openness into a unified time-series specification. Third, it combines ARDL bounds testing with error-correction dynamics, diagnostic and parameter-stability tests, and Wald-based short-run Granger-causality analysis. This integrated framework allows us to assess whether income inequality retains explanatory power after simultaneously accounting for the main macroeconomic determinants of emissions.

In brief, the results support a long-run relationship and indicate positive long-run associations between income, income inequality, and CO₂ emissions. The short-run findings also point to adjustment toward equilibrium and a bidirectional predictive relationship between income and emissions. These results emphasize the importance of considering income distribution and social equity in environmental policy design.

2. LITERATURE REVIEW

A substantial body of research examines the macroeconomic and structural determinants of carbon emissions. A common premise is that economic expansion initially increases emissions through scale effects, whereas technological upgrading, structural transformation, and stronger regulatory frameworks may gradually weaken this relationship (Grossman and Krueger, 1995: 353; Holtz-Eakin and Selden, 1995: 85; Copeland and Taylor, 2004: 7). Within this context, the Environmental Kuznets Curve hypothesis proposes a potentially nonlinear income–environment relationship. However, empirical support remains mixed and is highly sensitive to model specification, country and sample coverage, and econometric strategy (Shafik and Bandyopadhyay, 1992: 1; Stern, 2004: 1419).

For Türkiye, a large time-series literature models CO₂ emissions alongside income, energy use, trade openness, and related macroeconomic indicators. These studies frequently document long-run comovement alongside short-run adjustments that vary with the lag selection and sample period (Halicioglu, 2009: 1156; Ozturk and Acaravci, 2010: 3220; Ozturk and Acaravci, 2013: 262). More recent contributions extend the baseline specification by incorporating financial development, renewable energy, urbanization, and structural breaks. Their findings generally suggest that growth-driven emissions pressures persist unless meaningful changes occur in the energy mix and production technologies (Pata, 2018: 770).

Another prominent strand of the literature treats financial development as a potential determinant of emissions, although theoretical expectations are ambiguous. On the one hand, deeper financial systems may increase emissions by expanding credit, investment, and consumption in carbon-intensive sectors. On the other hand, financial development may support decarbonization by improving access to capital for clean technologies and energy-efficiency investments (Tamazian et al., 2009: 246; Sadorsky, 2010: 2528). Empirical findings reflect this ambiguity, with results varying by development stage, institutional quality, and how financial development is measured. This variation motivates empirical designs that distinguish short-run effects from long-run relationships (Jalil and Feridun, 2011: 284; Boutabba, 2014: 33; Khan et al., 2018: 6308).

Foreign direct investment introduces another contested mechanism. The pollution-haven perspective argues that FDI may increase emissions by relocating pollution-intensive production to jurisdictions with weaker environmental regulations, whereas the pollution-halo hypothesis suggests that multinational enterprises transfer cleaner technologies and more efficient managerial practices (Eskeland and Harrison, 2003: 1; Cole et al., 2005: 95). Recent studies increasingly show that the environmental effect of FDI is conditional and nonlinear, depending on host-country absorptive capacity and the sectoral composition of inflows—an issue that is particularly relevant for emerging economies (Xie et al., 2020). For Türkiye, empirical studies commonly incorporate FDI into bounds-testing and causality frameworks to determine whether inflows generate temporary emissions pressures or persistent long-run effects (Seker et al., 2015: 347).

Beyond growth, finance, and FDI, the inequality–environment nexus has attracted increasing attention. Distributional structures may affect emissions through political-economy channels, such as weaker public support for environmental regulation under high inequality, and through consumption-composition effects arising from differences in marginal propensities to emit across income groups (Scruggs, 1998: 259; Torras and Boyce, 1998: 147; Ravallion et al., 2000: 651). Empirical evidence is highly heterogeneous: some studies find that inequality worsens environmental quality, others report the opposite, and several emphasize that the sign and magnitude of the relationship vary across development stages and policy contexts (Magnani, 2000: 431; Heerink et al., 2001: 359; Wolde-Rufael and Idowu, 2017: 1336; Jorgenson et al., 2017: 40; Hailemariam et al., 2020: 1139; Wu and Xie, 2020: 1). Evidence for Türkiye is similarly inconclusive, with both positive and negative relationships reported depending on the sample, controls, and nonlinear specification (Demir et al., 2019: 444; Uzar and Eyuboglu, 2019: 149; Ozturk et al., 2022: 11911). These differences highlight the value of dynamic modeling strategies that separate short-run disturbances from long-run equilibrium behavior.

Methodologically, these debates have encouraged cointegration-based approaches that accommodate mixed integration orders and estimate both long-run elasticities and short-run dynamics. Many studies therefore begin with unit-root testing (Dickey and Fuller, 1979: 427; Phillips and Perron, 1988: 335), proceed to cointegration and error-correction modeling (Engle and Granger, 1987: 251), and employ the ARDL bounds-testing framework when the regressors comprise a mixture of $I(0)$ and $I(1)$ variables (Pesaran et al., 2001: 289). Stability and diagnostic assessments commonly rely on recursive-residual tests such as CUSUM and CUSUMSQ (Brown et al., 1975). Researchers often examine directional interactions using Granger-causality tests (Granger, 1969), while the Toda–Yamamoto procedure offers an additional robustness option when integration orders remain uncertain (Toda and Yamamoto, 1995: 225).

Within this broader empirical framework, recent studies jointly model emissions, income, financial development, FDI, and inequality using long-span macroeconomic datasets. CO₂ emissions and GDP data typically come from the World Development Indicators (World Bank, n.d.), while inequality measures come from harmonized databases such as WIID and SWIID (Solt, 2020: 1183; UNU-WIDER, n.d.). These studies assess whether distributional dynamics retain explanatory power after growth, financial conditions, and international capital flows are considered simultaneously.

Taken together, the literature shows that the environmental effects of income, financial development, foreign direct investment, trade openness, and income inequality are theoretically ambiguous and empirically sensitive to country conditions, sample periods, and model

specifications. In particular, Türkiye-focused evidence on the inequality–emissions nexus remains limited and varies in temporal coverage and functional form. These considerations motivate the unified dynamic specification presented in the following section.

3. DATA AND METHODOLOGY

The ARDL bounds-testing approach captures both short-run deviations and long-run equilibrium relationships. The baseline empirical model is specified in log-linear form, as shown in Equation (1):

$$\ln CO_{2t} = \beta_1 + \beta_I \ln I_t + \beta_G \ln G_t + \beta_E \ln E_t + \beta_D \ln D_t + \beta_T \ln T_t + \mu_t \quad (1)$$

In Equation (1), $\ln CO_2$ denotes the natural logarithm of per-capita CO_2 emissions and serves as the dependent variable. The explanatory variables are defined as follows: $\ln I$ denotes the natural logarithm of foreign direct investment net inflows as a percentage of GDP; $\ln G$ denotes the natural logarithm of real GDP per capita; $\ln E$ denotes the natural logarithm of the Gini index and represents income inequality; $\ln D$ denotes the natural logarithm of domestic credit to the private sector as a percentage of GDP and serves as a proxy for financial development; and $\ln T$ denotes the natural logarithm of trade openness. The symbols I, G, E, D, and T consistently represent FDI, income, income inequality, financial development, and trade openness, respectively, throughout the equations, tables, and textual interpretations. Because the model is specified in natural logarithms, the estimated slope coefficients are interpreted as elasticities, provided that the corresponding variables are entered in logarithmic form.

FDI is measured as net inflows expressed as a percentage of GDP. All raw FDI observations in the sample are strictly positive. Because some observations are between zero and one percentage point of GDP, their natural logarithms are negative. Thus, the negative values reported for $\ln I$ result from the logarithmic transformation and do not represent negative raw FDI inflows.

The empirical analysis begins with unit-root tests to determine the integration order of each variable. This step verifies that no series is integrated beyond the first order, which is a prerequisite for the valid application of the ARDL bounds-testing approach. The ADF and PP tests are applied to each variable in levels and first differences. The ADF regression is specified as shown in Equation (2):

$$\Delta y_t = a + p y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \gamma_j \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (2)$$

In Equation (2), y_t denotes the series being tested, Δ is the first-difference operator, t is an optional deterministic trend, p denotes the number of augmentation lags, and ε_t is a white-noise disturbance term. The null hypothesis $H_0: p=0$ indicates the presence of a unit root, whereas the alternative hypothesis $H_1: p<0$ indicates stationarity. For the PP (Phillips-Perron) test, the starting point is the non-augmented Dickey-Fuller-type regression expressed as equation (3) as follows:

$$\Delta y_t = a + \beta_t + p y_{t-1} + \mu_t \quad (3)$$

Cointegration is examined using the ARDL bounds-testing procedure developed by Pesaran et al. (2001). The approach allows the regressors to be a mixture of $I(0)$ and $I(1)$, but it is not valid if any variable is integrated of order two or higher. The ADF and PP tests are therefore used to verify that none of the variables is $I(2)$.

The bounds test is implemented through an unrestricted error-correction model in which the first-differenced terms capture short-run dynamics, while the lagged level terms contain information about the potential long-run relationship. The null hypothesis of no level relationship is assessed through the joint significance of the lagged-level coefficients.

The test produces a nonstandard F-statistic that is compared with two sets of critical values. The lower bound assumes that all regressors are I(0), whereas the upper bound assumes that all regressors are I(1). An F-statistic above the upper bound leads to rejection of the null hypothesis of no level relationship; a statistic below the lower bound implies that the null cannot be rejected; and a statistic between the two bounds yields an inconclusive result.

The ARDL approach is widely used because it accommodates regressors with different integration orders, I(0) and/or I(1), permits different lag structures across variables, and simultaneously estimates short-run and long-run parameters. It is also suitable for relatively small samples. The baseline long-run relationship is expressed in Equation (4) as follows:

$$\begin{aligned} \Delta \ln CO_{2(t)} = & a_0 + \sum_{i=1}^p a_{1i} \Delta \ln CO_{2(t-i)} + \sum_{i=0}^p a_{2i} \Delta \ln G_{(t-i)} + \sum_{i=0}^p a_{3i} \Delta \ln D_{(t-i)} + \sum_{i=0}^p a_{4i} \Delta \ln I_{(t-i)} \\ & + \sum_{i=0}^p a_{5i} \Delta \ln E_{(t-i)} + \sum_{i=0}^p a_{6i} \Delta \ln T_{(t-i)} + \lambda_1 \ln CO_{2(t-1)} + \lambda_2 \ln G_{(t-1)} + \lambda_3 \ln D_{(t-1)} \\ & + \lambda_4 \ln I_{(t-1)} + \lambda_5 \ln E_{(t-1)} + \lambda_6 \ln T_{(t-1)} + \epsilon_t \end{aligned} \quad (4)$$

where ϵ_t is the disturbance term. The ARDL model is operationalized through an unrestricted error-correction representation that combines lagged first differences, which capture short-run adjustments, with lagged levels, which capture the long-run relationship. Cointegration is then assessed using the bounds-test F-statistic.

Once cointegration is established, the long-run relationship is represented through an error-correction model. The error-correction specification is presented in Equation (5) as follows:

$$\begin{aligned} \Delta \ln CO_{2(t)} = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_i \Delta \ln CO_{2(t-i)} + \sum_{i=0}^p \phi_{1i} \Delta \ln G_{(t-i)} + \sum_{i=0}^p \phi_{2i} \Delta \ln D_{(t-i)} + \sum_{i=0}^p \phi_{3i} \Delta \ln I_{(t-i)} \\ & + \sum_{i=0}^p \phi_{4i} \Delta \ln E_{(t-i)} + \sum_{i=0}^p \phi_{5i} \Delta \ln T_{(t-i)} + \psi ECT_{t-1} + \mu_t \end{aligned} \quad (5)$$

ECT_{t-1} denotes the lagged deviation from the estimated long-run equilibrium. A negative and statistically significant ψ coefficient indicates convergence toward equilibrium, and its absolute magnitude measures the proportion of the previous period's disequilibrium corrected in the current period.

Short-run Granger causality is examined within the ARDL-ECM framework by applying Wald tests to the joint significance of the coefficients on the lagged first-differenced explanatory variables. The optimal lag structure is selected using the Hannan–Quinn information criterion.

The Wald chi-square statistic tests the null hypothesis that the coefficients on the lagged first differences of the column variable are jointly equal to zero in the equation where the first-differenced row variable is the dependent variable. Rejection of the null hypothesis indicates short-run Granger causality from the column variable to the row variable.

Table 1. Variable Definitions and Descriptive Statistics

Variable	Notation	Source	Mean	Min	Max	St. Dev.
CO ₂ Emissions (metric tons) per capita	lnCO ₂	World Bank/World Development Indicators	1.141	0.538	1.700	0.371
GDP per capita	lnG	World Bank/World Development Indicators	8.785	8.237	9.641	0.424
Domestic credit to private sector (%GDP)	lnD	World Bank/World Development Indicators	3.217	2.590	4.242	0.543
Foreign direct investment, net inflows	lnI	World Bank/World Development Indicators	-0.800	-3.940	1.282	1.371
Gini index	lnE	WIID,SWIID,World Bank	3.720	3.681	3.806	0.026
Trade Openness	lnT	World Bank/World Development Indicators	3.617	2.208	4.380	0.471

Note: All variables are expressed in natural logarithms. The negative values reported for the FDI variable are the direct result of the logarithmic transformation of raw, strictly positive values that fall between 0 and 1 (as FDI is measured as a % of GDP). No negative raw observations exist in the dataset. Min., Max., and St. Dev. denote minimum, maximum and standard deviation, respectively

Source: Authors' calculations

The study uses annual data from the World Bank, WIID, and SWIID for the period 1975–2022. Table 1 summarizes the definitions, sources, and distributional properties of the variables.

4. RESULTS AND DISCUSSION

To establish the econometric validity of the ARDL model and reduce the risk of spurious inference, the stationarity properties of the series are examined using the ADF and PP unit-root tests. The results are reported in Table 2.

Table 2. ADF and PP Unit Root Test Results

Variables	ADF unit root		PP unit root	
	At level	At first difference	At level	At first difference
lnCO ₂	-0.8858	-7.0560***	-0.9100	-7.2222***
lnI	-2.3130	-9.4570***	-2.3401	-10.309***
lnG	1.0707	-6.6870***	1.7217	-6.6871***
lnE	-3.6042***	-4.4828***	-3.4450**	-4.3343***
lnD	-0.9252	-3.1550**	-0.5367	-3.9062***
lnT	-1.6060	-5.1702***	-1.0958	-6.2268***

Notes:***, **, * show the significance at the 1%, 5% and 10% levels respectively.

Source: Authors' calculations

The ADF and PP results in Table 2 indicate that CO₂ emissions, FDI, income, financial development, and trade openness are nonstationary in levels but become stationary after first differencing; these variables are therefore classified as I(1). By contrast, the income-inequality variable, E, is stationary in levels under both tests and is classified as I(0). The variables consequently comprise a mixture of I(0) and I(1), and none is I(2), supporting the use of the ARDL bounds-testing approach.

Selecting an appropriate lag structure is a critical step in ARDL modeling because it ensures a well-specified dynamic representation and helps mitigate residual serial correlation. The Hannan–Quinn information criterion selected an ARDL (1,1,1,0,4,0) specification. The ARDL bounds test reported in Table 3 yields an F-statistic that exceeds the corresponding upper-bound critical values at conventional significance levels, providing sufficient evidence to reject the null hypothesis of no cointegration. The result indicates a long-run relationship between CO₂ emissions and GDP per capita (lnG), financial development (lnD), trade openness (lnT), FDI (lnI), and income inequality (lnE).

Table 3. ARDL Cointegration Test Results

ARDL Bounds test			5% Critical Values			10% Critical Values	
Model	Lag Selection	Lag	F-Stat	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
F(CO ₂ , I, G, E, D, T)	Hannan-Quinn	(1,1,1,0,4,0)	7.32	2.92	4.26	2.45	3.64

Source: Authors' calculations. Critical values are from Pesaran et al. (2001).

The reported bounds-test specification is $F(\ln CO_2, \ln I, \ln G, \ln E, \ln D, \ln T)$.

The ARDL bounds test yields an F-statistic of 7.32, which exceeds the upper critical bounds of 4.26 at the 5% level and 3.64 at the 10% level. The null hypothesis of no level relationship is therefore rejected, supporting the existence of a long-run relationship among CO₂ emissions, FDI, income, income inequality, financial development, and trade openness over the sample period.

Following confirmation of the long-run relationship, short-run directional predictability is examined using Wald tests on the lagged first-differenced terms. The null hypothesis is that the lagged first differences of a given explanatory variable do not Granger-cause the first-differenced dependent variable. These tests identify short-run predictive relationships and should not be interpreted as evidence of structural causation. Table 4 reports the normalized long-run coefficients, short-run dynamics, error-correction term, and diagnostic results.

Table 4. Short- and Long-Run ARDL Estimates

Dependent Variable: lnCO ₂	Coefficients	
	Short-run coefficients	Long-run coefficients
ΔlnI (-1)	-0.0102* (-1.868)	
lnI		0.0254* (1.7449)

$\Delta \ln G(-1)$	0.6248*** (4.4881)	
$\ln G$		0.2765*** (2.8758)
$\ln E$		0.8029** (2.4232)
$\ln T$		0.0308 (0.9906)
$\ln D$		-0.0180 (-0.5360)
$\Delta \ln D$	0.0743** (2.2607)	
$\Delta \ln D (-1)$	0.0846** (2.3920)	
$\Delta \ln D (-2)$	-0.0634* (-1.8776)	
$\Delta \ln D (-3)$	0.1483*** (2.9653)	
Constant	-4.8966*** (-3.1193)	
$ECT(-1)$	-0.3872*** (-3.0814)	
Diagnostic Tests	Null Hypothesis	p-value / Statistics
χ^2 ARCH	No ARCH effects	0.2204 (1.5018)
χ^2 NORMAL	Residuals are normally distributed	0.5084 (1.3530)
χ^2 SERIAL	No serial correlation	0.6502 (0.2056)
χ^2 RESET	Correct functional form	0.1338 (2.2479)
CUSUM	Stable	Stable
CUSUMSQ	Stable	Stable

Notes: Figures in parentheses are t-statistics. ***, **, * show the significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

Source: Authors' calculations

Table 4 presents the short- and long-run ARDL estimates for the CO₂ emissions equation. The long-run coefficients indicate that income has a positive and statistically significant effect on

emissions (0.2765***), consistent with the scale-effect hypothesis and evidence for emerging economies. Income inequality is also positive and statistically significant (0.8029**), supporting the view that distributional imbalances are associated with greater long-run environmental pressure. FDI has a small positive long-run coefficient (0.0254) that is statistically significant only at the 10% level, indicating relatively weak evidence of a positive association between foreign capital inflows and CO₂ emissions. By contrast, the long-run coefficients of financial development (−0.0180) and trade openness (0.0308) are statistically insignificant.

In the short run, the first lag of income growth has a positive and statistically significant effect on CO₂ emissions (0.6248***), whereas the first lag of the differenced FDI variable (−0.0102*) is associated with a temporary reduction in emissions, in contrast to its small positive long-run elasticity. Financial development exhibits mixed short-run effects: the contemporaneous coefficient is positive and significant (0.0743**); the first lag is also positive (0.0846**); the second lag is negative (−0.0634*); and the third lag is positive (0.1483***). These alternating signs indicate a nonmonotonic adjustment pattern. The error-correction term, $ECT_{t-1} = -0.3872^{***}$, is negative and highly significant, indicating convergence toward the long-run equilibrium. Approximately 38.7% of the previous period's disequilibrium is corrected within one year.

The diagnostic results provide no evidence against the model's conventional assumptions. The null hypotheses of no serial correlation ($p = 0.6502$), no ARCH effects ($p = 0.2204$), normally distributed residuals ($p = 0.5084$), and correct functional form ($p = 0.1338$) cannot be rejected at conventional significance levels. These findings support the adequacy of the estimated specification, although they do not rule out every possible form of misspecification.

Figure 1. CUSUM and CUSUMSQ Tests for Parameter Stability

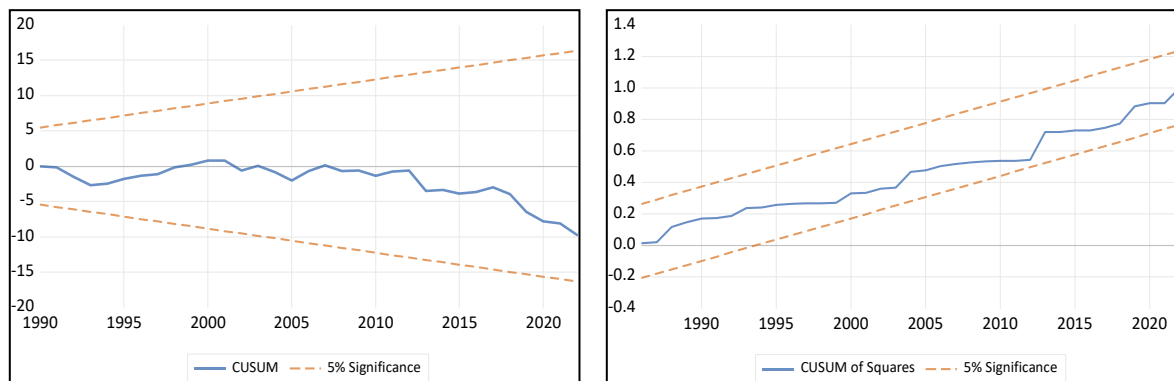

Figure 1 presents the CUSUM and CUSUMSQ statistics together with their 5% critical bounds. Both statistics remain within the critical bounds throughout the sample period, providing no evidence against parameter stability at the 5% significance level. These tests support the temporal stability of the estimated coefficients but do not exclude every possible form of structural change or variance instability.

Table 5. Short-Run Granger-Causality Wald Test Results

Short-run causality						
Variables	$\Delta \ln \text{CO}_2$	$\Delta \ln I$	$\Delta \ln G$	$\Delta \ln E$	$\Delta \ln D$	$\Delta \ln T$
$\Delta \ln \text{CO}_2$	-	0.4943	5.1095*	1.3018	0.2756	0.8446
$\Delta \ln I$	6.6451**	-	1.0465	0.0280	1.3831	3.2473
$\Delta \ln G$	4.8482*	1.2601	-	0.5069	3.1197	1.5722
$\Delta \ln E$	8.1862**	0.9923	2.8285	-	6.6415**	1.6196
$\Delta \ln D$	4.8206*	0.4159	3.9005	3.1076	-	0.3483
$\Delta \ln T$	1.4511	4.8254*	0.9088	2.7166	2.2088	-

Notes: Rows represent the dependent variables, whereas columns represent the excluded explanatory variables. Each cell reports the Wald chi-square statistic for the null hypothesis that the coefficients on the lagged first differences of the column variable are jointly equal to zero in the equation for the first-differenced row variable. Therefore, short-run causality is read from the column variable to the row variable. ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

Source: Authors' calculations

Table 5 reports the short-run Wald tests of Granger causality. Rows represent the first-differenced dependent variables, and columns represent the excluded first-differenced explanatory variables; causality is therefore read from column to row. The results indicate Granger causality from CO₂ emissions to FDI and income inequality at the 5% level. Weaker evidence, at the 10% level, is found for Granger causality from CO₂ emissions to income and financial development. Income also Granger-causes CO₂ emissions at the 10% level, implying a bidirectional predictive relationship between income and emissions. In addition, financial development Granger-causes income inequality at the 5% level, while FDI Granger-causes trade openness at the 10% level. These findings indicate temporal predictive precedence rather than structural or policy-invariant causal effects.

5. CONCLUSION

This study examines the short- and long-run relationships among per-capita CO₂ emissions, income, income inequality, FDI, financial development, and trade openness in Türkiye over the period 1975–2022. The ARDL bounds-test results support the existence of a long-run relationship among the variables, while the negative and statistically significant error-correction coefficient indicates convergence toward equilibrium. In the long run, income and income inequality have positive and statistically significant coefficients. The estimated elasticity of inequality is numerically larger than that of income, although the difference should not be interpreted as statistically significant unless it is formally tested. The FDI coefficient is small, positive, and statistically significant only at the 10% level, whereas financial development and trade openness are statistically insignificant in the long run.

The positive income coefficient is consistent with the carbon-intensive growth patterns documented for Türkiye by Halicioğlu (2009) and Pata (2018). The positive inequality

coefficient is likewise consistent with the political-economy argument that unequal income distributions may weaken collective support for environmental protection, as discussed by Torras and Boyce (1998), and with recent evidence on the inequality–emissions relationship in Türkiye. Nevertheless, the findings should be interpreted as conditional associations within the estimated ARDL specification rather than as definitive structural effects.

The short-run causality tests indicate a bidirectional Granger-causal relationship between income and CO₂ emissions. Emissions also contain predictive information for subsequent changes in FDI, income inequality, and financial development; financial development Granger-causes income inequality; and FDI Granger-causes trade openness. Because Granger causality reflects temporal predictive content rather than structural causation, interpret these results cautiously. From a policy perspective, the findings suggest that environmental, distributional, financial, and investment policies should not be designed independently. Policies that promote inclusive growth, improve the environmental allocation of credit, and strengthen environmental standards for foreign investment may contribute to a more coherent decarbonization strategy.

The findings should be interpreted in light of several limitations. First, the symmetric ARDL framework does not capture potentially asymmetric adjustment processes. Future studies could therefore employ nonlinear approaches, such as NARDL, to examine whether positive and negative shocks to income inequality and financial development have asymmetric effects on environmental degradation. Second, extending the analysis from a national time-series framework to a regional or provincial panel for Türkiye could reveal important spatial heterogeneity. Finally, incorporating measures of technological innovation and renewable-energy adoption would help identify the channels through which inclusive growth may support an ecologically sustainable transition.

REFERENCES

- Boutabba, M. A. (2014). The impact of financial development, income, energy and trade on carbon emissions: Evidence from the Indian economy. *Economic Modelling*, 40:33-41, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.03.005>
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 37(2):149–192.
- Cole, M. A., Elliott, R. J. R., & Shimamoto, K. (2005). Why the grass is not always greener: The competing effects of environmental regulations and factor intensities on US specialization. *Ecological Economics*, 51(1): 95–109. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2004.11.014>
- Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (2004). Trade, growth, and the environment. *Journal of Economic Literature*, 42(1):7–71. <https://doi.org/10.1257/002205104773558047>
- Demir, C., Cergibozan, R., & Gök, A. (2019). Income inequality and CO₂ emissions: Empirical evidence from Turkey. *Energy and Environment*, 30(3): 444–461. <https://doi.org/10.1177/0958305X18793109>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a): 427–431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2): 251–276.
- Eskeland, G. S., & Harrison, A. E. (2003). Moving to greener pastures? Multinationals and pollution haven hypothesis. *Journal of Development Economics*, 70(1): 1–23.

- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3): 424-438.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2): 353-377.
- Hailemariam, A., Dzhumashev, R., & Shahbaz, M. (2020). Carbon emissions, income inequality and economic development. *Empirical Economics*, 59: 1139-1159. <https://doi.org/10.1007/s00181-019-01664-x>.
- Halicioglu, F. (2009). An econometric study of CO2 emissions, energy consumption, income and foreign trade in Turkey. *Energy Policy*, 37(3): 1156-1164. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.11.012>.
- Heerink, N., Mulatu, A., & Bulte, E. (2001). Aggregation bias and the environmental Kuznets curve: Income inequality and the environment. *Ecological Economics*, 38(3): 359-367. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(01\)00171-9](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(01)00171-9).
- Holtz-Eakin, D., & Selden, T. M. (1995). Stoking the fires? CO2 emissions and economic growth. *Journal of Public Economics*, 57(1): 85-101. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(94\)01449-X](https://doi.org/10.1016/0047-2727(94)01449-X).
- Jalil, A., & Feridun, M. (2011). The impact of growth, energy and financial development on the environment in China: A cointegration analysis. *Energy Economics*, 33: 284-291.
- Jorgenson, A., Schor, J., & Huang, X. (2017). Income inequality and carbon emissions in the United States: A state-level analysis, 1997-2012. *Ecological Economics*, 134: 40-48. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2016.12.016>.
- Khan, A. Q., Saleem, N., & Fatima, S. T. (2018). Financial development, income inequality, and CO2 emissions in Asian countries using STIRPAT model. *Environmental Science and Pollution Research*, 25: 6308-6319.
- Magnani, E. (2000). The environmental Kuznets curve, environmental protection policy and income distribution. *Ecological Economics*, 32(3): 431-443. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(99\)00115-9](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(99)00115-9).
- Ozturk, I., & Acaravci, A. (2010). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14(9): 3220-3225.
- Ozturk, I., & Acaravci, A. (2013). The long-run and causal analysis of energy, growth, openness and financial development on carbon emissions in Turkey. *Energy Economics*, 36: 262-267.
- Ozturk, S., Cetin, M. & Demir, H. (2022). Income inequality and CO2 emissions: Nonlinear evidence from Turkey. *Environment, Development and Sustainability*, 24: 11911-11928. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-01922-y>.
- Pata, U. K. (2018). Renewable energy consumption, urbanization, financial development, income and CO2 emissions in Turkey: Testing EKC hypothesis with structural breaks. *Journal of Cleaner Production*, 187: 770-779.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3): 289-326.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2): 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>.
- Ravallion, M., Heil, M. and Jalan, J. (2000). Carbon emissions and income inequality. *Oxford Economic Papers*, 52(4): 651-669.
- Sadorsky, P. (2010). The impact of financial development on energy consumption in emerging economies. *Energy Policy*, 38(5): 2528-2535.

- Scruggs, L. A. (1998). Political and economic inequality and the environment. *Ecological Economics*, 26(3): 259–275.
- Seker, F., Ertugrul, H. M., & Cetin, M. (2015). The impact of foreign direct investment on environmental quality: A bounds testing and causality analysis for Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52: 347–356. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.07.118>.
- Shafik, N., & Bandyopadhyay, S. (1992). Economic growth and environmental quality: Time-series and cross-country evidence. *Policy Research Working Paper*, No. 904, World Bank.
- Solt, F. (2020). Measuring income inequality across countries and over time: The Standardized World Income Inequality Database. *Social Science Quarterly*, 101(3): 1183–1199. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12795>.
- Stern, D. I. (2004). The rise and fall of the environmental Kuznets curve. *World Development*, 32(8): 1419–1439. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.03.004>.
- Tamazian, A., Chousa, J. P., & Vadlamannati, K. C. (2009). Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: Evidence from BRIC countries. *Energy Policy*, 37(1): 246–253. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.025>.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1–2): 225–250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8).
- Torras, M., & Boyce, J. K. (1998). Income, inequality, and pollution: A reassessment of the environmental Kuznets curve. *Ecological Economics*, 25(2): 147–160.
- UNU-WIDER. (n.d.). World Income Inequality Database (WIID).
- Uzar, U., & Eyuboglu, K. (2019). The nexus between income inequality and CO2 emissions in Turkey. *Journal of Cleaner Production*, 227, 149–157. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.04.169>
- Wolde-Rufael, Y., & Idowu, S. O. (2017). Income distribution and CO2 emission: A comparative analysis for China and India. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 74: 1336–1345.
- World Bank. (n.d.). World Development Indicators (WDI).
- Wu, R., & Xie, Z. (2020). Identifying the impacts of income inequality on CO2 emissions: Empirical evidences from OECD countries and non-OECD countries. *Journal of Cleaner Production*, 277: 123858. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.123858>.
- Xie, Q., Wang, X., & Cong, X. (2020). How does foreign direct investment affect CO2 emissions in emerging countries? New findings from a nonlinear panel analysis. *Journal of Cleaner Production*, 249: 119422. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119422>.

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşla finansal ilişkileri bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma, kamuya açık ikincil makroekonomik veriler kullanılarak gerçekleştirilmiş olup herhangi bir katılımcı içermediğinden etik kurul izni gerektirmemektedir.

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlardan Doç. Dr. Ahmet Oğuz AKGÜNEŞ'in katkı oranı %50, Doç. Dr. Furkan YILDIZ'ın katkı oranı %50'dir.

THE ROLE OF RELIGION IN ANTI-COMMUNIST DISCOURSE IN COLD WAR TURKEY AS AN IDEOLOGICAL WEAPON

İDEOLOJİK BİR SİLAH OLARAK SOĞUK SAVAŞ TÜRKİYE'SİNDE ANTİKOMÜNİST SÖYLEMDE DİNİN YERİ

Ahmet ÇELİK¹

¹ Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü,
ahmetcelik2@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0624-6701

Geliş Tarihi / Date Applied 06.07.2026	Kabul Tarihi / Date Accepted 29.09.2026
ABSTRACT This study examines the role of religion in anti-communist discourse in Turkey during the Cold War. It explores how religion-based anti-communist discourse was constructed through the interaction between the international ideological rivalry of the Cold War and Turkey's historical and political dynamics. The study is based on the works of leading anti-communist authors, publications of the Associations for the Struggle Against Communism, conservative periodicals, and the rhetoric used in anti-communist rallies. Employing qualitative discourse analysis, the research identifies recurring discursive patterns and ideological themes within these texts. The findings demonstrate that communism was constructed as an ontological enemy characterized by atheism and as a threat to moral and social values, while religion functioned as an ideological instrument for social mobilization and for legitimizing criticisms of secularism. The study concludes that religion-based anti-communist discourse in Turkey emerged through the interaction of the global ideological climate of the Cold War with the country's local political and social dynamics. Keywords: Cold War, Türkiye, Anti-Communism, Religion	ÖZET Bu çalışma, Soğuk Savaş dönemi Türkiye'sinde dinin antikomünist söylem içerisindeki işlevini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, Türkiye'de din eksenli antikomünist söylemin, Soğuk Savaş'ın uluslararası ideolojik rekabeti ile ülkenin tarihsel ve siyasal dinamiklerinin etkileşimi içerisinde nasıl şekillendiği değerlendirilmiştir. Çalışmanın veri kaynaklarını dönemin önde gelen antikomünist yazarlarının eserleri, Komünizmle Mücadele Dernekleri'nin yayınları, muhafazakâr süreli yayınlar ve miting söylemleri oluşturmaktadır. Nitel söylem analizi yöntemiyle gerçekleştirilen araştırmada, metinlerde tekrar eden söylem kalıpları ve ideolojik temalar incelenmiştir. Bulgular, komünizmin din karşıtı, ahlaki ve toplumsal değerleri tehdit eden ontolojik bir düşman olarak kurgulandığını; dinin ise toplumsal mobilizasyon sağlayan ve laiklik politikalarına yönelik eleştirileri meşrulaştıran ideolojik bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Sonuç olarak çalışma, Türkiye'de din merkezli antikomünist söylemin küresel Soğuk Savaş atmosferi ile yerel siyasal ve toplumsal dinamiklerin etkileşimi içerisinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ahahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, Türkiye, Antikomünizm, Din

1. Introduction

The Second World War, the most devastating global conflict of the twentieth century, had profound consequences not only for the belligerent states but also for the international system as a whole. During the war, vast territories were devastated, millions of people lost their lives, and the international order underwent a fundamental transformation. Although the Second World War was global in scope, its consequences reshaped the political, economic, and social structures of countries across the world. Rather than establishing a stable international order, the end of six years of warfare gave rise to a new struggle for global power. As the world became divided into two opposing blocs, no direct military confrontation occurred; nevertheless, international politics entered a prolonged period of tension that came to characterize the Cold War era (Armaoğlu, 2020: 319). The political, economic, and ideological rivalry that emerged immediately after the Second World War between the Western Bloc, led by the United States, and the Eastern Bloc, led by the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), and that continued until the dissolution of the Soviet Union, became known as the Cold War.

During the Cold War, which was fought primarily in the political, economic, and ideological spheres, the United States sought to implement anti-communist measures out of concern over the growing influence of Soviet ideology, while the Soviet Union, apprehensive about the expansion of U.S. hegemony along its borders, sought to promote communist ideology (Demir, 2022: 10). This rivalry between the two hegemonic powers profoundly influenced not only the United States and the USSR but also the domestic and foreign policies of numerous states, particularly those that perceived communism as a direct threat. Within a short period, under the leadership and influence of the United States, anti-communist rhetoric and policies became one of the defining features of the domestic political agendas of many countries, especially those located in regions adjacent to the Soviet sphere of influence (Kocaoğlu, 2020: 34-35).

Turkey, one of the countries most profoundly affected by the Cold War, experienced a significant transformation under the influence of anti-communist rhetoric and policies. Confronted with Soviet threats in the aftermath of the Second World War, Turkey found it necessary to strengthen its relations with the United States in the sphere of foreign policy. Domestically, it adopted a political and economic orientation compatible with the liberal Western Bloc, driven both by concerns over the perceived communist threat and by pressing economic considerations¹. These strategically motivated choices marked the beginning of a period in which the influence of foreign policy became increasingly evident in Turkey's domestic ideological struggles.

¹ During this period, the Soviet Union demanded military bases in the Turkish Straits and territorial claims over Kars and Ardahan in eastern Turkey. For a detailed discussion, see; (Çelik, 2020a: 235)

The rapid spread of the socialist-communist model, promoted by the Soviet Union as an alternative to the liberal political and economic system, prompted the United States to undertake a comprehensive ideological campaign against communism. In this context, the themes of liberty, nationalism, and religion emerged as the principal instruments of anti-communist discourse on a global scale. Among these, religion assumed particular prominence owing to its widespread appeal and effective use across diverse geographical and cultural settings.

Throughout the Cold War, the United States encouraged the use of religious discourse as an instrument against communist ideology in countries such as Turkey, where the social structure was considered particularly receptive to such an approach. Given Turkey's predominantly nationalist and conservative social fabric, and with the encouragement of the United States, values such as nationalism and religion came to constitute the principal pillars of anti-communist discourse². Furthermore, the image of the *Moskof*—a historical perception inherited from the legacy of Turkish-Russian relations—was reconstructed in the aftermath of the Second World War in response to the perceived Soviet threat. By increasingly associating this image with communism, it provided an important foundation for the strengthening of anti-communist discourse (Meşe, 2016). Within this context, religion, together with moral values such as ethics and the family, remained among the principal points of reference in anti-communist discourse for several decades.

During this period, conservative and religiously oriented circles in Turkey argued that the rapid spread of communism throughout the world, including its growing influence in Turkey, was a consequence of the Republic's positivist approach, which had relegated religion to the background. They maintained that strengthening religious and moral values was essential to curbing the influence of leftist ideologies, protecting young people from the perceived dangers of materialism, and fostering virtues such as patriotism and self-sacrifice (Karpas, 2012: 399). By emphasizing Islamic values such as faith, morality, and the family, these groups sought to enhance their public appeal and legitimize their ideological position within the broader framework of the struggle against communism (Aydın, 2021: 174).

The anti-communist discourse that developed in Turkey throughout the Cold War cannot be understood solely through the country's own historical, political, and cultural dynamics. Turkey's alignment with the Western Bloc in response to the Soviet threat also made anti-communism an integral component of the broader international strategy of the Cold War. Consequently, explaining the emergence of religion-based anti-communist discourse in Turkey exclusively in

² Until the Cold War, Turkish nationalism had largely followed a secular trajectory. Under the influence of anti-communist discourse, however, it increasingly converged with religion, laying the ideological foundations of the nationalist-conservative vision of Turkey. For a detailed discussion, see; (Çelik, 2020b: 399-411)

terms of the internal dynamics of conservative circles or reactions to the Republic's religious policies would provide only a partial understanding of the phenomenon. Rather, this discourse was shaped by a combination of Turkey's own historical and social conditions and the local manifestations of the global anti-communist ideological struggle led by the United States.

The figures examined in this study—Fehmi Cumaloğlu, Hüseyin Küçükcalay, Necip Fazıl Kısakürek, and Peyami Safa—were selected through purposive sampling on the basis of their varying levels of representation within religion-based anti-communist discourse during the Cold War. These individuals were included in the study not merely because they expressed anti-communist views, but because their publications circulated widely within conservative circles of the period, exerted considerable influence on the Associations for the Struggle Against Communism and right-wing periodicals, and contributed significantly to establishing religion as a central point of reference in anti-communist discourse.

While Fehmi Cumaloğlu and Hüseyin Küçükcalay represent typical examples of the religion-centered anti-communist literature through their explicitly anti-communist publications, Necip Fazıl Kısakürek and Peyami Safa were included in the study because of their broad intellectual influence within conservative circles. Accordingly, the study aims not only to examine the views of individual authors but also to identify the common patterns of discourse that emerged across different strands of conservative thought during the Cold War.

Accordingly, this study does not claim to represent all anti-communist actors active during the Cold War. Rather, it seeks to identify the recurring discursive strategies of religion-centered anti-communist discourse by examining its most prominent representatives.

The analysis draws on selected Works and passages by the four authors, publications of the Associations for the Struggle Against Communism and the periodical articles cited in the study; texts were selected for their explicit connections between anti-communism and religion, morality, national identity or secularism, rather than through an exhaustive survey of Cold War publications. Recurring themes were identified by comparing how these texts characterized communism, what religious and moral threats they attributed to it and which responses they advocated; these patterns structure the analysis of othering, associational discourse and critiques of secularism.

Although this study primarily examines the religion-centered anti-communist discourse of conservative Turkish intellectuals and the Associations for the Struggle Against Communism, it also takes into account the international context in which this discourse emerged. Accordingly, the analysis first explores the impact of the United States' anti-communist strategy on Turkey during the Cold War and then examines how this broader international ideological framework shaped the development of religion-based anti-communist discourse in Turkey.

2. The US Global Anti-Communist Strategy and Türkiye

With the onset of the Cold War, anti-communism assumed a defining role in Turkey's political and social life, evolving not merely as a foreign policy orientation but also as a comprehensive ideological framework. Although its historical roots can be traced to developments following the October Revolution of 1917, anti-communism refers to a broad political struggle developed by capitalist and conservative circles against communist movements as well as non-communist leftist currents. In this context, particularly after 1945, anti-communism emerged as a globally disseminated pro-capitalist and anti-leftist ideology, promoted primarily by the United States through an extensive network of propaganda and persuasion media, including newspapers, books, journals, radio, television, and cinema (Meşe, 2017: 132). This global anti-communist strategy, led by the United States, profoundly influenced Turkey's political climate and contributed to the emergence of an international ideological environment that facilitated not only the implementation of state anti-communist policies but also the activities of conservative intellectuals and the rise of civil initiatives such as the Associations for the Struggle Against Communism.

In the aftermath of the Second World War, the Cold War emerged as an era defined by economic, political, and ideological rivalry between the United States and the USSR, fundamentally reshaping the international order and exerting a direct influence on both Turkey's domestic and foreign policies. Beginning in the final phase of the war, the Soviet Union's demands concerning the Straits regime, together with its territorial claims over Kars and Ardahan, reinforced perceptions of the Soviet Union as a security threat in Turkey and contributed to the formation of the social foundations of anti-communist discourse. Within this context, communism came to be perceived not merely as a matter of foreign policy and national security but also as an ideological threat with far-reaching implications for Turkey's political and social life.

Although a cautious attitude toward the Soviet Union and communism had existed in Turkey prior to the Cold War, this perception became one of the defining elements of political discourse in the aftermath of the Second World War. As Turkey aligned itself with the Western Bloc under the leadership of the United States, anti-communism evolved into a powerful ideological framework that shaped not only the country's foreign policy orientation but also its domestic politics, public debates, and cultural life. During this period, anti-communist discourse—particularly within conservative and nationalist circles—became intertwined with the traditional perception of Russia rooted in historical memories of Tsarist Russia and the image of the *Moskof*. Consequently, this historically embedded perception of threat was reconstituted within the

ideological context of the Cold War and became one of the principal points of reference for anti-communist discourse.

Efforts to secure American support against the Soviet Union³ gave rise to an increasingly vigorous campaign against the political left, which, by 1946–1947, had come to be explicitly framed as a struggle against communism (Merih, 2006: 114). During this period, a clear interaction emerged between Turkey's foreign policy priorities and its domestic political orientation. As the Soviet threat came to be perceived with increasing intensity, the struggle against communism became one of the principal priorities of state policy, while a more flexible approach was adopted toward certain religious policies that had characterized the early years of the Republic. This transformation became particularly evident in the spheres of nationalism and religion. Nationalist and conservative circles, which had previously occupied different political positions, gradually converged around the shared objective of opposing communism. At the same time, the global anti-communist discourse promoted under the leadership of the United States provided the broader international ideological framework that reinforced this process. Consequently, anti-communist discourse in Turkey, grounded in religious and national values, gained increasing strength by drawing upon both international developments and the country's own historical and political dynamics.

Influenced both by the historically rooted image of the *Moskof* and by the hostility toward the Soviet Union generated by the psychological warfare of the post-Second World War period, Turkey witnessed the onset of repressive measures against communists, giving rise to an increasingly restrictive socio-political environment. In this climate, campaigns carried out in late 1945 with the encouragement of the government and the active involvement of the security forces—resembling McCarthyism⁴ in the United States—became one of the defining features of the period.

The global anti-communist strategy pursued by the United States provided the international ideological framework within which religion-based anti-communist discourse developed in Turkey. At the same time, this discourse acquired a distinctive character through the influence of Turkey's historical experience, its conservative intellectual tradition, and the contributions of

³ It is evident that, during this period, Turkey sought the support of the United States out of concern over Soviet threats. Nevertheless, some scholars argue that Turkey also strategically portrayed the Soviet Union as a security threat in order to secure the military alliance it had sought since 1878. From this perspective, emphasizing the Soviet threat enabled Turkey to strengthen its position within the emerging Western security framework while simultaneously reducing the risk of becoming an object of great-power bargaining. For a detailed discussion, see; (Esenbel, 2000: 15).

⁴ McCarthyism refers to the wave of anti-communist suspicion and political repression that emerged in the United States in the late 1940s and continued through the 1950s. Named after U.S. Senator Joseph McCarthy, the term denotes a period during which numerous individuals were accused of being communists or communist sympathizers, subjected to aggressive investigations by government agencies and private institutions, and often experienced dismissal from employment, the destruction of their professional careers, or even imprisonment. For a detailed discussion, see; Günar, 2014: 62-78).

domestic political and intellectual actors. Accordingly, the anti-communist texts examined below should be understood not merely as products of local conservative thought but also as discursive constructions shaped by the broader international ideological climate of the Cold War.

Within this framework of interaction between international and domestic dynamics, religious values emerged as a major instrument of social mobilization in Turkey's ideological struggle against communism. At a time when the Soviet threat was perceived with particular intensity, the view that religion served both as a force for social cohesion and as a safeguard against communist ideology gained widespread acceptance. In parallel with this development, certain aspects of the Republic's earlier, more rigid secular policies underwent a degree of modification. Conservative and religiously oriented circles did not regard Islam merely as a matter of individual faith; rather, they viewed it as a fundamental institution shaping the social order, moral values, and education. Consequently, they argued that the marginalization of religion from public life had weakened the moral foundations of society and created a spiritual vacuum that facilitated the spread of communist ideology. Accordingly, their discourse established a direct relationship between moral decline and the growing social influence of communism, while portraying religion as one of the principal pillars of both social order and the anti-communist struggle.

During this period, countering communist tendencies that had gained a foothold in Turkey came to be regarded as one of religion's foremost functions. Conservative and religiously oriented circles argued that the Republic's positivist philosophy, which had relegated religion to the background, had failed to provide an effective response to leftist movements and had, on the contrary, contributed to their expansion. They maintained that an education grounded in religious values was essential to eliminating the influence of leftist ideologies, protecting young people from the perceived dangers of materialism, and instilling in them a spirit of self-sacrifice and devotion to the nation. From their perspective, the foremost and indispensable measure was for the government to revise its religious policies and reintroduce religious education into the school curriculum (Karpat, 2016: 250).

The appeal to religious education was thus connected to a broader concern about the formation of younger generations. As Bilgili observes in his account of debates over the Turkish-Islamic synthesis, nationalist and conservative intellectuals associated the perceived spread of communism with anxieties about young people's attachment to religion, family and national values. They consequently treated educational programs as a means of shaping those attachments (Bilgili, 2014: 2). This later debate helps explain the recurring combination of religion, morality, youth and education in the anti-communist discourse examined here; it should not be read as evidence that all of these writers shared an identical educational program.

Following this sustained campaign in favor of religion, Turkey began to adopt a series of new religious policies that paralleled the rise of anti-communism. At its 1947 party congress, the Republican People's Party (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP), which had come under criticism from the opposition for its alleged "irreligious" policies, endorsed initiatives aimed at improving the public's religious awareness. Thereafter, albeit for different reasons, religious instruction was first authorized outside the formal school system on 27 January 1947, and on 25 November 1949 optional religious education was introduced into schools. Subsequently, following the decision of the Turkish-American Joint Commission on Education, which stated:

"Based on the report of the competent Joint Commission convened at the Ministry of National Education to examine the curriculum, textbooks, and teacher training for religious education to be offered in schools, it has been deemed appropriate to introduce religious instruction in primary schools in order to meet the religious needs of Turkish children, just as their other educational needs are met...." (BCA, 30.18.1.2)

religious instruction officially became part of the primary school curriculum. The close temporal relationship between this process of religious liberalization in Turkey and the onset of the Cold War strongly suggests that these developments were closely linked. This transformation was actively encouraged and supported by the United States, the principal geopolitical rival of the communist Soviet Union.

The redefinition of the role of religion within Turkey's anti-communist framework was not viewed solely as a matter of domestic politics. It was also incorporated into Turkey's foreign policy, where it was presented as a means of preventing the spread of communism throughout the Islamic world. This perspective was clearly articulated in the first issue of *Millet* magazine, published by Cemal Kutay on 31 January 1946:

"Religion is the supreme authority in the Islamic world, standing above all else. It is impossible to ignore the extent to which the Islamic world is attached to the Turkish cause. It is an undeniable fact that the Muslim world, dispersed across the globe, cannot find meaningful expression without Turkey, which represents a revolutionary and modern interpretation of Islam. Even if the Muslim nations were one day to succeed in establishing a political union, the driving force behind such an achievement should be sought in Turkey rather than elsewhere. The only thing they await is Turkey's support." (Özakıncı, 2002: 81)

The underlying objective of this discourse was to promote Turkey's inclusion in the Green Belt strategy⁵, which sought to contain Soviet influence by strengthening anti-communist states along the Soviet periphery.

⁵ The Containment Policy was a U.S. foreign policy strategy developed during the Cold War to counter Soviet expansionism. It combined military, economic, and diplomatic instruments with the objective of limiting the spread of Soviet influence and strategically containing the Soviet Union. Subsequently, Zbigniew Brzezinski advanced the concept commonly referred to as the "Green Belt" strategy, which envisioned the support of pro-Western Islamic movements and states as a means of countering Soviet influence in the Muslim world. For a detailed discussion, see; (Sevim, 2024: 1-19).

In the bipolar international order that emerged after the Second World War, the coercive policies pursued by the Soviet Union toward Turkey fostered a hostile attitude not only toward the USSR itself but also toward its underlying ideology of communism. As a consequence, Turkey moved closer to the United States, the leader of the opposing bloc, thereby facilitating the expansion of American political influence over the country. This growing influence gradually became evident in Turkey's policymaking, extending beyond foreign affairs to encompass its political, economic, and socio-cultural policies.

3. The Construction of Religion-Based Anti-Communist Discourse in Cold War Turkey

Within the Cold War environment, where the global anti-communist strategy led by the United States intersected with Turkey's own historical and political dynamics, religion-based anti-communist discourse developed into a complex and multilayered phenomenon. This discourse not only produced an ideological critique of communism but also constructed the communist identity as an absolute enemy through religious and moral references, facilitated the dissemination of this discourse through institutional structures, and served as a means of legitimizing criticism of the Republic's secularism policies. This section examines these interrelated dimensions through three thematic subsections focusing on conservative intellectuals, the Associations for the Struggle Against Communism (*Komünizmle Mücadele Dernekleri*), and the political debates of the period.

Accordingly, the analysis first explores how conservative authors constructed communism as an ontological enemy through religious and moral references. It then examines how the Associations for the Struggle Against Communism institutionalized and reproduced this discourse. Finally, it analyzes the ways in which anti-communist discourse was instrumentalized in debates surrounding secularism policies and critiques of Zionism.

3.1. Ontological Othering in Anti-Communist Discourse: Conservative Intellectuals

In anti-communist writings produced in Cold War Turkey, communism was not portrayed merely as an alternative political or economic system. Rather, it was represented as a comprehensive enemy that threatened the social order, religious values, and national identity. In the texts examined in this study, communism was constructed as a Russian-centered imperialist ideology, a political threat aimed at undermining national independence, and, above all, as the antithesis of sacred values such as God, religion, morality, and the family. In this way, ideological rivalry transcended the boundaries of political debate and was transformed into an ontological antagonism.

The characterization of communists through labels such as “godless,” “irreligious,” “immoral,” and “without a homeland” reflected not only an effort to criticize political opponents but also a powerful discursive strategy that positioned them outside the boundaries of legitimate society. Consequently, the anti-communist texts of the period functioned less as attempts to explain communism than as discursive constructions that reproduced it as an absolute moral and religious threat.

Among the most prominent proponents of religion-based anti-communist discourse during the Cold War was Fehmi Cumaloğlu. In his writings, communism was portrayed not merely as a rival political ideology but as an existential threat to the Islamic faith, the moral order, and social cohesion. Accordingly, his rhetoric was concerned less with engaging the theoretical foundations of communism than with employing discursive strategies designed to evoke fear, exclusion, and a sense of moral superiority among readers. In his 1963 work *Komünizm ve İslam* (*Communism and Islam*), Cumaloğlu grounded his critique of communism primarily in religious and moral arguments. By portraying communists as godless and immoral, he positioned communism as an ideology fundamentally opposed to religion. Indeed, describing communism as “a doctrine founded upon godless materialism,” he wrote:

“Communism is founded upon a materialist philosophy. Those who subscribe to this philosophical outlook recognize no existence beyond the visible and tangible world. They refuse to believe in anything that cannot be touched by hand, seen with the eye, examined in a laboratory or test tube, or observed through a telescope or microscope. They deny the existence of God, the reality of the soul, and all spiritual values. According to this philosophy, all existence consists solely of matter. The remnants of outdated religious beliefs accumulated over centuries must be eradicated from people’s minds.” (Cumaloğlu, 1963: 16)

This assessment demonstrates that, within Cold War anti-communist discourse, communism was constructed not merely as a political or economic system but as an existential threat aimed at destroying religious and moral values. By placing the materialist worldview of communism at the center of his critique, Cumaloğlu portrayed it as an ideology that denied the existence of God, the soul, and all spiritual values, thereby transforming what was essentially a political and ideological difference into an ontological opposition between belief and unbelief. Within this discursive framework, communism was represented not simply as an alternative system of thought but as a force intent on undermining the religious, moral, and cultural foundations of society. Consequently, the communist identity was reconstructed not as that of a legitimate political actor but as an absolute threat directed against society’s sacred values. In this respect, Cumaloğlu’s discourse constitutes one of the most representative examples of the strategy of ontological othering that became a defining feature of anti-communist literature during the Cold War.

According to Cumaloğlu, communists deliberately reject human and moral values and pursue the ultimate objective of transforming the entire world into a communist order. Within this framework, communism is presented not merely as an ideological system but also as a force that undermines the social order and erodes the moral foundations of society. Cumaloğlu further argues that the Soviet Union played a decisive role in advancing these objectives, expressing this view in the following terms:

“Communists attach no value to such virtues as integrity, altruism, self-sacrifice, respect for justice, contentment, and mutual respect and affection. Instead, they constantly incite material interests and human passions. They sow the seeds of jealousy, hostility, division, and revenge in people’s consciences. In order to create unrest and divide the people into hostile factions, they receive orders and instructions from Moscow.” (Cumaloğlu, 1963: 63)

These statements demonstrate that, in Cumaloğlu’s discourse, communism was constructed not only as an ideology devoid of moral values but also as an externally directed and centrally coordinated threat. Indeed, throughout the Cold War, the Soviet Union directly or indirectly supported numerous leftist movements and revolutionary struggles across the world as part of its broader strategy of ideological expansion. This support extended beyond military assistance to include economic, diplomatic, and ideological instruments. Soviet foreign policy gained particular legitimacy through anti-imperialist rhetoric in the regions commonly referred to as the Third World—especially in Asia, Africa, and Latin America—where it established close ties with a variety of leftist movements (Armaoğlu, 2020: 512). Against this backdrop, it is understandable that anti-communist authors such as Cumaloğlu regarded communist movements as operating under the direction of, and receiving instructions from, the Soviet Union.

Another prominent anti-communist writer of Cold War Turkey, Hüseyin Küçükkalay, likewise grounded his critique of communism primarily in a religious and moral framework in his work *İslam ve Kızıl Rüzgâr (Islam and the Red Wind)*. Küçükkalay portrayed communism as an ideology fundamentally opposed to religion in general and to Islam in particular, structuring his critique around this perceived antagonism. As a faculty member at the Konya Higher Islamic Institute (*Konya Yüksek İslam Enstitüsü*), Küçükkalay drew a sharp dichotomy between communism and Islam: whereas communism was presented as the source of social and moral decay, Islam was positioned both as the principal normative framework through which these problems should be judged and as the essential remedy for overcoming them.

According to Küçükkalay, communists sought to impose their ideology upon society by force. He presents this argument in the following terms:

"The principles that communists seek to impose by force may be summarized as follows: to deny all religions, for the first duty of a communist is to reject God, the prophets, and the revealed scriptures; otherwise, one cannot be a communist. To abolish all moral values that ought to be preserved and to spread the belief that everything is permissible within society. To wage war against all religions, and especially against Islam. To demolish all religious schools, mosques, prayer halls, and churches, or to convert them into bars, cafés, or accommodation for Russian immigrants." (Küçükkalay, 1975: 44)

In Küçükkalay's account, communism is portrayed not merely as an ideology opposed to religion but also as a comprehensive project of destruction aimed at dismantling the entire moral and institutional fabric of society. The successive invocation of concepts such as God, the prophets, the revealed scriptures, morality, mosques, prayer halls, and churches reinforces the perception of communism as an absolute threat directed not only against individual religious belief but also against every institutional and social dimension of religious life. In this way, ideological difference is reconstructed as an irreconcilable struggle between religion and irreligion, rather than as a contest between competing political or economic systems.

In the same work, Küçükkalay argues that communists maintained a systematic hostility toward the Qur'an and Islam more broadly, portraying communism as an ideology committed to the eradication of religious texts. Within this framework, he presents the treatment of Islam and the Qur'an following the Bolshevik Revolution as evidence in support of his argument, seeking to substantiate the anti-religious character of communism through historical examples. He expresses this view as follows:

"Communists have always regarded the Qur'an with contempt, regardless of time or place. Especially after the Bolshevik Revolution, the Qur'an came to be viewed by communists as a book that had to be eliminated as quickly as possible. After 1917, Islam in the Soviet Union was reduced to a condition of silence, deprived of its literature and press. The publication of the Qur'an, as the principal sacred text of Islam, was prohibited. Those who possessed copies of the Qur'an were ordered to surrender them to the authorities. The collected copies were burned in public before the eyes of the people. Taking great pleasure in these acts, the communists declared, 'If God truly existed, as you claim, He would have come to save His book,' thereby attacking Islam and, in their view, advancing propaganda in support of their cause." (Küçükkalay, 1975: 80)

In Küçükkalay's narrative, the Qur'an functions not merely as the sacred scripture of Islam but also as a central symbol of the faith, identity, and cultural continuity of the Muslim community. Consequently, accounts describing the burning and desecration of the Qur'an serve not only to illustrate the allegedly anti-religious character of communism but also to evoke a powerful emotional response by constructing a symbolic perception of threat. Within this discursive framework, communism is represented as an ideology that shows contempt for sacred values, seeks to eradicate religious memory, and targets the most fundamental source of believers' collective identity and sense of belonging.

Küçükkalay's emphasis on the dichotomy between communists and the religious was undoubtedly influenced by Soviet policies—particularly during the early years following the Bolshevik Revolution—that sought to restrict religious institutions and practices. Indeed, one of the defining features of Soviet domestic policy was the effort to curtail the social influence of religion through extensive limitations imposed on religious institutions (Armaoğlu, 2020: 500). Likewise, among the Turkic and Muslim communities under Soviet rule, religious education was prohibited, and instruction in the Qur'an could only be maintained through clandestine means (Saray, 1994: 200). Such policies played a significant role in shaping the widespread perception of communism in Turkey as an ideology fundamentally opposed to religion and subsequently became one of the recurring arguments employed in anti-communist discourse.

Another leading figure of anti-communist thought in Cold War Turkey was Necip Fazıl Kısakürek, who became an influential intellectual by combining his literary identity with a distinct ideological vision. Throughout the Cold War, Kısakürek articulated an extensive critique of communism through the journal *Büyük Doğu* (*Great East*), his numerous publications, and his public lectures, consistently placing religious and moral themes at the center of his arguments. In particular, in his work *Sosyalizm, Komünizm ve İnsanlık* (*Socialism, Communism, and Humanity*), first published in 1985, he characterized communism as a system devoid of religious and moral foundations. He expressed this view in the following terms:

"Communism, existing within a void so profound that it lacks even an awareness of its own emptiness, embraces a worldview that leaves no room for spiritual or moral sanctions. By calling the lower classes to revolt and plunder all material and spiritual values, it constitutes a coherent system of unbelief." (Kısakürek, 1997: 63)

In these statements, Kısakürek portrays communism not merely as an alternative political or economic model but as an absolute system of evil founded upon the complete negation of the spiritual realm. In particular, his characterization of communism as a "system of unbelief" removes it from the realm of ideological rivalry and places it within a framework of religious condemnation. Consequently, the debate over communism is no longer presented as a contest between competing political ideas but is redefined as an absolute opposition between faith and unbelief.

According to Kısakürek, communism is also founded upon a materialist conception of morality, granting individuals only a limited degree of freedom insofar as their actions do not conflict with the interests of the communist system. Within this framework, he interprets such freedom not as genuine liberty but as a condition in which individuals are severed from spiritual and moral

restraint and reduced to the level of instinctive existence. He articulates this view in the following passage:

“Under communism, morality is a materialist morality, formulated almost as a geometric equation. It is a morality that permits one to do whatever one desires, free from any obligation to spiritual values, the sacred, or moral restraint. The only condition is that one’s actions must not conflict with the principles of communism or the interests of communist society. Wherever the interests of communist society require, the individual is bound by rigid discipline; yet within the sphere of personal life, he is left entirely unrestrained. Provided that the chain of social relations is not disrupted in terms of material utility and social duty, the individual is reduced to an instinctive existence more shameless than even the least inhibited animal. The tragic irony lies in the fact that an individual who has been stripped of all fundamental rights and enslaved at the root is, as a form of consolation, granted only the freedom of an animal upon the branches.” (Kısakürek, 1997: 77)

These statements portray communism not merely as a system that alienates individuals from spiritual and moral values but also as an ideology that corrupts human nature by reducing individuals to beings governed solely by instinct. In particular, metaphors such as “more shameless than an animal” and “the freedom of an animal” function as powerful rhetorical devices that depict the communist individual as deprived of essential moral and human qualities. In this way, communism is represented not simply as an erroneous political choice but as a system that destroys the very values that define human existence.

In this respect, Kısakürek’s discourse incorporates several rhetorical strategies that are characteristic of anti-communist literature, including narratives of moral degeneration, dehumanization, and the inversion of the discourse of freedom. Through these strategies, communism is reconstructed not merely as a political ideology but as a comprehensive threat to the individual’s spiritual integrity, moral identity, and very humanity.

Indeed, this tendency toward the animalization of communists, which is also evident in Cumalıoğlu’s writings, constitutes one of the recurring features of Cold War anti-communist discourse. During this period in Turkey, communism was represented not merely as a political ideology but as a system fundamentally incompatible with human nature and intrinsically dehumanizing. Within this framework, the anti-communist writer Ömer Faruk Merdivenci argued that communism reduced individuals to a herd by destroying their individuality and stripping them of their humanity (Merdivenci, 1952: 18). Similarly, Hüseyin Nihal Atsız described communists as microbes and vermin infiltrating the body of the nation (Atsız, 1960: 37) while Hakkı Şenkon maintained that communism transformed human beings into soulless creatures, reducing them to the level of animals concerned only with eating and drinking (Şenkon, 1960: 45). Taken together, these statements demonstrate that the metaphor of animalization functioned as

a systematic strategy of dehumanization within Cold War anti-communist literature, serving to construct a powerful ideological antagonism against communism.

Another striking feature of Peyami Safa's anti-communist discourse is his portrayal of communism not merely as a political system but as a destructive and malevolent spirit. Within this framework, communism is constructed as a comprehensive threat that is fundamentally irreconcilable with religious, national, and spiritual values and is ultimately directed toward their destruction. Safa expresses this view as follows:

"Communism is a malignant spirit. As an enemy of all national, spiritual, and religious values, this malevolent spirit seeks to destroy every nationalist and spiritual authority and every respected public figure who has earned the affection and esteem of the nation." (Safa, 2011: 169)

In his *Sosyalizm, Marksizm, Komünizm (Socialism, Marxism, Communism)*, first published in 1971, Peyami Safa likewise argues that, because communists adhere to a materialist worldview, they reject God and spiritual values and consequently adopt an antagonistic stance toward the traditional system of values. Within this framework, commitment to religion, history, nationalism, and spirituality is stigmatized in communist discourse as reactionary and obscurantist (Safa, 2017: 84). As Safa's writings on communism clearly demonstrate, he consistently emphasized the importance of spirituality as a counterweight to communist and materialist thought throughout the Cold War. Spirituality occupied a central place in his anti-communist worldview, and he repeatedly employed it as the principal basis for his critique of communism (Kızak, 2021: 643). Indeed, the pattern of reciprocal delegitimization evident in Cumalıoğlu's writings also appears in Safa's work, constituting one of the recurring features of Cold War anti-communist discourse. In this way, the discourse did more than advance a one-sided critique; it also reinforced its own legitimacy by portraying the opposing side as employing comparable strategies of delegitimization.

The systematic incorporation of religious arguments into these authors' critiques of communism demonstrates that conservative and religious thought constituted one of the principal foundations of anti-communist discourse in Cold War Turkey. The fact that intellectuals with diverse backgrounds converged in constructing a discourse against communism centered on religion, morality, and spirituality indicates that this ideological antagonism rested not merely on individual preferences but on a broader intellectual and ideological tradition.

3.2. The Discourse of the Associations for the Struggle Against Communism in the Construction of the Ontological Enemy

During the Cold War, ideological rivalry was not confined to the spheres of state policy or intellectual debate; it also extended into society through the activities of civil organizations. Among the most influential of these were the Associations for the Struggle Against Communism (*Komünizmle Mücadele Dernekleri*), which functioned as the organized representatives of anti-communist thought. Through the publication of books, pamphlets, and journals, as well as the organization of conferences, public rallies, and various propaganda campaigns, these associations sought to disseminate anti-communist discourse to broad segments of society. In this way, anti-communism was transformed from a merely political orientation into a central element of everyday life, religious discourse, and the construction of social identity.

In the publications of the Associations for the Struggle Against Communism, the discursive patterns previously identified in the writings of conservative intellectuals were systematically reformulated and reproduced in an institutionalized form. Within these texts, communism was portrayed not merely as an alternative political or economic system but as a comprehensive threat directed against God, religion, the nation, the family, and morality. Consequently, opposition to communism was presented not simply as an ideological struggle but also as a moral obligation rooted in the defense of religious and national values.

In this respect, the discourse of the Associations for the Struggle Against Communism institutionalized and systematically reproduced the anti-communist arguments advanced by individual authors through the language of organized propaganda. By employing religious concepts, historical references, and moral judgments, the associations reconstructed the communist identity as the “Other” situated outside the shared values of society. Through this discursive strategy, anti-communism was promoted not merely as a political position but as a natural expression of social belonging and national identity.

The first Association for the Struggle Against Communism in Turkey, the Turkey Association for the Struggle Against Communism (*Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği*), was established in İzmir in 1950. From the outset, it explicitly defined communism as an ideology fundamentally opposed to religion and grounded its mission on this premise. The association’s objectives and rhetoric were also reflected in the contemporary press. *Sebilürreşad*, for example, reproduced the association’s founding declaration, thereby transmitting its ideological framework to a broader public. In this declaration, communism is portrayed as a threat directed against religious and national values, one that seeks to uproot individuals from their moral foundations and transform society into a mechanized and homogeneous mass. This perspective is expressed as follows:

“Communism recognizes neither homeland, nation, property, life, family, private ownership, God, nor religion. In short, it seeks to strip you of all the sacred values and freedoms of conscience for which, since the beginning of history, we have struggled as a state, as a nation, and as individuals, sacrificing countless lives and creating our history. Its aim is to reduce you to a mechanized, uprooted, unfeeling, and thoughtless herd. Against this insidious, dark, and accursed force, you must always be prepared to resist, crush, and destroy it with your intellect, your emotions, your conscience, your consciousness, your faith, and every means at your disposal. Protect your clear conscience, your family, your home, your livelihood, your homeland, and your skies from communism.” (Sebilürreşad, 1948: 41).

This declaration demonstrates that, within the discourse of the Associations for the Struggle Against Communism, communism was represented not merely as a political ideology but as an existential threat directed against the entirety of society’s sacred values. The successive enumeration of concepts such as “homeland,” “nation,” “property,” “life,” “family,” “God,” and “religion” is far from incidental. Through these concepts, communism is reconstructed not simply as the adversary of a particular political viewpoint but as the common enemy of the moral, religious, and national values upon which society is collectively founded. As a result, the ideological struggle is reframed as more than a matter of political competition; it is presented as a moral obligation centered on the defense of sacred values.

A clear illustration of the meanings attached to communism in Cold War anti-communist discourse can be found in Ömer Faruk Merdivenci’s definition of communism, published in the second issue (1952) of *Mücadele Birliği*, one of the principal publications of the Associations for the Struggle Against Communism. Merdivenci portrays communism not merely as a political system but as an order entirely devoid of religious, moral, and human values. He expresses this view as follows:

“Communism... Even the very utterance of this word evokes disgust and hatred. And how could it be otherwise? It is a godless, faithless, irreligious regime. It condemns people to a dark existence, devoid of hope and the future, reducing them to a condition no different from that of animals. It creates a mass of people who know neither their mothers nor their fathers. It is an economic order that spreads poverty and misery while depriving people of all their rights. It is a state authority that wields a piece of bread as a weapon and, as if all this were not enough, a merciless regime that deprives people of freedom of conscience.” (Merdivenci, 1952: 10)

In this text, communism is not discussed in terms of the characteristics of a political system. Rather, from its opening sentence, it appeals directly to the reader’s emotions through expressions intended to evoke feelings of disgust and hatred. Consequently, the objective is not to encourage a rational evaluation of communism but to elicit a strong emotional response against

it. The construction of the discourse in this manner constitutes a clear example of the strategy of emotional framing, a rhetorical device frequently employed in propaganda.

The repeated use of descriptors such as “godless,” “faithless,” and “irreligious” further positions communism as fundamentally illegitimate not only in political terms but also in religious and moral ones. Through these labels, the communist identity is reconstructed as an absolute “Other” existing outside the shared beliefs and values of society. Ideological difference is thus transformed into a moral and religious antagonism, preventing communism from being perceived as a legitimate political alternative.

Merdivenci’s expressions “no different from animals” and “a mass of people who know neither their mothers nor their fathers” likewise function as powerful rhetorical devices that strip the communist individual of both human and social identity. Such metaphors reinforce a discourse of dehumanization by portraying communists not as individuals with distinct identities but as an anonymous, faceless, and valueless mass. In this way, the communist identity is devalued not only ideologically but also in human and moral terms.

In this respect, Merdivenci’s discourse demonstrates that the religion-based anti-communist rhetoric identified in the works of Cumalıoğlu, Küçükkalay, Kısakürek, and Safa was likewise reproduced in the institutional publications of the Associations for the Struggle Against Communism. At the same time, these publications reveal a more pronounced reliance on the language of propaganda, characterized by brief, categorical, and emotionally charged expressions designed to evoke fear, hatred, and exclusion among broad segments of society rather than to engage in the more theoretical discussions found in the writings of individual authors.

A similar continuity of discourse is evident in publications issued by different branches of the Associations for the Struggle Against Communism. For example, in a journal published by the Association’s Istanbul Branch in 1965, communists were portrayed as having severed all ties with God, conscience, and morality. This view was expressed as follows:

“Expect neither understanding, loyalty, humanity, mercy, nor justice from communism. The communist has severed all ties with God, conscience, morality, and with those who uphold these values. Such human sentiments are regarded as weakness, foolishness, and a betrayal of communist principles.” (Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği, 1965)

Similarly, in *Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını* (*The Turkish Press Against Communism and Communists*), published by the Association in 1966, communists were likewise depicted as individuals devoid of religious and moral values:

“A number of degenerate individuals of dubious origin, corrupt by nature, and invariably irreligious, immoral, and godless have sought to lure and recruit our youth by appealing to certain romantic and

emotionally attractive national themes. We must remain vigilant." (Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği, 1966: 93).

In these texts, the communist identity is represented not merely as that of an individual opposed to religion or committed to an alternative political ideology, but as a profound moral threat stripped of all human virtues. In particular, the complete denial of universally recognized qualities such as understanding, loyalty, compassion, and justice to communists constitutes a powerful discursive strategy that places the communist identity beyond the moral boundaries of society. Consequently, communism is portrayed as incompatible not only with religious values but also with the universal ethical principles upon which human society is understood to rest.

The expressions employed in the second text—such as “of corrupt blood,” “of tainted stock,” and “of unknown origin”—are particularly noteworthy in that they stigmatize the communist identity not only on moral grounds but also in terms of lineage, origin, and character. Through these labels, communists are portrayed not simply as individuals holding erroneous political views but as people who are inherently untrustworthy and harmful to the social body. In this way, political affiliation is conflated with moral character and personal disposition, reinforcing the perception that the communist identity is fundamentally illegitimate.

Taken together, these examples demonstrate that the Associations for the Struggle Against Communism did more than simply reproduce religion-based anti-communist discourse. They systematically institutionalized it through propaganda techniques such as moral stigmatization, labeling, fear construction, and repeated calls for vigilance. As a result, opposition to communism was presented not merely as an ideological preference but as a continuing social duty aimed at safeguarding the religious, moral, and national integrity of society.

The Turkey Association for the Struggle Against Communism did not confine its anti-communist activities to publishing and public lectures. It also disseminated this discourse to wider audiences through mass rallies organized in various parts of the country. At these rallies, communism was vigorously criticized through references to religion, morality, and the family, thereby highlighting the emotional and mobilizing dimensions of anti-communist rhetoric. This demonstrates that, although the Association was initially established with a predominantly nationalist orientation, it came to rely extensively on Islamic references in its anti-communist campaign during the Cold War.

The slogans employed during the Rallies to Warn Against Communist Propaganda and Public Complacency (*Komünizmi Telkin ve Gafletten Uyarma Mitingleri*), organized by the Association beginning in Istanbul on 20 March 1966 and subsequently held in cities such as Kahramanmaraş, Erzurum, and Zonguldak, clearly reflect this religious and ideological framework:

"God is with us"; "Jihad Against Communism Is an Open Duty"; "This Homeland Will Become a Graveyard for the Reds"; "Long Live the Right"; "When the Waters Recede, the Communists Will Be Cut Down"; "Awaken, My Nation"; "Our Cause Is Islam"; "Begone, Communist!" (Demir, 2022: 66).

The most striking feature of these slogans is that they portray communism not as a political rival but as the common enemy of religious, national, and moral values. In particular, slogans such as "God Is with Us" and "Our Cause Is Islam" redefine the anti-communist struggle in terms of religious legitimacy, presenting opposition to communism not as a political preference but as a just struggle grounded in faith. In this way, anti-communist discourse fuses religious and political identities into a single ideological framework, thereby constructing a powerful discourse of collective identity.

The slogan "Jihad Against Communism Is an Open Duty" further illustrates the sacralization of ideological struggle through religious terminology. In this context, the concept of jihad frames the struggle against communism not merely as a political endeavor but as a religious duty and a moral obligation. Consequently, opposition to communism is transformed from an individual political choice into a collective responsibility directed toward the defense of sacred values.

At the rallies organized by the Associations for the Struggle Against Communism, anti-communist discourse was disseminated not only through spoken slogans but also through banners carried by participants. The messages displayed on these banners are particularly revealing in terms of how communism was perceived and the conceptual frameworks through which opposition to it was constructed. Among the slogans displayed were the following:

"Communism is misery"; "Where there is no freedom, there is no love for humanity"; "The only force capable of destroying communism is Islam"; "Socialism is the mask of communism"; "Turkish peasant, your land will be taken from you and you will become nothing more than a laborer"; "To struggle against communism is as meritorious as worshipping God"; "Water may sleep, but communism never sleeps"; "Every communist is a traitor to the homeland"; "Communism dehumanizes people"; "Son of the Turks, return to your true identity"; "One can make leather from a pig, but never a friend from a Muscovite"; "Is Catherine your mother?"; "Death to the communists." (Aydın, 2021: 28).

These slogans demonstrate that communism was closely associated with economic deprivation, moral decay, and social danger. In particular, the discourse constructed around concepts such as Islam, worship, and religious merit indicates that opposition to communism was framed within a religious context and presented as a sacred duty.

Furthermore, the use of labels invoking animalization and treason on the banners indicates that the dehumanizing and exclusionary strategies directed against communism were reproduced at the level of mass political mobilization. In this respect, the language of the banners represents

a more direct and radical public expression of the anti-communist discourse already evident in contemporary publications and intellectual writings.

The activities and publications of the Associations for the Struggle Against Communism demonstrate that the discursive patterns identified in the writings of individual authors were systematically reproduced at the institutional level. Both in the associations' publications and in their rallies and propaganda campaigns, critiques of communism were constructed primarily through religious and moral arguments. By attributing a range of negative characteristics to communism and to the communist identity through the use of evaluative labels and metaphors, these activities sought to construct communism as the enemy of society. In particular, the dehumanizing discourse manifested through the strategy of animalization portrayed the communist individual as devoid of moral and human qualities, thereby rendering the communist a legitimate object of exclusion and opposition. Within this framework, metaphors such as microbes, viruses, vermin, and animals were employed to generate perceptions of fear and threat surrounding communism, while religion- and morality-based anti-communist discourse simultaneously legitimized itself through claims of moral superiority. In this respect, the Associations for the Struggle Against Communism played a decisive role not only in sustaining anti-communist discourse at the intellectual level but also in institutionalizing and disseminating it throughout the social and public spheres during the Cold War in Turkey.

3.3. The Instrumentalization of Anti-Communist Discourse in Critiques of Secularism and Zionism

During the Cold War in Turkey, anti-communist discourse evolved beyond a language of propaganda directed solely against communism. It also became a discursive instrument through which a variety of ideological demands were articulated within the political and social debates of the period. While conservative circles portrayed communism as an absolute threat to religious and moral values, they did not confine this threat exclusively to the Soviet Union or communist ideology. Rather, they situated it within a broader framework of criticism by associating it with the Republic's policies of secularism, the place of religion in public life, and, at times, with other ideological elements such as Zionism.

In this respect, anti-communist discourse functioned not only as an ideological campaign condemning communism but also as a political discourse through which existing state policies were called into question. In particular, the argument that the exclusion of religion from public life had spiritually weakened society and thereby created favorable conditions for the spread of communism became one of the principal foundations of conservative critiques of secularism. Likewise, the associations drawn in certain conservative publications between communism and

Zionism broadened the scope of anti-communist discourse, making it possible to frame different ideological threats within a common interpretive framework.

Accordingly, the texts examined in this section approach anti-communism not merely as a matter of foreign policy or national security but as a discursive strategy employed to legitimize demands concerning the place of religion in public life, the state's understanding of secularism, and the redefinition of social values. From this perspective, opposition to communism extends beyond the rejection of a particular ideology and becomes an ideological instrument through which an alternative vision of the social and political order is articulated.

The texts published by conservative and religiously oriented anti-communist circles frequently extended beyond opposition to communism itself to include direct criticism of the state's secularist policies. Within this discourse, a narrative was constructed portraying conservative individuals as victims of state repression because of their religious identity and way of life. As noted in the previous section, this argument is articulated in *Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını* (*The Turkish Press Against Communism and Communists*), published by the Turkey Association for the Struggle Against Communism in 1966, as follows:

"The sincere and pure-hearted children of this nation—the Muslim Turkish youth devoted to their families, their homes, and their schools—are dismissed from military service if they are officers, expelled from school if they are students, or removed from their profession if they are teachers, merely because they have read a certain book or pamphlet or engaged in religious discussions. Thereafter, they find themselves in prison, enduring brutal beatings in police custody. Those who kiss the Holy Qur'an with reverence are branded as reactionaries, religious extremists, followers of the Nur movement, or other such labels, and are imprisoned in large numbers." (Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği, 1966: 101).

A striking feature of this narrative is that it places the state's implementation of secularism, rather than communism itself, at the center of its critique. Conservative individuals are described through affirming expressions such as "pure-hearted," "well-intentioned," and "Muslim Turkish youth," while it is argued that they were victimized solely because of their religious beliefs and practices. In this way, the discourse constructs conservative believers as a morally legitimate and aggrieved social group, while portraying the state as a repressive actor that restricts religious freedom.

During the Cold War, similar themes also characterized critiques of communism published in right-leaning periodicals beyond the Associations for the Struggle Against Communism. In particular, conservative and nationalist journals consistently portrayed hostility toward religion as the defining characteristic of communism. Within these publications, communism and religion were constructed as two fundamentally incompatible and irreconcilable spheres. This binary opposition served not only to advance an ideological critique of communism but also to express

broadier criticisms of the state's religious policies. As a result, anti-communism became closely intertwined with debates over the place of religion in the public sphere.

In this context, *Sebilürreşad* was among the leading periodicals that developed a strong anti-communist discourse grounded in religious and spiritual values. In the first issue published after the journal resumed publication in 1948 following a lengthy interruption, a direct connection was drawn between communism and Freemasonry, while the religious policies pursued during the Single-Party Period were subjected to sharp criticism. This perspective is expressed as follows:

"It has been exactly twenty-two years since Sebilürreşad ceased publication. During this period, many events took place. From that time onward, the campaign of repression directed against religion intensified until it reached its most severe form. The war waged by Freemasonry against religion and the religious transformed the spiritual realm into a wasteland. All religious institutions were closed with chains upon their doors. Religious instruction was removed from every school. All People's Houses (Halkevleri) were ordered to exclude religious books. Consumed by the fire of vengeance, with eyes inflamed with fury, Freemasonry carried its excesses so far as to remove Qur'anic verses from religious texts and to prosecute those engaged in Qur'anic memorization in mosques as though they had been caught in the act of committing a crime. Cloaking itself in the guise of secularism, it sought to lay the foundations of communism." (Sebilürreşad, 1948: 1).

A striking feature of this text is that, rather than targeting communism directly, it establishes a causal relationship between the Republic's religious policies and the emergence of communism. Within this discourse, secularism is not presented merely as the separation of religion and the state; instead, it is portrayed as a policy that weakened religious life and thereby created favorable conditions for the spread of communism. In this way, the perceived communist threat becomes a discursive instrument for legitimizing criticism of the prevailing understanding of secularism.

The anti-communist discourse of *Sebilürreşad* was not confined to a purely religious framework; rather, it was constructed within a broader perception of ideological threat. As an Islamic periodical, *Sebilürreşad* frequently published articles emphasizing Islam as the principal response to communism while simultaneously advocating nationalism and Islamic unity as complementary foundations of resistance (Tamer, 2011: 55).

In the commentaries published in *Sebilürreşad*, communism was not treated as an isolated ideology but was instead associated with Zionism and Freemasonry and situated within a common category of threat. Within this framework, Zionism, Freemasonry, and communism were portrayed as distinct manifestations of forces sharing a common origin and pursuing similar objectives. Consequently, they were interpreted as interconnected components of a comprehensive ideological threat. In the journal's first issue published in 1948, Cevat Rifat Atilhan expressed this view as follows:

"Zionism, acting hand in hand with communism, constitutes a grave danger not only to Turkey but to the whole of Asia. In Palestine, the indigenous Arabs are engaged in a struggle against both the Zionists and the Red imperialists who have been brought there from all parts of the world." (Atilhan, 1948a: 7)

In another article published in the same issue of the journal, entitled *Freemasons in Turkey: The Enemies of Religion, the Red, and the Insidious Threat* (*Türkiye'de Farmasonlar, Din Düşmanı, Kızıl ve Sinsi Tehlike*), Atilhan identified the "Red Freemasons" as the principal enemies of religion, morality, virtue, tradition, and the family (Atilhan, 1948b: 9).

A notable feature of this discourse is its integration of diverse political and social actors into a single ideological framework of threat. Communism, Zionism, and Freemasonry are not presented as independent movements; rather, they are portrayed as interconnected forces pursuing common objectives and directed by the same center. Through this construction, the discourse establishes a comprehensive causal relationship between developments that might otherwise appear unrelated, thereby creating a multilayered perception of threat.

The repeated emphasis on concepts such as religion, morality, virtue, the family, and tradition further reinforces this construction of threat. These values are represented not merely as social institutions deserving protection but as the fundamental pillars of Turkey's national and spiritual identity. By contrast, communism, Zionism, and Freemasonry are collectively portrayed as constituting a single ideological front committed to the destruction of these shared values. In this way, disparate perceived threats are consolidated into a common enemy, while the appropriate response is framed as a struggle grounded in religious and national values.

In this respect, the discourse of *Sebilürreşad* extends beyond a critique of communism alone. By bringing together diverse ideological and political actors within a single narrative of threat, it employs a strategy of constructing an integrated enemy. Through this discursive framework, anti-communism transcends opposition to a single ideology and becomes part of a broader ideological struggle encompassing all forces perceived as threatening the nation's religious and national identity.

Indeed, subsequent issues of the journal continued to associate communism with Freemasonry and Zionism, consistently portraying these as interconnected forces pursuing complementary objectives. This continuity demonstrates that anti-communist discourse was constructed not merely in opposition to a single ideology but within the framework of a broader and more comprehensive perception of ideological threat.

During this period, the ideas and individuals associated with communism in *Sebilürreşad* were predominantly stigmatized through negative characterizations and categorized as criminal, harmful, or hostile elements. Within this discursive framework, the official state's struggle against

communism was increasingly reinterpreted by the journal through an Islamist perspective, gradually assuming the character of a religious confrontation. As one study has observed, “through its persistent emphasis on the godlessness of communists, this struggle became an existential issue for *Sebilürreşad*.” (Bulut, 2024: 361–368).

In this context, anti-communism ceased to function merely as a response to an external ideological threat. It also became a central framework for defining domestic political divisions such as conservative versus secular, progressive versus reactionary, and right versus left. Consequently, opposition to communism emerged as one of the principal instruments of both ideological and political polarization.

The articles published in *Sebilürreşad* demonstrate that opposition to communism extended beyond the level of ideological critique and evolved into a discourse conveying explicit political messages to the governments of the period. Within this framework, the journal repeatedly argued that an effective struggle against communism required the strengthening of the religious sphere. In particular, it emphasized the need to revitalize religious institutions and to expand the role of religion within the educational system. One of the journal’s contributors, Saruhan, expressed this position as follows:

“...to combat communism effectively, greater support must be given to religious development. Religious institutions must be revived, religious leaders must be trained, our children must receive religious education, and religious instruction must be introduced into schools without delay.” (Saruhan, 1949: 4–6).

These statements demonstrate that, in *Sebilürreşad*, anti-communism was not confined to constructing a perception of threat; it also evolved into a programmatic discourse advocating concrete policy measures aimed at expanding the role of religion in both the public sphere and the educational system.

At the time when Saruhan argued in *Sebilürreşad* that greater support should be given to religious development as a means of combating communism, Turkey was already experiencing a process of religious liberalization compared with the early years of the Republic, a process that accelerated under the Democratic Party government. The restoration of the Arabic call to prayer (*adhan*) constituted the first and most visible step in this liberalization of religious policy (Ahmad, 2015: 125). During the same period, significant measures were also introduced in the field of religious education, including the establishment of imam-hatip courses and the reintroduction of religious instruction into the primary school curriculum. In addition, the budget and personnel of the Presidency of Religious Affairs (*Diyanet İşleri Başkanlığı*) were expanded (Çakır, 1990: 67), while certain religious communities whose activities had been suspended following the

establishment of the Republic were granted a degree of freedom to resume their activities (Zürcher, 2004: 233).

Demonstrating that the struggle against communism based on religious and moral principles had international parallels also constituted an important discursive strategy adopted by the contributors to *Sebilürreşad*. Accordingly, the journal presented anti-communist campaigns conducted in different parts of the world as reference points for the Turkish public. For example, in the article entitled “Condemnation of Communism” (*Komünizmi Takbih*), published in the sixth issue of the journal in 1948, it was reported that, in a letter signed by leading figures of the Polish ecclesiastical hierarchy, the head of the Polish Catholic Church had strongly condemned communist materialism (Sebilürreşad, 1948: 51).

Similarly, in an issue published the following year, Hakkı Şenkon’s article entitled “The Front of Religion and Morality Against the Red Threat” (*Kızıl Tehlikeye Karşı Din ve Ahlâk Cephesi*) presented examples of anti-communist campaigns conducted through religious institutions in various countries, particularly the United States (Şenkon, 1960: 137).. Through reports and articles of this kind, the journal sought to demonstrate that the relationship between religion and anti-communism was not merely a local phenomenon but one of universal significance.

From the resumption of its publication in 1948 until 1966, the journal’s anti-communist discourse was characterized predominantly by strategies of demonization and enemy construction. In this context, motivated by the struggle against communism, *Sebilürreşad* directed its criticism not only against an external ideological adversary but also against domestic secularist circles that it portrayed as hostile to religion.

4. Conclusion

The Cold War constituted a period in which communism in Turkey was perceived not merely as a political and economic ideology but also as a comprehensive threat to religious, moral, and cultural values. This study has demonstrated that this perception did not emerge spontaneously; rather, it was systematically constructed through specific discursive strategies. To this end, the works of conservative intellectuals, the publications of the Associations for the Struggle Against Communism, and right-leaning periodicals were examined through qualitative discourse analysis in order to evaluate the functions assigned to religion within anti-communist discourse.

The findings indicate that religion-based anti-communist discourse in Turkey was shaped not only by domestic dynamics but also within the broader context of the Cold War’s global ideological rivalry. The international anti-communist strategy led by the United States encouraged the use of religion as an ideological instrument against communism. In Turkey, this approach merged with perceptions of the Soviet threat, the historical image of the “Muscovite” (*Moskof*), the country’s

conservative intellectual tradition, and criticisms of the Republic's religious policies, giving rise to a distinctive form of anti-communist discourse. These findings suggest that anti-communist discourse in Turkey cannot be explained solely by external influence or exclusively by domestic factors; rather, it should be understood as the product of the interaction between these two dimensions.

The texts examined in this study demonstrate that communism was frequently constructed not as a political rival but as an ontological enemy. The communist identity was defined through a typology characterized as godless, immoral, devoid of sacred scripture, without a homeland, and stripped of its humanity. As a result, political competition was transformed into a series of absolute oppositions between faith and unbelief, truth and falsehood, and morality and moral decay. Through this discursive framework, communism was represented not merely as an alternative ideology but as a comprehensive threat directed against the religious and cultural foundations of society.

The study further demonstrates that anti-communist texts employed not only strategies of enemy construction but also a broader repertoire of complementary discursive strategies. The animalization and moral degradation of communists, narratives portraying sacred values as under threat, depictions of cultural decline centered on the family and morality, calls for the protection of religious symbols, narratives of victimization, claims of double standards in the legal and educational systems, and the presentation of communism, Zionism, and Freemasonry as components of a single category of threat all emerged as recurring patterns within the anti-communist literature of the period. Through these strategies, opposition to communism was transformed from a purely political critique into a powerful rhetorical framework designed to generate broad-based social mobilization.

Another significant finding of this study is that religion was not employed solely as a defensive instrument against communism. Anti-communist discourse also functioned as an effective means of legitimizing criticism of the Republic's secularist policies and advocating a more prominent role for religion in the public sphere. The discourse constructed around the perceived communist threat became part of a broader ideological framework that called for the redefinition of relations between religion and the state. Consequently, anti-communism came to sustain not only perceptions of external threat but also demands for domestic political and social transformation.

This study contributes a comprehensive discourse-analytical perspective to the existing literature, which has largely examined anti-communism in Turkey through the lenses of foreign policy, national security, and ideological polarization. Its principal contribution lies in demonstrating that, during the Cold War, religion functioned not merely as a passive cultural

element but as a constitutive discursive resource that generated ideological legitimacy, facilitated social mobilization, constructed collective identities, and legitimized political demands. In this respect, the study moves beyond approaches that explain the emergence of anti-communist discourse solely through state policies or international developments by highlighting the role of conservative intellectuals, civil society organizations, and periodicals in producing and disseminating this discourse. By doing so, it contributes to the reassessment of the relationship between religion and politics in the Cold War context while offering a discourse-oriented perspective to the literature on the historical formation of conservative political discourse in Turkey.

Nevertheless, this study focuses specifically on the religion-centered dimension of conservative anti-communist discourse during the Cold War. Future research could broaden this perspective by comparatively examining perceptions of communism across different political and ideological groups, analyzing Turkish anti-communist discourse in comparison with that of other NATO member states, and investigating the transformation of religion-based anti-communist discourse in the post-Cold War period. Such lines of inquiry would contribute not only to the further development of the scholarship on anti-communism in Turkey but also to a more comprehensive historiography of the relationship between religion and politics.

REFERENCES

1. Archival Sources

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2/124.81.15.

2. Periodicals

Sebilürreşad. Cilt 1, Sayı 1, 1948.

Sebilürreşad. Cilt 1, Sayı 3, 1948.

Sebilürreşad. Cilt 1, Sayı 6, 1948.

3. Books and Articles

Ahmad, F. (2015). *Modern türkiye'nin oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Armaoğlu, F. (2020). *20. yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)*. İstanbul: Kronik Yayınları.

Atilhan, C. R. (1948). Filistin için cihad-ı mukaddes. *Sebilürreşad*, 1(1).

Atilhan, C. R. (1948). Türkiye'de farmasonlar, din düşmanı, kızıl ve sinsî tehlike. *Sebilürreşad*, 1(1).

Atsız, H. N. (1960). *Makaleler I*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aydınlı, E. (2021). The evolution of anti-russian sentiment into u.s.-aligned anti-communism in turkey and the associations for the struggle against communism. *Bursa Uludağ University Social Sciences İnstitut- Phd Thesis*.

- Bilgili, A. S. (2014). Turkish-Islamic Synthesis Matter in Educational Programs (A Projection To Arguments Between 1980-2000 Years). *Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi* 1(1).
- Bulut, E. Ç. (2024). Anti-communism in turkiye according to conservative and nationalist journals (1960-1965). *Journal of Modern Turkish History Studies* 24(48).
- Cumalıoğlu, F. (1963). *Komünizm ve İslam*. İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı.
- Çakır, R. (1990). *Ayet ve slogan-türkiye’de islami oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çelik, A. (2020). Early years of cold war nationalism and religion in impact of anti-communism in turkey, *Fırat Üniversitesi Social Sciences Journal* 30(1).
- Çelik, A. (2020). *Soğuk savaş’ın oluşum süreci ve Türkiye’ye etkileri*. İstanbul: Hiper Yayınları.
- Demir, Ş. (2022). A study on anticommunism as a cold war instrument in turkey and Dr. Fethi Tevetoğlu. (Master’’s thesis). Afyon Kocatepe University.
- Esenbel, M. (2000). *Türkiye’nin batı ile ittifaka yönelişi*. İstanbul: İsis Yayınları.
- Günar, A. (2014). The era of mccarthy in the united states of america and its impacts on foreign policy. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Journal of Social Sciences*, (4).
- Karpat, K. (2012). *Türk dış politikası tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, .
- Karpat, (2016). *Türk demokrasi tarih*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (1997). *Sosyalizm, komünizm ve insanlık*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kızak, E. B. (2021). anti-communism and peyami safa in a cold war environment. *19 Mayıs University Social Sciences Journal* 2(3).
- Kocaoğlu, C. T. (2020). Anti-communist discourse in anti-communist books during the cold war. *Journal of Thought and Society*, (2).
- Küçükkalay, H. (1975). *İslam ve kızıl rüzgâr*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Merdivenci, Ö. F. (1952). Komünizm nedir?. *Komünizmle Mücadele Dergisi* 1(2).
- Merih, T. (2006). *Soğuk savaş ve türkiye*. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Meşe, E. (2016). Komünizmle mücadele dernekleri. Ankara: İletişim Yayınları.
- Meşe, E. (2017). The russian perception on the turkish right during the cold war: russia as the enduring object of hatred, in *Proceedings of the Seventh International Black Sea Symposium: Turkish–Russian Relations*, Giresun.
- Özakıncı, C. (2002). *İrtica 1945-1999 türkiye’de irtica ve emperyalizm*. İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Safa, P. & Akkaya, M. F. (1964). *Komünizm tehlikesine dikkat*. Elâzığ: Komünizmle Mücadele Derneği.
- Safa, P. (2011). *Din, inkılap, irtica*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2017). *Sosyalizm, marksizm, komünizm*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Saray, M. (1994). *Sovyetler birliği’nde türkler ve islam*. Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Saruhan, H. (1949). Komünizme karşı duracak ancak islâmiyet kalesidir. *Sebilürreşad* 1(6).

Sevim, M. (2024). The united states' muslim fighters: from the policy of containment to the green belt strategy, *Avrasya Dosyası* 15(1).

Şenkon, H. (1960). Kızıl tehlikeye karşı din ve ahlak cephesi. *Sebilürreşad* 12(3).

Tamer, M. (2011). Anti-communism in turkey during the cold war and the journal sebilürreşad. (Master's thesis), *Istanbul University*.

Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği, (1966). *Komünizme ve komünistlere karşı türk basını*. İstanbul: Gazetecilik İşletmesi Matbaası.

Zürcher, E. J. (2004). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Conflict of Interest: The author declare that he has no conflict of interest related to this study.

Funding and Acknowledgments: This study received no financial or institutional support.

Ethics Committee Approval: This study is based on the analysis of published texts and historical documents. It did not involve human participants or the collection of personal data. Therefore, ethics committee approval was not required.

AHISKALI CEVRÎ VE BİR GAZELİNİN İNCELENMESİ

CEVRÎ FROM AHISKA AND ANALYSIS OF HIS ONE GHAZAL

Hanzade GÜZELOĞLU

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsanî Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, hanzadeguzeloglu@ardahan.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-1678-4765

Geliş Tarihi / Date Applied
01.07.2026

Kabul Tarihi / Date Accepted
29.09.2026

ÖZET

Anadolu topraklarının Kafkaslara uzanan kolunda yer alan Ahıska, eski bir Türk yurdu olup tarihinde yaklaşık üç yüz yıllık dönem boyunca Osmanlı idaresinde kalmıştır. Döneme ait birçok yazılı, sözlü, tarihî ve mimarî eser bulunmaktadır. Âşıklarıyla da ünlü bir yer olan Ahıska, Osmanlı bürokrasisinde yer almış birçok devlet adamı, âlim ve şair yetiştiren bir bölgedir. Ahıskalı olan Cevrî (d.1805-öl.1875) XIX. yy.'da yaşamış bir divan şairidir. Döneminin şairler tezkiresine girmeyi başarmış bir şairdir. Gençliği doğup büyüdüğü Ahıska'da geçen Cevrî, Diyarbakır'a yerleşmiş, ömrünün son dönemlerini büyük ölçüde burada geçirmiş ve bu şehirde vefat etmiştir. Şehrin şairleriyle ilgili tezkire kaleme alan ünlü edebiyatçı Ali Emîrî, Cevrî'ye tezkiresinde geniş yer ayırmıştır.

Çalışmada, Cevrî hakkında başta Emîrî tezkiresi olmak üzere kaynaklarda bulunan bilgiler ışığında hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri ele alınmış; günümüze ulaşan bir gazeli incelenmiştir. Söz konusu gazel, muhteva ve şekil unsurları bakımından Klasik Türk edebiyatında kullanılan geleneksel şerh (muhteva açıklaması) yöntemi esas alınarak incelenmiş; bunun yanı sıra şiir tekniğinin farklı unsurları açısından da değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda Ahıskalı Cevrî'nin edebî şahsiyeti ve şiir üslubu hakkında tespitlerde bulunulmuştur. Ayrıca henüz gün ışığına çıkarılmamış eserleri olan *Divânı* ve *Şehnâme* tercümesine ilişkin izler takip edilmiştir. Çalışmanın amacı, son dönem divan şairi olan ve hakkında sınırlı bilgi bulunan Ahıskalı Cevrî'nin edebî varlığına dikkat çekmek; örnek gazeli üzerinde şiir üslubunu göstermek ve Ahıska'nın Osmanlı dönemi divan edebiyatı için şair yetiştiren önemli merkezlerden biri olduğunu vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, Ali Emîrî tezkiresi, Ahıska, Ahıskalı Cevrî, Gazel.

ABSTRACT

Ahıska, located on the branch of Anatolian lands extending towards the Caucasus, is an ancient Turkish homeland that remained under Ottoman rule for approximately three hundred years. There are many written, oral, historical, and architectural works belonging to this period. Famous also for its âşıks (minstrels), Ahıska is a region that raised many statesmen, intellectuals and poets who took part in the Ottoman bureaucracy. Ahıskalı Cevrî (b. 1805–d. 1875) was a 19th-century divan poet, who succeeded in being included in the biographical dictionaries (tezkire) of the poets. Having spent his youth in Ahıska, Cevrî later settled in Diyarbakır, spent the final period of his life largely there and passed away in this city. The famous man of letters Ali Emîrî, who penned a biography on the city's poets, allocated a significant place to Cevrî in his work.

In this study, Cevrî's life, literary personality, and works are examined in light of the sources, particularly the Emîrî biography; furthermore, a surviving ghazal of his is analyzed. The ghazal is analyzed in terms of its content and formal elements based on the traditional method of commentary (sharh) used in Classical Turkish literature. Additionally, it is evaluated with respect of poetic technique. In line with the findings obtained, determinations regarding the literary personality and poetic style of Cevrî have been made. Moreover, traces regarding his *Divan* (collection of poems) and *Shahnameh* translation, which are works that have not yet been brought to light, have been pursued. The objective of this study is to draw attention to the literary presence of Cevrî from Ahıska, a late-period divan poet about whom there is limited information, to demonstrate his poetic style through his sample ghazal, and to emphasize that Ahıska was an important center that raised poets for the Ottoman literature.

Keywords: Divan poetry, Divan poet, Tezkire of Ali Emîrî, Ahıska, Cevrî from Ahıska, Ghazal.

1. GİRİŞ

Türk edebiyatı tarihinde XIII-XIX. yy.'larda varlığını sürdüren divan edebiyatının gelişme gösterdiği Anadolu sahası dışında Orta Asya, Azerbaycan, Kafkaslar ve Balkanlar da yer almaktadır. Bu edebiyat geleneğinin en uzun ve yoğun yaşandığı en geniş saha şüphesiz Anadolu sahasıdır. Bu sahanın batıdan doğuya bir ucu Balkanlara, diğer ucu Kafkaslara uzanmaktadır. Osmanlı dönemi edebî hayat için özellikle Prizren ve Priştine yerleriyle Balkanlar her ne kadar “kâtip ve şair” ocağı olarak biliniyorsa Kafkasya’ya açılan bir kapı olarak Ahıska bölgesi de bu geleneğin yaşandığı yer, “âşıklar ocağı”dır. Ahıska’da konuşulan dil, yaşanılan Türk kültürü, edebî gelenek ve âşıklık geleneği Kuzey-doğu Anadolu bölgesindekiyle aynıdır. Tezkirelere göre Ahıska, divan edebiyatı için şair yetiştiren beldeler arasında yer almaktadır. Burada çok sayıda âşık, âlim, asker, devlet adamı ve diğer bürokrat da yetişmiştir. Osmanlı sicil kayıt belgelerine göre Osmanlı bürokrasisinde yer alan Ahıskalıların sayısı 175’tir (Balcı ve Küçük: 2015).

Kadim bir Oğuz ve Türk yurdu olan Ahıska bölgesinden, *Dede Korkut Kitabı*’nda ve Evliya Çelebi’nin *Seyahat-nâmesi*’nde bahsedilmektedir. En eski tarihinde Bun-Türkler, Hunlar, Hazarlar ve Kıpçakların da yaşadığı topraklar olan Ahıska ve çevresi, 1068 yılında Sultan Alparslan tarafından Selçuklu devletine katılmıştır. Ahıska, XVI. yy.’dan XIX. yy.’ın ilk yarısına kadar Osmanlı toprağı olarak Osmanlı Devleti idaresindeydi. 1828’de Rus ordusunun kuşatması sonucu istilaya uğrayan Ahıska, 1829 Edirne Anlaşmasıyla Osmanlı’nın idaresinden Rusların hakimiyetine geçmiştir.¹

Ahıska’da Osmanlı dönemine ait şiir mecmuaları, divanlar, tezkireler, cönkler, kanunnâmeler, tahrir defterleri, fermanlar vb. yazılı kaynakların yanı sıra mimarî yapılar, mezar taşlarının bulunması; bölgede idarî ve ilmî müesseselerin kurulması, Ahıska çıkışlı şair ve âlimlerin varlığı, ilmî ve edebî eserlerin yazılması buranın da edebiyat, ilim ve kültürün gelişme gösterdiği bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır (Güzeloğlu, 2020: 96-101).² Âşıklarıyla ünlü bir yer olan Ahıska, Osmanlı bürokrasisinde yer almış birçok devlet adamı, âlim ve şair yetiştiren bir yerdir.

Ahıska, tezkireler ışığında Anadolu coğrafyasında divan şairi yetiştiren beldeler arasında zikredilmektedir (İsen, 1997: 67). Edebiyat tarihi kaynaklarında Ahıskalı olarak kaydedilen bir divan şairi Ali Emirî tezkiresinde yer alan XIX. yy.’da yaşamış Ahıskalı Cevrî’dir.

Ali Emiri, yazdığı tezkiresinde Ahıskalı Cevrî’nin biyografisine dair geniş bilgi verirken Cevrî’nin edebî şahsiyetini ve eserlerini olumlu sıfatlarla değerlendirmektedir. Emirî bizzat tanıdığı Cevrî ile ilgili hatıralarını da aktarmaktadır. Çalışmada, son dönem divan şairi Ahıskalı Cevrî hakkında kaynaklarda bulunan bilgiler ışığında hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri tanıtılmaya çalışılmış ve bu kaynaklarda yer alan, günümüze ulaşan tek gazelinin incelenmesi yapılmıştır. Elde edilen bilgilerden ve tespitlerden yola çıkılarak Ahıskalı Cevrî’nin edebî şahsiyeti ve üslubu konusunda

¹ Ahıska bölgesinin Türk yurdu olması çok eski devirlere dayanmaktadır. Kaynaklarda, M.Ö. 4. yy.’da Makedonyalı İskender’in Kafkasya’ya geldiği sırada Kür ırmağı boyunca Bun-Türklerin yaşadığına dair ifadeler yer almaktadır. Bu topraklar, daha sonra Hunlar, Hazarlar, Kıpçaklara sahne olmuştur (Zeyrek, 2001: 11). Ahıska’nın tarihi için şu kaynaklara bakılabilir: Zeyrek, Yunus. *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2001; Kırzioğlu, Fahrettin. *Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993; Kırzioğlu, Fahrettin. “Ahıska bölgesi ve Türklük”. *Bizim Ahıska*, (Bahar 2013), 15-17. <http://www.ahiska.org.tr/wp-content/uploads/15-17.pdf>

² Ruslar, 1826-1829 yıllarında Kafkasya, İran ve Osmanlı sınırlarında ele geçirdikleri şehirlerde bulunan yazma eserlere ilgi duymuşlar ve buradan topladıkları yazmaları Sankt-Petersburg’a götürmek için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Nitekim 1829’da Erdebil’e geçen Ruslar Şeyh Safayüddin Türbesinde el koydukları bir miktar kitap, Ahıska’dan ele geçirdikleri 145 yazma eser ve daha sonra Erzurum ile Bayezid Kütüphanelerinden aldıkları 45 adet yazmayı alıp götürmüşlerdir (Çayıroğlu, 2020: 183).

bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci kısmını oluşturan gazel incelemesi, şairin bugün için bilinen tek gazeli üzerine yapılmıştır. Şairin üslubunu şiir üzerinde görmek üzere klasik şerh yöntemiyle beyitlerin anlamı verilmiş ve şiir şekil yönüyle de incelenmiştir. Şiir açıklaması için geleneksek beyit tahlil yöntemi kullanılmış olup bu açıklamayı desteklemek amacıyla gazel vezin, ses ve ahenk unsurları, biçime ait özellikler açısından da incelenmiştir. İmale, med ve ulamaların kullanımı beyit bazında sayıldı ve tabloda gösterildi. Özellikle beyitlerin biçimsel yapısına ilişkin verileri (örneğin vezin olaylarının kullanım sıklığı) görsel olarak kolay analiz etmek için sayılar tabloya dökülmüş ve aynı verilerin grafiği de verilmiştir. Elde bulunan gazelden hareketle Cevrî'nin üslubu hakkında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Mevcut şiir örneği çerçevesinde elde edilen sonuçlarla tezkirede yer alan şair değerlendirmeleri de dikkate alınarak edebî şahsiyeti genel hatlarıyla çizilmeye çalışılmıştır. Ahıskalı Cevrî'nin diğer şiirlerine rastlanmadığı için çalışma tek gazel metni ile sınırlı kalmıştır. Ahıskalı Cevrî hakkında bugüne kadar ayrı bir çalışma yapılmamıştır. Şair hakkında bilgi içeren kaynaklarda bu gazelin sadece metni verilmektedir. Bugüne kadar sadece metin olarak yer alan bu gazel üzerine herhangi bir inceleme yapılmamıştır. Çalışmada şiirin incelenmesi ileride- şairin diğer eserleri gün ışığına çıktığı takdirde – şairin diğer eserleriyle veya başka şairlerle karşılaştırma imkânı sunacaktır.

Çalışmanın amacı, Ahıska çıkışlı bir şairin edebî şahsiyeti ve eserlerini tanıtarak Ahıskalı bir şairin varlığına dikkat çekmek ve bölgenin divan edebiyatı için şair yetiştiren bir yer olduğunu vurgulamaktır. Ahıskalı Cevrî ve eserleri ve bölgenin edebî hayatı konusunda yapılacak daha kapsamlı araştırmalara katkı sağlamak amaçlar arasındadır.

Bir makale çerçevesinde Ahıskalı Cevrî'yi tanıtarak mevcut bilgiler ışığında edebî şahsiyetine ve eserlerine dikkat çekmek; bu divan şairinin hem Türk edebiyatı tarihindeki yerini belirlemek hem de Osmanlı coğrafyası için stratejik öneme sahip olan Ahıska bölgesine işaret etmek istenmiştir.

2. AHISKALI CEVRÎ'NİN HAYATI, EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Cevrî hakkında bilgi bulunan en eski kaynak Ali Emirî tezkiresi olan *Tezkire-i Şuarâ-yı Amid*'dir (1328: 158-161; Kadioğlu, 2018: 222-223). Saadeddin Nüzhet Ergün *Türk Şairleri* (1936, III/1049-1051) adlı eserinde Emirî'nin tezkiresini kaynak göstererek tezkiredeki bilgileri aktarır, şairden bir örnek gazele de yer verir (Ergün, 1936: III/1049-1051). Şair hakkındaki bilgi içeren en son kaynak ise *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)* kapsamında yazılan ansiklopedik maddedir (Arslan, 2014).

Türk edebiyatı tarihinde farklı dönemlerde yaşamış Cevrî mahlaslı birkaç şair vardır. Bunlardan en çok söz edilen XVII. yy. şairi İbrahim Cevrî, mevlevîyetiyle ve tasavvufî eserleriyle tanınan bir divan şairidir. Biri XIX. yy.'da ve diğeri XX. yy.'da da yaşamış âşık/halk şairi iki Cevrî daha vardır (Arslan, 2014). XIX. yy.'da yaşamış olan Ahıskalı Cevrî ise son dönem divan şairlerindendir (İdem, 1977: 58; Alptekin, 2002: 456; Özgüdenli, 2008: 640).³

³ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler/İsimler/Eserler/Terimler)*, II/ 58-59, Dergâh Yayınları'nda "Cevrî" maddesinde de şair hakkında bilgi verilmektedir. Ahıskalı divan şairi Cevrî dışında kaynaklarda Cevrî mahlaslı beş şair daha bilinmektedir. Bunlardan biri Konyalı âşık Cevrî XIX. yy.'da yaşamıştır. İkinciisi hangi asırda yaşadığı belli olmayan ve Kul Cevrî mahlasıyla şiirler söyleyen Bektaşî şairidir. Hayatı hakkında bilgi bulunmayan ve şiirlerine XV-XVI. yy. nazire mecmualarında rastlanan bir diğeri Cevrî XV. yy. divan şairidir. Asıl adı İbrahim olan ve Edirne'de kadılık yapan, tezkirelerde İstanbullu Cevrî ile karıştırılan Harrazzâde Cevrî (öl. 1585), XVI. yy. divan şairi olup Edirnelidir. Şair ve hattat olan İbrahim Cevrî (öl. 1654) ise XVII. yy.'da yaşamış ve İstanbulludur.

Emirî tezkiresinde şair maddeleri fihristinde Ahıskalı Cevrî, “*Şa’ir-i mâhir Ahıskalı Biñbaşı Cevrî Efendi*” başlığıyla verilmektedir (Emirî, 1328: b; Kadioğlu, 2018: 22).

Asıl adı Hasan olan Cevrî, H.1220/M.1805 yılında Ahıska şehrinde doğdu. Gençlik yıllarını Ahıska’da geçiren Cevrî, askerlik mesleğine intisap etmiştir. Binbaşı rütbesine kadar yükselmiştir. H.1272/M.1855 yılında Diyarbakır’a tayin olan Cevrî uzun müddet burada bulunarak Diyarbakır’a yerleşmiştir. Emirî’nin ifadesiyle, Diyarbakır’da vefat eden şuaradandır. Şehrin edebiyat erbabıyla dost olup şiir sohbetlerine katılmış, onlarla çok iyi anlaştığından dolayı Diyarbakır’a yerleşmeye karar verip uzun süre bu şehirde kalmıştır. H.1284/M.1867 senesinde emekliye ayrılmış ve yeterli miktardaki emekli maaşıyla köşesine çekilmiştir. O sırada H.1285/M.1868 yılında Diyarbakır valiliğine tayin edilen İsmail Hakkı Paşa ile arasında eski hukuku olduğuna istinaden onun isteğiyle Mardin sancağı mutasarrıf vekilliği görevine getirilmiştir. Payitahtta asaleti tasdik edilene kadar altı aylık bir süre mutasarrıf vekaletini yaptığı halde asaleti tasdik edilemediğinden H.1287/M.1870 yılında Siverek ve sonra H.1288/M.1871 senesinde Rıdvan kazaları kaymakamlığına atanmıştır. Rahatsızlığı nedeniyle Cevrî’nin H.1290/M.1873 yılında bulunduğu bu son kaymakamlık görevinden istifa ederek tekrar Diyarbakır’a döndüğünü ve orada H.1292/M.1875 tarihinde vefat ettiğini Emirî şu cümleyle bildirmektedir: “*Ma’lûliyyetiniñ teşeddüdü hasebiyle H.1290/M.1873 senesinde bi’l-isti’fâ tekrâr kûşe-i ferâgatı ihtiyâr ve ol sûretle imrâr-ı leyl ü nehâr eylemekte iken H.1292/M.1875 senesinde râhile-bend-i sefer-i âhîret oldu.*” Cevrî Dağkapısı civarında Kal’alı Hoca Ahmed Râşid Efendinin mezarı karşısında defnedildi (Emirî, 1328: 158; Kadioğlu, 2018: 221; Arslan, 2014).

Emirî’nin, Cevrî’nin ailesine dair verdiği diğer bilgi de oğluyla ilgilidir. Buna göre, Mektubî Kalemî’ne devam eden Yusuf Ziya adında güzel yüzlü bir oğlu vardı. Emirî, oğlunun yirmi yaşına geldiğinde kendisini terk edip gurbet diyarlarına gitmesinden ve bu vefasızlığından Cevrî’nin daima yakındığını da belirtmektedir. “*Yûsuf Ziyâ nâmında sâhib-i hüsn ü cemâl bir evlâdı olup mektûbî kalemine devam eylerdi. Yirmi sinne vâsıl oldukta kendisini terk ile gurbet diyârında sefîhâne dolaşmasınıñ elem ve cevri bî-çâreyi müstagra-k-ı ye’s ü hirmân eylemişti. Dâ’imâ oğlunuñ yaptığı vefâsızlığı söyler âh eder dururdu.*” (Emirî, 1328: 160; Kadioğlu, 2018: 222).

Emirî, Cevrî Efendinin vefatından birkaç yıl öncesinde Emirî’nin üstadına aralıkla uğradığı vakitlerde kendisiyle sohbet etme fırsatına sahip olduğunu aktarmaktadır. Tezkiresinde Cevrî ile ilgili verdiği bilgiler arasında şairin dış görünüşü ve kişiliği hakkında bilgi de yer almaktadır. Tarif ettiği dış portresine göre, Cevrî, muhterem ve asil bir yüze sahip, dolgun vücutlu, orta boylu biriymiş. Sahip olduğu özelliklerinden, Cevrî’nin yaşlılığındaki uyumlu duruşundan bile elli sene öncesinde güzelce ve zarif biri olduğu anlaşılıyordu. Yürümeye gücü kalmadığı için atın üstünde gelip gidermiş. Emirî’nin ifadesiyle *Şehnâme*’den hikâyeler anlattığı sırada, özellikle içinde ok atmak, kılıç sallamak ve düşmana hücum etmek ile ilgili beyitleri okuduğu vakit sanki savaş meydanında bulunan kendisiymiş gibi bir vaziyet alırdı (Emirî, 1328: 160). Bu durum, onun şairlik hissiyatını gösterdiği gibi, askerî hayatından kalan bir alışkanlıktan da ileri gelmektedir.

Cevrî’nin duruma uygun belîğ bir lisanla başka şairlerin şiirlerinden seçkin beyitler okuduğunu ve onun bu konudaki yeteneğini takdir ettiğini belirten Emirî, tezkiresinde buna örnek olarak şöyle bir olayı nakletmektedir:

“*Bir gün Hâmî-i Amidî’nin seçkin beyitlerini ezberden okurken*

Ne mümkündür ikâmet mezra’-ı ‘âlemde ey Hâmî

Hilâlin çarh-ı dihkân kıştâr-ı ‘ömre dâs etmiş

beytine gelince hazinâne âh ederek sükût etti. Derin bir dalgaya daldı. Gâlibâ evâhir-i ömrü olduğu hâtırına gelmişti. Bu hakîr hâlâ Hâmî Dîvânî'na baktıkça onuñ okuduğu belîğ beytleri der-hâtır eder ve sûret-i intihâb husûsundaki mahâretini takdîr eylerim." (Emirî, 1328: 160; Kadioğlu, 2018: 222).

Ahıska şehrinin Rus istilasına uğradığı H.1244/M.1829 yılına kadar memleketinde olduğundan bu faciayı öyle yanık hikâye⁴ olarak anlatırdı ki duyanların yürekleri parçalanırdı.⁵ Emirî'nin ağzından bunu şöyle okuyoruz: *"Ahıska şehrinin zamân-ı istîlâsı olan 1244/1829 senesine kadar memleketinde olduğundan fâci'a-i istîlâyı öyle yanık hikâye eylerdi ki işitenlerin yürekleri çâk olurdu."* (Emirî, 1328: 160).

Cevrî'nin doğup büyüdüğü Ahıska toprağını yad ettiğini, memleketiyle olan manevî bağı ve hatıralarını canlı tuttuğunu ve şairlik vazifesi olan memleketinin sesi olduğunu buradan anlamak mümkündür. Şair ruhuna ilaveten Cevrî'nin asker kişiliği de göz önünde tutulursa, onun memleketi Ahıska istilasına dair izlere kendi eserlerinde de rastlanabileceğini akla getirmektedir.

Emirî, tezkiresinde Cevrî'yle ilgili anlattığı hayat hikâyelerden, başka şairlerle olan münasebetinden, bazılarıyla karşılıklı şiir söylemesinden ve Emirî'nin kendisiyle yaptığı diyaloglardan şairi bizzat tanıdığı ve hayatı boyunca birçok kez görüştüğü anlaşılmaktadır. Kendi ifadesine göre, Cevrî'yle ilk karşılaştığı sırada yedi sekiz yaşındaymış. O esnada hocası Fethullah Feyzî Efendi'yi ziyarete gelen Cevrî'nin bir vesileyle henüz yemek yemediğini söylemesi üzerine çocuk Emirî hemen koşup yemek getirmiş. Cevrî de alıp yemiş. Aradan sekiz yıl geçince yine üstadı Muhammed Şaban Kamî Efendi'yi ziyarete geldiğinde Emirî'yi görünce, büyümüş ve simaca da değişmiş olmasına rağmen hemen tanımış ve şakayla "Bu çocuk benim velinimetimdir" -diyerek olayı Emirî'nin üstadına anlatmış (Emirî, 1328: 158-159). Emirî, Cevrî'nin yediği birkaç lokmanın hakkını seneler geçmesine rağmen unutmaması gibi hatırsınaslığını değerlendirir ve o zamanki çocuk olan kendisini hemen tanımasını vefa ve zekâsının yüksek seviyesine bir örnek olarak sayar.

Cevrî'nin dönemin şairleriyle olan nükteli sohbetleri, karşılıklı şiir söylemeleri, duruma uygun irticalen beyit kurduğu çok olmuştur. Cevrî, her sene yapılan kur'a mu'âyesine (bir nev'i asker alım imtihanı, ad çekme)⁶ görevlendirilirdi. Yaşıt olan şairler gazellerini tahmîs u tanzîr ederlerdi. H.1280/M.1864 senesinde kur'a imtihânı seçimi için Begmez Efendi adlı biri şehre gelir. Gelişi şairler arasında birçok hoş mazmunun icadına sebep olur. Bu şairlerden biri olan Gülşenî-zâde Vâsîf Efendi, Begmez Efendi'nin adını da kastederek "pekmez" kelimesi ile ilgili söylediği

Biz de dûşâb içeriz bâde-i gülğûn yerine

Tulumuñ çalkayarak geldi cenâb-ı Begmez

beytiyle Begmez Efendi'nin beğenisini kazanır. Bunun üzerine Binbaşı Cevrî Efendi de:

Ruhuñla mihr olunca imtihân şerh-i mutâla'dan

Mümeyyizler dedi hüsnüñ sezâvâr oldu tahsîne (Emirî, 1328: 159).

bu durumu tarif eden beyit okuyarak onu tebrik eder.

⁴ 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Ahıska ve Türk halkının yaşadığı acı ve zorluklar ile ilgili birçok edebî metin bulunmaktadır. Ahıska'nın Rus eline bırakılması Aşık Fakirî, Aşık Ali, Aşık Gülali ve diğer birçok Ahıskalı halk şairinin yazdığı destanlarda da yer almıştır.

⁵ Ahıska, Rus eline geçtiği sırada Osmanlı Devleti'nin idarî sisteminde Çıldır eyaletinin başşehiriydi.

⁶ Kur'a: Tanzimat sonrası askerlik işlerinde kullanılan bir usul olup, bir yılın doğumları arasında ad çekilerek adına K yazılı kâğıdı yazılan asker olurdu (Devellioğlu, 1998: 527). Kur'a imtihanı: asker alım usulü, asker imtihanı.

Yine Emirî'nin aktardığı diğer bir olay Osman Nevres ile ilgilidir. Asrın şairlerinden olan Osman Nevres, Irak'taki padişah ordusundaki muhasebecilik görevinden ayrılıp İstanbul'a giderken Mardin'e uğradığında Cevrî ile görüşmüş, ikisi karşılıklı şiir söylemişlerdir. Osman Nevres bir gün şehrin çarşı pazarını dolaşırken hükümet konağına varır. Herkesin bir odaya girip çıkmakta olduğunu görünce kendisi de bu odaya girip bir köşede oturur. Meğer orada kur'a mu'âyesesi oluyormuş. İmtihan olan gençlerden birinin babasının yaşının yetmişe yetip yetmediği tedkik olunuyordu. İmtihan üyelerinden biri, "*Efendim şu ihtiyârın yaşı yetmişe yetmiş olduğu sâbit oluyor, oğluna müsâ'ade buyurunuz.*" demesi üzerine Osmân Nevres Efendi imtihan komisyon başkanı olan Binbaşı Cevrî Efendi'ye hitaben:

"*Yetmişe yetmiş ise koyverîñ oğlın gitsin*"- der. Cevrî Efendi, bu mısrayı duyunca derhâl:

"*Gece gündüz şeh-i devrâna du'âlar etsin*" mısrasıyla beyti tamamlar ve delikanlının koyuverilmesini emreder. Nevres Efendi'yle sohbet ederek onu birkaç gün Mardin'de misafir ettikten sonra birlikte Diyarbakır'a doğru yolculuk yaparlar (Emirî, 1328: 159-160; Kadioğlu, 2018: 221-222).

2.2. Edebi Şahsiyeti

Tezkireci Ali Emirî, Ahiskalı Cevrî'nin Farsçayı çok iyi bilen, belagat kurallarına göre şiir yazan şair olarak nitelendirir ve onun edebî yönünü şu cümlelerle değerlendirmeye devam eder: "*Merhûm, Fârisî-âşinâ bir şâ'ir-i belâgat-nümâ idi. Dâ'imâ Şehnâme mütâla'a eder ve musâhiblerine ekserî Şehnâme hikâyelerini söyler ve aralıkta belîgâne bir lisân ile Şehnâme ebyâtını kırâ'at eylerdi. Hafız-ı Şîrâzî Divânı'ndan tefe'ülû pek severdi.*" (Emirî, 1328: 159; Kadioğlu, 2018: 221). Cevrî, sürekli *Şehnâme*'yi okuyup inceler, sohbet meclislerinde ahbablarına oradan çeşitli hikâyeler anlatır, yeri geldikçe de belîğ bir lisanla *Şehnâme*'den beyitler okurdu. *Hâfız-ı Şîrâzî Divânı*'nı da okuduğu ve ondan tefe'ül etmeyi sevdiği anlaşılmaktadır (Arslan, 2014). Eserleri ve edebî üslubu konusunda değerlendirme yaparken *Şehnâme*'nin beş altı bin beytini nazmen Türkçeye çevirdiğini bizzat şairden duyduğunu bildiren Ali Emirî, Cevrî'nin akıcı bir ifadesi olduğunu kaydeder (Emirî, 1328: 159; Arslan, 2014).

2.3. Üslubu

Cevrî'nin şiirlerinin toplamı olan *Divân*'ı ve manzum *Şehnâme* tercümesi elde olmayan eserleridir. Bu eserlerin varlığından tezkireci Emirî bahsetmektedir. Cevrî'nin şiirlerini akıcı bir üslupla yazdığını, her harften kafiyeli şiirlerinin olduğu, mürettep ve mükemmel divanı bulunduğu Ali Emirî'nin "*Eş'ârı selîs olmakla beraber hurûf-ı hecâ sûretiyle müretteb ve mükemmel idi.*" (Emirî, 1328: 160) cümlesinden anlaşılmaktadır.

Cevrî, görevle bulunduğu yerler olan Diyarbakır ve Mardin'deki şair ve edip çevresine girmiş, çağdaşı olan birçok şairle edebî sohbetlerde bulunmuş ve bunlarla karşılıklı şiirler söylemiştir. Çok iyi bildiği Fars edebiyatının usta isimlerinin eserlerini okur, *Şehnâme*'den hikâyeler anlatır, *Hafız Divânı*'ndan tefeül ederdi. Kendinden önceki ve muasırı olan Türk şairlerinin şiirlerinden seçkin beyitler ezbere okurdu.

Mevcut bilgilerden ve bugün için elde olan tek gazelinde kullanılan dil ve üslup özelliklerinden hareketle Cevrî'nin, âşıkane gazeller yazan, klasik şiir geleneğinin mazmun, hayal ve benzetme malzemesini iyi kullanan; tahkiye gücü yüksek, duruma uygun hemen beyit söyleyebilecek kadar nazım tekniğine vakıf, dili sade ve üslubu açık bir şair olduğunu söylemek mümkündür.

Şehnâme'yi nazmen Türkçeye tercüme etmesi ve *Hafız Divânı*'nı tefeül etmesinden, onun çok iyi derecede Farsça bildiği anlaşılmaktadır. Emirî'nin şairle ilgili değerlendirmeleri dışında Cevrî'nin üslubu konusunda tam bir şey söyleyebilmek için bütün şiirlerini ihtiva eden divanının ve diğer eserlerinin gün ışığına çıkarılmasına ihtiyaç vardır.

2.4. Eserleri

Divân: Emirî Cevrî'nin mürettep ve mükemmel divanının olduğunu, divanındaki şiirlerini birlikte mütalaa ettiklerini aktarmaktadır. Cevrî'nin alfabe harfleri sırasına göre yazdığı şiirlerinden oluşan mürettep ve mükemmel divanı bulunduğu; üslubunun açık ve akıcı olduğunu şu cümlelerle vurgulamaktadır:

“Divân-ı eş'ârını mütâla'a için bir gün üstâd-ı ekremime getirmiş olduğu cihetle on beş gün kadar bu hakîriñ nezdinde kalarak ser-â-pâ mütâla'asıyla müşerref olmuştum. Eş'ârı selîs olmakla beraber hurûf-ı hecâ⁷ sûretiyle müretteb ve mükemmel idi.” (Emirî, 1328: 160; Kadioğlu, 2018: 121-123).

Bu çalışma kapsamında yapılan araştırmalara rağmen yazmalar arasında Ahıskalı Cevrî'nin divanının bir nüshasına rastlanmamıştır. Şairin diğer şiirlerine ulaşmak amacıyla döneme ait şiir mecmuaları da taranmıştır. Ancak herhangi bir ipucuna rastlanmamıştır. Emirî tezkiresinde şair maddesinde eserinden örnek olarak aktardığı Nevres'in bir mısrasını beyte tamamladığı bir mısra, 1 beyit ve bir gazel dışında Ahıskalı Cevrî'ye ait başka şiirlerine ve eserine ne yazık ki bugün sahip değiliz. Tezkiresindeki şair maddesinde Cevrî'den bir şiir örneğini veren Emirî, Cevrî'nin şiirlerini ihtiva eden *Divân*'ı ve diğer eserlerinin nerede ve kimde olduğunu bilmediğini aktarmaktadır.

Şehnâme: Ali Emirî tezkiresinde, Cevrî'nin Farsçayı çok iyi bildiği, *Hafız Divânı*'ndan tefe'ül ettiği, Firdevsî'nin *Şehnâmesi*'nden sürekli hikâyeler anlattığını ve *Şehnâme*'den 5-6 bin beyti nazmen çevirdiğini kendisinden duyduğunu *“Şehnâme'niñ beş altı bîñ beytini manzûm olarak Türkçeye tercüme eylediğini kendisinden işittim.”* (Emirî, 1328: 160) cümlesinden anlaşılmaktadır. Cevrî'nin vefat ettiği sırada kendisinin Mardin'de bulunduğunu ve Diyarbakır'a telgraf çekerek Cevrî'nin eserlerini istediğini, ancak geç kaldığını, eserlerin bir gün öncesinde satıldığını aktarmaktadır. Bu yüzden Bağdat'tan bir *Şehnâme* nüshasını getirmek zorunda kaldığını ilave etmektedir (Emirî, 1328: 160). Bu bilgiden, getirtilen *Şehnâme*'nin Cevrî eseri olabileceği intibas da oluşmaktadır. Ancak Emirî yazmaları arasında Cevrî'ye ait bir *Şehnâme* nüshası kayıtlı değil. Ayrıca Emirî bu esere ulaşmış olsaydı, *Şehnâme* tercüme ettiğini şairin kendisinden duyduğu ifadesini kullanmazdı. Şair maddesinde bu eserden de örneğe yer verirdi. Dolayısıyla Cevrî'nin manzum *Şehnâme* tercümesi de henüz ele geçmemiş eserler arasında sayılmaktadır.

3. CEVRÎ'NİN BİR GAZELİNİN İNCELENMESİ

Burada Ahıskalı Cevrî'nin bugün için bilinen tek gazelinin beyit beyit açıklanmasına yer verilmiştir. Şiir, muhteva ve şekil unsurları bakımından geleneksel şerh yöntemiyle incelenmiştir.

3.1. Gazel Beyitlerinin Açıklanması

Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün)

1

⁷ Emirî tezkiresindeki Cevrî maddesinde yer alan “Hurûf-ı hecâ suretiyle” tabiri ansiklopedide “hece vezniyle” olarak aktarılmıştır.

Gönül şimdi hayâl-i çeşm-i âhûnun yatağıdır

Hıyâm-ı şâh-bâz-ı evc-i istignâ otağıdır (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“Gönül şimdi ceylan gözlünün hayalinin yatağıdır. Naz ve çekinme zirvesindeki şahbazın padişah çadırıdır.”

Âşığın gönlü, ceylan gözlü sevgilinin hayalinin bulunduğu yerdir. Gönül yatağa ve padişah çadırına benzetilmiştir. Yatakta uyurken rüya veya hayal görülür. Hayalin de şahbaz gibi yukarıda, yükseklerde uçtuğu tasavvur edilir. Şair, sevgilinin ulaşılmazlığını ve onun hayalinin gönlünde hükümdarca büyük bir yer aldığını ifade etmektedir. Sevgili o kadar yüce, o kadar ulaşılmaz ve kimseye muhtaç olmayan bir mertebededir ki, onun otağı (padişah çadırı) ancak âşığın gönlü olabilir. Yatak, hıyâm, otağ kelimeleri tenasüp sanatını oluşturmaktadır. Beyitte âhû (ceylan) ve şeh-bâz (yırtıcı, doğan kuşu) tezat içinde kullanılmış ve h sesiyle aliterasyon yapılmıştır.

2

Meded oynatma dursun tîg-ı ebrûlar niyâmında

Dil-i mecrûhî dil-hûn eyleyen gamzen pıçağıdır (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“İmdat, (ey sevgili) kaşların kılıcını oynatma, kılıfında (kınında) dursun. Yaralı gönlü kanatan gamzenin (yan bakışının) bıçağıdır.”

Sevgilinin güzellik unsurlarından ikisi- göz (bakış) ve kaşları kesici, yaralayıcı nesnelere (kılıç ve bıçağa) benzetilmektedir. Âşık sevgiliye seslenerek kaşların kılıcını kılıfında bırakmasını, oynatmamasını istemektedir. Onun gönlünü kan dolu eden sevgilinin bıçak gibi bakışı zaten yeterlidir. Sevgilinin süzülerek yan bakışı olan gamzesi âşığın yaralı gönlünü bıçak gibi yeterince kanatmaktadır. Bunun için âşık, sevgilinin kılıca benzeyen kaşlarını kınından çıkarıp oynatmaması için ona yalvarmaktadır. Beyitte yer alan *Tîg, dil-i mecrûh, dil-hûn, gamze, pıçağ* kelimeleri tenasübü oluşturmaktadır.

3

Ne haddi var ki verdin bahs ide ruhsâr-ı âlinle

Bu verd-i gülşen-i hüsn ü melâhatdır o tâgîdir (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“Gülün, senin al yanağıyla iddialaşmaya ne haddi var? Bu, güzellik ve incelik bahçesinin gülüdür, o ise başkaldırandır.”

Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarından yanağı rengi, parlaklığı ve kokusundan dolayı daima güle benzetilir. Beyitte “gül” kelimesinin Arapça’da karşılığı olan “verd” kelimesi kullanılmıştır. Gülün renk yönüyle sevgilinin yanağı ile iddialaşmasına karşı çıkılmaktadır. Çünkü esas güzellik bahçesinin gülü sevgilinin parlak ve al yanağıdır. Onun karşısında gül bir asidir. Gülün topraktan başkaldırarak bitme şekli de kastedilerek beyitte güle, sevgilinin yanağıyla iddialaştığı için başkaldıran, isyan eden anlamında tâgî denilmiştir. Teşhis sanatının açık olduğu beytin birinci mısradaki *verd* ve *ruhsâr-ı âl* kelimelerinin ikinci mısradaki *verd-i gülşen-i hüsn ü melâhat* ve *tâgî* kelimeleri ile leff ü neşr sanatı işlenmiştir. Birinci mısradaki aralarında karşılaştırma yapılan iki nesne *verd* (gül) ile *ruhsâr-ı âl* (sevgilinin kırmızı yanağı) için aşağıdaki mısradaki ilgileri olan *tâgî* (başkaldıran, asi) ve *verd-i gülşen-i hüsn ü melâhat* (güzellik ve incelik bahçesinin gülü) benzetmeleri kullanılmıştır.

4

Tabîbe açmak olmaz ukde-i zahm-ı dili zîrâ

Ciger lahtı hadeng-i nevk-i müjgânın durağıdır (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“Gönüldeki yaranın düğümünü tabibe açmak olmaz; çünkü ciğerin bu parçası sevgilinin kirpiğinin attığı ok ucunun durağıdır.”

Divan şiirinde sevgili kirpiklerinin oklarını âşığın gönlüne (ciğerine) atar. Dolayısıyla ciğerinin bu yeri, sevgilin attığı okun ucunun saplanıp kaldığı yerdir. Âşık o ok ucunun orada kalmasını istemektedir. Okun çıkartılmasını, dolayısıyla iyileşmeyi istememektedir. Bu yüzden kendisini iyileştirmek isteyen tabibe gönül yarasını açmaz, derdini söylemez. Beyitte sevgilinin güzellik unsuru olan kirpikleri, âşığı yaralayıcı nesne olarak divan şiirindeki klasik benzetme tablosu içerisinde işlenmiştir. Tabîb, ciger, zahm kelimeleri tenâsübü oluşturmaktadır.

5

Ne hâcet halka-i zencîr-i âhenle esîr itmek

Müsel sel kâkûlün dîvânegânın boynu bağıdır (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“(Ey sevgili) demir zincir halkasıyla esir etmeye gerek yoktur. Zincir halkaları gibi (kıvrım kıvrım) olan saçın divâneler için boyun bağıdır.”

Divan şiirinde çoğu zaman zincire de benzetilen sevgilinin uzun saç, divâne âşıkların boynuna takılan halka olur. Beyitte eskiden esirlere veya aklını yitirmiş delileri zapt etmek için boynuna halka takılıp zincire vurulduğuna hatırlatma yapılmıştır.

6

Yanarsa gam değil bezm-i mahabbetde fetîl-âsâ

Dil-i pervâne cânâ şem’-i ruhsârın çerâğıdır (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“Ey can (sevgili) pervane olan gönül mahabbet meclisinde fitil gibi yanarsa gam değil. (Çünkü) o yanağının mumunun fitilidir.”

Âşığın gönlü daima sevgilinin olduğu yerdedir. Sevgili bir gülse âşık veya gönlü bülbül misali gül bahçesinde öter; sevgiliden istiare yoluyla servi olarak bahsedildiği zaman ise âşık akarsu olup oraya akar. Sevgilinin yanağı muma benzetildiği zaman da âşığın gönlü onun etrafında dönen bir pervanedir. Bu iki kavram gül ü bülbül veya şem’ u pervâne olarak ayrılmaz ikili olarak işlenir. Beyitte sevgilinin yanağı parlaklık bakımından mum, âşığın gönlü de mumun etrafında dönen pervane olarak düşünülmüştür. Tamlama içinde benzetme vardır. Aşk bezminde mutlaka sevgili vardır. Onun yanağı, mum olup bu meclisi aydınlatmaktadır. Bu klasik hikâyeye göre, şem’e (muma) âşık olan pervâne (kelebek), ona yaklaşıp kanadını alevlere kapılarak yanarak can verir. Âşık, aşk yolunda sevgili için canını feda etmeye hazırdır. Bu yüzden aşk meclisinde fitil gibi yanarsa bundan dolayı gam yemez. Beyitte “yanmak, fitil, şem’, çerâğ” yanma ve aydınlatmayla ilgili kavramlar olarak tenasübü oluşturmaktadır.

7

Tutuşmuş nâr-ı âhımdan buhûr-efrûzdur zülfi

Ruh-ı pür-tâb-ı dilber turra-i anber ocağıdır (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“(Sevgilinin) saç ahımın ateşinden tutuşmuş, koku saçmaktadır. Sevgilinin parlak yanağı anber (kokulu) saç perçeminin ocağıdır.”

Güzel koku saçan buhurdandaki tütsü olarak düşünülen sevgilinin saç, âşığın çıkardığı ahın ateşiyle tutuşmuştur. Ocak kelimesi hem ateşin yandığı yer hem bulunduğu yer anlamında beyitte kullanılmıştır. Sevgilinin kırmızı ve parlak yanağı ocak, yanağına düşen anber kokulu saç ise yanan tütsüye benzetilmiştir. Divan şiirinde çok sık bahsedilen sevgilinin güzel kokan saç, bu beyitte tutuşup yanarak etrafa güzel koku saçan tütsü olarak tasavvur edilerek farklı bir hayal yakalanmıştır. Saç ile tütsü arasında renk ve koku yönüyle ilgi kurulmuştur. “Tutuşmak, nâr-ı âh, buhûr-efşân, pür-tâb, ocak” kelimeleri ile yanmakla ilgili güzel bir tenasüp yapılmıştır.

8

Kemâl-i tal'at-ı hüsni ayın on dördüdür gûyâ

Beni şeydâ kılan ol âfetin Cevrî bu çağıdır (Emirî, 1328: 161; Arslan, 2014).

“(Sevgilinin) güzelliğinin parlaklığı ayın ön dördü gibidir. Cevrî, beni şeyda kılan o âfetin bu çağıdır.”

Divan şiirinde ayın aldığı şekiller hilal ve dolunay sevgilinin güzelliğiyle ilgili kullanımlarda çok geçer. Ay on dördüncü günde tam daire şeklini alır. Divan şiirinde Farsça “mâh-ı dü-hefte, mâh-ı çârdeh” olarak da geçen ayın iki haftalık süre içinde hilâl halinden, eksikliğini güneşten aldığı ışıkla tamamladığı halidir (Sefercioğlu, 2001: 383). Türkçe dolunay veya ayın ön dördü olarak adlandırılır. Ayın en güzel zamanı olarak kabul edilir. Sevgilinin güzelliği de buna eş tutulur. Sevgilinin güzelliğinin olgunluğa erdiği çağ, ayın dolgun haline benzetilmiştir. Beyitte “kemâl, ayın ön dördü, çağ” kelimeleri tenasübü oluşturur.

3.2. Gazelin İncelenmesi

Bilindiği gibi, Türk edebiyatında gazeller genellikle 5, 7, 9, 11 gibi tek sayılı beyitlerle yazılırken (İsen, 2002: 201) Cevrî'nin gazeli 8 beyittir. Örnek, âşıkane bir gazeldir. Tamamında sevgilinin sıfatları, güzellik unsurlarının âşıktaki yaptığı etkileri klasik edebiyatın çeşitli benzetmeleri kullanılarak konu edilmektedir. Her beyitte sevgilinin güzellik unsurlarından biri veya ikisi ele alınarak bir tablo çizilmektedir. Göz, kaş, gamze, kirpik, yanak, saç sırasıyla bir hayal veya benzetme içinde söz konusu edilmektedir. Sevgili için kullanılan kelimeler dilber, âfet, çeşm-i âhû, cân.

Tablo 1. Gazelin Muhtevası (Beyitlerin Anlam İncelemesi)

Beyit	Beyitte 1. unsur (Etken unsur)	Beyitte 2. unsur (Etkilenen unsur)	Etki yönü ve şekli
-------	-----------------------------------	---------------------------------------	--------------------

1.	Sevgilinin hayali, sevgilinin gözü	Âşığın gönlü	Âşığın gönlü, ahu gözlü sevgilinin hayali için yatak olmuştur. Sevgilinin gözü âşığın gönlünün, ahuya avlanan şahbazın çadırı olmasına sebep olmuştur.
2.	Sevgilinin kaşı, gamzesi	Âşığın yaralı gönlü	Kaş kılıç olup gönlü yaralamakta; gamze bıçak olup gönlü kan dolu etmektedir.
3.	Sevgilinin yanağı	-	-
4.	Sevgilinin kirpiği	Âşığın ciğeri, gönlü	Sevgilinin kirpiği ok olup, ucu âşığın ciğerine saplanıp kalmaktadır.
5.	Sevgilinin saç	Âşığın deliliği (divaneliği)	Sevgilinin saç zincir olup divâne âşıkların boynuna bağ olarak takılmaktadır.
6.	Sevgilinin yanağı	Âşığın gönlü	Sevgilinin parlak yanağı mum gibi, ortasındaki fitil ve mumun etrafındaki pervane olan âşığın gönlünü yakarak bitirmektedir.
7.	a) Âşığın ahı b) Sevgilinin saç	a) Sevgilinin saç b) Sevgilinin yanağı	a) Âşığın ahının ateşi sevgilinin güzel kokan saçını tütsü gibi tutuşturmuştur. b) Sevgilinin yanağına düşen saç orayı kendine ocak edinmektedir.
8.	Sevgilinin güzelliği	Âşığın akli (deliliği, şeydalığı)	Sevgilinin dolunay gibi güzellik çağı âşığı/şairi şeyda kılmaktadır.

Tablodan da okunduğu gibi, her beyitte sevgilinin bir güzellik unsuruna karşı âşığın durumu söz konusu edilmektedir. Bu unsurlardan biri âşık üzerinde bir etki bırakmaktadır. Beyitlerin dördünde etkilenen unsur âşığın gönlüdür, ikisinde âşığın aklısıdır. Her beyitte etki şekli sevgili-âşık yönünde iken sadece yedinci beyitte etki yönü âşıktan sevgiliye doğrudur: âşığın ahının ateşi sevgilinin saçını tutuşturmuştur. Bu tutuşma sonucu sevgilinin saç tütsü gibi etrafına güzel kokular yaymaktadır. Ancak aynı beyit içerisinde etken unsur sevgilinin saç olup üzerine sarktığı (düştüğü) sevgilinin yanağını kendine yer edinmektedir. Burada etki eden ve etkilenen iki unsur da sevgiliye aittir. Sadece üçüncü beyitte âşıktan söz edilmemektedir. Sevgilinin yanağının kırmızılığı söz konusu olup bu güzellik unsuru ile farklı bir tablo çizilmektedir. Bu beyitte olduğu gibi gazelin tamamında da sevgilinin güzelliği ideal ve her şeyden üstündür.

Cevrî'nin gazelinin genelinde "otağ, hıyam, tığ, bıçağ, esir etmek, niyâm, hadeng, nevk" gibi savaşla ilgili ve "nâr, tutuşmak, yanmak, ocak" gibi ateşle ilgili kelimelerle tenasüplerin kurulması dikkat çekmektedir.

Gazelde beyitlerdeki kelimelerin ses yapısı ve tekrarlar sayesinde ahenk sağlanmıştır.

3.2.1. Vezin:

Cevrî'nin bu gazeli aruzun hezec bahrinin *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Bu müsemmen kalıp, divan şiirinde en çok kullanılan kalıptır. Her yüzyılda kesintisiz

hemen her şairin şiirlerinde görülen bir kalıptır. Bütün nazım şekillerinde, özellikle kaside ve gazeller, kıt'a ve şarkıların bu kalıpla yazıldığı görülür (İpekten, 1994: 151).

Daha çok musammat şiirlerin yazıldığı ortadan ikiye bölünebilen mısraların ard arda tekrarından doğan bir hareketlilik görülmektedir. Böylece durağanlık büyük ölçüde giderilmektedir (Macit, 1996: 80-81).

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün (.---/ .---/ .---/ .---) vezni dört açık, dokuz kapalı heceden oluştuğu için uzun (kapalı) hece ağırlıklı bir görünüm arz etmektedir. Vezin gereği açık heceyi uzatma olan imale gazelde toplam 47 yerde kullanılmıştır. Bilindiği gibi, imale, ulama gibi şiirde ahenk sağlayan unsurlar arasında sayılmaktadır (Macit, 1996: 223). Kafiyei oluşturan her kelimedede ikişer imale yapılmıştır. İkinci ve üçüncü hecelerde a ve ı ünlüleriyle. İmaleyle kafiye kelimesine vurgu yapılmaktadır. Med iki yerde (birinci ve yedinci beyitlerde) ve ulama ilk beyit hariç her beyitte en az bir defa yapılmıştır. Vezin kusuru sayılan zihaf yapılmamıştır.

Örnek olarak sadece 1. beyit üzerinde yapılan aruz taktisi aşağıda verilmiştir:⁸

- 1) .---=/ .---= / .---= / .---= (beyitte 7 imale (_), 1 med (_ .) vardır)
- .---=/ .---= / .---= / .---=
- ↑
(med)

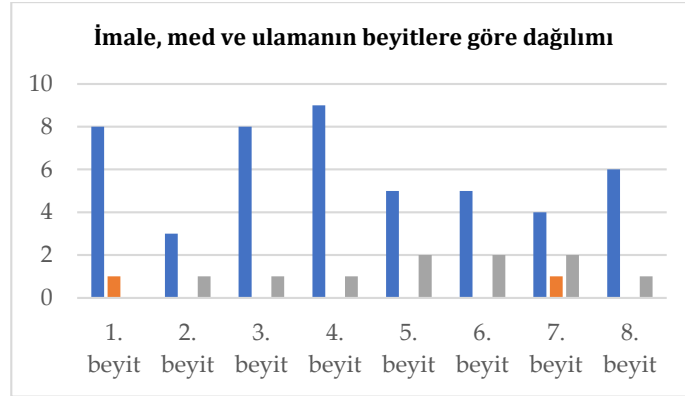
Aruz olaylarından imale, ulama ve meddin gazelin beyitlerine göre sayıca dağılımını bir tablo ve grafik halinde şöyle gösterebiliriz:

Tablo 2. Gazelde imale, med ve ulamanın beyitlere göre sayısı

Beyit sırası	İmale	Med	Ulama
1. beyit	8	1	-
2. beyit	3	-	1
3. beyit	8	-	1
4. beyit	9	-	2
5. beyit	4	-	2
6. beyit	5	-	2
7. beyit	4	1	2
8. beyit	6	-	1
Toplam	47	2	11

Grafik 1. İmale, med ve ulamanın beyitlere göre dağılım grafiği:

⁸ Makale hacmini aşmamak ve metnin genel biçimini değiştirmemek için sadece bir beytin taktisi burada örnek olarak verilmektedir.

Tablodan da görüldüğü gibi sayıca en çok imale (mavi renkli sütunlar) her beyitte kullanılmıştır. En az kullanılan med (turuncu renk) ise iki beyitte (1. ve 7.) görülmüştür. Vezinde sık görülen diğer ahenk unsuru ulama (gri renk) matla beyti dışında her beyitte en az bir kere kullanılmaktadır.

Yukarıdaki tablo ve grafiklere yansıyan verilere göre, beyitlerde ahenk unsuru sayılan imaleye çok sıkça başvurulmuştur. Vezin gereği kısa hecedeki ünlüyü uzatmak suretiyle yapılan imale toplamda 47 hecede görülmektedir. İmalenin çokluğu vezinden kaynaklanmaktadır. Dört defa tekrarından oluşan *mefâ'ilün* tel'ilesindeki üç hece uzun (kapalı) olmasından dolayı kısa ünlüden oluşan hecedeki ünlü uzatılmıştır. En çok *i* ve *e* ünlüsüyle (toplamda 38 defa) yapılan imale 17 defa izafet *i'si* ile yapılmıştır. Üç defa *e*, iki defa *a* ünlüsüne denk gelmiştir. Bir defa da atıf *vav'ı* olan *ü* sesiyle yapılmıştır.

3.2.2. Redif ve Kafiye:

Genel bir tarifle, kafiye divan şiirinde ses; redif ise söz tekrarlarının mısra sonlarında simetrik olarak kullanılmasıdır (Macit, 1996: 83). Redifin sözlük anlamı "arkadan gelen"dir. Uyak sözcüğünün revî harfinden sonra gelen harf, ek, takı ve sözcüklere denir. Redifin birçok çeşidi vardır. Sınıflama, uyağın revî harfinden sonra gelen "vasl, hurûc, mezîd ve nâire"ye göre düzenlenmiştir (Dilçin, 1999: 68-69).

Bilindiği gibi, redifli şiirlerde redif beytin anlamı için odak noktası olur. Beyitteki anlam içeriği çoğunlukla redif belirlediği için; bir görüşe göre, redifli şiir yazmak redifsiz, sadece kafiyeli şiir yazmaktan daha kolaydır.

Gazelde redif mısra sonlarında tekrar edilen ayrı bir kelime olmayıp "imek" fiilinin geniş zaman kipindeki -dır ekidir. Ondan önceki tamlanan -ı eki de redife dâhildir. Dolayısıyla gazeldeki -ıdır redifi, revî harfinden sonra yalnız ek ve takı olan redif çeşididir. Şiirde "a ve ğ" harflerinden, yani iki ses benzerliğinden oluşan tam kafiye çeşidi kullanılmıştır. Arap harfleriyle yazılışı elif+gayn harflerinden oluşan bu kafiye çeşidi şiirdeki ritmi sağlayan unsurdur. Divan şiirinde en yaygın kafiye çeşidi tam kafiye'dir. Mısra sonlarındaki kafiyeli kelimeler pıçak, ocak, چراغ, durak, bağ, otağ, çağ çoğunluğu Türkçe kelimelerden oluşmaktadır (çerağ Farsçadır). Kafiyeli pıçak, durak ve ocak kelimelerinin sonundaki k ünsüzü -ı tamlanan eki alınca yumuşak ğ sesine dönüşmektedir.

Bilindiği gibi şairler bazen ses tekrarlarını şiirde musikiyi artırmak için kullanırlar. Belli seslerin yoğun olarak kullanılması ahengi sağlama kaygısından kaynaklanmaktadır. Tercih edilen seslerle şairlerin mizaçları arasında bir ilişki olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır (Macit, 1996: 71-72). Kelimeleri oluşturan seslerin de şiirin anlamına bir katkısı olduğu bilinmektedir (Mengi, 2000: 91). Hem kafiye kelimelerinin sonundaki kalın ünsüz k (ve ek aldığı zaman yumuşak ğ) ünsüzün

hem kalın sıradan ünlülerin ağırlıklı olması gazele tok sesli bir söyleyiş sağlamıştır. Bu bakımdan her beyitte adeta kalın perdeden bir ses duyulmaktadır.

Gazelde kalın ünlülerin tekrarı vardır. En çok tekrar edilen ünlü a sesidir. Gazelin tamamında toplam 72 defa tekrar edilmektedir. Onu e ve i ünlüleri takip etmektedir. Şiirde düz ünlüler yuvarlak ünlülere göre daha sık kullanılmıştır.

Türkçe tamlamalar belirtisiz isim tamlaması olarak dört tanedir; belirtili isim tamlaması ise beş tanedir. Farsça kurala göre yapılan izafet terkihi sayısı 16'dır. Bunlardan iki unsurdan oluşan ikili izafet sayısı sekiz, üçlü terkip yedi ve dörtlü terkip bir tanedir. Gazelde yer alan Türkçe, Farsça ve Arapça kelimeler eşit orandadır: Türkçe 33, Farsça 34 ve Arapça 28.

4. SONUÇ

Binbaşı rütbesiyle profesyonel bir asker, mutasarrıflık ve kaymakamlık gibi idarî görevlerde bulunan Ahıskalı Hasan Cevrî, döneminin iyi şairlerinden biri sayılmaktadır. Bunu isminin, dönemin şairleri hakkında tezkiresini kaleme alan Emirî'nin tezkiresine girmesinden ve orada şairliğinden övgüyle bahsedilmesinden görmek mümkündür. Ali Emirî tezkiresindeki değerlendirmelerden ve mevcut eserinden, divan şiiri geleneğine uygun şiir söylediği anlaşılmaktadır.

Cevrî'nin İran edebiyatına ve İran şairlerinin eserlerine vâkıf olduğu, Farsçayı çok iyi öğrendiği ve bu dildeki *Şehnâme* gibi önemli bir eseri nazmen tercüme ettiği, Hafız'ın şiirlerini yorumladığı bilinmektedir. Elde olan tek gazelindeki söyleyişten aruzu iyi kullandığı ve şiir bilgisinin iyi derecede olduğu anlaşılmaktadır. Elde olan şiirinde sade dil ve akıcı bir üslup kullandığı görülmektedir. Kaynaklarda belirtilen ve şiirlerinin toplamı olan mürettep ve mükemmel bir *Divânı* ve yaklaşık altı bin beyitten mürekkep manzum *Şehnâme* tercümesi bugün henüz gün ışığına çıkarılmamış eserler arasındadır. Söz konusu eserler bulunduğu takdirde şairin üslubu konusunda daha detaylı bilgiye sahip olunabilecektir. Aynı zamanda bu eserler divan edebiyatının eserler kadrosuna eklenerek Türkçe edebî mirası zenginleştirecek ve yeni çalışmalara konu teşkil edeceklerdir.

Ahıskalı bir şair olan Hasan Cevrî örneğinde bu bölgenin de divan edebiyatı için şair yetiştirdiği görülmektedir. Makalede son dönem divan edebiyatı geleneği içerisinde eser veren Cevrî'nin üslubuna ve eserlerine dikkat çekilmiştir. Bulunduğu dönemin edebî hayatında da önemli bir yer almış Cevrî'nin edebiyat tarihinde Ahıskalı bir divan şairi olarak anılması, divan edebiyatının yayılma alanının genişliği açısından da önemlidir.

Sonuç olarak Cevrî ve edebî mirası hakkında derin araştırmalar yapılması gereken hususlar vardır. Bu makaleyle hem şair hakkında eski ve yeni kaynaklardaki bilgileri derli toplu bir yerde değerlendirilmiştir hem de özellikle gün ışığına çıkarılmamış *Divân'ı* ve *Şehnâmesi*'ne araştırmacıların dikkati çekilmiştir. Cevrî ve eserleri örneğinde günümüzde alan çalışmaları için incelenmemiş metin ve şairin kalmadığı yönünde bir düşüncenin doğru olmadığı görülmüştür. Eski edebiyatı oluşturan edebî eser ve şair kadrosunun düşünüldüğünden daha fazla olduğu ve eski kaynaklarca ismi bildirilen ancak henüz gün çıkarılmamış çok sayıda eser ve şairin her zaman keşfedilmeyi beklediği bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Aynı zamanda Ahıskalı Cevrî örneğinde, Osmanlı Devleti için önemli bir stratejik konuma sahip Ahıska'nın bir edebiyat ve kültür merkezi olduğu da hatırlatılmıştır. Osmanlı izlerinin Balkanlarda, hatta coğrafi birliği olmayan Mısır'da bile olduğu biliniyorsa yanı başında olan ve Anadolu'nun Kafkasya'ya uzantısı

olan Ahıska bölgesinin bu bakımdan çok daha önemli ve zengin edebî mirasa sahip bir yer olduğu unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- y.a.y. (1977). "Cevrî". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler/İsimler/Eserler/Terimler)*, (C. II, 58).
- Ali Emîrî. (1328). *Tezkire-i şuarâ-yı Âmid*. Dersaadet: Matbaa-i Amidî.
- Alptekin, A. B. (2002). "Cevrî". *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, (C. II, 456).
- Arslan, M. (2014). "Cevrî, Hasan Cevri Efendi Ahıskalı". *Türk Edebiyatı İsimler Ansiklopedisi (TEİS)*. Erişim tarihi: 07.06.2025. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/cevri-hasan-cevri-efendi-ahiskali>
- Balcı, S. & Küçük, L. (2015). *Osmanlı bürokrasisinde Ahıskalı devlet adamları*. Libra Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1998). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, C. (1999). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergün, S. N. (1936). *Türk şairleri*. C. III.
- Güzeloğlu, H. (2020). "Kafkaslara açılan kapı-Ahıska'da Osmanlı'nın edebî mirası". *Sürgünün 75. Yılında Ahıskalı Türkler Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, (16-17 Kasım 2019), Bildiri kitabı: *Hasret Kokan Yurdumuz*. R. Mürseloğlu (Ed.), 2. baskı, Efe Akademi Yayınları: 96-101.
- İpekten, H. (1994). *Eski Türk edebiyatında nazım şekilleri ve aruz*. Dergâh Yayınları.
- İsen, M. (1997). "Tezkireler ışığında divan edebiyatına bakışlar: Osmanlı kültür coğrafyasına bakışlar." *Ötelerden bir ses. Divan edebiyatı ve Balkanlarda Türk edebiyatı üzerine makaleler*. Akçağ Yayınları.
- İsen, M., Macit, M., Horata, O., Kılıç, F. & Aksoyak, İ.H. (2002). *Eski Türk edebiyatı el kitabı*. Grafiker Yayınları.
- Kadioğlu, İ. (2018). *Ali Emîrî tezkire-i şuarâ-yı Amid*. e-kitap. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (Erişim tarihi: 21.03.2025 ve 03.04.2025). <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/125212,ali-emiri-tezkire--i-suara--yi-amidpdf.pdf?0>
- Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (2013). Ahıska bölgesi ve Türklük. *Bizim Ahıska*, (Bahar 2013), 15-17. (Erişim tarihi: 21.03.2025). <http://www.ahiska.org.tr/?p=3179>
- Macit, M. (1996). *Divân şiirinde ahenk unsurları*. Akçağ Yayınları.
- Mengi, M. (2000). Fuzulî'nin Şiirlerini Kalıcı Kılan Bazı Üslup Özellikleri. *Divan Şiiri Yazıları*. 91-103.
- Özgüdenli, O. G. (2008). "Jevri Ahıskalı". *Encyclopedia Iranica*, (XIV/6), 640.
- Parlatır, İ. (2014). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Yargı Yayınları.
- Sefercioğlu, M. N. (2001). *Nev'î Divânı'nın tahlîli*. 2. Baskı. Akçağ Yayınları.
- Zeyrek, Y. (2001). *Ahıska Türkleri ve Ahıska bölgesi tarihi*. Pozitiv Matbaacılık Yayınları.

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Çalışma, etik kurul izni gerektirmemektedir.